

547521

STÁTNÍ
VĚDECKÁ KNIHOVNA
V OLOMOUCI

2702

30.4.87

Lektorovali prof. dr. Jan Chloupek, DrSc.,
doc. dr. František Kopečný, DrSc.

Schváleno rozhodnutím ministerstva školství České socialistické republiky čj. 29 549/84-
ze dne 14. prosince 1984 jako vysokoškolská učebnice pro studenty filozofických fakult
studijních oborů 73-21-8.

1. vydání

prof. dr. Arnošt Lamprecht, DrSc., doc. dr. Dušan Šlosar, CSc.,
prof. dr. Jaroslav Bauer, CSc., 1986

OBSAH

VÝVOJ JAZYKA (Dušan Šlosar)	15
Způsoby poznání jazykového vývoje a prameny k němu	21
HLÁSKOSLOVÍ (Arnošt Lamprecht)	25
Úvod	25
VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD PRASLOVANŠTINY DO KONCE X. STOLETÍ	31
Vývoj samohláskového systému	31
1. Vývoj praslovanských samohlásek	31
2. Praslovanské samohlásky a jejich prozodické vlastnosti	35
3. Vývoj skupin <i>tort, tolt (tārt, tālt), tert, telt</i> neboli tzv. metateze likvid	38
4. Vývoj skupin <i>tōrt, tōrt, tōlt, tōlt</i>	41
5. Stahování neboli kontrakce	41
6. Vývoj nosových samohlásek	45
7. Zánik a vokalizace jerů	46
8. Pračeský stav samohlásek	50
Vývoj souhláskového systému	53
1. Vývoj praslovanských souhlásek	53
2. Další vývoj souhlásek na našem území	56
a) Změna <i>dz' > z'</i>	56
b) Měkkostní korelace souhlásková a její rozvoj	57
c) Depalatalizace pračeské	60

VÝVOJ ČESKÉHO FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE X. STOLETÍ DO KONCE STOLETÍ XIV.

3	Vývoj samohláskového systému	6
1.	Změny v samohláskách nízkých	6
	Přehláska 'a > ě	6
2.	Fonologický systém po provedení přehlásky 'a > ě	6
3.	Změny v samohláskách vysokých a středových	6
a)	Přehláska 'u > i	6
b)	Přehláska 'o > ě	6
4.	Vývoj slabikotvorných likvid (r, l sonans)	6
5.	Nové r, l sonans a vývoj pobočných slabik	6
6.	Staročeská kvantita	6
7.	Staročeský přízvuk	6

4	Vývoj souhláskového systému	7
1.	Změna g > γ > h	7
2.	Asibilace u t', d', r' a vznik ř	7
3.	Hlavní historická depalatalizace neboli ztráta měkkostní korelace	7
4.	Výslovnost staročeského v [w]	7

	Hlávky v proudu řeči	7
1.	Protetické a hiátové hlávky	7
2.	Ostatní změny vznikající v proudu řeči	7
3.	Asimilace znělosti	7

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE XIV. STOLETÍ DO KONCE XVI. STOLETÍ

1	Vývoj samohláskového systému	10
1.	Rozvinutí jotace a labializace	10
2.	Vývoj dlouhých samohlásek	10
3.	Diftongizace ý > eĭ (ý > ej)	10
4.	Diftongizace ú > oĭ (ú > ou)	11
5.	Monoftongizace iĕ > i (ie > ě)	11
6.	Monoftongizace uo > ú (uo > ů)	11

7.	Úženi é > i	114
8.	Změna aj > ej (a au > ou)	116
9.	Monoftongizace eĭ > é a oĭ > ó	117
10.	Systém dlouhých samohlásek po provedení všech změn	118
11.	Vývoj krátkých samohlásek	119
12.	Systém krátkých samohlásek po provedení všech změn	123

7	Vývoj souhláskového systému	124
1.	Změny šč > št, žďž > žď, št > št	124
2.	Konsonantický systém po provedení všech změn	125

POZNÁMKY K VÝVOJI VE SPISOVNÉM JAZYCE

7	TVAROSLOVÍ (Dušan Šlosar)	129
---	---------------------------	-----

SKLOŇOVÁNÍ (DEKLINACE)

8	Pád	129
8	Gramatické číslo	132
	Rod	133
8	Druhy deklinace	137
9	Deklinace jmenná	138
9	Vývoj jmenných deklinačních typů	140
9	Pračeské (příp. staročeské) deklinační typy	141
9	Deklinace vokální	141
10	Mužské o-kmeny	141
	Mužské jo-kmeny	145
	Mužské ѣjo-kmeny	147
	Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny	148
	Substantiva na -janin, -tel a -ar'	149
	Mužské u-kmeny	150
	Střední o-kmeny	151
	Střední jo-kmeny	152
	Přechod od jo-kmenů k nt-kmenům	153
	Střední ѣjo-kmeny	154
	A-kmeny	155
	Ja-kmeny	156

Kolisání a přechody mezi a-kmeny a ja-kmeny	15	Vid	199
Ěja-kmeny	15	Vývoj českých slovesných tříd a typů	202
I-kmeny	16	Staročeské konjugační typy	209
Ů-kmeny (Ěv-kmeny)	16	I. třída slovesná	209
Deklinace konsonantické	16	Vzor <i>vedu, věsti</i>	209
N-kmeny mužské	16	Vzor <i>peku, péci</i>	211
N-kmeny střední	16	Vzor <i>mru, mřieti</i>	212
Nt-kmeny	16	Vzor <i>pnu, pieti</i>	213
S-kmeny	17	Vzor <i>mažu, mazati</i>	214
R-kmeny	17	Vzor <i>beru, bráti</i>	217
T-kmeny	17	II. třída slovesná	218
Jmenné sklonění adjektiválií	17	Vzor <i>tisknu, tisknutí</i>	218
Deklinace a-kmenová a o-kmenová	17	Vzor <i>minu, minúti</i>	219
Jo-kmeny a ja-kmeny	17	III. třída slovesná	220
Ějo-kmeny a Ěja-kmeny	17	Vzor <i>kryju, krýti</i>	220
I-kmeny	17	Vzor <i>kupuju, kupovati</i>	223
U-kmeny	17	IV. třída slovesná	224
Konsonantické sklonění	17	Vzor <i>prošu, prositi</i>	224
Deklinace zájmenná	17	Vzor <i>trp'u, trpěti</i>	225
Zájmena bezrodá	17	V. třída slovesná	227
Zájmena rodová	18	Vzor <i>dělaju, dělati</i>	227
Zájmeno <i>k(to), č(so)</i>	18	Vzor <i>sázěju, sázěti</i>	229
Zájmeno <i>t(en), ta, to</i>	18	Slovesa atematická	231
Zájmeno <i>j(en), ja, je</i>	18	Poznámky k jednotlivým tvarům	233
Zájmeno <i>veš, vša, vše</i>	18	Indikativ prézenta	233
Zájmeno <i>můj, má, mé</i>	18	Imperativ	236
Deklinace složená	18	Participium nt-ové	238
Adjektiva tvrdá, odvozená od o-kmenů a a-kmenů	18	Imperfektum	238
Adjektiva měkká, odvozená od jo-kmenů a ja-kmenů	19	Aorist	239
ČASOVÁNÍ (KONJUGACE)	19	Infinitiv	240
Osoba	19	Supinum	241
Číslo	19	Participium l-ové	242
Čas	19	Participium s-ové	242
Způsob	19	Participium n-ové a t-ové	243
Rod	19	Opisné tvary slovesné	244

SLOVNÍ ZÁSoba (Arnošt Lamprecht)	247	Deverbální adjektiva	307
SLOVOTVORBA (Dušan Šlosar)	251	Deadjektivní adjektiva	312
ÚVOD	251	Zesílení	312
(Úloha slovotvorby v historickém vývoji, pojem produktivity, změna funkce slovotvorného typu, změny v soustavě kategorií)		Zeslabení	314
SUBSTANTIVA	255	Deadverbiální adjektiva	315
Jména konatelská	255	SLOVESA	317
Jména činitelská	257	Sufixace	318
Jména prostředků činnosti	261	Kmenové protiklady sloves v diachronním pohledu	318
Jména výsledků činnosti	264	Stav v praslovanštině	318
Jména míst	265	Stará čeština	321
Jména nositelů vlastností	269	Doba střední	325
Maskulina	269	Stav novočeský	328
Feminina	271	Prefixace	330
Neutra	272	Modifikace, inverze, mutace	330
Dějová jména	273	Způsob slovesného děje	332
Jména vlastností	277	Fáze	332
Jména okolností	281	Distributivnost	335
Jména hromadná	283	Míra	336
Jména jednotlivin	285	Vidové funkce	338
Jména přechýlená	285	Deprefixace	338
Feminina	286	Geneze čistě vidových prefixů	339
Neutra	287	SKLADBA (Jaroslav Bauer)	341
Jména zdrobnělá	288	Charakteristika syntaktického vývoje	341
Maskulina	289	VĚTNÉ TYPY	345
Feminina	291	Typy vět podle postoje mluvčího	345
Neutra	293	1. Věty oznamovací	345
ADJEKTIVA	296	2. Věty tázací	346
Desubstantivní adjektiva	296	3. Věty rozkazovací a přací	347
Adjektiva relační	296	Vyjádření záporu	348
Adjektiva kvalitativní	302	Vyjádření volní modality	350
		Věty jednočlenné a dvojčlenné	352

VĚTNÉ ČLENY	355	Souvětí souřadné	396
Základní členy věty	355	Souvětí slučovací	397
Podmět	355	Souvětí odporovací	397
Přísudek	355	Souvětí stupňovací	399
Shoda přísudku s podmětem	357	Souvětí vylučovací	400
Rozvíjející členy věty	358	Souvětí důsledkové	401
Doplňk	358	Souvětí důvodové	402
Přívlastek	360	Souvětí složité	402
Předmět	361	ZKRATKY STARÝCH PRAMENŮ	406
Přísluvečné určení	362	ZÁKLADNÍ LITERATURA	410
POLOVĚTNÉ ÚTVARY	364		
Útvary s participii	365		
Útvary s infinitivem	369		
SLOVOSLED	371		
SOUVĚTÍ	374		
Vznik souvětí	374		
Charakteristika staročeského souvětí	376		
Souvětí podřadné	379		
Souvětí s větami obsahovými	382		
Obsahové věty oznamovací	382		
Obsahové věty tázací	384		
Obsahové věty žadací	385		
Souvětí s větami vztažnými	385		
Souvětí s větami příslovečnými	387		
Věty místní	387		
Věty časové	388		
Věty srovnávací	390		
Věty účinkové	391		
Věty příčinné a důvodové	392		
Věty účelové	393		
Věty podmínkové	393		
Věty přípustkové	394		
Věty výjimkové	396		

Je sice nesporné, že jazyk se vyvíjí a mění hlavně proto, že vývojem prochází i společnost, která ho užívá jako nástroje dorozumění, avšak i při povrchním pohledu je zřejmé, že se celá jazyková soustava nevyvíjí stejnoměrně ve všech svých plánech. Tak např. v X. století se provedla řada důležitých hláskových změn (stažení, dále zánik a vokalizace jerů, denazalizace nosovek aj.), která výrazně pozměnila obraz západních dialektů praslovanštiny* a diferencovala je v útvary představující nejstarší stadium samostatné existence jednotlivých západoslovanských jazyků; vzdor tomuto rychlému rozvoji hláskové stavby byl vývoj soustavy morfologické velmi klidný a málo výrazný. Čtrnácté století však přináší vedle řady hláskových změn i důležité změny morfologické (pozdolný ústup jednoduchých minulých časů, důrazné uplatňování kategorie rodu v deklinaci jmen a rozvoj kategorie životnosti a neživotnosti u maskulin atd.) a představuje kromě toho i období výrazného zdokonalování syntaktické stavby spisovné češtiny. Po šestnáctém století se pak postupně uklidňuje hláskový vývoj spisovného jazyka a tato tendence trvá až do současnosti, přestože počátek století devatenáctého znamená začátek výrazného rozmnožování slovní zásoby spisovného jazyka. Z toho je patrné, že jednotlivé plány jazyka (hláskosloví, morfologie, syntax i slovní zásoba) se ve vývoji řídí vlastními,

* Poznámka. Pojem dialekt je zde třeba chápat jinak než v současném jazyce: nejde o útvar omezený funkčně. Dialekty praslovanštiny rozumíme výsledky teritoriální diferenciacie celkového řečového úzu. O tehdejší diferenciaci máme sice jen kusé představy, nesporné však je, že existovala (není představitelný jednotný úzus na tak rozlehlých oblastech).

specifickými zákonitostmi. Pokusíme se tyto zákonitosti aspoň v hrubých rysech objasnit.

Důležitá úloha tzv. inerce mluvidel – snahy po úspoře artikulační energie, jež vede ke zjednodušení artikulace – ve vývoji hláskového plánu je obecně uznávána. Starší diachronní práce se dokonce snažily vyložit z tohoto principu většinu hláskových změn. Tímto způsobem lze objasnit například monoftongizaci diftongů, procesy palatalizační, zjednodušování hláskových skupin apod. Avšak řadu dalších změn tak vysvětlit nelze, například procesy diftongizační, jež představují spíše komplikaci artikulace. Je tedy zřejmé, že zde působí i vývojové faktory jiné. Ostatně inerce mluvidel jako jediný vývojový činitel by působila ve svých důsledcích stále ochuzování inventáře fonémů, což by bylo v rozporu s jejich funkcí: odlišovat od sebe formálně slova a morfy významově různé. Druhým určujícím faktorem, lze říci, že často protichůdným prvním, je funkce jednotlivých fonémů, projevující se v tendenci k co nejúčelnějšímu, popřípadě co nejkontrastnějšímu rozlišení jednotlivých hlásek. Vývoj hláskosloví se pak jeví jako výslednice střetání obou faktorů. Závažnou roli má přitom také snaha po vnitřní rovnováze systému. Je-li systém uspořádán na základě jisté důležité korelace, například palatálnosti – nepalatálnosti v konsonantismu, jeví se tendence k tomu, aby příslušná korelační řada byla co nejúplnější, tedy aby se například i k pračeskému palatalizovanému *c* dotvořil nepalatální protějšek *c* apod. Ohniskem změn bývá přitom nejčastěji tzv. periférie systému, tj. ta jeho místa, která jsou do něho začleněna méně pevnými vztahy, popřípadě menším množstvím (méně důležitých) korelací. Například velmi významný organizující faktor v rané staročeské soustavě konsonantů představovala korelace palatálnost – nepalatálnost (např. protiklad *b' – b*, *r' – r* atd.). Ta se však neuplatňovala u velár *k*, *g*, *ch*, a proto právě v této řadě došlo nejdříve k závažné fonologické změně, v jejímž důsledku se *g* změnilo na *h*. Přitom platí zákonitost, že změna v jednom místě systému způsobuje nerovnováhu v jiném místě vzájemně spjaté soustavy. Tak může dojít k celé řadě změn na sebe navazujících; jsou výrazem toho, že systém tihne stále k vyváženosti, ale přibližuje se k ní někdy ne snadno, teprve po řadě přesunů a přeměn. Tak například rané staročeské vokalizace změny (*'a > ě*, *'o > ě*, *'u > ě*) vedly v důsledcích k de-

palatalizaci konsonantů, ta pak měla za následek vydělení jotace (vznik dlouhého diftongu *ie*) a vnitřní systémové potřeby vyvolaly pak i vydělení labializace (diftongizaci *ó > uo*) atd.

Další faktory jsou méně důležité a zpravidla nevedou k inovacím, tj. ke vzniku nových prvků, nýbrž jen ovlivňují rychlost vývoje. Například užívání hláskového písma k zachycování jazykových projevů a jeho obecné rozšíření mezi uživateli jazyka vede obvykle k výraznému zpomalení hláskového vývoje: existence psaných podob koriguje vývoj, který by jinak probíhal spontánně, a vrací jej k zapsanému staršímu, původnějšímu stavu. Vliv fonetiky cizího jazyka (při bilingvismu části uživatelů jazyka) se prosazuje jen tehdy, neodporuje-li to potřebám fonologického systému. Například konsonant *f* byl přejímán do češtiny z cizích jazyků, až se v historické češtině začala připravovat asimilace znělosti v souhláskových skupinách: teprve tehdy konsonant *f* vytvořil neznělý protějšek k domácímu znělému *v*. (Předtím bylo cizí *f* nahrazováno v češtině jinou labiálou, např. lat. *luciferus* – *luciper*, něm. *fasant* – *bažant*.)

Morfémy jazyka flektivního typu jsou jednotky, jejichž funkcí je služba plánu syntaktickému (morfémy gramatické) a plánu pojmenovacímu (morfémy kořenné a slovotvorné). Valná většina morfémů je přitom realizována hláskovými morfy (kromě tzv. morfů nulových). Ty ovšem podléhají fonetickým změnám, morfy se tedy materiálově mění. Přitom mohou hláskové změny znesnadnit nebo i znemožnit plnění funkcí některých morfů. Tato situace se pak řeší morfologickou změnou. Například praslovanská hlásková změna v koncovkách *-us > ů* a *-um > ů* vedla ve jmenné deklinaci maskulin k homonymii nominativu a akuzativu sg., která byla velmi nevýhodná u jmen osob, jež mohly být agenty činností vyjádřených tranzitivními slovesy, ale také patienty. (Syntaktické funkce obou pádů byly odlišné: nominativ byl pádem subjektu, kdežto akuzativ pádem objektu.) Tato situace se jak známo vyřešila morfologickou změnou: vznikem tzv. genitivu-akuzativu. Nebo např. v raně praslovanské deklinaci jmen organizujícím faktorem určujícím deklinační vlastnosti jmen byly kmenotvorné hlásky. Podle nich se rozlišovaly deklinace *o*-kmenové, *a*-kmenové, *u*-kmenové atd. Když však byly tyto hlásky zasuty hláskovým vývojem, stal se tímto faktorem gramatický rod, který byl do té doby kategorií podružnější.

Od té doby se rod prosazuje v (singulárové) deklinaci substantiv stále výrazněji. Příklad jiného druhu skýtá historie tzv. *ɔjo*-kmenů v češtině. V nejranějším období byly jejich deklinační formy obdobné tvarům jiných deklinací (*o*-kmenů či *jo*-kmenů). Ale řada hláskových změn způsobila, že původní rozlišené tvary singulárové deklinace splynuly do pouhých dvou forem: nom., gen., dat., ak., vok. a lok. *řebří, znamení*, instr. *řebřím, znamením*. Tato neschopnost manifestovat jednoznačně většinu syntaktických funkcí vedla k zániku mužské *ɔjo*-kmenové deklinace: jména sem patřivší přešla např. pomocí sufixů k deklinačním jiným, zřetelnějším (*řebří* → *žebřík*). Ale neutra typu *znamení* představovala zároveň důležitý produktivní slootovorný typ *ɔjo*-kmenovým formantem se odvozovala podstatná jména slovesná od všech sloves (*psání, bití*), dále některá kolektiva (*listí*) a názvy okolností (*bezvětrí*). Obecná potřeba jmen těchto kategorií v plánu pojmenovacím, realizovaná plánem slootovorným, zabránila tomu, aby *ɔjo*-kmenová neutra postihl nakonec stejný osud jako maskulina.

V těchto případech tedy vývoj morfologický představuje opět výslednici střetání výsledků vývoje hláskoslovného s potřebami plánů vzhledem k nimž jednotlivé morfy plní jisté funkce. I zde spolupůsobí faktory další, povahy vnitrosystémové, například tendence k tomu, aby se alomorfy téhož morfému formově sjednotily (tak byly např. odstraněny výsledky staročeské změny *o > ě*), nebo tendence cílit k eliminaci nefunkčních alternací v základu (jež odstranila např. staročeské tvary 1. os. sg. typu *prošu, viz'u* nebo tvary lok. sg. maskulin typu *na březě, v mešě*). Konečně je tento plán ve svém vývoji ovlivňován obdobnými plány koexistujících útvarů národního jazyka (například spisovný jazyk hovorovým apod.). Pro vlivy cizího jazyka je tato oblast poměrně málo prostupná.

Na rozdíl od obou předchozích plánů souvisí vývoj plánu syntaktického s lidským myšlením. Nelze jistě spojovat každou změnu v syntaxi větné či souvětí bezprostředně s jistým faktem v lidském poznání, avšak ve svém úhrnu zrcadlí vývoj syntaxe směr vývoje lidského myšlení postupujícího k vyššímu stupni abstrakce. Tak například hlavní prostředky souvětí podmínkového (reálného) ukazují na to, že se tento typ souvětí konstituoval z některých souvětí časových (spojky *když* a *jak*), v nichž se vyjadřovaný sled dějů mohl chápat kauzálně, nebo z

spojení dvou vět, z nichž první byla původně zjišťovací otázkou (částice *-li*), z volných spojení vět, v nichž první měla zvolací ráz (částice *ač*), a podobných spojení. Když se později v povědomí mluvčích začala zřetelně odlišovat podmínka nepříznivá od příznivé nebo neutrální, specializovala se na vyjádření první eventuality jedna ze synonymních spojek podmínkových (*ač*) a konstitovalo se souvětí s vedlejší větou přípustkovou. Z dalších faktorů působících na syntaktický vývoj je třeba uvést tu skutečnost, že jazyk má psanou podobu: mnoho prostředků mluveného jazyka, které nelze písmem dokonale vyjádřit (intonace, gesta a dále mimojazyková situace), a sama okolnost nepřítomnosti adresáta v komunikačním aktu musejí být kompenzovány (vedle prostředků lexikálních) především prostředky syntaktickými. Ve vývoji syntaxe se může dále dost výrazně uplatnit vliv cizích jazyků s velkou kulturní prestiží (u nás to kdysi byla řečtina a latina). Oblast syntaxe je těmto cizím vlivům snadno přístupná, zejména při překladatelské činnosti.

Z uvedených fakt plyne, že vývoj syntaktického plánu je mnohem těsněji spjat s vývojem společnosti než oba plány předchozí. Je to výslednice rozporu mezi starými způsoby konstruování vět a mezi vědomím existence společných abstraktních rysů výpovědí nebo potřebou vystihnout nově objevené vztahy mezi pojmy. Jeho prostřednictvím se také některé podněty z vývoje společnosti mohou složitě reflektovat do vývoje plánu morfologického.

Je pak nasnadě, že vývoj poslední jazykové roviny, plánu pojmenovacího, souvisí se životem společnosti velmi těsně. Každý poznatý jev, každý odhalený vztah musí být napřed pojmenován, má-li být sdělitelný a má-li se stát majetkem celé společnosti. Život společnosti se tedy odráží v růstu slovní zásoby jazyka bezprostředně a jeho změny se reflektují v pojmenovacím plánu velmi rychle. To jsou fakta všeobecně známá. Avšak vývoj slovní zásoby nespočívá jen v lineárním nárůstu nových pojmenování. Vedle něho pozorujeme i změny významů a významových vztahů pojmenovacích jednotek, formové změny pojmenování a konečně — i když v poměrně malé míře — také zánik některých pojmenování. Uplatňují se přitom ještě další faktory, mezi nimi i interference ostatních plánů jazyka — fonologického, gramatického i slootovorného — a pak v jisté míře i faktory psychické. Pojmenovací plán jazyka

představuje totiž rovněž systém, a to komplikovanější, a tedy méně snadno odhalitelný než systém plánu hláskoslovného či tvaroslovného. Pojmenování motivovaná jsou zařazena do tohoto systému svými paradigmatickými vztahy: vztahem k ostatním členům slovtvorné kategorie (např. pojmenování *lékař* vztahem k pojmenováním *mlékař*, *vorat*, *hodinář* ...) a dále vztahem k ostatním členům slovtvorné čeledi (*lékař* vztahem k substantivu *lék*, slovesu *lěčit* atd.). Tato skutečnost zprostředkovává vliv fonetických a morfologických změn na plán slovtvorný, a tudíž i pojmenovací. Tak například praslovanský adjektivní sufix *-jb* byl prvním specializovaným prostředkem k vyjádření vztahu posesivity adjektivní formou, protože se připojoval pouze k základním substantiv pojmenovávajících živé bytosti (*člověčb*, *ovčb*), kdežto ostatní sufixy desubstantiv měly v podstatě volnou distribuci. Sufix *-jb* však začal být nevýhodný: působil konsonantické alternace základu, které byly závažné u vlastních jmen, protože znesnadňovaly rekonstrukci základní podoby jména. Alternace u apelativ pochopitelně takovou překážkou nebyly. Proto se u vlastních jmen začal uplatňovat sufix *-ovъ*, který nevýhodu alternace neměl. Adjektiva typu *pán* byla pak v důsledku toho vystřídána adjektivy typu *pánov*. U jmen zvířecích přetrvával původní sufix *-jb* (*-bjb*). Protože vlastní jména jsou pojmenování individuální, znamenala tato nová distribuce sufixů v důsledcích, že se začala konstituovat nová kategorie individuální posesivity (proti kategorii posesivity kolektivní, srovnej novočeský protiklad *vlkův* – *vlčí*).

Ale i nemotivovaná slova jsou zapojena do systému paradigmatických vztahů k jednotkám téže lexikálně sémantické kategorie (např. synonymům, antonymům a výrazům významově souřadným) s jejich lexikálně sémantickými korelacemi. I tato skutečnost má dosah pro rozvoj slovní zásoby. Tak například název *dálnice* pro komunikaci byl vytvořen z adjektiva *dálný* na základě existující korelace významově souřadného adjektiva *železný*: *železnice*.

Vývoj slovní zásoby je tedy nejtěsněji spjat s vývojem společnosti, tudíž s fakty mimojazykovými, avšak projevuje se v něm i tlak systému a kromě toho se v něm odrážejí i vlivy ostatních plánů jazyka – hláskoslovného i gramatického. Jistou roli v něm hrají i faktory psychologické.

Závěrem lze shrnout: je tedy zřejmé, že s vývojem společnosti nej-

těsněji souvisí vývoj slovní zásoby jazyka. Rozvoj plánu syntaktického je závislý na dějinách společnosti zprostředkovaně, skrze pokrok v lidském myšlení, popřípadě prostřednictvím kulturních kontaktů společnosti. Další plány jazyka – hláskosloví a zejména tvarosloví – jsou ve vývoji určovány především svými funkcemi v celkovém systému jazyka. Vnější, mimojazykové vlivy do nich pronikají jen zprostředkovaně a působí na jejich vývoj ve velmi malé míře.

LITERATURA. SKALIČKA, V.: Vývoj jazyka, Praha 1960; SKALIČKA, V.: Vztah jazyka k vývoji společnosti. In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha 1962, s. 285–291; KOMÁREK, M.: K dialektice jazykového vývoje. Slavica Pragensia, IV, 1962, s. 19–26; VACHEK, J.: K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. Slavica Pragensia, IV, 1962, s. 35–46; LAMPRECHT, A.: Vztah mezi fonologickým a morfologickým systémem ve slovanských jazycích. In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 71–74; BAUER, J.: Vývoj syntaxe a vývoj myšlení. In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha 1962, s. 218–220; NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968; HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava 1983, s. 38–46; HORECKÝ, J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava 1982, s. 16–26.

ZPŮSOBY POZNÁNÍ JAZYKOVÉHO VÝVOJE A PRAMENY K NĚMU

Základním pramenem k poznání vývoje jazyka jsou samozřejmě písemné záznamy ze starších vývojových období. Na jejich základě získáváme obraz o stavu jazyka v jednotlivých obdobích a vzájemným srovnáváním takových dobových průřezů a konstatováním rozdílů i shod ve stavbě jazyka postihujeme jeho vývojové změny. Pro poznání vývoje je třeba sledovat podobu jazyka nejen ve staré době, ale pokud možno po celou dobu existence českého jazyka až do současnosti. První dochované souvislé české texty pocházejí z druhé poloviny 13. století. Pro období starší jsme odkázáni na texty nesouvislé: bohemismy (české hláskové, morfologické nebo lexikální prvky ve staroslověnském či církevněslovanském textu), bohemika (obvykle česká vlastní osobní a místní jména, zřídka i nepřeložitelná apelativa, jež jsou součástí jinojazyčného, nejčastěji latinského textu), glosy (pokusy o překlad jednotlivých slov či úryvků cizojazyčného textu) a přípisky (krátké české

záznamy či poznámky, jež nesouvisí bezprostředně s žádným cizojazyčným textem). I tyto nesouvislé památky nám dovoluji poznat hláskosloví, popřípadě zčásti i oblast tvoření slov; v menší míře nám skýtají informace o morfologii a v nepatrné o syntaxi.

V historických pojednáních citujeme staré prameny pro jednoduchos obyčejně normalizovanými zkratkami. Úplný seznam zkratek pramenů do r. 1500 viz ve Staročeském slovníku, Úvodní stati, Soupis pramenů a zkratek, Praha 1968; zde jsou uvedeny také nejdůležitější informace o časovém zařazení textů a o jejich dosavadních edicích. Stručný výběr nejdůležitějších zkratek viz také zde na str. 406.

Náš zájem o vývoj jazyka se ovšem neomezuje jen na období, z něhož pocházejí písemné památky, tj. na období z jazykového hlediska historické. Důležitou vývojovou etapu představuje také doba, v níž už existoval český jazyk jako samostatný útvar, diferencovaný od ostatních slovanských jazyků, ale nebyl nijak zaznamenáván. Toto období nazýváme pračeské a poznáváme je pomocí rekonstrukce. Rekonstrukce se provádí obvyklými metodami na základě komparatistickém: srovnáváním fakt z nejstarších stadií příbuzných jazyků, např. polštiny, slovenštiny aj., a usouvztažením výsledků této komparace. Rekonstrukce pračestiny je nadto usnadněna tím, že máme historicky doložen (v textech napsaných staroslověnštinou, popř. českou redakcí církevní slovanštiny) stav vývojově starší, popřípadě časově paralelní s údobím pračeským. Rekonstrukci pračestiny je tedy možno opřít na obou koncích časové linie o historická jazyková svědectví. Vzhledem k tomu, že pračeská vývojová epocha není příliš dlouhá (asi od konce 10. století do poloviny století 12.), soudíme, že tato rekonstrukce je ve většině aspektů velmi spolehlivá.

Dalším pramenem k poznání vývoje jazyka je dnešní (a dřívější) stav teritoriálních dialektů. Tato skutečnost souvisí se způsobem šíření jazykových změn. Jazykové změny (inovace) totiž nevznikají na celém území národního jazyka rázem, nýbrž šíří se z místa svého vzniku (inovačního centra) na všechny strany přirozeným stykem mluvčích. Z toho plyne jednak skutečnost, že území více vzdálená od inovačního centra provádějí jazykové změny, jež z něho vycházejí, s jistým zpožděním, a dále pak fakt, že do velmi vzdálených oblastí některé změny — zejména okolností pro šíření nepříznivých — nemusejí dospět vůbec. Tak dochází

k nářeční diferenciaci mluveného jazyka. V historickém vývoji češtiny se nejvýrazněji uplatnilo inovační centrum středočeské pro svou kulturní prestiž. Oblasti na okrajích jazykového území, v končinách značně vzdálených od Prahy a středních Čech, zachovávají často jazykové podoby a tvary starší. Někdy se proto říká, že teritoriální dialekty představují prostorovou projekci jazykového vývoje, který se odehrával v čase. Znamená to, že mluvený jazyk v centru území má více podob a tvarů novějších, v územích vzdálenějších se mohou vyskytovat formy starší a konečně na samých okrajích území mohou dožívat zbytky i velmi starého stavu. Tak například jihočeská výslovnost *bjič*, *pjivo*, severohanácká (zábřežská) *pjisňe*, severovýchodomoravská (ve Spálově severně od Hranic) *střevjyky*, *objyle* a východomoravská (valašská) *b'ič*, *p'ivo*, inf. *m'et'*, *v'adnút'* svědčí o tom, že ve staré češtině byly měkké retnice, podobně jako je tomu dosud např. v ruštině. Nebo podoby *múka*, *strýc* na východní Moravě jsou svědectvím toho, že české změny *ú > ou* a *ý > ej* sem nezasáhly, a zachovávají archaický stav z doby před provedením těchto změn v centrálních oblastech.

Nářečí, která zachovávají větší množství starobylých rysů, nazýváme nářečí archaická. Stav tradičního dialektu v archaických oblastech podává v mnoha případech neobyčejně cenné svědectví o starém stavu jazyka. Např. bohemika a glosy z 11. až 13. století se vyznačují značnou nejednotností a přímo grafickou pestrostí v označování slabikotvorného *r*. V Kosmově kronice nacházíme vlastní jméno *Srbsko* v těchto (morfologicky polatinštěných) podobách: *Surbia*, *Zirbia* i *Sribia*, mezi bohemiky listiny z roku 1057 nacházíme tvar *Trnovas*, znamenající „v Trnovanech“, napsán *Trrnovas* i *Ternovas*. Z grafiky samé by se nedalo vysoudit nic, ale nářeční situace nám poskytuje klíč k řešení. Jižní část českých nářečí jihozápadních, nářečí severovýchodních Čech a část nářečí slezských se ve výslovnosti slabikotvorného *r* dodnes liší od spisovného jazyka a od dialektů centrálních. Tato nářeční výslovnost svědčí pro to, že slabikotvorné *r* se původně vyslovovalo s neurčitým průvodním vokálem, který se mohl vyskytovat buď před *r*, nebo po něm. Patrně nejvíce se této staré výslovnosti blíží východní úsek nářečí slezských, kde se např. slovo *vrba* vyslovuje buď *vʳba*, nebo *vrʳba*. Je tedy staročeská grafika jen výrazem rozpaků nad tím, jak v písmě zachytit vyslovovaný neurčitý průvodní vokál *u r*.

Vedle toho je důležitá i okolnost, že teritoriální nářečí jsou útvarem mluveným, nikoli psaným; je v nich tedy do značné míry vyloučen konzervující vliv formy písemných jazykových projevů. Proto bývá vývoj v některých ohledech, zejména v tvarosloví, v teritoriálních dialektech rychlejší a důslednější než ve spisovném jazyku. Tak můžeme ze stavu v teritoriálních dialektech a interdialektch (zejména v obecné češtině) usuzovat na pravděpodobný směr dalšího vývoje ve spisovném jazyce. Viz například tendenci k unifikaci infinitivních přípon (*péct* jako *nést*), odstraňování přežitkových flektivních typů (sklonění *čtvrť* jako *píseň*), odstraňování nefunkčních alternací v základech (lokál pl. typu *v teplákách*, 1. osoba sg. *můžu*), změny slovesných rekcí (*užívat něco* m. *užívat něčeho*) atd.

HLÁSKOSLOVÍ

ÚVOD

Čeština patří do rodiny slovanských jazyků, a to do její západní skupiny. Jejím nejbližším příbuzným jazykem je slovenština; oba tyto jazyky mají četné společné jevy a tvoří československou větev západoslovanské skupiny.

Celá západoslovanská skupina se začala vydělovat z původní praslovanské jednoty ke konci praslovanského období. Nepochybně to souvisí s rozšířením slovanských jazyků po rozsáhlém teritoriu, s oslabením vzájemných kontaktů a dále s vytvářením různých oblastních kmenových svazů. Diference, které tehdy vznikaly, byly ovšem nepatrné a týkaly se hlavně jevů hláskových. Po stránce tvaroslovné byla slovenština ještě v IX. století téměř jednotná a i v nynější době je gramatická stavba těchto slovanských jazyků, které jsou v kontaktu (tj. jazyků západoslovanských i východoslovanských), značně blízká a projevují se v ní často shodné vývojové tendence.

Všimněme si nyní těch hláskových jevů, jimiž byla západoslovanská skupina kmenových nářečí charakterizována v pozdně praslovanském období. Jsou to především tyto rysy:

1. Zachovaly se staré skupiny *kv*, *gv* ve slovech *kvěť*, *gvězda* (srov. čes. *květ*, *hvězda*, pol. *kwiat*, *gwiazda*); ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích tu vzniklo *cv*, *dzv* > *zv* (srov. rus. *cvet*, *zvezda*, stsl. *cvěť*, *dzvězda*).

2. Místo *s'* vzniklého tzv. II. a III. palatalizací z *ch* má západoslovanská skupina *š*, srov. stč. *múšě*, *veš(kerý)*, slov. *všetok*, pol. *musze*, *wszystko*. (Případy typu *leňosi* (tedy střídání *ch* – *s*) ve slovenštině

i polštině jsou snad sekundární, vzniklé analogicky podle střídání $k - c$.) Východoslovanská a jihoslovanská skupina tu zachovala (srov. ruské *vesb* a stsl. *vbśb*, *musě*).

3. Na rozdíl od východoslovanských a většiny jihoslovanských jazyků se v západoslovanské skupině vyskytovaly měkké (palatální) retnice za spojením *pj, bj, mj, vj*, srov. čes. *zem'a* (> *země*), *grab'ě* (> *hrábě*) *stav'ati* (> *stavěti*), pol. *ziemia*, *kupię* atd. Ve východoslovanských jazycích a ve stsl. je tu tzv. *l* epentetické, srov. rus. a stsl. *zemlja*, stsl. *kuplję*, rus. *lovlju*.

4. Za skupením *tj, dj* (a *kt, gt* před předními samohláskami) se v západoslovanské skupině vyskytuje *c, dz*, srov. stč. *sviecě*, *mezě* (z pův. *medza*), slov. *svieca*, *medza*, pol. *świeca*, *miedza*.

5. Staré skupiny *tl, dl* se v západoslovanské skupině zachovaly, srov. *vedľb*, *pletľb*, *modlitva*; ve východoslovanské a jihoslovanské skupině se *dl, tl* zjednodušily v *l*, srov. stsl. *velb*, *pleb*, *molitva* a ruské *věl*, *plěb*, *molitva*.

To jsou nejdůležitější jevy, jimiž se západoslovanská skupina odlišila od skupiny východní a jižní.

Ve třech jevech pak se vyvíjela shodně se skupinou východoslovanskou a odlišila se tak od skupiny jižní. Jsou to tyto jevy:

6. V gen. sg. a v nom. a akuz. plur. *ja*-kmenů a v akuz. plur. *io*-kmenů se vyskytuje koncovka *-ě*, srov. *dušě*, *mōžě*; v jihoslovanské skupině tu byla koncovka *-ę*, srov. stsl. *dušę*, *mōžę*.

7. V instr. sg. *o*-kmenů (a *io*-kmenů) se vyskytuje analogická koncovka *-ьmb* (*-ьmb*) proniklá sem od *u*-kmenů; jihoslovanská skupina tu má koncovku *-omb* (*-emb*).

8. V part. *nt*-ovém je v obou skupinách konc. *-a*, sr. čes. *nesa*, prot. jihoslovanskému *-y*, srov. stsl. *nesy*.

V jednom zásadním jevu se pak shoduje československá větev západoslovanské skupiny s jazyky jihoslovanskými, a to ve střídnicích za skupiny *tort, tolt, tert, telt*; měla tu původně *trat, tlat, trět, tlět* jako jazyky jihoslovanské a lišila se od polštiny, kde vzniklo *trot, tlot, tret, tlet*, srov. čes. *vrána, klas, břeh, mléko* a stsl. *vrana, klasb, bręgb, mlęko* nebo srbocharv. *vrana, klas, breg* || *brijeg, mleko* || *mlijeko*. Shoda je i ve střídnicích za praslovanské *tǫrt, tǫrt*, srov. čes. *trh, prvý* a srbocharv. *trg, prvi*.

Tyto poslední jevy jsou počátkem další pozdně slovanské diferenciaci, jejímž konečným výsledkem bylo vydělení československé větve. Na východoslovanském území tomu odpovídá vznik tzv. plnohlási, tj. vznik skupin *torot, teret, tolot* (srov. *górod, bęreg, kolóda* atd.). Za konec této pozdně slovanské diferenciaci je pak nutno považovat zánik jerů i některé další jevy omezené na větší nebo menší část slovanského území (dispalatalizace, stahování, ztráta nosových samohlásek). Celé toto pozdně praslovanské období je tedy přechodem k vydělení jednotlivých samostatných skupin slovanských jazyků.

Uvedeme si nyní základní jevy, jimiž se postupně uvnitř pozdně praslovanského společenství vydělovala československá skupina. Jsou to tyto jevy:

1. Prvním z těchto rysů je již připomenutá skupina *trat, tlat, trět, tlět*. V území na sever od nás, tj. v lužičtině a v polštině, vzniklo *trot, tlot, tret, tlet*, srov. pol. *krowa, głowa, brzeg, mleko*, hor. luž. *htōwā*.

2. Změnou nosových samohlásek v ústní se oddělila od polštiny jak československá, tak i lužická větev, srov. čes. *māso* (> *maso*), *ruka*, *múka* a hor. luž. *mjaso, pjeć*, dol. luž. *měso, pěš, muž, ruka*; v polštině *mięso, ręka, mąka*.

3. Tzv. dispalatalizací *'e > 'o* se odděluje od československé větve polština i lužičtina, srov. pol. *żena > żona*, *ćelo > czolo*, hor. luž. *žona, ćopły*.

4. Dispalatalizací *ě > 'a* se vyděluje jen polština, srov. pol. *miara, gwiazda*, čes. *miera, hvězda*, hor. luž. *měra, hwězda*.

Zánik jerů a do jisté míry i těsně předcházející stahování jsou z hlediska celkové přestavby fonologického systému praslovanského (a tím i vzniku samostatných fonologických systémů) velmi závažné, na západoslovanském území však mají jen slabší územně diferenciatní hodnotu (kromě střední slovenštiny, horní lužičtiny a vyhynulého jazyka Polab. Slovanů).

Diferenční význam naproti tomu mají další jevy, jimiž se oddělovala československá větev a později i sama čeština od polštiny (příp. slovenštiny).

Jsou to tyto jevy:

a) Změna *g > γ > h*. Ta se provádí v československé větvi a v horní

lužičtině, srov. čes. a hor. luž. *noha, hlava, hłowa*; v polštině a dolní lužičtině zůstává *g*, srov. *noga, głowa*.

b) K velmi významným změnám patří depalatalizace retnic před pův. *e* v celé československé větvi, srov. *peče, беру, veze, mete* proti pol. *piecze, biore, wiezie, miecie*, hl. *pjeku, pječeš*, dl. *pjaku, pjacoš*.

c) Změna měkkého *ř* > *ř* pak je společná češtině a polštině; ztvrdnutím *ř* > *r* se oddělila od češtiny celá slovenština. Ke změně *ř* > *r* (ale i *r* > *ř*) došlo i v luž. srbštině, ale za jiných podmínek.

d) Depalatalizace slabik *d'e, t'e, n'e* (*n'ebud'et'e* > *nebudete*) proběhla na území jazyka českého mimo okrajové území slezskomoravské (lašské); neprovedla se ani v polštině, ani ve slovenštině (mimo její jihozápadní okraj).

e) Dostí starobyloou změnou je změna *dz' > z'* (*medz'a* > *mez'a* > *mezě*) za pův. *dj*, kterou se oddělila čeština od polštiny i slovenštiny na samém konci praslovanského období.

Změna uvedená sub 1 nastala na rozhraní VIII. a IX. století, změny 2–4 pak se provedly ve stol. X. (příp. IX. – X.), změny *g > γ > h* na rozhraní XII. a XIII. stol., změny uvedené sub b), c) ve stol. XIII. a změna sub d) snad na rozhraní XIII. a XIV. století; ta zároveň znamená i diferenciaci českého jazyka. Z toho vyplývá, že hlavní charakteristické rysy, jimiž se vyznačuje čeština proti polštině, vznikly v průběhu X. – XIII./XIV. století (viz přílohu 1), ovšem s výjimkou poslední dosud neuvedené změny – ztráty kvantity, která nastala v polštině v XV. století a jejíž hranice na našem území je asi z rozhraní XVI. a XVII. století (viz dále).

Ve XIV. století pak začíná postupná nářeční diferenciaci našeho území. Její počátky jsou však starší (neprovedení přehlásky *'a > e* v slabikách krátkých a na Ostravsku i v slabikách dlouhých – diferenciaci to ze XIII. stol.). Ve XIV. století k tomu přistupuje neprovedení přehlásky *'u > i* na Moravě a počátky téměř všech změn, které se ukončují v XV. století. Z nich změny *ie > í, uo > ů* zasahují celé naše území a přesahují i do jižní části západní slovenštiny, diftongizace *ý > ej, ú > ou*, změna *aj > ej* a úžení *é > i* pak nedosahují východního okraje českého jazyka a neprovádějí se ve východomoravských a lašských nářečích. Pro diferenciaci nářečí v Čechách pak mají význam změny souhlásky *v* (zbytky bilabiálního *w* a zejména změna *v > u* v typech

krey, praua ve východních Čechách), změny v palatalizaci souhlásek, jako je např. depalatalizace slabik *pě, bě, vě, mě* původně na značném území ve východních Čechách, dnes ovšem jen ve zbytcích, nebo naopak větší zachování palatalizace v jihozápadních Čechách (dnes jen ve zbytcích na okrajích *bjič, pjivo*) a s tím i další změny, jako např. změna *e > a* (v typech *fčala, jahla, brasa, sršan* atd.), dále různý rozsah diftongizace *i > ej* po sykavkách, různé typy disimilace a asimilace souhláskové atd. Jihovýchodní moravskočeský přechodný pás pak od ostatních českých nářečí odděluje neprovedení změny *šč > št'* a nepřehlasované tvary v deklinaci (*slepica – slepicu*). Středomoravská neboli hanácká nářečí se vydělila monoftongizací diftongů *ei > é, ou > ó* (*dlóhé, móka, stréc*). Tím, že tyto monoftongizace nedosáhly v celém rozsahu východní hranice rozšíření *ei, ou*, vznikly na rozhraní hanácko-východomoravském dvě přechodné oblasti s *ei, ou*, a to oblast tzv. dolských nářečí západně od Uh. Hradiště a oblast tzv. kelečského nářečí v okolí městečka Kelče jižně od Hranic. Základní diferenciaci našeho území je pak ukončena oddělením slezskomoravských neboli lašských nářečí od souvislého komplexu východomoravských nářečí v důsledku zkrácení dlouhých samohlásek (odstranění kvantitativních rozdílů), a to patrně na rozhraní XVI. a XVII. století, tedy v poměrně pozdním období; první počátek jejich oddělování je však již na rozhraní stol. XIII. a XIV. (neprovedení depalatalizace v slabikách *d'e, t'e, n'e*). Přehledný obraz nářeční diferenciaci viz na mapce – příloha 2 (str. 422–423).

Z uvedeného přehledu je patrné, že většina základních nářečních rozdílů vznikla ve XIV.–XVI. století. Koncem XVI. stol. je tedy dokončen po stránce hláskoslovné vývoj našeho národního jazyka ve všech jeho útvarech včetně jazyka spisovného. Vývoj tvaroslovného systému, který se rovněž přetvářel ve stoletích XIV.–XVI., byl však ukončen, jak se zdá, až po XVI. století (pronikání akuzativu-nominativu v plurálu, vyrovnávání koncovek v plurálu, šíření hovorové koncovky *-ama* atd.). V jednotlivostech, uvnitř systému, vývoj ovšem pokračuje dál.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962; LEHR-SPLAWIŃSKI, T. – KURASZKIEWICZ, W. – SŁAWSKI, F.: Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich. Warszawa 1954; BERNŠTEJN, S. B.: Очерки сравнительной грамматики славянских языков. Москва 1961; TRÁVNÍČEK, F.:

Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 10–21; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 17–61; ČEJKA, M. – LAMPRECHT, A.: K otázce vzniku a diferenciacie slovanských jazyků. In: SPFFBU, A 11, 1963, s. 5–20; KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky I (Praslovanská genéza slovenčiny). Bratislava 1974; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 9–24; LAMPRECHT, A.: K praslovanské genezi slovenštiny. In: SPFFBU, A 25–26, 1978, s. 141–148.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD PRASLOVANŠTINY DO KONCE X. STOLETÍ

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

1. Vývoj praslovanských samohlásek

Původní praslovanský samohláskový systém se vyznačoval důsledným rozdělením samohlásek na přední a zadní. Můžeme si ho graficky představit asi takto:

a) v krátkých samohláskách b) v dlouhých samohláskách

<i>b</i>	<i>ɔ</i>	<i>i</i>	<i>y</i>
<i>e</i>	<i>ǣ</i> (> <i>o</i>)	<i>ē</i>	<i>a</i>

Tento systém vznikl z pozdně indoevropského systému tak, že splynuly samohlásky *a*, *o*, a to jak krátké (srov. lat. *arō*, *oculus* a naše *orati*, *oko*), tak i dlouhé (srov. lat. *stāre* a řec. *dōron* a naše *stati*, *darb*). Graficky si to můžeme znázornit takto:

<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>ū</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ē</i>	<i>ā</i>

Samohlásky se tak rozdělily důsledně na přední a zadní (jak jsme viděli nahoře) a tento protiklad byl tak významný, že potlačil všechny ostatní příznaky u samohlásek. Zanikla tak zaokrouhlenost u původních zadních samohlásek, takže *y*; vzniklé z indoevropského *ū* (srov. *sūnus* > *synb*), je hláskou nezaokrouhlenou. Stejně tak je nezaokrouhlené nejen *a*, vzniklé z indoevropského *ā*, *ō*, nýbrž i *ɔ*, vzniklý z krátkého *u* (srov. *muscus* – *mъchb*), i *o*, jež původně reprezentuje vlastně krátké *a*.

Jsou tedy samohlásky $\bar{y} : \bar{z}$, $a : o$ v poměru dlouhé ku krátké (ted vlastně $\bar{y} : \bar{y}$, $\bar{a} : \bar{a}$). Stejně tak tomu je i s poměrem $i : \bar{z}$ (vlastně $i : i$ neboť \bar{z} vznikl z indoevropského krátkého i , srov. lat. *vidua* a naš *vdova*) a $\bar{e} : e$ (vlastně $\bar{e} : e$, neboť \bar{e} vzniklo z indoevropského dlouhého \bar{e} , srov. lat. *vērus* a naše *věra*, a e odpovídá našemu e , srov. lat. *ferō* a naš *berē > beru*). Protože \bar{e} a podobně i e tvořily přední protiklad k hláskám nízkým, byla jejich raně praslovanská výslovnost nízká, asi jako \bar{a} , \bar{y} (viz dále).

Rozdělení samohlásek na přední a zadní se odrazilo i v systému souhláskovém, a to tím, že před předními samohláskami nastává tzv. I. palatalizace (srov. *bogъ* – *bō(d)že*, *konьcb* – *čьno*; o tom viz dále. Tato změna nastala okolo r. 400 (400–475 ± 25).

Nepochybně se tu projevil i charakter praslovanské slabiky, která směřovala k otevřenosti a v níž se projevovaly tendence k asimilaci (přízpůsobení) tvrdých konsonantů k předním vokálům a naopak zadních vokálů k předním konsonantům, tedy jistý slabičný synharmonismus. Jeho výsledkem byly i praslovanské přehlásky $'o > 'e$, $'z > 'b$, srov. *morjo* > *morje* (> *mor'e*), *morjoi* > *morjei* (> *mor'i*), *konjъ* > *konj* (> *kon'b*), *jъgo* > *jъgo* atp. (v době změn šlo vlastně o změny $'\bar{a} > 'e$, $'\bar{y} > 'i$).

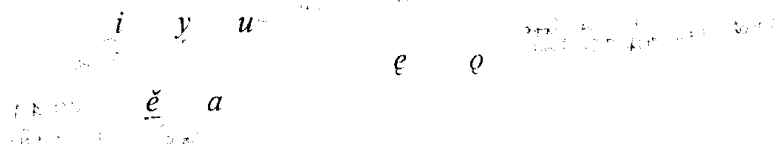
Uvedený systém samohlásek byl plně vyvážený. Praslovanská tendence k otevřenosti slabiky, která byla s tímto systémem zcela v souladu, ho však nakonec rozrušila. Tato tendence odstranila totiž klesavé diftongy *oi* (z pův. indoevr. *oi*, *ai*), *ei*, *ou* (z pův. indoevr. *ou*, *au*), *eu*. Z *oi* (vlastně *āi*) vzniká \bar{e} (srov. *ženē* a lat. *feminae*, *cěna* a lit. *kaima* a lat. *poena*), na konci slov za jistých podmínek také i (srov. *bodzi* < *bogoī*), z *ei* vzniká i (srov. *vidъ* a lit. *veidas*, lokál *mor'i* < *morjei*), z *ou* (*āu*) pak se utvořilo u (srov. *turъ* a lat. *taurus*) a z *eu* > $'u$ (srov. *ljude* řec. *e-leuth-er-os* „svobodný“, sthn. *liuti* – dnes *Leute* „lidé“).

Před \bar{e} a i , které vznikly z *oi* (*āi*), nastává pak tzv. II. palatalizace (srov. *cěna*, *bodzi*, *nodzě*, a to okolo r. 600 (575–650)).

Zásadní význam pro další vývoj samohláskového systému měl vznik nové zaokrouhlené hlásky, totiž u (v dvojí variantě u a $'u$). Ten totiž vedl spolu s dalšími jevy (jako krácení pův. dlouhých samohlásek k nové přestavbě systému, jejímž projevem bylo i zaokrouhlování \bar{a} (původně krátkého \bar{a}), které nastalo okolo r. 800. Ve stejné době vznikl pravě jery \bar{z} (< \bar{y}), \bar{z} (< \bar{i}).

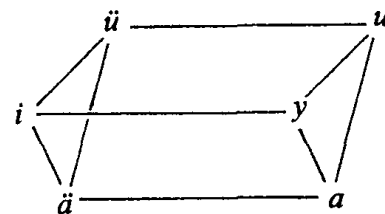
Výsledkem těchto tendencí po odstranění zavřených slabik, které vedly k monoftongizaci diftongů, je i vznik nosových samohlásek ϵ a \varnothing (srov. *sěmę* a lat. *sēmen*, *ženę* a lat. *feminam*). Tyto nosové samohlásky byly původně dlouhé, stejně jako \bar{e} , i , u /' u vzniklé z diftongů.

Posledním projevem uvedených vývojových tendencí pak je tzv. metateze likvid (vývoj skupin *tort*, *tolt*, (*tārt*, *tālt*), *tert*, *telt*; o tom však viz dále), která nastala okolo r. 800 (750–825). Po všech uvedených změnách vznikl na našem území v praslovanském období nový samohláskový systém. V slabikách dlouhých měl tuto podobu:

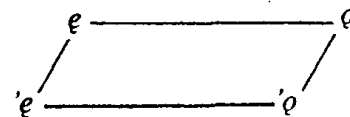

Zadní samohlásky, tj. u , a , \varnothing , měly přitom po měkkých konsonantech i své přední varianty $'u$, $'a$, \varnothing .

Poznámka. Ve staré slovenštině hlaholských památek je tento systém plně vyrovnaný. Je to dáno fonologizací předních variant zadních samohlásek. Hlavním podnětem k tomu byla mimo jiné i ta okolnost, že se $'a$ po měkkých ztotožnilo s \bar{e} [\bar{a}], srov. psaní *krajě* místo *kraja*. Stav ve staré slovenštině si můžeme znázornit takto:

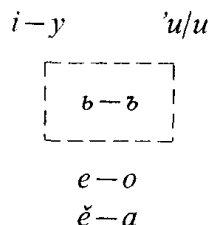

Zdá se, že se obdobná situace dotvořila i v staroslověnských nosových samohláskách v důsledku vzniku neměkčícího ϵ v typech *grędei*, *sędei*, *nesę*. Záleží tu přirozeně také na tom, jak hodnotíme \varnothing [\bar{o}]. Považujeme-li ho za samostatný foném (obdobně jako $'u$ [\bar{u}], kde je to dáno i celkovým systémem), byl by systém nosových samohlásek takovýto:

V krátkých samohláskách byl na našem území i ve staré slovenštině též systém, který jsme uvedli dříve, ovšem s tím rozdílem, že krátké které bylo původně nezaokrouhlené a reprezentovalo vlastně krátké se začalo po vzniku *u* v slabikách dlouhých postupně zaokrouhlovat. Přispěla k tomu nepochybně ta okolnost, že na rozhraní praslovanského a pračeského období docházelo v četných pozicích ke krácení původně dlouhých samohlásek, jak bylo již připomenuto. Původní krátké *o* [*ā*] se tedy muselo zaokrouhlit, aby nedošlo ke splynutí s *ā* nově vzniklým krácením dlouhého *a*.

Krácením dlouhých samohlásek v jistých pozicích došlo k obnově protikladu dlouhá – krátká u samohlásek. Další pozdější změny, jak např. stahování (*aja* > *ā*), tento protiklad ještě více upevnily a plně fonologizovaly; např. *ā* se pak mohlo vyskytovat i na konci slov, b tedy i v této pozici realizován protiklad *a* – *ā*. Za této situace se samohlásky *o*, *u* dostaly mimo korelaci krátká – dlouhá, a byly proto postupně likvidovány (o tom viz dále). Celý systém krátkých samohlásek (přechod zkrácení dlouhých a před likvidací jerů) si můžeme znázornit takto

Mimo to byly ještě nosové samohlásky *e*, *o*.

O dalších osudech tohoto přechodného systému viz dále.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 71–74, 80–82, 94–95, 99–100, 109–113, 118–121; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 39–43; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 20–26; JAKOBSON, R.: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. In: TCLP II. Praha 1929, s. 19–37; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonetického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavica, 21, 1956, s. 443–495; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 65–76; LAMPRECHT, A.: Některá záměření o rozvíjení fonetického systému praslavjanského jazyka. In: SPFFBU, 4, 1956, s. 19–23; LAMPRECHT, A.: K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině. SaS, 34, 1973, s. 115–123.

2. Praslovanské samohlásky a jejich prozodické vlastnosti.

Fonetické vlastnosti hlásek jsou ve vztahu s jejich postavením v systému. Hlávka *y* byla prostřední vysoká, hlávka *ě* byla nízká a tvořila přední protiklad k *a*, její praslovanská výslovnost byla asi *ā* (nebo *eā*). Jeru byly redukovány vokály (pův. reprezentovaly krátké *i*, *y*); na konci praslovanské doby jejich výslovnost na našem území byla asi *e*-ová (v ruštině a snad i ve střední slovenštině byla výslovnost tvrdého jeru *o*-ová).

Nosové *e* znělo v poslední fázi svého vývoje jako *ā*, nosové *o* pak jako silně zavřené *o*, blízké k nosovému *u*.

Samohlásky mohly mít při své výslovnosti různou slabičnou intonaci. Ta nebyla závislá na přízvuku, který byl volný a pohyblivý jako dodnes v ruštině. Dlouhé samohlásky (a stejně tak i diftongy a diftongům rovná spojení *or*, *ol*, *er*, *el*) mohly mít dvojí intonaci, a to raženou (akutovou), která byla v podstatě stoupavá (tón samohlásky při ní stoupal), a taženou (cirkumflexovou), která byla v podstatě klesavá (tón samohlásky při ní klesal). Intonaci raženou (stoupavou) můžeme označovat znakem ' , srov. *vorna* (rus. *voróna*, čes. *vrána*), intonaci taženou (klesavou) můžeme označovat znakem ˘, srov. *běrga* (rus. *béreg*, čes. *břeh*). Podle Kuryłowicze byla příznakovým členem v dvojici intonací intonace stoupavá, akutová. Slabiky s intonací klesavou, cirkumflexovou, byly tedy bezpříznaké. Rovněž krátké slabiky, které vůbec nerozlišovaly intonaci, byly z hlediska protikladu stoupavá – nestoupavá bezpříznaké.

Slabičná intonace měla pro další vývoj přízvuku i kvantitativní význam. Připomeneme si tu aspoň ty jevy, které se nějakým způsobem odrazily ve vývoji naší kvantitativnosti. Podle tzv. zákona Fortunatovova-de Saussurova došlo v praslovanském období k posunu přízvuku ze slabiky s intonací taženou na slabiku s intonací raženou, např. *lŕŕkà* > *rŕlkà*, v akuzativu však posun nenastal, protože obě slabiky měly intonaci taženou, tedy *lŕŕkŕ*; pod *na* *lŕŕgŕ* > na *bŕlgŕ*; srov. rus. doklady *rukà*, *rŕku* a *nà ruku*, *béreg*, *na beregŕ*. S tímto posunem přízvuku souvisí patrně i staroč. kolísání v kvantitě, srov. *řieka*, akuz. *řeku*, *stràna*, akuz. *stranu* atp.

Jak jsme již připomenuli, docházelo na konci praslovanské doby ke krácení pův. dlouhých samohlásek (*i*, *y*, *ě*, *a*, *’u/u*, *e*, *o*). Krácení nastávalo

na konci slova, srov. *ženā* > *žena*, *dāti* > *dāti*, a dále ve slovech dvojslabičných a víceslabičných. Tu se krátily téměř všechny délky (viz jimky viz dále), např. *jāgodā* > *jagoda*, *mālinā* > *malina*, *vȳdāti* > *vydati* (ale *dāti* > *dāti*), *glōbinā* > *glōbina* (> *hlubina*) atd.

Nekrátily se však:

1. délky před přízvukem ve slovech dvojslabičných, srov. čes. *tráva* < *trā'va* (rus. *travá*), *chvála*, *lúka*, *múka*, *bieda*, *vino*, *křídlo*, *lice*, *dietl* *třiести* „třásti“ (< *tręsti*), *hřiech* (srov. rus. *grech* a gen. *grechá*), *klúč*, *slúp*

2. délky s raženou intonací v první slabice dvojslabičných slov, srov. čes. *vrána* (z pův. *vōrna*, srov. rus. *voróna*), *břieza* (srov. rus. *berěza*), *dráha*, *kláda*, *sláma*, *jáma*, *skála*, *žába*, *síla*, *žila*, *miera*, *viera*, *búrě*; *másla* *sádlo*, *dielo*, *lýko*, *léto*, *púto* (*poto*); *hrách*, *mráz*, *mák*, *dým*, *sýr*; *rád*, *stár* *sláb*, *zdráv*; *náš*, *váš*; *býti*, *krýti*, *dāti*, *klásti*, *bíti*, *píti*; krácení však zpravidla nastávalo v nářečích na Moravě, srov. mor. *skala*, *jama*, *mak*, *břez* atd., ale *míra*, *víra* atp.

3. délky ve slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou krátkou (*o*, *e*, *ɔ*, *ɛ*), srov. čes. *útroba* (z *ō'troba*), *zákon* (*zā'konɔ*), *svátost* (*svę'tostɔ*), *lúpež*, *krádež*, *mládež*, *výbor*, *východ*, *úkol*.

Po zkrácení pův. praslovanských délek došlo opět k dloužení, a to jak původně krátkých (*o*, *e*), tak i dříve zkrácených samohlásek. Dloužení nastávalo tam, kde vznikla tzv. intonace *novoakutová* neboli *nová ražená*, další krácení naopak tam, kde vznikla tzv. intonace *novocirkumflexová* neboli *nová tažená*. Intonaci novoakutovou označujeme znakem *˘*, např. *rȳkɔ* (> *rúk*), *píšešɔ* (> *píšeš*), intonaci novocirkumflexovou znakem *˜*, např. *vōrnɔ* (> *uran*), *stārɔjɔ* (> *starý*). Změny intonace nazýváme *metatonii*. Někteří badatelé neuznávají intonaci novocirkumflexovou jako zvláštní typ, nýbrž ji považují za totožnou s původní intonací cirkumflexovou. Metatonie by podle nich byla nahrazením příznakové intonace akutové intonací bezpříznakou.

Výsledky kvantitativních změn způsobených metatonii ovšem byly v průběhu dalšího historického vývoje pozměněny různými analogickými vyrovnáními, takže je velmi nesnadné určit přesně všechny podmínky, za nichž k metatonii docházelo.

Kromě toho docházelo i k pozdějšímu dloužení samohlásek po zániku slabých jerů, výsledky tohoto dloužení jsou však shodné s výsledky

novoakutové intonace; nelze proto oba jevy v češtině od sebe dobře odlišit.

Ke změnám intonací, příp. k náhradnímu dloužení, docházelo zejména v těchto případech:

1. v tvarech zakončených jerem (*ɔ*, *ɛ*), a to především:

a) v genitivu plur., např. *kōrvɔ* > *kōrvɔ* (> *krav*: novocirkumflexová, proto *krátkost*), *nogɔ* > *nōgɔ* (stč. *nóh*, slov. *nôh*; novoakutová, proto *délka*), *vozɔ* > *vózɔ* (stč. *paddesát vóz*), *synovɔ* > *synóvɔ* (stč. *synóv*, nč. *synů*);

b) v dativu a v lokálu plur., např. *ženámɔ* > *ženámɔ* (> *ženám*), *ženáchɔ* > *ženáchɔ* (> *ženách*);

c) v nom. sg. muž. *o*-kmenů a *u*-kmenů, dále *i*-kmenů, přivlastňovacích zájmen a adjektiv, např. *dvorɔ* > *dvórɔ*, *vozɔ* > *vózɔ*, *zajęcɔ* > *zajęcɔ* (> *zajiec* > *zajíc*), *měšęcɔ* > *měšęcɔ*, pod. *koláčɔ*, *komárɔ*, *sólɔ*, *mójɔ*, *bratróvɔ*;

d) v supinu, srov. *spātɔ* (> *spat*; nový cirkumflex; v inf. *spāti* zachována délka se starou raženou intonací);

e) v participiích typu *vedlɔ*, srov. *moglɔ* > *móglɔ* (stč. *móhi*; srov. nář. *rústl*, *múhl*, *nésl*, slov. *niesol*, *viedol*);

f) u sloves v koncovkách přítomu, srov. 2. os. sg. *chodišɔ* > *chodišɔ* (> *chodiš*), 3. os. sg. *choditɔ* > *chodítɔ* (> *chodí*), 1. os. plur. *chodimɔ* > *chodímɔ*, 3. os. plur. *chodętɔ* > *chodětɔ* (> stč. *chodie*);

2. při odvozování slov před sufiky *-ja*, *-je*, *-kɔ*, *-ka*, *-ko*; srov. *kóža* (< *kozja*), stč. *kóžě*, ale *koza*; *prȳtɔje*, stč. *prútie*, ale *prut*; *gólɔkɔ*, stč. *hlásek*, ale *hlas*, *světɔkɔ*, stč. i nč. *svátek*, slov. *sviatok*; *gólɔvka*, stč. i nč. *hlávka*, ale *hlava* (< *gólva*), *kōrvɔka*, stč. i nč. *kravka* (nový cirkumflex, proto *krátkost*), ale *kráva*, *rānɔka*, stč. i nč. *ranka*, ale *rána*; *slóvɔko*, stč. *slóvko*, nč. *slůvko*, ale *slovo*;

3. ve složených adjektivech, např. *māloje* > *malé*, ale *mālo* (> *málo*), *prāvɔjɔ* > *pravý*, ale *právo*, *právě*, *rānɔjɔ* > *raný*, ale *rāno*, *sādōrvɔjɔ* > *zdravý*, ale *zdrávo*, *mīlɔjɔ* > *milý*, ale stč. *mile*; to byly doklady na novocirkumflexovou intonaci ve složených adjektivech; jsou také doklady na novoakutovou intonaci, např. *světɔjɔ* > stč. *svátý*, *desętɔjɔ* > *desátý*, pod. *skúpý*, *múdrý*;

4. ve slovesných tvarech, např. *móžešɔ* > *móžeš* (> *můžeš*), *móžetɔ* > *móže*, *móžemɔ* > *móžem*, pod. stč. *kóleš*, *píšeš*, *skáčeš*, *viežeš* „vážeš“

(< věžešb), *tiehneš* „táhneš“ (< tégnešb), *mlátíš*, *chválíš*; srov. přechod skupinou a jazyky jihoslovanskými. Bude třeba ho ovšem ověřit dalším přízvuku v ruštině v těchto případech (*mogú* – *móžešb*, *kolú* – *kólešb*, *skáčú* – *skáčešb*, *moločú* – *molótišb*).

Poznámka 1. Délky ve slovech víceslabičných (s výjimkou typů *útroba*, *zákon*, jak jsme uvedli výše) jsou tedy, pokud nevznikly stahováním (jako *chudá* < *chudaja* atd.) nebo nějakým pozdějším dloužením, původu novoakutového.

Poznámka 2. V oblasti akcentologie došlo v poslední době k novým výzkumům. Reagovat na všechny nové podněty by však bylo možno jen ve speciální studii.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, 121–124; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 246–277; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 27–37; STANG, S. Ch.: Slavonic Accentuation. Oslo 1957; KURYŁOWICZ, J.: L'accentuation des langues indoeuropéennes. 2. vyd. Kraków 1959; SADNIK, L.: Slavische Akzentuation I. Wiesbaden 1959.

3. Vývoj skupin *tort*, *tolt* (*tärt*, *tält*), *tert*, *telt* neboli tzv. metateze liků

Vývoj praslovanských skupin *or*, *ol* (*ār*, *āl*), *er*, *el* na počátku slov před souhláskami i mezi souhláskami (stručně označených *ort*, *olt* a *tol*, *tol*) je jedním z posledních projevů praslovanské tendence po otevření slabikách. Výsledky této tendence jsou však na různých částech slovanského území různé.

Za počáteční *ort*, *olt* máme v češtině jednak *rat*, *lat*, jednak *rot*, *lot*. Za *ort*, *olt* s intonací raženou (*òrt*, *òlt*) je *rat*, *lat*, např. *rádlo*, *rataj*, *ráme*, *lákati*, *lačný*, *lakomý*, *laní* „laň“, *lanitva* „tvář“, za *ort*, *olt* s intonací taženou (*ôrt*, *ôlt*) bývá *rot*, *lot*, např. *robiti*, *robota*, *rolí* „role“, *rokyt*, *rósti*, *rovný*, *rózka* „větev“, *rožeň*, *lodi*, *loket*, *loni*; vyskytuje se však i *òrt*, *òlt* i *rat*, *lat*, např. *ratolest* (< *letorastl*), *racocháč* (*raz-socháč*), dále v místních jménech *Ráztoky*, *Raveň*, *Rasochy*, *Rastice*, *Ralsko*. Svědčí to o jistém kolísání ve střídnicích. Důsledněji mají *rat*, *lat* středoslovanská nářečí, jež se tak liší od nářečí západoslovanských a východoslovanských srov. *rakytá*, *raľa*, *rásť*, *raz-*, *rázga* „větev“, *ražeň*, *lakeť*, *laní*; je tu však také *ro-*, např. *robit*, *rozprávati*, *rovný*. Vyskytuje se názor, že u středoslovanského *rat*, *lat* jde o přechodný jev mezi československou jazykovou

skupinou a jazyky jihoslovanskými. Bude třeba ho ovšem ověřit dalším jazykově zeměpisným bádáním. Ostatně celá československá skupina svým *trat*, *tlat*, *trět*, *tlět* (> *tlet*) se shoduje s jazyky jihoslovanskými a liší se od polštiny, která má *trot*, *tlot*, *tret*, *tlet* (dokonce *tart*), a od ruštiny, která má plnohlási *torot*, *tolot*, *teret*.

Uvedeme si nyní některé příklady:

- a) *torť*: *gordb* > *gradb* (> *hrad*), *morzb* > *mrab* (> *mráz*), *korva* > *kráva*, *vorna* > *vrána*, *zorkb* > *zrakb*;
- b) *tolt*: *golsb* > *glasb*, *golva* > *glava*, *solma* > *sláma*, *kolda* > *kláda*, *zolto* > *zlato*;
- c) *tert*: *bergb* > *brěgb* (> *břěh*), *berza* > *brěza* (> *břieza*), *dervo* > *drěvo* (> *dřevo*), *perdb* > *prědb* (> *před*), *merti* > *mrěti* (*mřieti*);
- d) *telt*: *melko* > *mlěko* (> *mléko*), *pelnb* > *plěnb* (> *plen*), *velkti* > *vlěci* (> *vlěci*): jsou i nečetné doklady s *la*, např. za *čelnb* máme *člen* i *článek*, za *želb* máme *žleb* i *žlab* (*žlábek*), za *želza* pak *žláza* (|| *hléza*); v tomto posledním případě musíme předpokládat kontaminaci podob *hláza* (< *golza*) a *žlézè* (< *gelza*).

Délka nebo krátkost samohlásky závisí na intonaci; za intonaci raženou je délka, např. *vorna* > *vrána*, *solma* > *sláma*, *bërza* > *břieza*, za intonaci taženou je krátkost, např. *gordb* > *hrad*, *golva* > *hlava*, *běrgb* > *břěh*; srov. též ruské příklady za obojí intonaci, např. *voróna*, *solóma*, *berěza*, ale *górod*, *béreg*, *gólovu* (nom. *golová* má přízvuk posunut podle zákona Fortunatovova-de Saussurova).

Postup změny: Předpokládáme, že se na celém slovanském území původní *tort* změnilo v *tor^ot* (vlastně *tārāt*, neboť to bylo ještě v době, kdy *o* : *a* byly v poměru *ā* : *ā*). Toto *tor^ot* se na východoslovanském území později změnilo v *torot*. Na našem, jihoslovanském, lužickém a větší části polského území se *tor^ot* změnilo v *t^orot* a toto *t^orot* se ještě v době, kdy *o*, *a* byly v poměru krátké a dlouhé, změnilo na československém a jihoslovanském území v *trat* (došlo tu po zániku první samohlásky k zdĺoužení druhé). Na polském a lužickém se *t^orot* zachovalo déle a první vokál zanikl bez náhrady až tehdy, když *o*, *a* byly už samostatné a od sebe se lišící samohlásky. Na severozápadním okraji polského území a v polabštině se původní, pro praslovanštinu předpokládaný tvar *tor^ot* zjednodušil tak, že druhý (průvodní) vokál zanikl a vzniklo *tart* (srov. *Stargard*, což je *Starý hrad*). Souvisí to nepochybně s tím, že na tomto

okraji (pod. jako i na jiných okrajích, srov. stsl. *al'dii*) byla oslabena praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak to mimo jiné dosvědčuje i zachování nosovek (v rozložené podobě) na polském i polabském území (srov. i zachování rozložených nosovek na okrajovém území v makedonštině).

Graficky si vývoj můžeme znázornit takto:

- zůstalo *gor^od-* a dalo *gard* (polab., severozáp. polština)
- vzniklo postupně *gorod-* (východoslovan.)
- gor^od-* → vzniklo *g^orod-*, zůstalo déle a přešlo pak v *grad-* (polština, lužičtina)
- ↓ vzniklo *g^orod-*, brzy však přešlo v *grad-* (jihoslovan. jazyky a čs. skupina)

Z tohoto přehledu je patrná i relativní chronologie jednotlivých změn, naše *grad-* vzniklo z *g^orod-* dříve než polské *grad-*. Absolutní chronologie pak je dána slovem *král* (pol. *król*, východoslovan. *korol*), vzniklým z jména Karla Velikého; z ní by vyplývalo, že změna byla ještě živá na rozhraní VIII. a IX. století.

Poznámka. Delší zachování *t^orot* (*t^eret*) na polském území (minimálně do zániku jerů) je dosvědčeno i tím, že tu nastává vokalizace jerů před tímto redukováným vokálem, srov. *we glowie*, *we sromotę*. Obdobně v lužičtině nedochází ke změně *tr* > *tř*, *pr* > *př*, *kr* > *kř*, neboť mezi oběma souhláskami byl ještě redukováný vokál, srov. hl. *trěba*, *prědk*, ale *třepac*, *při*, *křidlo*, dl. *třěš*, ale *tši*, *tšepaš*; *proch*, ale *pšosys*.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 114–116; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 26–29, 32–36; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 58–62; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 43–44; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 261–273; LAMPRECHT, A.: Nekoľko zamečanií o razvitii fonetičeskogo sistemy praslavjanskogo jazyka. In: SPFFBU, 44, 1956, s. 22; LAMPRECHT, A.: K otázce vlivu jazyka na jazyk (na materiálu českého jazyka). In: SPFFBU, 46, 1958, s. 88–93; EKBLOM, R.: Die ostslavisches Pleophonie. ZfslPh, 24, 1955, 1, 1; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 456–460.

4. Vývoj skupin *t^ort*, *t^ert*, *t^olt*, *t^elt*

Skupiny *t^ort*, *t^ert*, *t^olt*, *t^elt* na konci praslovanského období reprezentovaly slabikotvorné *r*, *l* s průvodními vokály přední a zadní kvality, které bylo možno pokládat za varianty jerů. Mohli bychom proto tyto skupiny psát *t^ort*, *t^ert*, *t^olt*, *t^elt*. Slabičností likvid bylo učiněno zádoví tendenci po otevřených slabikách. Tento stav slabičných likvid se dochoval i do pračestiny. Došlo tu však k splynutí tvrdého *r* i měkkého *r* v jedno neměkké *r*, srov. *k^ork^o*, *g^ordlo*, *č^orn^o*, *ž^ord^o*, *t^org^o*, *t^orpěti*, *s^om^ort^o*, *s^orp^o* > *k^ork*, *g^ordlo*, *č^orn*, *ž^ord* (později *černý*, *žerd*), *trg*, *trpěti*, *smrt*, *srp*. U slabičného *l* došlo rovněž k splynutí, nikoli však po retnicích; tu se obojí *l* rozlišuje; srov. *m^olviti* > *m^olviti*, *p^oln^o* > *p^oln*, neboť v dalším vývoji je za tvrdé *l* střídnice *lu*, kdežto měkké *l* zůstává. Příklady na ztvrdnutí měkkého *l* po ostatních hláskách: *ž^olt^orb^o* > *žltý*, *ž^oč^ob^o* > *žlč*, *č^oln^o* > *čln*, *d^olg^o* > *dlg*. Slabikotvorné likvidy se vyslovovaly i v pračestině s průvodními vokály. O jejich vývoji však až dále.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 61, 287; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 57–58; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 460–464.

5. Stahování neboli kontrakce

Stahováním rozumíme zjednodušení spojení samohláska + *j* (*i*) + samohláska, při němž se ztrácí intervokální *j* (*i*) a oba vokály splývají v samohlásku dlouhou. Tam, kde nebyly samohlásky stejné, došlo zpravidla nejdříve k jejich asimilaci, např. *oje* > *oe* > *ee* > *é*. Platí přitom pravidlo, že na kvalitu výsledného vokálu měl rozhodující vliv druhý vokál, srov. *dobroje* > *dobré*, *dobryjě* > *dobré*, *moja* > *má*, *dějati* > *děti*, *našej* > *naši*, na celkový timbre slabiky, totiž zda byla „tvrdá“ nebo „měkká“, první vokál, srov. *dobrajb* > *dobrý*, *dobroje* > *dobré*, (s neměkkým *é*), *moja* > *má*, ale *pěšbjb* > *pěši*, *umějšb* > *uměš*, *dějati* > *děti*. Střídaly se proto v tvrdých a měkkých slabikách vokály *y* – *i* (*dobrý* – *pěši*), *é* – *ě* (*dobré* – *uměš*). Vokál *á* mohl být v tvrdých i měkkých slabikách (*dá* – *děti*). Znakem *ě* označujeme dlouhé měk-

čící *e* s užší výslovností, s níž začalo splývat i původní *ě*, které v této době získávalo na našem území úzkou výslovnost, neboť na jeho místo se dostávalo nové široké *ä* z nosového *ę*.

Příklady změny:

iji > *i*: *dobriji* > *dobr'i* (> *dobří*), *pěšijimi* > *pěšimi*
ɛji > *i*: *znamenɛji* (lok.) > *znamení*, *pěšɛjichɛ* > *pěších*, *bɛji* > *bi* (imper.)
ɛjb > *i*: *pěšɛjb* > *pěši*, *kostɛjb* > *kostí* (gen. pl.), *znamenɛjb* > *znamení* (gen. pl.)
ɛji > *i*: *našeji* > *naši* (dat. lok. sg.)
ɛjb > *y*: *dobrɛjb* > *dobrý*
ɛji > *y*: *dobrɛjich* > *dobrých* (gen. pl.)
yji > *y*: *dobryjimi* > *dobrymi*
yjb > *y*: *stryjbɛ* > *strýc*
oju, eju > *ú, ů*: *toju* > *tú*, *našeju* > *našú* (gen. lok. du.)
ojo > *ō* > *ú*: *dobrojo* > *dobrú* (instr. sg.)
ɛju > *ú*: *znamenɛju* > *znamen'ú* (dat. sg.)
ɛjo > *ō* > *ú*: *kostɛjo* > *kostů* (instr. sg.), *panɛjo* > *pan'ú* (ak. sg. a instr. sg.), *pɛjo* > *p'ú* (novočes. *píji* analog. podle *šiji* a *kryji*)
oje, oje > *é*: *dobroje* > *dobré*, *moje* > *mé*, *mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému*, *vojevoda* > *vévoda*, *mojě* > *mé* (akuz. pl. m. f.)
yjě > *é*: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg., akuz. pl. m. f.)
ěje, eje > *'é*: *uměješɛ* > *um'ěš* (> *umíš*), *dobrějemɛ* (lok.) > *dobr'ém* (> *dobřiem*, později analog. *dobrém*), *pěšeje* > *pěš'* (> *pěšie*)
ɛje, ɛjě > *'é*: *znamenɛje* > *znamen'é* (> *znamenie*), *lanɛjě* > *lan'* (> *lanie*) (gen. sg.); pod. *rebrɛjě* > *r'ebɛ'é* (*řebřie*; akuz. pl.), *bɛješɛ* > *b'ěš* (> *bieš* > *bíš*; nč. *biješ* je analog. podle *šiješ* a *kryješ*)
ije > *'é*: *pěšijemɛ* > *pěš'ém* (> *pěšiem*)
aja > *á*: *dobraja* > *dobrá*, *pěšaja* > *pěšá* (> *pěšie*), *lajati* > *láti*, *tajati* > *táti*
oja > *á*: *moja* > *má*, *stojati* > *státi*, *pojasɛ* > *pás*

ėja > *'á*: *dėjati* > *dėti* (> *dāti* > *diėti* > *díti*, ale *nenadál se*), *sėjati* > *s'āti* (> *s'āti* > *sieti* > *síti*)
ɛja > *'á*: *znamenɛja* > *znamen'á* (> *znamen'ā*), *prɛjati* > *pr'āti* (> *pr'āti* > *přieti*, nč. *přáti* analog. podle *přál*)

Na výsledek změny měly v některých případech vliv i morfologické zřetele, např. *dělaješɛ* > *děláš*, *znaješɛ* > *znáš*, *znajemɛ* > *znám*. Nepravidelný výsledek tu vznikl proto, aby byl zachován morfém *a*, který je také v infinitivních tvarech.

Nestáhly se ty tvary, kde by se stažením porušila morfologická nebo slovo tvorná struktura, např. zůstalo *moji*, neboť stažením by vzniklo **mý*, které by bylo v rozporu s adjektivním zakončením *dobr'i* (< *dobriji*). V gen. plur. *mojichɛ* > *mých* a v ostatních tvarech plurálových (*mým*, *mými*) však stahování provedeno bylo, neboť bylo v souladu s adjektivy *dobrých*, *dobrymi*. Stejně tak nenastalo stahování ve slovech s výraznou slovo tvornou strukturou, kde by se stahováním porušil sklad slova, srov. *stája* (> *stájě*), *chwoja*, gen. *rataja* „oráče“ (nom. *ratajb*). U sloves pak *bojo se* (> *boju se*), 1. os. sg. *dělajo* (> stč. *dělaju*), *dělajotɛ* (> stč. *dělají*). Někdy se vedle sebe vyskytují dublety *dvě* // *dvoje*, *mé* // *moje*. Ve východomoravských nářečích máme tvary *mojeho*, *mojemu* (místo stažených *mého*, *mému*). Zachovaly se tu patrně vlivem jiných zájmených tvarů, srov. *našeho*, *našemu*.

Stahování mělo veliký význam pro vývoj souhláskového systému; po jeho provedení se totiž dostaly palatalizované souhlásky (vyskytující se původně jen před samohláskami předními) před samohlásky zadní, srov. *kostů*, *pan'ú*, a tak se začaly fonologicky osamostatňovat. Svě důsledky mělo stahování i v morfologii. Dotváří se totiž zvláštní adjektivní deklinace, odlišná od jmenné i zájmené, a adjektiva se tak i po stránce morfologické vydělují jako zvláštní slovní druh. U sloves pak vzniká V. složená třída (*dělá*, *sázie*) s nepravidelnou (nestaženou) 1. osobou (*dělaju*, *sázěju*), což opět vytváří systémový předpoklad pro pozdější šíření koncovky *-m* od sloves atematických (podle *dám* – *dáš* vzniklo i *dělám* k existujícímu *děláš*; tím bylo dosaženo i stejnoslabičnosti v celém singuláru).

Poznámka. Ne všechny tvary tzv. složené deklinace vznikly pravidelným hláskovým vývojem. Např. lokál a dat. pl. *dobrých*, *dobrým* vznikly podle gen. *dobrých* (< *dobrɛjich*) a instr. *dobrymi* (< *dobryjimi*).

Chronologie stahování. Stahování nastalo podle Gebauera před provedením přehlásky 'a > ě, tedy někdy před koncem XII. století (neboť jinak bychom musili dostat ze *stojati* nikoliv *státi*, nýbrž z přehlásovaného *stojěti* > *stěti*). Přihlédneme-li i k tomu, že *strybьcь* dává *stryc*, a nikoli **stryjec*, a *kostьbь* > *kostí*, a nikoli **kostej*, jak by vyplývalo z vokalizace jerů (o níž viz dále), musíme posunout stahování i před tuto vokalizaci. Obrátíme-li pozornost k tomu, že stahování nastalo i v jiných jazycích slovanských (v polštině, v jazycích jihoslovanských) a že se začíná objevovat již v památkách staroslověnských, soudíme, že začalo i u nás po r. 900, tj. v X. století. (Ve slovenštině střední v 7. p. sg. *a*-kmenů stahování nenastalo, srov. *ženojə* > *ženoju* > *ženou* proti českému *ženojə* > *ženō* > *ženú*.)

Poznámka. Na východoslovanském území stahování v podstatě nenastalo (nepřihlížíme-li k tendencím na západnějších územích v ukrajinštině a běloruštině). Souvisí to s tím, že se zde důsledněji zachovávala praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak soudí Krajčovič. Bylo tu tedy *dobro-je*, *děla-ješь*, nikoliv *dobroje*, *dělaješь* jako na ostatním území. Delší zachování tendence k otevřeným slabikám je dokumentováno i delším zachováním jerů a jejich poměrně pozdním zánikem (na severu až XII. stol.) a dále poměrně raným zánikem nosovek

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 144–145; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 554–563; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 63–68; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 45–47; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 324–329; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 84–90; KRAJČOVIČ, R.: O príčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie. In: Slavica Pragensia IV. Praha 1962, s. 111–115; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 25–28; SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941, s. 28; MARVAN, J.: Z historie kontrakce. Slavia, 35, 1966, s. 345–356; TRUBECKOJ, N.: K voprosu o chronologii stjaženija glasnych v zapadnoslavjanskich jazykach. Slavia, 1929, s. 305n.; MAREŠ, F. V.: Kontrakce vokálů v slovanských jazycích. Slavia, 40, 1971, s. 525–536; KOMÁREK, M.: Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1973, s. 15–27; KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky I (Praslovanská genéza slovenčiny). Bratislava 1974.

6. Vývoj nosových samohlásek

Existenci nosových samohlásek na rozhraní praslovanštiny a doby pračeské dosvědčují zápisy českých slov, a to zejména vlastních jmen v latinských rukopisech, např. *Wenceslaus*, *Suentopulcus* atd. Nosovky na slovenském území pak dokládají slova přejatá do maďarštiny, např. *Dombo* „Dubová“, *péntek* „*petěkkě*“, *szomszéd* „*sosěď*“. Všechny tyto příklady svědčí o tom, že v první půli X. stol. nosovky ještě existovaly. Doklady z XI. stol. již ukazují, že byly nahrazeny samohláškami ústními, srov. např. bohemismy v Pražských zlomcích hlaholských nebo bohemika v latinských pramenech.

Za nosové *o* vzniklo na našem území, stejně jako ve většině slovanských jazyků, *u*. Postup byl asi tento: *o* > *u* > *u*. Měnilo se stejně *o* dlouhé i krátké (zkrácené).

Příklad změny: *roka* > *ruka*, *bodo* > *budu*, *goloby* > *golub'* (*holub*), *doby* > *dub*, *ozьbь* > *uzel*; *neso* > *nesu*, *vodo* > *vodu*, *dušo* > *dušu*; *moka* > *múka*, *sodo* > *súd*; *bero(tь)* > *berú*, *ženo(tь)* > *ženú*.

Za nosové *e* (dlouhé i krátké) vzniklo na našem i slovenském území *ä*. Postup byl asi tento: *e* > *ä* > *ä*.

Příklady: *měso* > *m'äso*, *světьbь* > *sv'ätý*, *světiti* > *sv'ät'it'i*, *petь* > *p'är*, *govědo* > *gov'ädo*, *devětero* > *dev'ät'ero*, *petьbь* > *p'ätý*, *vezat'i* > *v'äzat'i*, *čęsto* > *čästo*, *językь* > *jäzyk*, *kotę* > *koä*, *kurę* > *kur'ä*, *vęce* > *v'äce* „více“, *chode(tь)* > *chod'ä*, *prose(tь)* > *pros'ä*, *zajęcь* > *zajäc*, *devętьka* > *dev'ät'ka*.

Toto široké *ä* se dodnes dochovalo ve slovenštině, a to v krátkých slabikách po retnicích, srov. *mäso*, *svätý*, *žriebä* „hřibě“, *hovädo*. V češtině došlo před tvrdou souhláskou k depalatalizaci souhlásky (tedy *m'äso* > *mäso*); vznikla tak zadní varianta *ä* a ta ihned přešla v *a* (*mäso* > *maso*, *svätý* > *svatý*). V jiných pozicích, tj. před měkkou (např. *sv'ät'it'i*, *p'ät'*) a dále před *k* (*m'äkký*, *p'äkný*, *däk*), se *ä* zachovalo a později se změnilo v *ě* (*p'är* > *pět*) stejně jako *a* po měkké, které s tímto *ä* splynulo; o tom však až dále.

Poznámka 1. Ve slovenštině je krátké *ä* po retnicích zachováno. Po jiných hláskách je všude *a*, srov. *často*, *jazyk*. Za dlouhé *ä* je však *ia*, srov. *piaty*, *viazat'*, *chodia*, *čiasťka*.

Poznámka 2. Nosovky zanikly ve většině slovanských jazyků.

V ruštině $\varphi > u$ (*budu*), $\epsilon > \ddot{a} > 'a$ (*p'at*). V jižních jazycích je za $\epsilon > e$ jako velmi krátké *i, y*, dostaly na počátku pračeského období *e*-ové zabarvení a přecházely v tzv. silné pozici v *e*, v slabé pozici pak zanikaly. Silné byly v souvislé řadě jerů všechny sudé jery počítajíc od konce slova, slabé pak byly všechny liché jery (Havlikovo pravidlo).

Příklady:

$\text{senb} > \text{sen}$, ale $\text{sen}a > \text{sna}$
 $\text{p̃sb} > \text{pes}$, ale $\text{p̃sa} > \text{psa}$
 $\text{denb} > \text{den}$, ale $\text{ṽb den} > \text{ve dne}$
 denb̃sb „den tento“ $> \text{dnes}$
 $\text{šṽṽcb} > \text{švec}$, ale $\text{šṽṽca} > \text{ševca}$
 $\text{s̃b šṽṽcb̃sb̃} > \text{s ševcem}$, $\text{s̃b p̃sb̃sb̃} > \text{se psem}$
 $\text{ok̃no} > \text{okno}$, $\text{ok̃nb} > \text{oken}$
 $\text{l̃žb} > \text{lež}$, $\text{l̃ž̃i} > \text{lži}$
 $\text{č̃bstb} > \text{čest}$, $\text{ṽb č̃bsti} > \text{ve čsti}$
 $\text{ṽbz̃bm̃q} > \text{vezmu}$, $\text{ṽbz̃eti} > \text{vz'āti (vzieti)}$
 $\text{dom̃kb} > \text{domek}$, $\text{dom̃ka} > \text{domka}$
 $\text{dom̃č̃kb} > \text{domček}$, $\text{dom̃č̃ka} > \text{domečka}$
 $\text{us̃chl̃b} > \text{usechl}$, $\text{us̃chla} > \text{uschla}$
 $\text{s̃b̃brati} > \text{sebrati}$, $\text{s̃berq} > \text{sberu}$

Příčiny zániku nosovek. Nosové samohlásky se brzy po svém vzniku začaly přibližovat po fonetické stránce k dlouhým samohláskám ($\text{ē}[\ddot{a}]$, u), aby byla zachována paralelnost dlouhého a krátkého systému i u nosových samohlásek (nosovky byly v době svého vzniku dlouhé). Tím ovšem byla do jisté míry narušena jejich vzájemná vázanost (srov. $\epsilon > \ddot{a}$, $\varphi > u$). Tato okolnost se pak projevila na té části slovanského území, kde se vyslovovaly skutečné nosové samohlásky, oslabením jejich společné vlastnosti, totiž nosovosti, a jejím postupným zánikem. Na polském území a v zaniklé polabštině, kde se zákon otevřených slabik neprojevoval v takové míře (srov. i jiné okrajové řešení skupiny *tort* totiž *tart*, např. *Stargard*), byly nosovky v některých pozicích realizovány tak, že byly doprovázeny konsonantickým komponentem za samohláskou. To způsobilo, že se dodnes zachovaly. Obdobná situace byla i jinde na okrajích (srov. jihomaked. *p̃nt̃*, *r̃nka* a obdobné řešení skupiny *tolt* ve staré slovenštině *al'dii*, *al'kati*). Na Rusi, kde se zákon otevřených slabik projevoval nejdůsledněji, nosovky zanikají velmi brzy, tj. již v polovině X. stol.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 130–132; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 43–56; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 44–46; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 49–51; STANISLAV, J.: Dějiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 329–332; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 90–92; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 35–38.

7. Zánik a vokalizace jerů

Na rozhraní pozdně praslovanského a raně pračeského období došlo brzy po stahování k další významné změně, tj. k vokalizaci a zániku jerů. Tyto hlásky, které se v praslovanském období vyslovovaly původně

Původní pravidelnost střídání byla časem narušena; projevovala se tu tendence, aby tvary téhož slova a slova příbuzná měly stejnou hláskovou

podobu. Místo pův. střídání *mech* (< *měch*) – *mcha* (*měcha*) vznikl *mech* – *mecha* (*mechu*), místo *sebrati* – *sberu* pak *sebrati* – *seberu* místo *usechl* – *uschla* (*zamekl* – *zamkla*) vzniklo *uschl* – *uschla* (*zamkl* – *zamkla*). Podobně podle gen. *domečka* vznikl nominativ *domeček* místo pův. *domček*. Ve slovenštině pak naopak podle nom. *domček* vznikly další pády *domčeka* atd. Mohli bychom uvést mnoho dalších dokladů takového vyrovnání (místo *Chba* máme *Chebu*, místo *dščě* je *deště*, místo *Bez nec* je nom. *Bzenec* podle gen. *Bzencě*, podobně je nom. *Bystrc* podle gen. *Bystrcě* místo *Bystřec* atd.). Připomeňme si však aspoň tři slova, a to *blcha*, *dska* a *stblo*. Za ně by mělo být *blcha*, *dska* a *stblo*. *Dska* se vyskytovala zejména ve spojení *dsky zemské* (gen. *desk*), *stblo* v asimilované podobě *zblo* ve rčení „*nebylo tam ani zbla*“, *blcha* pak se vyskytuje v polštině v přesmyknuté podobě *pchla*. Podle gen. pl. *bled* (< *blěch*), *desk* (< *dsch*) a *stěbl* (< *stěbl*) vznikly nominativy *blecha*, *deska*, *stěblo* a k nim se pak přitvořily analog. genitivы *desek*, *stěbel* s tzv. vkladným *e* vzniklým napodobením jerového střídání *okno* – *oken*. Toto vkladné *e* se vyskytuje i v četných jiných případech, např. *sester* (zde bylo *sestr* < *sestr*), *mýdel*, *metel*; *ve vodě*, *ke koni*, *se synem*, staročeský však *v vodě* > *u vodě*, *k koňu*, *s synem*. Byla tedy ve staré češtině větší pravidelnost ve střídnicích než dnes. Střidnice za jery byly rozloženy poněkud jinak, skutečně podle Havlíkova pravidla.

Vokalizace a zánik jerů měly stejně jako stahování velký význam pro vývoj souhláskového systému. Z tvrdého jeru totiž vzniklo *e*, před ním se souhlásky neměkčily, srov. *těně* > *ten*, *seně* > *sen*, *oněně* > *onen*, *běně* > *bez* (rostlina), *věně* > *veš*. Před pův. *e* a před *e* z měkkého jeru však měkčení nastávalo, srov. *n'es'et'e*, *b'eru*, *p'eče*, *d'en'* < *d'bn'*, zájmeno *s'en* < *s'bn'*, *vin'en* < *vin'bn'*, *v'ěš*. (Pozn. Měkčení označujeme graficky tam, kde je to pro výklad potřeba, jinak se držíme obvyklého způsobu psaní.) Vznikala tak opozice *sen* (< *sen*) – *s'en* (< *s'bn'*), *veš* (< *věš*) – *v'ěš* (< *v'ěš*), *bez* – *b'ez*, *onen* – *vin'en*.

Ještě větší dosah pak mělo fonologické osamostatnění změkčených (palatalizovaných) souhlásek na konci slov, srov. *kost'b* > *kost'*, *gus'b* > *gus'*, *dan'b* > *dan'*, *v'ěs'b* > *v'es'*, *tvar'b* > *tvar'*, *krěv'b* > *krěv'*, *stol'm'b* > *stolem'* atd.

Chronologie vokalizace a zániku jerů. V XI. století nacházíme již v češtině jerové střidnice, např. *Gradec*, *Chlumec* atd., takže

zánik jerů nastal před tímto datem. Podle vokalizace jerů ve staré slovenštině soudíme, že v češtině tento proces nastal v X. století, a to brzy po stahování.

Poznámka. Jery zanikly ve všech slovanských jazycích, jejich střidnice jsou však různé. V polštině je za oba jery *e* jako v češtině, v ruštině je za tvrdý jer *o* (srov. *seně* > *son*), za měkký jer *e* (srov. *děně* > *d'en'*), stejný stav je i v makedonštině (*ě* > *o*, *ь* > *e*); v srbocharvátštině je za oba jery *a* (*san*, *dan*), ve slovinštině *a* nebo *e* (srov. *dan*, *pəs* psané *pes*), v srbocharvátských dialektech též *ä* n. *e*; v bulharštině pak je za tvrdý jer redukovaný vokál *ă* (psaný v cyrilici *ѧ*), za měkký jer *e* (*seně* > *săn*, *děně* > *den*). Ve slovenštině jsou na okrajích na západě i východě střidnice shodné s češtinou, na středním Slovensku pak převažuje za tvrdý jer střidnice *o* (srov. *von* < *věně*, *lož* < *lěž*, *voš* < *věš*, dále *statok*, *sviatok*, předl. *so*, *vo*), vyskytuje se však i *e* (srov. *ten*, *sen*, *lakeť*), za měkký jer pak je pravidlem *e* (*deň*, *koniec*, *domček*, *vdovec*, *temný*), vyskytuje se však i *o* (*ovos*, *ocot*, *orol*, *služobník*). Kromě toho se na Slovensku vyskytuje i *a* (*mach* // *moch*, *daska* // *doska*, *raž*, *dážď*); soudíme však, že tu nejde o jerovou střidnici, nýbrž o hlásku vkladnou, jak o tom svědčí doklady *jedál*, *metál*, *sestár* (gen. pl.). Mohlo tedy např. z pův. *měch* vzniknout *moch*, místo gen. *mcha* // *mchu* pak vzniklo nové *machu* s vkladným *a* (pro ulehčení výslovnosti). Odtud pak proniklo *mach* i do nominativu (pod. je tomu i s ostatními doklady, podle gen. *raži*, *dažďa* vznikl i nom. *raž*, *dážď*). Krajčovič je však toho názoru, že v severní střední slovenštině mohlo být *a* řádnou jerovou střidnicí. Obdobná situace jako ve slovenštině je i v horní lužičtině. Dolní lužičtina pak má střidnici *e* jako polština a čeština.

Příčiny zániku jerů. Jery zanikaly v češtině i ostatních slovanských jazycích proto, že došlo v důsledku krácení dlouhých samohlásek k obnovení protikladu dlouhá – krátká u samohlásek. Tento protiklad byl ve většině slovanských jazyků ještě posílen po provedeném stahování. Jery neměly k sobě odpovídající dlouhé samohlásky, dostaly se tak mimo korelaci dlouhá – krátká a byly postupně likvidovány. Přispěl k tomu nepochybně i jejich fonetický charakter. Podle Havlíkova pravidla lichý jer zanikl a o jeho délku se sudý jer zdloužil na normální krátkou samohlásku. Na Rusi, kde stahování v podstatě nenastalo a protiklad dlouhá – krátká nebyl tak vyhraněn jako jinde, nastává

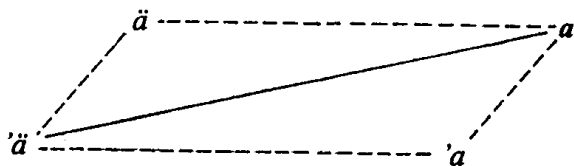
zánik slabých jerů a tzv. vokalizace silných později (v XI. a na severu až ve XII. stol.). Přispělo k tomu nepochybně i delší zachování tendence po otevřených slabikách (které ostatně zabránilo i stahování).

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 126–130; GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 56–68, 140, 154–187, 231; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 46–57; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká. Hlásokosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 47–49; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 308–324; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 77–84, 117–128; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 28–35; SKALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1948, s. 28; KRAJČOVIČ, R.: Historicko-fonologické predpoklady vokalizácie jerov v strednej slovenčine. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 142–154; podnět k formulaci o příčině zániku jerů vznikl při rozhovoru s R. Večerkou.

8. Pračeský stav samohlásek

Po provedeném stahování, zániku jerů a nosovek se vytvořil na našem území koncem X. století nový samohláskový systém. Samohláska *ě*, která měla původně širokou výslovnost [ā] a byla tak předním protějškem k hlásce *a*, se začala vyslovovat úzce, aby se tak odlišila od nového vzniklého *z* nosového *ę*. Čeština se tímto jevem (spolu s lužičtinou) od dělila od polštiny, kde se zachovala široká výslovnost (reflektující se z určitých podmínek jako *a*, srov. *kwiāt*, *las*, *siano*).

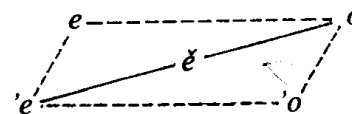
Nové široké *ā*, vzniklé z nosového *ę*, mělo, jak jsme viděli, svou zadní variantu vzniklou v depalatalizované slabice před tvrdou zubnicí, tedy vedle *sv'āt'it'i* (> *světiti*) bylo i *svātý* (> *svatý*). Dvě varianty mělo i původní *a*, a to po tvrdé (např. *voda*) a po měkké souhlásce (např. *duša*). Byly tedy v nízkých samohláskách 4 varianty dvou základních fonémů.

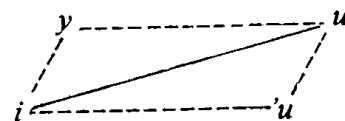
Za tvrdý jer (ǣ) vznikla zadní varianta hlásky 'e, totiž *e* neměkčící, např. *ven*, *sen*. Dlouhé *é* pak bylo výsledkem stahování, např. *dobré* < *dobroje*. Dlouhé 'é po měkkých vzniklo v důsledku dloužení původního *ę*.

např. *b'ér'eš* (> *běřeš*). Analogickými změnami v tvarosloví se pak uvolňuje hláska *o* do některých pozic po měkké souhlásce, např. *oráčovi*, *oráčóm*. Těmito změnami byla upevněna fonologická platnost obou hlásek, což bylo po dotvoření měkkostní korelace nutné.

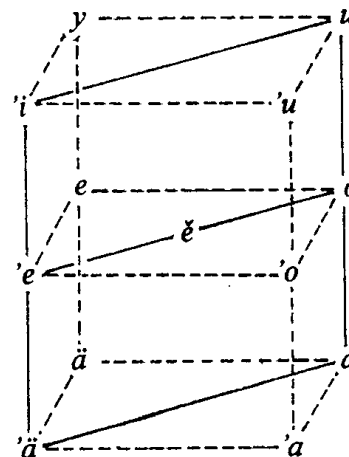
Máme tedy ve středních hláskách rovněž 4 varianty 2 základních fonémů 'e/e, 'o/o. K nim však je třeba přiřadit jako 3. foném hlásku *ě*, která jediná nemá příslušnou zadní variantu. Graficky si můžeme situaci v hláskách středních znázornit takto:

Ve vysokých hláskách došlo v důsledku dotvoření měkkostní korelace k přehodnocení hlásky *y*, která se tím stala zadní variantou společného fonému *i*-ového (*i* je po měkkých, *y* po tvrdých, srov. *m'itý*, *myl*). Obě varianty *u*-ové zůstávají beze změny (*tur*, *plůca*). Jsou tedy ve vysokých hláskách 4 varianty 2 základních fonémů *i/y*, 'u/u. Graficky si je můžeme znázornit takto:

Celý fonologický systém (včetně variant) vypadal koncem X. stol. pravděpodobně takto:

Všechny samohlásky mají své přední a zadní varianty (po měkce a tvrdé souhlásce). Jedinou výjimku tvoří hláska *ě*. Ta má v systému poněkud výjimečné postavení, neboť stojí mimo veškeré korelace. Je ve všeobecném vztahu k ostatním hláskám. Graficky by tomu nejlépe odpovídalo středové postavení.

Bez zakreslení variant si můžeme systém představit takto:

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ě</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>

K variantám je však třeba přihlížet, protože jejich změny (přeskupování od jednoho fonému k druhému) jsou hlavní vývojovou tendencí v prvním vývojovém období českého vokalizmu (do XIV. stol.). Pokud bychom-li však *ě* za zavřené *e*, což je velmi pravděpodobné, mohli bychom si vokalizský systém na rozhraní X. a XI. stol. představit jako ne zcela vyvážený systém asi v této podobě:

<i>'i/y</i>	<i>'u/u</i>
<i>'e</i>	
<i>'e/e</i>	<i>'o/o</i>
<i>'ä/ä</i>	<i>'a/a</i>

K vyrovnání pak došlo v průběhu dalších změn (po začlenění *ě* jako přední varianty *e*-ové).

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 70–71; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vydání. Praha 1962, s. 50; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1960, s. 97–106, 110–116; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 46; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 66–67.

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD PRASLOVANŠTINY DO KONCE X. STOLETÍ

1. Vývoj praslovanských souhlásek

Raně praslovanský systém souhlásek byl poměrně jednoduchý a lišil se tak od některých ostatních indoevropských jazyků, v nichž se místo slovanského (a také baltského) *p–b*, *t–d* atd. předpokládají trojice konsonantů *p–b–bh*, *t–d–dh* atd. (příp. *p' (> f)–p–b* atd.). Slovanskému *b* tak odpovídá v jiných jazycích předpokládané *b–bh*, slovanskému *d* pak *d–dh* atd. Za indoevropské palatální *k'*, *g'* má slovanština jako tzv. jazyk satemový *s*, *z*, řada *k''*, *g''* splynula s *k*, *g*. Indoevropské *s* po *i*, *u*, *r*, *k* modifikovalo svou výslovnost a vznikla tak jeho varianta *š*-ového zabarvení, jak se dosud projevuje v litevštině, srov. lit. *viršus* „vrch“, *maišas* „měch“, *vetušas* „starý“ (srov. č. *vetchý*). Kdy se toto *š* změnilo ve slovanštině v *ch*, přesně nevíme. Před předními samohláskami máme totiž *š*, srov. *myšb*, před zadními *ch*, srov. *měchb*, *vetchb*, *mucha*. Změnilo-li se *š* v *ch* dávno před tzv. I. palatalizací, vzniklo *š* ve slově *myšb* z *ch* touto I. palatalizací. Nastal-li posun *š > ch* těsně před I. palatalizací, a to jen před zadními vokály, mohla se I. palatalizace provést podle střídání *š–ch*. Byla-li změna provedena až po této I. palatalizaci, nastal přesun *š > ch* před zadními vokály podle výsledku této palatalizace. Kromě toho se *ch* vyskytuje v přejatých slovech z jiných jazyků, a to z íránských (doklady jsou nejisté) a z germánských (srov. *chlebb*) a v domácích slovech afektivního charakteru (srov. čes. *chechtati se*). Vzhledem k tomu, co bylo řečeno, je existence *š* a *ch* jako samostatných plnoprávných fonémů před tzv. I. palatalizací nejistá. Uvedeme je proto v závorce.

Celý raně praslovanský konsonantický systém by tedy vypadal takto:

<i>p</i>	<i>b</i>		
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>
		(<i>š</i>)	
<i>k</i>	<i>g</i>	(<i>ch</i>)	

Kromě toho byly sonanty *r*, *l*, *m*, *n* a také neslabičné *j*, *u*, z nichž se postupně vyvinuly *j*, *v* (původně bilabiální *w*).

Uvedený systém, který byl — jak je vidět ze schématu — poněkud asymetrický, se během praslovanského období měnil. Jeho změny byly důsledkem přestavby praslovanské slabiky, projevující se v tendenci k otevřenosti slabiky a k asimilaci hlásek uvnitř této slabiky. Nejzřejměji se tu odrazily i změny v systému samohlásek, v jejichž důsledku došlo k rozdělení na přední a zadní samohlásky.

Asimilační tendence uvnitř praslovanské slabiky se nejvíce projevovaly u zadopatrových (velárních) souhlásek *k, g*. Ty se měnily před *i, ē, e*, a to tak, že z *k* vzniklo *č*, srov. *vb|kь* — *vb|če*, *pekь* — *pečešь*, *konь* — *čьnь*, *četi*; z *g* vzniklo *dž*, které se pak zjednodušilo v *ž* (udrželo se všude ve skupině *ždž*), srov. *gьnati* — *ženь* (ale *jbьzgьnati* — *jbьždženь*, srov. stsl. *iždenь*), *noga* — *nožьka*; *ch* se střídalo se *š*, srov. *duchь* — *dušь*. Souhlásky *k, g, ch* se obdobně střídaly i před *j (i)*, *placь* — *placь* obdobně *lьžь* — *lьgati*, *duša* — *duchь*. I. palatalizace vznikla okolo r. 400 (400–475 ± 25).

Po monoftongizaci diftongů *ei, oi (āi), eu, ou (āu)* a vzniku nového (případně *i*) z *oi (āi)* došlo k tzv. II. palatalizaci, při níž vzniklo před tímto novým *ē (i)* z *k – c'*, z *g – dz'* a z *ch – s'*, srov. *ropьčь*, *nodzь*, *mus'ě*, plur. *bodz'и* (< *bogoи*). V západoslovanských jazycích *s'* vzniklo z *ch* přešlo v *š*, takže tu máme *mušě* (novočeské *mouše*), nejde-li tu o zachování *š* do doby, kdy vzniklo *ě* z diftongu, jak soudí R. Večerka. II. palatalizace vznikla okolo r. 600 (575–650).

Stejný výsledek má i tzv. III. palatalizace, při níž rovněž vzniklo z *k – c'*, z *g – dz'*, z *ch – s'/š*, srov. *otьcbь*, *lьče*, *kьnędzь*, *vbьsbь* (// *vbьšь* – v západoslovanských jazycích), a to po hláskách *ь, i, ē*. (Je to tedy rozdíl od předcházejících regresivních (zpětných) palatalizací palatalizace postupná, progresivní, sledujeme-li ovšem jen původní starý výsledek. (Je však pravděpodobné, že tu došlo nejdříve k asimilaci zadní samohlásky k samohlásce přední a její změně v samohlásku přední a pak k těžké palatalizaci jako u tzv. II. palatalizace, jak ukázal F. V. Mareš.) Někteří jazykovědci však pokládají tzv. III. palatalizaci za problematickou a snaží se ji osvětlit i procesy morfologickými a slovo-
tvornými. K nim je třeba přihlížet do jisté míry i při výkladu Marešově.

Západoslovanské jazyky se liší od východoslovanských, jak vyplynulo z předcházejících výkladů, rozdílným výsledkem za tzv. II. a III. palatalizaci *ch*. Mají tu stejný výsledek *š* jako po palatalizaci I., kdežto

v jazycích jižních a východních je střídnice *s'*, srov. české *veš(kerý)*, *mušě (mouše)*, *leňosi* atd. Jde tu o starou nářeční diferenciaci slovanského území.

Poznámka. Slovenské *Česi, leňosi* může být analogické podle *vilk – vlci*; nepochybně je tomu tak u obdobných tvarů polských.

Podobně se také západoslovanské území odlišuje od ostatního slovanského tím, že se tu neprovedla druhá palatalizace ve skupinách *kv, gv*, srov. *květь*, *gvězda* (české *květ, hvězda*, pol. *kwiat, gwiazda*) proti východoslovanskému a jihoslovanskému *c'větь*, *dz'vězda*.

Rovněž se liší i výsledky II. palatalizace skupin *zg, sk*. Stará čeština tu má *šč, ždž*, srov. *u vojščě* (ve vojsku), *miezdzě* (nom. *miezha* < *mězga*) proti stsl. *dьstě* (< *dьscě*), *drędzě* (< *drędzь*), tedy opět stejný výsledek jako po I. palatalizaci, srov. *Drážďany* < *Drážďany* < *Dręzgany* (akuz. plur.).

Změnám však nepodléhaly jen veláry (*k, g, ch*). Před *j (i)* se měnily i jiné souhlásky. Ze skupení *sj, zj* vzniklo *š, ž*, srov. *nošь* (z *nosьj*), *vožь* (z *vozьj*), *nošenь* (z *nosjenь*), *voženь* (z *vozjenь*). Spojení *rj, lj, nj* se změnilo v *ř, l, ň*, srov. *moře* (z *morje*), *pole* (z *polje*), *voňa* (z *vonja*). Všechny tyto změny jsou společné všem slovanským jazykům.

Rozdíl mezi slovanskými jazyky jsou však za skupení *pj, bj, mj, vj*. Ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích je tu spojení retnice s tzv. *l* epentetickým, srov. stsl. *zemla, kuplь, gublь, lovlь* nebo ruské *zemla, kuplu, grabli, stavlu*. Toto *l* vzniklo okolo r. 750. V západoslovanských jazycích jsou tu však měkké retnice, srov. pračeské *zem'a, kup'ь, stav'ati, grab'ě*, případně dnešní polské *ziemia, kupię* atd. Uvádějí se sice jako doklady *l* epentetického v češtině slovesa *plužь* a *blužь*, ale u *blužь* nejde zcela jistě o *l* epentetické a sloveso *plužь* je má patrně analogicky podle *blužь*. Také ostatní nečetné doklady (z polštiny a místní jména) nejsou dosti průkazné. Ať je však tomu jakkoliv, musíme pro západní část praslovanštiny, z níž se vyvinula čeština, předpokládat v každém případě měkké retnice *p', b', m', v'*.

Diference mezi slovanskými jazyky jsou také za původní skupení *tj, dj*. Vzniklo patrně nejdříve praslovanské *t', d'*, to se pak asibilovalo, takže vzniklo *t's', d'z'*. Z něho máme v západoslovanských jazycích *c', dz'*, srov. *svěc'a, medz'a* (novočeské *svíce, mez*, slovensky *svieca, medza*, pol. *świeca, miedza*). Tato změna nastala v letech 675–750.

Poznámka. V ostatních slovanských jazycích jsou střídnice různě srov. rus. *sveča, meža*, stsl. *svěšta, mežda*, srbocharvát. *sveća, međa* (medža), mak. *sveka, mega* (vyslov téměř jako *sveťa, međa*), slovin. *sveča, meja*.

Stejně střídnice jako za *tj* jsou i za skupení *kt, gt* před předními samohláskami, srov. *noktb > noc'b, mogtb > moc'b*.

Za skupiny *stj, zdj* má čeština stejné střídnice jako za *sk, zg* vzniklé II. palatalizací, tedy *šč, ždž*, srov. *pustjenb > puščenb, gyzdjenb > gyždženb*. Ty se později zjednodušily ve *št, žd*.

Z hlediska srovnávacího je třeba ještě připomenout některé další změny týkající se souhláskových skupin. Je tu významná zejména okolnost, že se v západoslovanských nářečích nezjednodušily skupiny *tl, dl*, jako tomu bylo v jazycích východoslovanských a jihoslovanských, srov. *pletb, vedb, četb* (proti ruskému *věl, plěl*).

Po všech těchto změnách měla západoslovanská nářečí, z nichž později vyvinula čeština, tyto souhlásky: tvrdé retnice *p, b, m, v*, měkké retnice *p', b', m', v'*, zubnice *t, d, n, l, r*, palatály *ň, ě, ř* a *j (i)*, sykavky *s, z, š, ž*, polosykavky *ć, dz', č* a veláry *k, g, ch*.

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 98–110; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 117–121; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 39–42; MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 443–495; STANISLAV J.: Dějiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 274–299; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 21–23, 26–31, 71–75; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 43–47; VEČERKA, R.: K praslávskému palatalizacím velár. In: SPFFBU, A 20, 1972, s. 53–61; LAMPRECHT, A.: K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovánštině. SaS, 34, 1973, s. 115–121; LAMPRECHT, A. – ČEJKA, M.: Indoevropské jazyky a nostratická teorie V. M. Illič-Svityče. SaS, 36, 1975, s. 62–69.

2. Další vývoj souhlásek na našem území

a) Změna *dz' > z'*

K nejstarším změnám charakteristickým pro české území patří zjednodušení afrikáty *dz'* v *z'*, srov. *nodz'ě > noz'ě, medz'a > meza*. Změna *dz'* vzniklého palatalizací z *g* se provedla na území českém

i slovenském, srov. novočes. *kněz* i slovenské *kňaz*; *dz'* vzniklé z *dj* se však na slovenském území zachovalo, srov. slovenské *medza, hrádza* proti novočes. *mez, hráz*. V lašských nářečích došlo rovněž ke změně *dz' > z' (> z)*, srov. *meza, saza, hraza*; *dz* se tu však zachovalo v morfologických typech *sadzat'* (ale *hazat'*!), *zachladzeny*, v nichž alternuje s *d'* (nebo častěji z něho vzniklým novým *dz'*). Změna *dz' > z'* je doložena už v bohemismech Kyjevských listů a Pražských hlaholských zlomků, srov. *dazb, rozbstvo*. Je to jedna z nejstarších diferencí mezi češtinou a slovenštinou.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 117, 143–144; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 51; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 53–58; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 18.

b) Měkkostní korelace souhlásková a její rozvoj

Stahování, zánik nosovek a jerů přispěly k přestavbě praslovanských měkkostních vztahů a vzniku toho typu měkkostní korelace, jak ji známe dodnes z ruštiny.

V důsledku stahování se dostaly souhlásky palatalizované před původně následujícími předními samohláskami před samohlásky zadní; srovnej tyto případy:

<i>d'ějat'i > d'át'i</i>	<i>z'bjat'i > z'át'i</i>
<i>s'ějat'i > s'át'i</i>	<i>dlan'bjq > dlan'ú</i>
<i>l'bjat'i > l'át'i</i>	<i>kost'bjq > kost'ú</i>

Vznikly tak dvojice *d'át'i × dát'i* lišící se jen protikladem tvrdé a měkké souhlásky. Tedy již samo stahování mohlo přispět k fonologizaci původních variant (vyskytujících se zpočátku jen před předními samohláskami).

Poznámka. Tak je tomu za předpokladu, že z *ěja* nebo *bjja* vzniklo *'á*, tj. zadní samohláska. Vzniklo-li *á* (tedy přední samohláska), mohl být vzájemný vztah samohláskových a souhláskových fonémů chápán stále ještě obráceně, tj. v případech *tá – t'á, tý – t'í* mohl být za foném považován vokál a konsonant jen za poziční variantu před tímto vokálem, zejména když samostatné *t'* dosud neexistovalo (z praslovanského

$i' < tj$ vzniklo c'). Příklady typu *kost'ú* (kde ovšem $ú$ mohlo sice tak znít jako $ú$) by však spíše mluvily pro měkkostní korelaci souhláskovou neboť $ú$ ($ú$) jako samostatný foném neexistovalo. Plný rozvoj měkkosti korelace však nepochybně nastal po zániku jerů. Je ovšem třeba poznamenat, že všechny jevy, které mohly mít vliv na fonologizaci původních variant, tj. stahování, zánik nosovek i zánik jerů, se provedly ve velmi blízkém časovém rozmezí (v průběhu X. století).

Zánikem jerů pak došlo k osamostatnění měkkých variant i v koncové pozici, srov. *gōs'b > gus' (> hus')* „husa“, *kost'b > kost'*, *p'et'b > p'et'* (*> pět*), *galoz'b > galuz' (> haluz')*, *dan'b > dan'*, *čel'ad'b > čel'ad'* atd.

Vznik neměkkého e (z pův. $ə$) a $é$ (stahováním z *oje*, *yjě*) působil k osamostatnění měkkých variant i v pozici před e , srov. *ten < tən*, *den < dən* (gen. plur. od *dno*) proti *d'en' < d'ən'b*, *plat'en < plat'ən*, *veš < vəš* proti *v'eš < v'əš*; *chudé < chudoje*, *chudyjě*, *dobré < dobroje*, *dobryjě*.

Měkké retnice p' , b' , m' , v' , které již v jazyce byly (srov. *zem'a*, *kúp'* „koupě“), byly rozmnoženy o palatalizované retnice před předními samohláskami, srov. *b'it'i*, *p'ät'*, *p'es*, před zadními samohláskami, srov. *p'ú*, *b'ú* (z *pəjo*, *bəjo*), i na konci slov, srov. *krev'* (z *krəv'b*), *golub'* (z *goləb'b*), *črv'* (z *čərv'b*), *stolem'* (*stoləm'b*).

Měkké i' (z původního rj) rovněž splynulo s novým palatalizovaným i , takže je stejně *mor'e* (z *morje*) jako *tr'i*, *tvár'* (*< tvar'b*). Obdobný vývoj nastal patrně i u l . S novým palatalizovaným n' se však neztotožnilo staré palatální $ñ$, jak o tom svědčí další vývoj; $ñ$ totiž zůstává, srov. *k ñemu*, *hñev*, ale $n'e$ se později mění v ne , srov. *nesete*.

Vznik měkkostní korelace uvedeného typu způsobil odstranění protikladu $i - y$ u samohlásek, neboť i se vyskytovalo nyní jen po měkkých fonologicky samostatných hláskách a y po týchž hláskách tvrdých, obě hlásky byly tedy jen pozičními variantami jednoho fonému, srov. *b'it'i - být'i*, podobně jako podnes v ruštině, srov. ruské *b'it' - byt'*.

Systém souhlásek měl po provedení všech změn (stahování, zánik jerů a nosovek) tyto páry tvrdých a měkkých souhlásek: $p - p'$, $b - b'$, $m - m'$, $v - v'$; $t - t'$, $d - d'$, $n - n'$, $l - l'$, $r - r'$; $s - s'$, $z - z'$. Mimo páry zůstaly některé měkké a tvrdé souhlásky:

- a) měkké: $ñ, j, c', č, ž, š$
- b) tvrdé: k, g, ch .

Přehledně si můžeme tento systém znázornit na tabulce:

Souhlásky	Ústní						Nosové
	závěrové (ražené)		úžinové (třené)		kmitavé	bokové	závěrové
	neznělé	znělé	neznělé	znělé	znělé	znělé	znělé
retné	$p - p'$	$b - b'$		$v - v'$			$m - m'$
zubodásňové	$t - t'$ c' $č$	$d - d'$	$s - s'$ $š$	$z - z'$ $ž$	$r - r'$	$l - l'$	$n - n'$
předopatrové				j			$ñ$
zadopatrové	k	g	ch				

Je to systém obdobný nynějšímu systému ruskému s tou jedinou výjimkou, že ruština nemá zvláštní palatální $ñ$ a že má navíc pár $f - f'$, který se v češtině v průběhu vývoje rovněž přitvořil. Pro počáteční vývojové stadium však s ním v češtině počítat nemůžeme, neboť čeština nahrazovala cizí f , které neměla ve svém systému (s výjimkou slov onomatopoických, jako *fukati*, *fučeti*), hláskou p nebo b , srov. *pila* (*fila*), *biskup* (*biscof*), *břítov* (*vrithof*, nyní *Friedhof*), *barva* (*varwa*, nyní *Farbe*), *drbiti* „musiti“ (něm. *dürfen*), *Žibřit* (*Sivrit*, nyní *Siegfried*) atd. Teprve později se přijímá cizí f jako f , srov. *frejier*, *fěrtuch*. V té době již je v jazyce i domácí f vzniklé z pv , srov. *upvati > upfati > úfati*, dále *zúfati*, *doufati*. Ve XIV. století pak vzniká f z v při hlasivkové asimilaci.

Podíváme-li se na systém jako na celek, vidíme jistou nesouměrnost mezi zadopatrovými a sykavkami. Zadopatrovému k odpovídají $č$ a c' , zadopatrovému $ch - š$ a s' , kdežto zadopatrovému g nic a sykavkám $ž, z'$ opět žádná zadopatrová. Tato systémová nesouměrnost byla později odstraněna změnou $g > \gamma (> h)$; o ní však až dále.

Podstatně do celého systému však zasáhly procesy depalatalizační. Dělíme je na dvě skupiny: A. depalatalizace předhistorické (pračeské), B. depalatalizace historické. Depalatalizace předhistorické (pračeské) nerozrušily sice systém, způsobily však jiné rozložení měkkých a tvrdých

hlásek a v jistém smyslu – tím že vytvořily neutralizační pozice – vzájemnou systémovou vázanost tvrdých a měkkých hlásek ještě více upevnily. Hlavní depalatalizace historická, již nazýváme ztráta měkkostní korelace, rozrušila celý tento systém a vytvořila systém shodný s novočeským; o něm však až dále. Nyní si všimneme depalatalizace předhistorických (pračeských).

LITERATURA. HORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962, s. 146–149; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 193–209; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hlásokosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 51–54.

c) Depalatalizace pračeské

Depalatalizace pračeské se provedly na celém území českého jazyka a to v podstatě ve dvou základních typech:

Typ 1a: depalatalizace ve slabikách se samohláskou *e* před tvrdou zubnicí (včetně sykavek *a*, *r*, *l*), tedy *t'et* > *tet*; gen. pl. *přátel* < *pr'átel* (a to z *pr'át'el*); tvrdé *l* způsobilo depalatalizaci *t'* ve slabice *t'e* a před ztvrdlým *te* nenastává přehláska *'a* > *ě*; v nom. pl., kde bylo *l* měkké, depalatalizace se neprovádí, a tedy přehláska je provedena, srov. *přítel* < *pr'ät'el'é* (< *prjatele*); dále srov. laš. *kostel* (ale *ňebudete*) obec. čes. *patero* < *p'ätero* < *p'ät'ero* (tvrdé *r* depalatalizovalo *t'e* na *te* a před ním je tedy za *p'ä* střídnice *pa*); pod. *devatero*, *desatero*, *date* (< *d'ätel* < *d'ät'el*), *Václav* < *Váceslav* (< *V'äceslav* < *V'äc'eslav*), stč. *svacený*, laš. *tesař* atp. Slova *Váceslav* a *svacený* jsou významným dokladem na depalatalizovanou slabiku *ce*.

Typ 1b: depalatalizace v slabikách se samohláskou *ä* před tvrdou zubnicí (včetně sykavek *a*, *r*, *l*), tedy *t'ät* (> *tät*) > *tat*; srov. *maso* (< *mäso*) < *m'äso* (vlivem tvrdého *s* se depalatalizovalo *m* a celá slabika pak dala *ma*); pod. *svatý*, *pátý*, *hovado*, *vzal*. Tento typ depalatalizace se stejně jako předcházející provedl na celém území včetně lašských nářečí, srov. laš. *maso*, *masař*, *hovado*, *paty*, *vzal*, *řetaz* (před jinými hláskami však depalatalizace nenastala, srov. laš. *pjas'c'*, *hovjaz'i*, *přis'aha*, *svjec'ic'*, *mjcky*; případy *pjatro*, *vjadnuc'*, *pjata* se vysvětlují analogií podle *na pjatře*, *vjadňe*, *na pjac'e*). Odchytky ve spisovném jazyce jako např. *řada* (< *r'äda*) vysvětlíme analogií (podle *r'ädě*, které dalo

v *řádě*); je však izolované slovo *porád* (< *por'äd*), kde je depalatalizace provedena; v opavském nář. *řysa* (< *řisa* < *řiesa* < *r'äsa*) však provedena není. Zdá se, že se depalatalizace neprovedla ve slabice *l'ä*, srov. *bladu*, *prokl'atý*, *kol'eda*, stejně jako se neprovedla v slabice *le*, srov. nář. *led* (nikoliv *led*).

Depalatalizace v slabikách typu *t'et* i *t'ät* jsou si blízké, a posuzujeme je proto jako jeden typ. V obou případech jde o slabičné depalatalizace. Depalatalizace *t'et* > *tet* je však starší.

Typ 2: depalatalizace v souhláskových skupinách, které vznikly po zániku měkkého jeru, srov. *polt'ěno* > *plát'no* > *plätno*, *star'ěčbčb* > *star'ček* > *starček*, *pekár'ěna* > *pekár'na* > *pekárna*, *r'ěc'i* > *r'c'i* > *rc'i* (> *rci*) atd. Tento typ depalatalizace se provedl nejen před tvrdými zubnicemi včetně *r*, *l*, nýbrž i před *c'*, *č*, *š*, dokonce i před palatalizovanými dentálami, např. *brněti*. Před retnicemi však depalatalizace nenastala, srov. spis. *dveřmi*, *hřbet* a laš. *svad'ba*, *haňba*, *t'ma*, *proz'ba*, *hroz'ba*, *d'bat'*. Stejně tak se vši pravděpodobností nenastala před *k*, jak o tom svědčí spis. *řku*, *hořký*, *dviřka*, *pekařka* a přední střídnice samohlásková v slezskomoravském (laš.) *kuřitko*, *pras'itko* a v moravskočeském a středomoravském (han.) *kuřitko* a v stč. *čelédka*, ač tyto poslední doklady nejsou zcela průkazné.

Příklady depalatalizace před jednotlivými zubnicemi:
před *n*: *plätno* (< *plät'no* < *polt'ěno*), *tnu* (< *t'nu* < *t'ěno*), *chutný* (< *chut'ný* < *chot'ěnjb*), *pořádný* (< *por'äd'ný* < *por'ed'ěnjb*), *věrný* (< *věr'ný* < *věr'ěnjb*), *pekárna* (< *pekár'na*; ale *pekař!*), *trnož* (< *tr'ěnožb*), *kamenný* (< *kamen'ěnjb*), *jasný*, *časný* (-*s'ěn*-), *vzácný* (< *vz'äc'ný* < *vč'ec'ěnjb*), *patnáct(e)* (< *p'ät'nád's't'e* < *p'et'ěnad'es'et'e*) atd.;
před *d*: *brdu* (< *br'ědq*) // *břdu* podle *bředl* (< *br'ědlb*);
před *r*: *tru* (< *t'ěrq*);
před *l*: *orla* (< *or'ěla*); podle toho analogicky i nominativ *orel* místo *ořel* (tak však polsky *orzel*!);
před *c*: stč. *starčě* < *starč'a* (< *star'ěc'a*), *mudrcě* (< *mōdr'ěc'a*), novočeské *Bystrce* (< *Bystrčě* < *Bystr'ěc'a*; původně nom. *Bystřec* < *Bystr'ěc'b*), k tomu nový nominativ *Bystrc*; *rci* (< *r'ěc'i*); *kucharcě* (< -*r'ěc'ě*), podle toho i nář. nom. *kucharka* místo *kuchařka*;
před *s*: *bratrský*, *morský*, *pekarský* (z pův. -*r'ěs*-); *ciesarství*, *lékarství* (z -*r'ěs*-); *konský*, *svinský* (z -*n'ěs*-);

před č: *starček, dvorček, sýrček* (z -r'ěč-); *určen* (< ur'ěčeně);

před š: *horší* (< gor'ěšbjě), *širší, menší* (-n'ěš-);

před n': *brněti* (< br'ěn'ěti), *zorní* (< zor'ěn'ěji); ale *jutřní*.

Depalatalizovaly se, jak je vidět z dokladů, všechny souhlásky. Kotalisání je však u *l*; máme tu doklady s depalatalizací, srov. *přátelství, lživý* (z Bible kralické), ale i bez depalatalizace, srov. *lnouti, slza, selský*. V nářečích je tu dílem *l*, srov. laš. *anjelsky*, dílem *l*, srov. *polsky, selsky, pilny, polny, kolco, tkalca, dalšy*. Zdá se, že depalatalizace u *l* snad nenastala, a příklady s *l* je proto třeba vysvětlit jinak (analogií, vývojem po bočných slabik atp.).

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 193–209; HAVRÁNEK, B.: K depalatalizaci v oblasti českého jazyka. Listy filologické, 67, 1940, s. 266–279; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 116–117, 140, 143, 177, 184, 204; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hlásokosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 54–59; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963, s. 71–75, 92–96, 106–110; KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981, s. 44–47; LAMPRECHT, A.: Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 97; LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. 2. vyd. Brno 1968, s. 35–36.

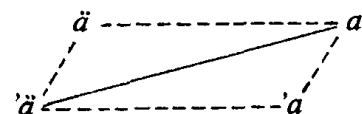
VÝVOJ ČESKÉHO FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE X. STOLETÍ DO KONCE STOLETÍ XIV.

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

1. Změny v samohláskách nízkých

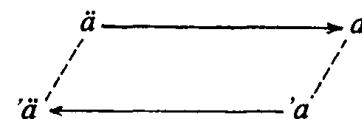
Přehláská 'a > ě

V nízkých samohláskách byl, jak jsme viděli, koncem X. století tento stav:

Brzy tu však došlo k splynutí zadních i předních variant obou základních fonémů. O splynutí *ä* a *a* (*mäso* > *maso*) jsme se již zmínili při výkladech o nosových samohláskách a depalatalizaci.

Obdobně došlo k sblížení a splynutí 'a s 'ä. Podle *kot'ä, trp'ä* vzniklo místo *duša, z'em'a* i *dušä, z'em'ä*. Schematicky si vývoj můžeme znázornit takto:

V koncových slabikách nastalo toto splynutí po měkkých souhláskách vždy, uvnitř slova však jen tehdy, bylo-li 'a mezi dvěma měkkými, např. *jav'it'i* > *jäv'it'i*, *Jan'e* > *Jän'e*, *čäša* > *čäšä*, *ležat'i* > *ležät'i*.

Před tvrdou souhláskou změna 'a > ä nenastala, např. *ležal*, *čas*, *žab*. Tomuto pravidlu (že před tvrdou je 'a) se přizpůsobilo i původní 'ä před tvrdou hláskou, např. *často* > *často*, *jazyk* > *jazyk*. Jedinou výjimkou tu tvoří ä před k, které zůstává, srov. *m'äkký*, *p'äkný*.

Ztotožnění 'a s ä je vlastně první fází přehlásky. Druhou a základní její fází je splynutí tohoto ä s ě. S ě splynulo každé ä (ať už původní nebo z 'a).

Doklady přehlásky:

1. v koncových slabikách

a) za původní 'a:

duša > *dušä* > *dušě*, *nóša* > *nóšä* > *nóšě*, *kóža* > *kózä* > *kóžě*, *z'em'a* > *z'em'ä* > *země*, *sv'iec'a* > *sv'iec'ä* > *sviecě*, *otc'a* > *otc'ä* > *otcě*, *noža* > *nožě*, (*znam'en'a* >) *znam'en'ä* > *znamenie*, *náša* > *nášä* > *nášě* (*pěšä* >) *pěšä* > *pěšie*;

b) za původní 'ä (z ě):

kot'ä > *kotě*, *kur'ä* > *kuřě*, *golúb'ä* > *holúbě*, *t'ä* > *tě*, *s'ä* > *sě*, *jm'ä* > *jmě*, 3. pl. *chod'ä* > *chodie*, *trp'ä* > *trpie* (3. pl.), *trp'ä* > *trpě* (přech. přít.).

2. uvnitř slova

a) za původní 'a:

l'ežat'i > *l'ežät'i* > *ležěti*, *l'ežal'i* > *l'ežäl'i* > *ležěli*, *slyšat'i* > *slyšäl'i* > *slyšěti*, *slyšal'i* > *slyšäl'i* > *slyšěli*, *jav'it'i* > *jäv'it'i* > *jěvit'i*, *z'em'an'é* > *z'em'än'é* > *zeměné*, *Jan'e* > *Jän'e* > *Jěne*, *dušam'i* > *dušäm'i* > *dušěmi*, *čáša* > *čášä* > *čiešě*, (*sm'ät'i s'ä* >) *sm'ät'i s'ä* > *smiet'i sě*, (*sm'äl'i* >) *sm'äl'i* > *smieli sě*, (*pr'ät'el'* >) *pr'ät'el'* > *prietel'*.

b) za původní 'ä:

p'ät' > *pět*, *sv'ät'it'i* > *světiti*, *s'äd'eš* > *sědeš* (ale *sädu* > *sadu*), *sčäst'ie* > *sčěstie* (ale *sčastný*), *t'ähn'eš* > *tiehneš* (ale *tähnu*); patří sem i doklady *pěkný*, *měkký*, *diek*, vzniklé z ä zachovaného před k (viz výše). Původní 'a před k se však nepřehlasovalo, srov. *jako*.

Poznámka. Pravidlo stanovené Trávníčkem, že přehláska nastává mezi dvěma měkkými konsonanty a na konci slova po měkkém konsonantu, platí jen o první fází přehlásky (tj. o změně 'a > ä), a to jen na území Čech a na přilehlých úsecích Moravy. Na tomto území byla, jak se zdá, větší asimilovanost vokálů a konsonantů. V pozici mezi dvěma konsonanty byla tato asimilovanost opět větší než v koncové pozici. Proto směrem k východu ubývá přehlásky nejdříve v slabikách konco-

vých (i když tu mohla působit i analogie morfologická). Na východních úsecích našeho území změna 'a > ä vůbec nenastala. Tu se 'a a ä rozlišovaly, a proto se přehlasuje jen ä, a to bez ohledu na pozici (i před tvrdým konsonantem, srov. val. *sýha*, han. *hidro* „jádro“, opav. *kuřyt*, *rysa* atd.).

Chronologie přehlásky. V Kosmově kronice z počátku XII. stol. jsou tvary nepřehlasované, srov. *Lubussa*, *Brusnica*, *Mza* „Mže“ atd. Stejně tak tomu je v listinném materiálu, srov. *ialovica*, *ztrasa*, tj. *stráža* „stráž“ (1143). Hojně dokladů s přehláskou je však v XIII. stol., srov. berne „berně“ (1208), *tone* „tůň“ (1222), *ielenye gora* (1241). V listinném materiálu se sice vyskytují některé doklady s přehláskou již ve stol. XII., ale tu není vždy jisto, zda nejde o vliv cizí grafiky nebo o nedokonalé zachycení ä. To by ovšem mohlo platit i o dokladech z počátku XIII. stol. Podle hojnosti dokladů lze však s přehláskou počítat ve stol. XIII., a to v jádru našeho území patrně již na samém počátku (příp. na rozhraní XII. a XIII. stol.), na východnějších částech našeho území snad o něco později (pokud se tam ovšem provedla).

Územní rozsah. Přehláska je důsledně provedena v slabikách dlouhých i krátkých v Čechách a v severozápadní části středomoravských (hanáckých) nářečí (na Litovelsku a Zábřezsku). Na ostatních částech středomoravského území není provedena v krátkých slabikách koncových, srov. *noža*, *naša kaša*. Týká se to jen pův. 'a. Za ä (< ě) je tu ě, srov. středomor. *pjet*, *pam'et*, *hřibje*, *te*. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) není provedena přehláska 'a > ě v slabikách krátkých, srov. *jasle*, *jastráb* (|| *jastřýb*), *zjavít*, *noža*, *naša kaša* atd. Za pův. ä (< ě) je tu však rovněž ě, srov. valaš. *m'ekký*, *p'ekný*, *pam'et*, *v'ec*, *p'et*, *těšký*, laš. *mjeky*, *pjekny*, *svjec'ic'*, *pamjec'*, *c'ešky*, *dz'ekovac'*, *šces'c'i*; výjimkou je tu koncové ä, které přešlo na většině území v 'a, srov. valaš. *hřýb'a*, *kuřa*, *ía*, *sa*, *hleda*. V slabikách dlouhých je přehláska ve východomoravských dialekttech (stejně jako i v dialekttech středomoravských) provedena, a to jak v případech za pův. nosové ě, tak i v pův. skupinách *ěja*, *ěja*: srov. valaš. *uv'iznút*, *zapřýhat*, *sýha*, *vzýt*, *sm'it'sa*, *zehřýt*, *kuřý*, *ryb'i*, *do zelé*, *do obilé* atd. nebo laš. opav. *oz'ibe* (*ož'ybe*), *uvizně*, *kuřytko* (záp. op.), *hřybitko* (záp. op.), *kuřyt*, *hřybit* (gen. plur., záp. op.), *smili se*, *zas'ili*, *přyhřyli* atd. Koncové ä (< ě) však dalo na většině území 'á (jako koncové ä krátké),

srov. val. *oňi sedá, ležá, křýčá*, ale *oňi sedž'y, lež'y, křýč'y* (jihozápadní okraj Opavska), *oňi křýčie, kup'ie* (Branice na sever od Opavy). Na okrajovém úseku ostravském dlouhé *ä* splývá s *'a* ve všech pozicích přehláska se tu tedy neprovedla, srov. *smjal se, zas'al, vylal, zachuja, oz'abe, uvjazne* atd. Je tu tedy obdobná situace jako ve slovenštině.

Východomoravské doklady typu *m'ekký, p'ekný, tešký*, ale *jasle, nož* atd. ukazují, že tu došlo k přehlásce *ä > ě*, nenastalo tu však předcházející splnutí *'a* s *ä*. Přehláska v dlouhých je pak dokladem toho, že skupiny *ěja, bja* se stáhly v *ä* a toto *ä* se pak vyvíjelo shodně s *a* z nosového *ę* (přehlasovalo se a dále změnilo v *ĭ*). Je tu obdobný vývoj jako v některých přilehlých úsecích západoslovenského území.

Příčiny přehlásky. Gebauer se domníval, že na českou přehlásku měla vliv německá přehláska, srov. *chraft – chrefti, gast – gesti* (no voném. *Kräfte, Gäste*). Beer a Trávníček tento vliv právem odmítli. První fáze přehlásky, totiž změna *'a > 'ä*, odpovídá plně praslovanským asimilačním tendencím v rámci slabiky (srov. praslov. přehlásky *'o > 'e, 'b > 'b*). Druhá a základní fáze pak nemá s německou přehláskou nic společného, jde tu o změnu *ä > ě*, nikoliv *a > ě (> ä)* jako v německé změně; rovněž podmínky jsou různé. Příčinou změny *ä > ě* byla tendence odstranit foném *ä* z hláskového systému, jak ukázal Komárek, vycházející tu z názorů Trubeckého. Existence měkkostní korelace u samohlásek (*i – u, e – o, ä – a*) byla totiž v rozporu s rozvojem měkkostní korelace souhláskové, při níž bývá oslaben protiklad mezi předními a zadními samohláskami, a to zejména u samohlásek nejotevřenějších. Nadto byl foném *ä* fonologicky málo využit, což je věc velmi závažná; jeho fonologickou samostatnost opíráme vlastně jen o pozici před *k*, srov. *jako a jāk (jekə)*. Všude jinde by ho bylo možno interpretovat jako přední variantu fonému *a*, totiž jako *'a* (i když výslovnost byla *ä*). Dále tu nejspíše pochybně působila i tendence po vhodném začlenění fonému *ě* do celého systému. Oba fonémy (*ä* i *ě*) spolu splývají a dostávají se na místo, které zaujímal předtím přední varianta fonému *e*, totiž *'e* (o tom viz dále). Tento proces nastal na celém území našeho jazyka s výjimkou okrajového úseku na Ostravsku (tam *ä* splýnulo s *'a*). Na východnějších územích však nastala první fáze přehlásky, tj. splnutí *'a* s *'ä*, jak jsme uvedli výše, proto se tu přehlasuje jen *ä* z nosového *ę* a *ä* vzniklé stahováním, kdežto *'a* zůstává nepřehlasováno, srov. např. takové doklady jako valas-

jastřib, jestřáb (< *jastreḃ*), opavské *kuřytka, hřýbit*, a dokonce i *řysa* (< *reša*; o délce tu svědčí stč. *řása*), kromě běžných dokladů, jako val. *m'ekký, p'ekný, smili sa* atd.

Přehláska zasáhla významně do tvarosloví. Způsobila oddálení měkkých typů od typů tvrdých, srov. *duše* proti *žena, oráč* proti *chlapa, moře, znamenie* proti *okna, dušemi* proti *ženami, sázies* proti *děláš* atd., a posílila tak flexivní charakter češtiny.

Do jmenných a slovesných paradigmát pak vnesla alternaci (střídání) *a – ě*, srov. *čas – lok. sg. v česě, nom. plur. česi; řád – řiedě; kuř – kuřata; zeměné – zeman(óv); třasu – třeseš, táhnu – tiehneš; ležal – leželi, vzal – vzeli* atd.

Samohláskové alternace vzniklé přehláskou se ve XIV. století ještě pravidelně zachovávaly, později docházelo k vyrovnávání; místo v *řiedě* vzniklo v *řádě*, místo *zeměné zemané*, místo *o světiem Václavě – o svatém Václavě* atd. Alternace *ležal – leželi* se vyrovnala na *ležel – leželi, přál – přieli* na *přál – přáli*, pod. *těž smál – smieli a vzal – vzeli* na *smál – smáli a vzal – vzali*. Směr vyrovnávání ovšem nebyl ve všech nářečích vždy stejný, srov. nářeč. *smil, přil, chod. vzal, začel* atd. Někdy došlo k diferenciaci významové. Z pův. *táhnú – tiehneš* vznikly dublety *táhnú // tíhnú*; pod. z *vázati – vieže* vzniklo *váže / víže se* (arch.). Dnešní úzus se ustálil v podstatě v XVI. stol.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 92–121; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 71–75, 78–82; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 62–66; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 67n.; UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960, s. 90n.; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 363–365; ROSPOND, S.: Wybrane zagadnienia glosowni staroczeskiej. SWTN 1960, s. 34–39.

2. Fonologický systém po provedení přehlásky *'a > ě*

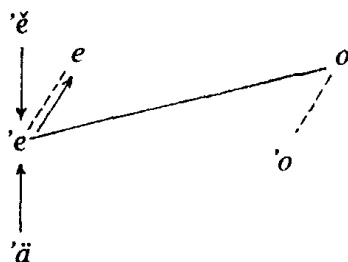
Po provedení přehlásky *'a > ě* (vlastně *ä > ě*) a započetí změny *r' > ř* (o ní viz dále) dochází v češtině k depalatalizační slabik *p'e, b'e, m'e, s'e, z'e, c'e* a na většině území i *t'e, d'e, n'e*, srov. *peče, mete, veze, sedí, zelený, vajce, nebudete* (o tom viz rovněž podrobněji dále). Tím se původní slabiky *p'ě, b'ě, m'ě, v'ě, s'ě, z'ě* dostaly do korelace se slabikami

pe, be, me, ve, se, ze, ce, te, de, ne a pův. samostatný foném *ě* (úzké *e* snad se slabší prejitací) se stává po palatalizovaných hláskách přední variantou *e*-ovou. Protiklad *pe* – *p'ě*, *se* – *s'ě* atd. lze tedy z fonologického hlediska hodnotit jako nový protiklad *pe* – *p'e*, *se* – *s'e* atd.: srov. *nakope* – *na kop'e* (na *kopě*), *hrabe* – *hrab'e*, *met'* – *m'et'* (*míti*), *vesta* – *nev'esta* atd. nebo na Ostravsku *sedz'i* – *s'edh'e* z *březe* – *na břez'e* atd. Ponecháváme-li psaní *ě* v slabikách *p'ě*, *b'ě*, třeba toto *ě* chápat jako přední variantu *e*-ovou podobně jako *i* v slabikách *p'i*, *b'i* za přední variantu *i*-ovou.

Fonematickou platnost *ě* by snad bylo možno uznat jen po sykavkách tupých (*č*, *š*, *ž* a nově vzniklém *ř*) a po *j*. Domníváme se, že i opozice *še* – *šě*, *že* – *žě* atd. by bylo možno chápat jako *še* – *š'e*, *že* – *ž'e*, i když i tu zůstáváme u psaní *še* – *š'ě*, *že* – *ž'ě*. Střídání *sadu* – *s'ědeš* (v běžné transkripci *sadu* – *sědeš*) by pak odpovídalo i *žasnu* – *ž'ěsneš* (v běžné transkripci *žasnu* – *žesneš*). Tento pohled nám umožňuje z jednotného hlediska postihnout další změny ve fonologickém systému.

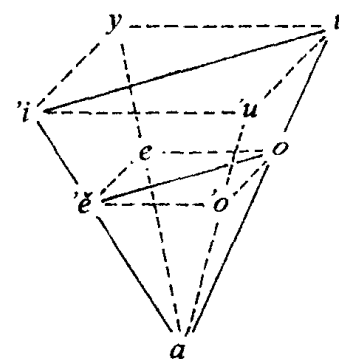
Poznámka. Nemíjí se vyloučit, že počátky depalatalizace před *e* jsou v některých pozicích starší než dokončení přehlásky '*a*' > *ě*. Depalatalizace se totiž mohla začít projevovat již po provedení první fáze přehlásky, totiž po přesunu '*a*' > '*ä*', *z'em'a* > *z'em'ä*. Tím si vysvětlíme, že *ä* se mění v *ě*, nikoliv v *e*. Dokončení procesu je ovšem nutno klást až po započetí změny *r'* > *ř* (neboť i *r'e* dává *ře*).

Graficky si můžeme znázornit první přesuny v samohláskách středových takto:

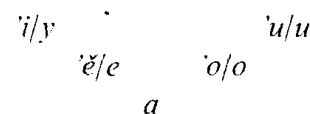

Tím dostáváme systém, v němž *ě* se začleňuje do systému jako přední varianta *e*-ová (neboť původní přední '*e*' splynulo v důsledku depalatalizace s *e*).

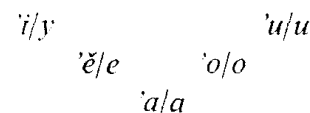
Celý samohláskový systém si můžeme na rozhraní XIII. a XIV. století představit takto:

zjednodušeně takto:

V něm pak došlo k přesunům v samohláskách vysokých a středových. Ve východnějších oblastech našeho jazykového území, kde nedošlo k splynutí '*a*' s '*ä*' (a přehlasovalo se tedy jen '*ä*'), je však systém tento:

Přední varianty zadních vokálů tu mají zadnější artikulaci (o čemž svědčí právě zachování '*a*', jeho nesplynutí s '*ä*'), celý systém je vyrovnanější, a nedochází v něm proto k těm změnám jako na území západnějším.

LITERATURA. LAMPRECHT, A.: Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 97; LAMPRECHT, A.: Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině. In: SPFFBU, A 13, 1965, s. 97–98.

3. Změny v samohláskách vysokých a středových

a) Přehláska $u > i$

Ve vysokých hláskách byly, jak jsme viděli, tyto čtyři varianty dvou základních fonémů:

Ve 2. čtvrtině XIV. století se objevují první doklady na i místo u . Přední varianta u -ová začíná splývat s přední variantou i -ovou. Doklady během XIV. století přibývá, takže v poslední čtvrtině XIV. století již přehláska provedena.

Postup změny byl asi tento: $'u > 'ü > 'i$, například $juž > jüž > jii$, $l'ud > l'üd > lid$. Nastala při ní delabializace předního $'u$. Mění se každé $'u$ bez ohledu na následující souhlásku. Další příklady změny (bez uvádění středního stupně):

$břuch > břich$	$dušu > duši$
$c'ut > cit$	$vónu > vóni$
$c'údit > cídit$	$zem'u > zemi$
$c'útiti > cítiti$	$paňu > paní$
$c'uzi > cizi$	$oráču > oráči$
$čel'ust' > čelist$	$mořu > moři$
$čúti > číti$	$kost'ú > kostí$ (7. sg.)
$juh > jih$	$dušu > duši$
$Juří > Jiří$	$ju > ji$
$jutro > jitro$	$kryju > kryji$
$kl'úč > klíč$	$dělaju > dělaji$ (1. os. sg.)
$kožuch > kožich$	$sázěju > sázěji$ (1. os. sg.)
$l'úbati > libati$	$prošu > proši$
$pl'úce > plíce$	$choz'u > chozi$ (1. os. sg.)
$řújen > řijen$	$kryjú > kryji$
$ščúr > ščir$	$dělajú > dělaji$

$tis'úc > tisíc$

$všudy > všidy$

$mažú > maži$

$dělajúci > dělajici$

Přehláska se provedla i u sloves na $-ovati$, například $prac'uješ > praciješ$, $král'uješ > králíješ$ atd. Tyto tvary byly však v XV. století odstraněny vlivem sloves s tvrdou souhláskou, takže opět bylo $pracuješ$, $bojuješ$ atd. Podobně byla odstraněna přehláska i v slovech $všidy$, $šiměti$; $všidy$ dalo opět $všudy$ podle $tudy$ a $šuměti$ je slovo **zvukomalebne**; rovněž u jiných zvukomalebnych slov přehláska **nenastala**, srov. $šustěti$, $tukati$, $kňučeti$ atd. Není rovněž v několika slovech jiných, např. $ocún$, $cudný$, ($||$ $cíditi$), $kloudný$ ($||$ $klidný$), což vysvětlíme jejich jistou izolovaností, řidším výskytem a snad i odchýlným vývojem nářečím.

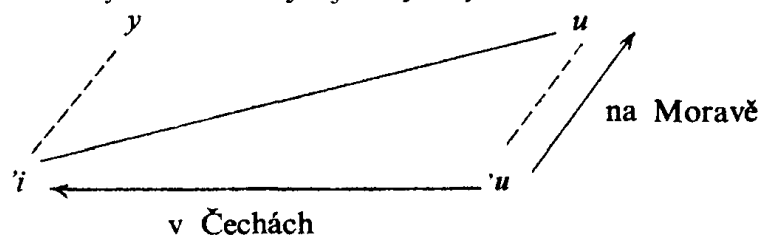
Chronologie a územní rozsah. Jak bylo již řečeno, provádí se přehláska ve druhé až třetí čtvrtině XIV. století. **Důsledně** se však vyskytuje pouze v českých nářečích. V přechodném nářečí moravsko-českém není v slabikách koncových ($oráču$, $dušu$, $kostou$), **ve středomoravských (hanáckých) nářečích** není v podstatě provedena ani v slabikách **kórných**, srov. **han. jož** ($< juž$), **břoch**, **čoch**, **čot**, **kožoch**, **kločka**, **klodit se**, **ščokat**, **ščorjet se**, **códit**, **cóhat**, **lóbat**, **plóca** $||$ **plica**, **orócené**, **ščór**, místy i **klóč**. Jsou sice i četné doklady s přehláskou, např. **cězi**, **leđi**, **ciťit** $||$ **cětit**, **klič**, **libit se**, **Ježiš**, ty se však dají většinou vysvětlit vlivem kulturního jazyka. Zdá se však, že dlouhé $'ú$ po j se přehlasovalo, srov. **d'elaji** ($< dělaji < dělajú$), a snad místy i $'ú$ po l , srov. **plica**, **libit se**, **klič**. Bylo by to v souladu s tendencemi v jiných jazycích po týchž hláskách. V nářečích **východomoravských** (moravskoslovenských) a **slezskomo-ravských** (lašských) **se přehláska neprovedla**, srov. **břuch**, **čuch**, **kožuch**, **plúca**, **lúbat** atd. Případy jako **cit**, **cizí**, **libit se** jsou zřejmě ze spisovného jazyka; stejně tak se dostala slova **cit**, **Ježiš**, **tisíc** do slovenštiny z jazyka biblického, tedy ze spisovné češtiny. Splynula tedy ve východnějších nářečích přední varianta $'u$ s u .

Příčiny změny a její průběh. Uvedli jsme již, že podstatou změny je delabializace pův. zaokrouhlené přední varianty u -ové, tedy $'u > 'ü > 'i$. Je třeba, abychom si nyní všimli i grafiky památek z doby, kdy se změna prováděla. Vyskytuje se tu hojně psaní **iu**, **yu**, např. **wffiü**, **wieciü**, **duffju**, **otczyu**, **dyekuyiu**, **v morzyu**, **spafytelyu**, **rziugiucz**, **brzyuch**. Bylo by možno toto **iu**, **yu** interpretovat podle Gebauera jako **ju** ve sho-

dě s jeho pojetím *ye, ie* jako *je (ě)*. Přičítali bychom pak přechodové složky mezi palatálním konsonantem a vokálem k vokálům. Pak by přehláska nastávala po palatálním *i* a šlo by o asimilaci *ü* k tomuto *i*, tedy *zem'u* > *zem'ju* > *zem'jü* > *zem'i*. Šachmatov vysvětluje psaní *iu, yu* jako označení *ü*. S ním se ztotožňuje Komárek a má za to, že přehláska nastala v důsledku zrušení měkkostní korelace. Přední *ü* by se tak dostalo do pozice po tvrdé, což nebylo v souladu s jeho přední artikulací, a došlo proto k delabializaci, srov. *zem'u* > *zem'ü* > *zem'i* (depalatalizovaná podoba) > *zem'i*. Soudíme rovněž, že přehláska *'u* > *'i* (stejně jako *'o* > *'ě*) má vztah ke ztrátě měkkostní korelace, neboť po jejím provedení se zmenšil počet slabičných párů, v nichž se protiklad palatalizovaná – nepalatální mohl realizovat. Za vlastní příčinu však pokládáme nikoli depalatalizaci, nýbrž právě palatalizovanost předcházejícího konsonantu, která měla vliv na přední charakter vokálu, tedy *zem'ü* > *zem'i* (s měkkým *m*!). Možné přechodové složky (*zem'jü*) však počítáme v souladu s celým souhláskovým systémem ve XIV. stol. k předcházejícímu konsonantu; jde tu o realizaci palatalizovaného konsonantu před zadním vokálem, srov. dodnes *p'ekně*, ale *p'iatro* (valaš.). Psaní *duffyju, otczyu, brzyuch* atd. bychom pak přesně přepsali jako *duš'u, otc'u, br'uch* (s graficky vyznačeným palatalizovaným konsonantem). Pro naše pojetí přehlásky *'u* > *'i* svědčí i ta okolnost, že se provedla i tam, kde konsonanty zůstaly dlouho palatalizovány (jižní Čechy), dále pak obdobné tendence v jiných slovanských jazycích (srov. luž. *bludo* > *blido*) i paralelní změna *'o* > *'ě* (*d'ěd'ic'ov'i* > *d'ěd'ic'ěv'i*; depalatalizované *d'ěd'ic'ov'i* by totiž muselo dát *d'ěd'icev'i*).

Na Moravě, kde výslovnost *'u* neměla tak výrazně přední charakter jako v Čechách [*ü*], splynulo přední *'u* po depalatalizaci konsonantů s svou zadní variantou. Pokud náběh k přehlásce byl, můžeme ho pozorovat u dlouhého *'ú* po palatále *j* (srov. han. *delaji*) a v adjektivech typu *boží, rybí*, u nichž patrně působil i celý morfologický systém.

Schematicky si můžeme vývoj ve vysokých hláskách znázornit takto:

Odchylný vývoj na Moravě souvisí s tím, že tu není přehlasováno ani *'a* (na východní Moravě vůbec, na ostatní v slabikách koncových), jak bylo poznamenáno výše. Nebyla tu tedy taková asimilace vokálů a konsonantů jako na západnějším území.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 266–278; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 86–88; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1963, s. 115–116; KOMÁREK, M.: Zur Entwicklung des tschechischen Vokalsystems. Zeitschrift für Slawistik, I, 1956, 4, s. 25n.; LAMPRECHT, A.: Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchèque. In: Travaux linguistiques de Prague, I, 1961, s. 119–120; LAMPRECHT, A.: Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 100; ROSPOND, S.: Wybrane zagadnienia glosowni staroczeskiej. SWTN 1960, s. 41.

b) Přehláska *'o* > *'ě*

Podobně jako se ve vysokých hláskách přehlasovalo *'u* > *'i*, došlo ve XIV. století ve středových hláskách k přehlásce *'o* > *'ě* v těch poměrně nečetných pozicích, v nichž se *'o* po měkké vyskytovalo. Byly to vesměs případy vzniklé morfologickou analogií, například konc. *-ovi, -ové, -ov, -om, -oma* v deklinaci měkkých typů maskulin a neuter a v příponě *-ov* a *-oví* u adjektiv a *-ova-* u sloves. Praslovánština ve všech těchto případech měla *e* (vzniklé praslovanskou přehláskou *'o* > *'e*).

Ve XIV. století se místo tohoto *o*, vzniklého morfologickou analogií podle tvrdých typů, objevuje psaní *ie, ye*, srov. o *diediczyewi, giezuiuffiewi, cieffarziewi, zlodiegiema, leycherziawe, dfftiawe, mieffieciaw, nyemczyem, zlodiegiem, frydczyem, ukrziziewali, bicziewali, sto kygiowych ran* atd. Obvykle se tato slova transkribují *dědicěvi, Ježůšěvi, ciesařěvi* atd. Podle našeho pojetí fonologického systému jde o přehlásku *'o* > *'ě* po palatalizovaných hláskách.

Postup změny byl asi tento: *'o* > *'ö* > *'ě*. Šlo by tu tedy rovněž o delabializaci přední varianty zadního vokálu a o splnutí s přední variantou *e*-ovou.

Přehláska *'o* > *'ě* byla patrně územně omezena a ani do spisovného jazyka zřejmě nepronikla. Její výsledky byly odstraněny vznikem nových analogických tvarů. Přehlasované tvary se držely jen v dativu u neuter, srov. nč. *mořím* (< *mořiem* < *moř'om*) a u subst. *kůň*, srov. *koním*.

Tu nepochybně byly podepřeny gen. tvary *moří, koní*, shodujícími se s typem *dušě*.

Přehláskou 'o > 'ě byla v jádru našeho území u středových hlásek odstraněna přední varianta *o-ová*. Na ostatním území tato varianta splývá s *o* (pod. jako 'u s u).

Po provedení přehlásek 'u > "i a 'o > 'ě vzniká tento samohláskový systém:

i/y u
'ě/e o
a

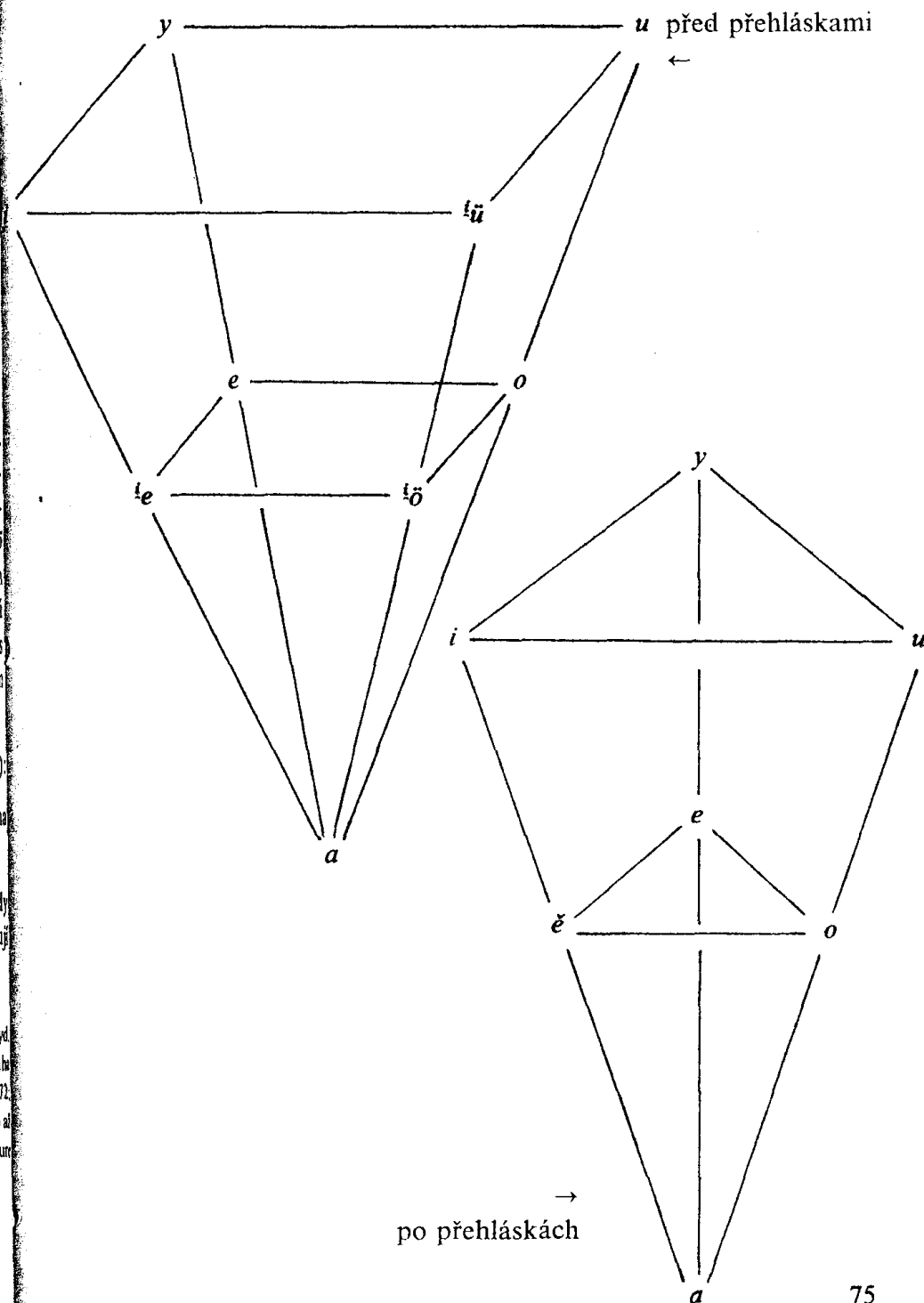
Jeho další osudy souvisí s vývojem měkkostní korelace souhláskové. Poznámka. Kdybychom ovšem vycházeli z předpokladu, že měkkostní korelace zanikla již okolo r. 1300 a že v době přehlásek již neexistovala, museli bychom počítat s dočasnou fonologizací *ü* (tj. 'u) a *ö* (tj. 'o). Přitom by *ü* a *ö* musely být prejotovány, neboť jinak bychom nevysvětlili, proč předpokládané depalatalizované *dědicövi* nedává *dědicevi* (jak by při depalatalizaci mělo být), nýbrž *dědicěvi* (podle nář.-c'ěv'i). Vraceli bychom se tak vlastně ke Gebauerovým prejotovaným vokálům.

Systém by pak vypadal takto (viz schéma na str. 75 vlevo nahoře):

Po provedení přehlásek by pak vznikl tento systém (viz schéma na str. 75 vpravo dole):

Domníváme se však, že naše předcházející (i následující) výklady vycházející z měkkostní korelace v době našich přehlásek vystihují dobře podstatu změn.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 236–240; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 85; ŠMILAUER, V.: Staročeská přehláska *o* > *ě*. ČMF, 33, 1950, s. 71; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hlásokosloví. 2. vyd. Praha 1963, s. 116 a 118; LAMPRECHT, A.: Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchèque. In: Travaux linguistiques de Prague, I, 1961, s. 119–120.

4. Vývoj slabikotvorných likvid (r, l sonans)

Pračeské r sonans je střidnicí za praslovanské tvrdé i měkké r sonans, srov. *krk*, *hrdlo*, *hrdý*, *hrb* (příklady na pův. tvrdé *r*); *prst*, *srdce*, *vrba*, *zrcadlo*, *zrno* (příklady na pův. měkké *r*). Pračeské l sonans pak je za původní měkké *l* po retnicích, srov. *mlčati*, *plný*, *plst'*, *vlna*, *vlhký*, *vlk* atd.

Za pračeské l sonans tvrdé, srov. *mluviti*, *glk*, *chl'm*, *sl'nce*, a ztvrdlé, srov. *čln*, *žltý*, *žlč*, *dlhý*, se sice v nejstarší době vyskytuje ještě l sonans s průvodním vokálem (Svatopluk i Svatopulk, Chulmec i Chlumec), zdá se však, že již před XIII. stoletím se místo spojení slabikotvorné likvidy s průvodním vokálem ustaluje slabika *lu*, srov. *mluviti*, *hluk*, *Chlum*, *slunce*, *člun*, *žlutý*, *žluč*, *dluhý*, *stlup*, *tluci*; tato chronologie neplatí však pro východní Moravu.

U r sonans a l sonans jsou rovněž ve staré češtině průvodní vokály, které mohou stát buď před sonantou, nebo za ní; nejčastěji tu bývá *ir*, *yr*, *il*, *yl* nebo *ri*, *ry*, *li*, *ly*, srov. *Birido*, *Brido*, *sirdce*, *sridce*, *Pilzen*, *Plizen*, *vilc*, *vlik*, *napylni*, *naplyn* „napln“ atd.

Řidčeji se vyskytují ve staré češtině jiné průvodní hlásky, srov. *zamerzla*, *velna*, *stverditi*, *vurba*, *zamulčeno*.

V slabikách *čr*, *žr* proniká vedle *ir*, např. *čirvenost*, velmi brzy *er*. První doklady jsou již z XII. století, dále z XIII. století a přibývá jich ve století XIV., srov. *čert*, *černý*, *ščerbina*, *žernov*. Máme tedy od XIV. století v těchto skupinách místo r sonans spojení *er*, srov. ještě *červený*, *červ*, *čerpati*, *čermák*, *žerd*.

Odstraněním tvrdého l sonans v důsledku změny l na lu byla u slabikotvorných souhlásek odstraněna měkkostní korelace a zůstal jen vztah dlouhých a krátkých, srov. příklady dlouhých jako *vřci*, *roztřhal*, *naki*, *mil* a snad i *třnie*, *vřčě* atp. Tím se tyto slabikotvorné likvidy ještě více sblížily se samohláskami.

Situace v nářečích. V našich okrajových nářečích se dodnes vyskytuje místo slabičné likvidy spojení *ir*, *yr*, srov. jihočeské *širp*, (*sarp*), *stirnad*, *umilec* < *umřilec*, severočeské *terhat*, *peršet*, *herlička* atp. Nejblíže staročeskému stavu je situace v lašských nářečích na Ostravsku, srov. *křrk* // *křk*, *hřřnec* // *hřnca*, *křpce* // *křpce*. Na okrajích lašského území je tomu tak i u l, srov. *přlno*, *vřlha*; jinde je za l *yl*, srov. *přly*.

vylna. Za pův. tvrdé l sonans je po měkkých zubnicích v laštině dílem *ul*, srov. *žulč*, *žulty*, dílem *u*, srov. *čun*; obdobná je situace v severní části východomoravských nářečí. Na větší části východomoravských nářečí je však jako okrajový archaismus zachováno tvrdé l sonans, a to krátké i dlouhé, srov. *dlhý*, *tlstý*, *žltý*, *stlíp*, *tlci*; obdobně se vedle krátkého l sonans shodného s ostatními nářečími vyskytuje i dlouhé, srov. *vlk* a *vřča*, *křzat*. Na téměř území je zachováno r sonans v případech *žrd*, *črpák*, *ščrbák*, *žrna*, *ščrk* // *štrk*, ale vždy jen *černý* a *červený*. Vyskytuje se tu i dlouhé r sonans, srov. *vřbí*, *vřšek*. Obdobný stav jako na východní Moravě je i na Slovensku; nerozlišuje se tam však měkké a tvrdé l sonans, srov. *vlk*, *žltý*, *vřča* i *tlci*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 287–300; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 111–115; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskoslovi. 2. vyd. Praha 1962, s. 60–62, 82, 97–101; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá jazykověda III – Jazyk. Praha 1934, s. 117n., 145, 190n., 208.

5. Nové r, l sonans a vývoj pobočných slabik

Po zániku jerů vznikly tzv. pobočné slabiky z neslabičných sonant, srov. *bratr* > *bratr*, *krve* > *krve*, *vedl* > *vedl*, *mysl* > *mysl*. Uvedená slova se vyslovovala jednoslabičně (jako v ruštině *mysl*, *žizn*), ovšem s vedlejším vrcholem zvčnosti na neslabičné sonantě. Jednoslabičnou výslovnost nám dosvědčují staročeské pravidelné verše (a slovanské jazyky jako ruština a polština, srov. i polské *wiatr*). Vedlejší vrchol zvčnosti byl předpokladem dalšího vývoje. Pobočná slabika se buď stala plně slabičnou, srov. *krve*, *bratr*, *mysl*, nebo zanikla, srov. *sedlka* > *selka*, *tkadlec* > *tkalce*, *zrcadlko* > *zrcátko*.

Kromě r, l se v pobočných slabikách vyskytovaly ještě j, m, n, srov. *jmám*, *sedm*, *bázn*.

Ve staré češtině byly čtyři typy pobočných slabik:

1. Jedinečná souhláska je na počátku slova: *rty*, *rváti*, *lháti*, *lpieti*, *lstivý*, *jsem*, *jmám*, *jhra*, *jdu*, *jho*, *mdlý*. Tu se ve většině případů pobočná slabika dochovala do nové češtiny. V proudu řeči se však při-

kláněla k předcházejícímu slovu; je to patrné i v staročeské grafice srov. *yay sem* „já jsem“. V některých případech počáteční *j* zaniklo, srov. *jmám* > *mám*, *jhra* > *hra*, *jho* > *ho*, hovorové *du*, *deš*; ve východnějších nářečích někdy dává *j* > *i*, srov. *idu*, *ideš*, sloven. *ihrisko*. Objevují se i vkladné hlásky, srov. staročeské *listivě*, nebo metateze hlásek, srov. *lžička* > *žlička* atp.

2. Likvida je na druhém místě ve slově: *krve*, *trváti*, *slza*, *plváti*, *hltať*, *klnu*. Staročeské verše jednak dosvědčují výslovnost o slabiku kratší (proti výslovnosti dnešní), jednak ukazují přechod v plné slabiky. V nové češtině jsou všude plné slabiky (někdy ovšem s vkladnou samohláskou, srov. nář. *sluza*, *kylnut*).

3. Likvida je uvnitř slova: *sedlka*, *jablko*, *tkadlec*, *zrcadlo*, *bidlko*, *řemeslník*, *spravedlnost*, *bratrský*, *stříbrný*. Tento typ pobočných slabik se ve XIV. století ještě většinou zachovává. Odstraňuje se později buď tím, že se skupina zjednodušuje, např. *selka*, *tkalce*, *zrcátko*, lid. *japko*, *řemeslník*, nebo se objevují vkladné vokály, srov. *bidélko*, *jadérko*, *másečnick*, *jaterní*, nebo vzniká slabikotvorné *r*, řidčeji *i* *l*, srov. *opatrný*, *stříbrný*, *bratrský*, *řemeslník*, *jablko*, *spravedlnost*, nář. *sedlka* ap.

4. Likvida je na konci slova: *bratr*, *viatr*, *mysl*, *vedl*, *řekl*; gen. plur. *modl*, *sestr*, *jadr*; *sedm*; *bázn*, *básn* atp. Tento typ ve staré češtině (XIV. století) ustupuje. Nominativy *bratr*, *vitr*, *mysl* se během vývoje staly dvojslabičnými; genitivы téhož typu mají nyní vkladné *e*, srov. *moder*, *sester*, *jader*, *bidel*, *mýdel*; stejně tak mají vkladné *e* slova *bázeň*, *báseň*, *píseň* (*bázen* doloženo už v stč.), *sedm* má buď slabikotvorné *m*, nebo vkladné *u* nebo *y*, srov. *sedum*, *sedym* (laš.). Participia typu *vedl* mají vývoj různý, a to:

- l* zaniká, srov. *ved*, *nes*, *pek* (v českých a v lašských nářečích);
- l* se stává plně slabičným, srov. *vedl*, *nesl*, *mohl* (na větší části Moravy);
- objevuje se vkladný vokál, srov. *nesil*, *neslu* (doznívající jev v moravskočeských nářečích), *néseš*, *nesél*, *nesél* (na nejvýchodnějších okrajích východomoravských nářečí a v západní slovenštině); srov. i slovenské *niesol*, *viedol*. Uvedené změny pobočných slabik přesahují sice ze XIV. století do století následujících, probíráme je však pro jednotnost již na tomto místě.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 115, 226–230; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskoslovi. 2. vyd. Praha 1962, s. 126–130; HÁLA, B.: Slabika, její podstata a vývoj. Praha 1956, s. 59n.

6. Staročeská kvantita

Staročeská kvantita je výslednicí vývoje praslovanské i pračeské kvantity. Jak jsme uvedli již dříve, došlo ke konci praslovanského období ke krácení původně dlouhých samohlásek a k zdloužení krátkých samohlásek pod novoakutovou intonací.

Staročeské dlouhé samohlásky jsou tedy

1. pokračováním starých délek:

a) v slovech dvojslabičných před přízvukem, např. *tráva*, *chvála*, *lúka*, *viho*, *lice*, *třiести*;

b) v slovech původně dvojslabičných s intonací raženou, např. *kráva*, *sláma*, *jáma*, *viera*, *miera*, *máslo*, *dielo*, *hrách*, *dým*, *málo*, *stár*, *mile*, *krýti*, *dáti*, *náš*, *nášě*, *náši*;

c) v slovech původně trojslabičných před vnitřní přízvučnou krátkou samohláskou, srov. *útroba*, *zákon*, *lúpež*, *výbor*;

2. reflexem nových délek vzniklých pod intonací novoakutovou (nebo náhradním dlužením po zániku jerů):

a) v gen. plur. *nóh*, *slów*, *hór*, *vód*, *zém*, *dúš*, *strán*, *vrát*, *hláv*;

b) v dativu a lokálu plur. *ženám*, *ženách*, *rybách*;

c) v nom. sg. *bóh*, *dvór*, *stól*, *vóz*, *nóž*, *sól*, *póst*, *mój*, *bieh*, *múz*, *zajiec*, *měsiec*, *koláč*;

d) v participiích: *móhl*, *róstl*, *nésl*, *védl*, *šél*;

e) při odvozování: *kóstka*, *slóvko*, *hlávka*, *svátek*, *pátek*, *hlásek*;

f) při tvoření sufixem *-ie*: *lístie*, *prútie*, *dúbie*;

g) při tvoření sufixem *-ja*: *kóžě*, *vóně*, *vóle*, *sviečě*;

h) v složených adjektivech: *devátý*, *desátý*, *skúpý*, *múdrý*;

i) v slovesných tvarech: *móžeš*, *móže* atd., *kóleš*, *píšeš*, *viežeš*, *tiehneš*, *chodíš*, *mlátíš* atp.;

3. výsledkem stahování: *dobrý*, *dobrá*, *dobré*, *státi*, *děláš*, *dělá*, *umieš*, *stříc* atd.

Na rozdíl od nové češtiny měla stará čeština ve větší míře délku dvojslabičných substantiv ženského rodu, ať už šlo o délku přechodníku původním přízvukem, srov. *řieka, stiena, zima*, nebo o délku přízvučnou srov. *rýba, kniha, klétva*. Dále měly délku jmenné tvary adjektiv, například *práv, stár, mál, míl* a adverbia *míle, tíše* atp. Stejně tak se zachovávala délka v gen. plur., např.: *dúš, strán, huor* (jak uvedeno výše). Rovněž zájmeno *náš, naše* mělo v nom. a akuz. všech rodů a čísel délku. Dloužila se hojně i počáteční samohláska po předložce, srov. *v óči, k ápoštolóm* atp. Naopak docházelo k pravidelnějšímu krácení v inst. sg., srov. *trúba – trubú, hróza – hrozú, lúka – lukú*, a v gen. plur. *čieš – čěš, svieč – svěc*. Krátily se rovněž důsledněji trojslabičná infinitivy, srov. *býti – dobyti, býti – zabiti, dáti – vydati*.

Víceslabičná slovesná substantiva mohla mít jen dvě délky, srov. *dívanie, hádanie, nadanie, prikázanie*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 591–610; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 252–270; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 82–86; VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní I. Praha 1958, s. 28n.; UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960, s. 56–89.

7. Staročeský přízvuk

Původní praslovanský přízvuk byl volný a pohyblivý. V nové češtině pak máme přízvuk na slabice první, v lašských nářečích většinou na slabice předposlední. Na severním úseku východomoravských nářečí přechází přízvuk v trojslabičných slovech kolísá, ve slovech dvojslabičných je na první a tím zároveň i na předposlední slabice. V jihočeských nářečích je sice přízvuk na slabice první, ale melodický vrchol je na slabice předposlední.

Je otázka, jakým způsobem se přízvuk ustaloval, zda se nejdříve ustálil na slabice předposlední a potom přešel na slabiku první, nebo zda se nejdříve ustálil na slabice první a později se přesunul v laštině na slabiku předposlední. Jisto je jen to, že v slovech dvojslabičných se ustálil na celém území na první a tím i na předposlední slabice. V slovech

víceslabičných mohlo být z počátku kolísání, které se v jádru území brzy ustálilo ve prospěch přízvuku na první slabice. Na okrajích mohlo kolísání trvat déle, jak o tom svědčí dodnes stav na severovýchodním úseku východomoravských nářečí i intonační jevy v jihočeských nářečích. V laštině pak se toto kolísání upravilo nakonec ve prospěch přízvuku na předposlední slabice a s jeho definitivním ustálením a zesílením je možno spojovat i ztrátu kvantity v laštině. Ta nastala patrně na rozhraní XVI. a XVII. století.

V centru našeho území byl přízvuk ustálen podle všeho již ve XII. století. (Můžeme tak usuzovat na základě rozboru nejstarších veršovaných skladeb, které by ustálení posunuly do XIII. století, a dále na základě rozboru rytmických klauzulí v Kosmově kronice, podle nichž česká vlastní jména měla již ve XII. století přízvuk na první slabice.)

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 573–585; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 243–246; JAKOBSON, R.: Staročeskíje stichtovorenija. Slavia, 3, 1924, s. 274n.; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá jazykověda III – Jazyk. Praha 1934, s. 115–116; HORÁLEK, K.: Rozbor verše a staročeský přízvuk. SaS, 8, 1942, s. 57n.; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I. Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1963, s. 71–72; LIEWEHR, F.: Zur Betonung der tschechischen Eigennamen in der Chronica Boemorum des Cosmas von Prag. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 11, 1962, s. 351–354.

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD KONCE X. STOLETÍ DO KONCE STOLETÍ XIV.

Souhláskový systém se vyznačoval, jak jsme se již zmínili, rozvinutou měkkostní korelací. V důsledku předhistorických depalatalizací byl kvantitativní poměr jednotlivých fonémů sice změněn, sama korelace však nebyla dotčena, ba do jisté míry byla vzájemná vázanost tvrdých a měkkých fonémů vznikem neutralizační pozice (srov. *star'ec*, ale *starce*, *mor'e*, ale *morský*) ještě posílena. Během dalšího vývoje však došlo ke změnám, které znamenají úplnou přestavbu souhláskového systému a zrušení měkkostní korelace. Než k těmto změnám přistoupíme, všimněme si změny, která se systémem těsně souvisí, tj. změny $g > \gamma > h$.

1. Změna $g > \gamma > h$

Jak jsme si již připomenuli, byla souhláska g v konsonantickém systému poněkud izolována. Tvořila sice znělostní pár se souhláskou ch , neměla však po změně $dz' > z'$ k sobě příslušné závěrové souhlásky, s nimiž by se střídala v morfologických tvarech, jako se k střídalo s c' . Systémové postavení g je jasné zřejmé z tohoto srovnání:

k	g	ch	
\check{c}		\check{s}	\check{z}
c'		(s')	z'

Poznámka. Foném s' jsme dali do závorky, poněvadž se nestřídá s ch (ch se střídá totiž v západoslovanských jazycích v důsledku praslávské změny $s' > \check{s}$ jen se \check{s}). V systému souhlásek má však s' uvedené místo, jak o tom svědčí mimo jiné i analogické tvary typu *Česlovenštině* a *polštině*.

Zcela jasně patrná nesouměrnost dílčího systému, podepřená i nesouměrností morfologického střídání $g - z' - \check{z}$ (proti $k - c' - \check{c}$ a $ch - \check{s} - z'$). Vedle k tomu, že se g změnilo v příslušnou zadopatrovou hlásku třenou (úžinovou), tedy v γ (znělé ch). Vznikl pak tento souměrný dílčí systém:

k	ch	γ
\check{c}	\check{s}	\check{z}
c'	s'	z'

Zadopatrové γ později přešlo v hrtanové h . Jeho postavení ve fonologickém systému se však tím nezměnilo.

Příklady změny:

noga > *noya* > *noha*
drága > *dráya* > *dráha*
gora > *γora* > *hora*
glava > *ylava* > *hlava*
togo > *toγo* > *toho*
pogan > *poyan* > *pohan*

Chronologie změny. V Kosmově kronice z počátku XII. století je důsledně g (*Dragomir*, *Spytignev*). Stejně tak je g v jiných pramenech XII., a dokonce i v některých pramenech ze století XIII. Tradiční se ovšem v latinských textech vyskytuje i později. První doklad na hlásku třenou je *Bohuslaus* z r. 1169, nejde-li ovšem o grafický jev cizí. Dokladů s h přibývá ve století XIII. Psané h v těchto dokladech ovšem nepochybně označuje γ , neboť g nemohlo bezprostředně přejít v h . První fáze změny tedy proběhla koncem XII. a na počátku XIII. století. Kdy ovšem přešlo zadopatrové γ v hrtanové h , přesně nevíme, neboť obojí se označuje grafickým znakem h . Zdá se, že nejdříve došlo k poklesu h v pozici mezi samohláskami, tedy *noya* > *noha*; šlo tu o asimilaci artikulačního místa (samohlásky se vyslovují chvěním hlasivek a h vzniká rovněž třením artikulačního proudu mezi sblíženými hlasivkami). V postavení před souhláskami se výslovnost držela dosti dlouho, jak o tom svědčí i grafika v Kapitulním rukopise cestopisu Martina Kábatníka (z doby okolo r. 1500); píše se tu *lechni*, *chlupi*, *chbitie* místo *lehni*, *hlúpý*, *hbitě*. Psaní ch dokazuje, že tu šlo o hlásku blízkou ch , tedy o γ (znělé ch). Ostatně dodnes se vyskytuje γ jako varianta h před znělými souhláskami v případech *teγdy*, *Boγdan* a jako výsledek asimilace ch v *abyγ* *byγ*. Na počátku slov před souhláskami byla výslovnost γ nesnadná, a proto γ někdy zanikalo, srov. *Gr'ěk* > *γr'ěk* > *Řek*; podobně *Řehoř* z *Gr'egor'* a *rafie* z lat. *graphium*; dále srov. lidové *řbet*, *řmi*, *řibě* atd. Změna $g > \gamma > h$ se provedla ve všech případech, zasáhla slova domácí i stará přejatá slova jako *pohan* < *pogan* (v mladších přejetích po změně $g > \gamma$ je k , srov. *Markéta*, *purkrabí*, později pak se g zachovává, srov. *groš*, *guma*, *Gustav*, *generál*). Zdá se však, že v jedné pozici se změna $g > \gamma > h$ neprovedla nebo provedla jen částečně, a to ve skupině *zg*. Svědčila by pro to ta okolnost, že také *ždž* se zachovalo, srov. stč. *roždzie* (> *roždie*), *Ždžár* (> *Ždár*), *Dráždžany* (> *Dráždany*). Staročeské kolísání *mezha* || *mezk*, *miezha* || *miezka*, *rózha* || *rózka* je dokladem toho, že ve skupině *zg* pronikla změna $g > \gamma$ jen částečně nebo někdy nepronikla vůbec, srov. např. *mozg* > *mozk* (*mozku*) || *mozek*. Zachovaná skupina *zg* se po zániku g jako samostatného fonému ztotožnila se skupinou *sk*, z nářečních dokladů srov. např. prostějovské *mliska* < *m'izga*. Ve východnějších nářečích se *zg* zachovalo beze změny, srov. např. slavkovsko-bučovické, přerovské, východomoravské a lašské

mizga, lašské a východomoravské *mozg*; srov. též slovenské *mozg*, *modzog* a *rázga*. Obdobný vývoj ve skupinách *ždž* a *zg* vysvitne dobře z hláskového systému:

<i>k</i>	(<i>zg</i>)	<i>ch</i>	<i>γ</i>
<i>č</i>	(<i>ždž</i>)	<i>š</i>	<i>ž</i>

Nejde tedy v slovech *mizga*, *mozg* a *rázga* o přejetí z polštiny nebo o vliv maďarštiny, nýbrž o domácí jev, vyplývající z vnitřních zákonitostí hláskového vývoje.

Poznámka. V některých případech staročeského kolísání může jít o reflex praslovanského kolísání *zg//sk*, např. v slovech *vozhřivý//vozkřivý*, *dřiezha//dřieska* atp. Tento fakt se ovšem nijak nedotýká našeho výkladu, že *zg* v slovech *mozg*, *mizga*, *rázga* je domácího původu (českého nebo slovenského).

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 456; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1931, s. 122–124, 126–127; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 67–70; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 452–471; PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1961, s. 172–177; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 74–75; KRAJČOVIČ, R.: Zmena *g > γ > h* v západoslovenskej skupine. Slavia, 26, 1957, s. 341–357; KRAJČOVIČ, R.: Spoluhlásková skupina *zg* v slovenčine a češtině. Slavia, 26, 1957, s. 514–516; ROSPOND, S.: Spirantyzacja *g > h* w języku staro-czeskim. In: Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski. 1963, s. 489–490; DÉCAUX, E.: Le passage de *g* à *h* et la groupe *zg*. RÉS, 34, 1957, s. 46n.; PAULINY, E.: K chronologii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. 1958, s. 7n.; KOMÁREK, M.: Ke změně *g > γ* v slovanských jazycích. In: Československá slavistika 1983. Praha 1983, s. 34–47.

2. Asibilace u *t'*, *d'*, *r'* a vznik ř

U silněji palatalizovaných zubnic *t'*, *d'* se objevuje ve XIII. a XII. stol. sykavkový šum a místo *t'*, *d'* tak vzniká *t^s'*, *d^s'* (*c'*, *dz'*). Při rušší silnějšího artikulačního závěru se totiž utvořila úžina, v níž se artikulační proud třel, a vznikala tak sykavka splývající s předchozí silněji palatalizovanou

hláskou. O asibilaci svědčí staročeská grafika, např. *radosci*, *czychi*, *hnuczi* (*hnúti*), *dzyecze* (*dietě*), *dzyed*, *w fwich godzinach* atd. U *d'* byla asibilace slabší, proto bývá v grafice méně často označena. Obdobná situace byla, jak se zdá, i ve slovenštině a v polštině.

Poznámka. Asibilace se dodnes vyskytuje v lašských nářečích, srov. *c'icho*, *dz'edz'ina*, a byla dříve rozšířena i jinde, např. na jihozápadní Moravě. Rovněž ve slovenských nářečích je běžná. Je známa i z jiných slovanských jazyků; např. slabší asibilace je v ruské výslovnosti *t' d'*, asibilace byla a je dosud v polštině, srov. polské *cicho* (*čicho*), *będziecie* (*będzeće*), a v běloruštině.

Asibilace se objevuje i u měkkého *r'*, takže z něho vzniká během XIII. století ř. První doklady jsou z r. 1237 (*Lukohorfany*, *Orfechow*). Podstatou změny je vznik sykavkového šumu mezi jednotlivými kmity měkkého *r'*. V ř se mění každé *r'* (z praslovan. *rj*, z *r* před *i*, *ě*, *e*, *ä*, *o*).

Příklady změny:

<i>mor'e</i> — <i>moře</i>	<i>kur'ě</i> — <i>kuře</i>
<i>tr'i</i> — <i>tři</i>	<i>star'ec</i> — <i>stařec</i>
<i>r'ěka</i> — <i>řeka</i>	<i>tr'paslek</i> — <i>třpaslek</i>

Někdy vzniklo ř i ze spojení *r* plus *s*, srov. *oř* < *ors*, *kurfirt*, *třtina*. Sykavkovým šumem se sblížilo ř se sykavkami *č*, *š*, *ž*. S tím souvisí případy změny ř > ž, např. *žebro*, *žebřík*, a naopak ž(š) > ř, např. *krádeř*, *drubeř*, *křtalt*.

V některých staročeských památkách se projevuje snaha odlišit znělé ř od ř neznělého; znělé ř se označuje *rz*, např. *dobrzie*, *zwierzata*, neznělé ř *rf*, např. *prfied*, *krfiwdu*. Zpravidla se však užívá spřežky *rz*. Hus zavádí ř.

Územní rozsah. Změna zasáhla celé území českého jazyka a provedla se za obdobných podmínek i v polštině. Nenastala však ve slovenštině; tu měkké *r'* ztvrdlo, takže *tr'i* > *tri*, *mor'e* > *more* atd. Touto změnou se celé slovenské území odlišilo od území jazyka českého (předcházející diferenciativní změny byly totiž omezeny převážně jen na středoslovenské území). Je to po izoglose *mez'ě/medza* další významná změna oddělující češtinu a slovenštinu.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, 327–350, 388–391, 400–405; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 200–203; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká. Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 59–60, 106–108; KOMÁREK, M.: K depalatalizaci souhlásek v češtině. SaS, 21, 1960, s. 173–186; STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958, s. 498–504; VACHEK, J.: The Place of the Sound [j] in the Structures of Slavonic Languages. In: SPFFBU, A 11, 1963, s. 81–92.

3. Hlavní historická depalatalizace neboli ztráta měkkostní korelace

Po provedení přehlásky 'a > 'ě a započetí změny r' > ř dochází v češtině k depalatalizaci slabik p'e, b'e, m'e, v'e, s'e, c'e a na většině území i t'e, d'e, n'e, srov. *peče, bere, mete, veze, sedí, země, vajíce, nebude*. Tím se původní slabiky p'ě, b'ě, m'ě, v'ě, s'ě, z'ě, c'ě dostávají do korelace se slabikami *pe, be, me, ve, se, ze, ce*.

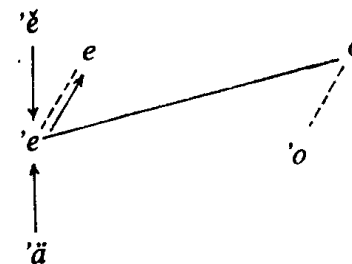
Graficky si můžeme vztahy pračeské a staročeské znázornit takto:

p'ä p'ě p'e p'i p'u p' > (p'a) p'ě p'i p'u (p')
pa pe py pu po p > pa pe py pu po p

V závorce uvedené staročeské p'a je p'a vzniklé analogií, jak to dosvědčují dodnes jihočeské příklady *holoubjata, poupjata, valaš. holúb'ata, p'atro, hanácké holóbjata, pópjata* (místy i *pjatro*) atd. V závorce je uvedeno proto, že nebylo rozšířeno na celém území, nýbrž jen v jihozápadní polovině Čech a na větší části Moravy. Je doloženo i staročeskými doklady, srov. *suiatemu*. Měkká retnice se tu mohla rozšířit z ostatních tvarů téhož slova, srov. *holúb'ě, na p'ětřě, sv'ět'iej, o sv'ět'iem, sv'ět'* Valašskému *v'adne* pak odpovídá stč. *vědne* (< *v'ědn'e*). Není ovšem zcela vyloučeno, že doklady *p'atro, p'ata* a stč. *sv'atému* jsou na okraji našeho území obdobou situace v jiných slovanských jazycích, srov. ruské *m'äso > m'aso*, slov. dial. *mjaso* atd.

Otázkou ovšem zůstává, proč k depalatalizaci v slabikách p'e, b'e atd. došlo. Snad tu dala podnět asymetričnost vokálního systému a s tím souvisící potřeba lépe systémově začlenit ě a zároveň i s ním splývající ť

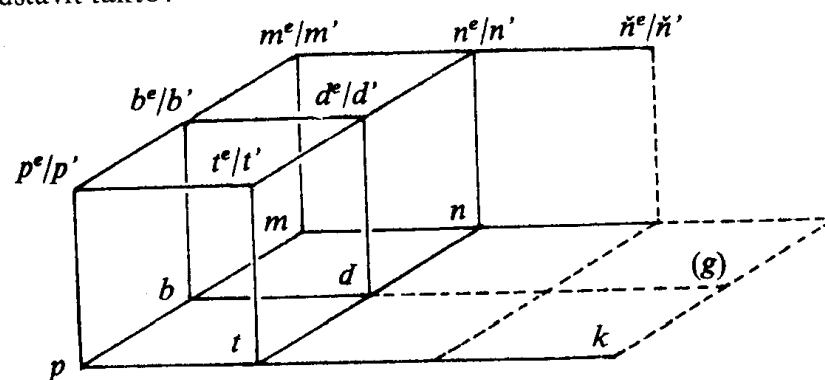
Srov. již uvedené schéma:

Je možné, že tu zároveň působilo i morfologické střídání, srov. *metu* (s depalatalizací před tvrdým t) – *m'et'eš*. Počátky této depalatalizace mohou proto být již starší (po provedení první fáze přehlásky, tj. 'a > 'ä); její dokončení je však nutno klást až po započetí změny r' > ř, neboť v ře se mění i r'e, jak bylo již připomenuto.

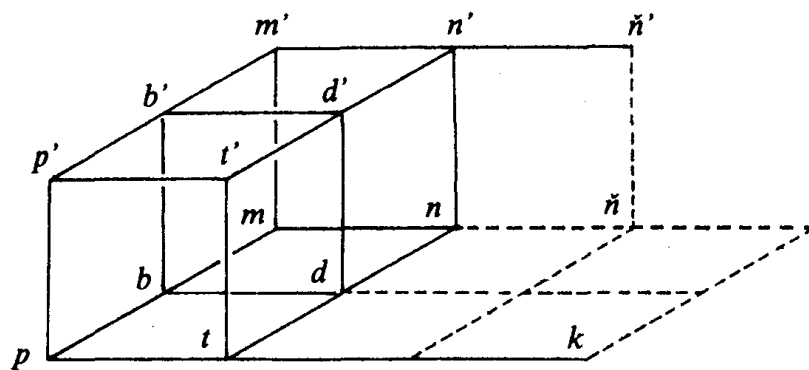
Ovšem jednou z hlavních příčin depalatalizace mohl být i slabší stupeň palatalizovanosti před e. Před i, ě byla totiž palatalizovanost větší a můžeme si ji pro názornost výkladu označit t'i, t'ě nebo běžným způsobem t'i, t'ě, před e byla slabší a můžeme si ji označit t'e. Obdobně slabší palatalizovanost byla v pračeštině i před ä, proto tu došlo již dříve k pračeské depalatalizaci, srov. *m'äso > maso, sv'ätý > svatý* (a také *m'etu > metu* atd.), jak jsme o ní pojednali v příslušné kapitole (tam ovšem v běžné transkripci *m'äso > maso*). Obě varianty palatalizovaných konsonantů je třeba rozlišovat, neboť i jejich další vývoj byl různý. Varianta t'e byla ještě před XIV. stoletím odstraněna.

Původní systém před odstraněním varianty t'e je možno si u expozitiv představit takto:

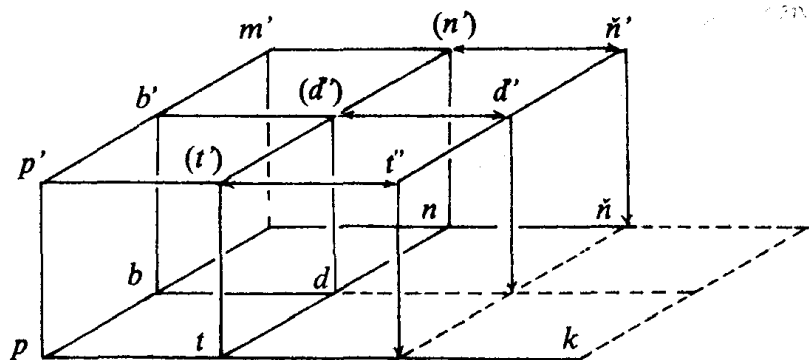

Foném \tilde{n}^e/\tilde{n}' tu představuje praslovanské \tilde{n} (vzniklé z nj), srov. \tilde{n}' *u* v \tilde{n} em (*вѣн jemъ*).

Po provedení depalatalizace $p^e e\tilde{c}e > pe\tilde{c}e$, $m^e e\tilde{t}e > me\tilde{t}e$ atd. vznikl tento dílčí konsonantický systém:

Uvedený dílčí systém je poněkud labilní. Projevuje se v něm snaha po splynutí palatalizovaného (tónově zvýšeného) n' ($n'i$, $n'ěmý$) s původním praslovanským \tilde{n} ($\tilde{n}'iva$, $vón'ě$). S tím pak souvisí tendence k přesunu palatalizovaných dentál t' , d' do stejné řady jako \tilde{n}' . Vznikají tak tónově zvýšené palatály t' , d' . Ty stále ještě mohou být (v době existence měkkostní korelace) považovány za koreláty tvrdého t , d . Tónově zvýšené p pak stojí v dvojím poměru, a to jak k \tilde{n} (v typu *v ňem*), tak i k \tilde{n}' (je to obdoba pol. \acute{s} , vlastně \acute{s}' , které je v opozici jak k s , tak i k \acute{s}). Systém si lze pak představit takto:

Všechny tyto tři uvedené tónově zvýšené palatály (tj. d' , t' , \tilde{n}') se v době postupného rozkladu měkkostní korelace (projevujícího se ztrátou tónové zvýšenosti konsonantů) začlenily do systému jako tónově nezvýšená řada palatál t - d - \tilde{n} , lišící se místem artikulace od jiných řad (p - b - m , t - d - n). Pravděpodobně se toto přeskupení odráží v Husově psaní *ie*, *de*, *ne*, tj. *te*, *de*, *ne*, ač ani tu není zcela vyloučeno ještě znění $t'e$, $d'e$, $\tilde{n}'e$. Stejně jako t' , d' , \tilde{n}' se vyvíjelo i tónově zvýšené j , tj. $j'ě > je$, což se projevuje tzv. ztrátou iotace (změnou $ě > e$). Obdobně jako $\tilde{n}' - \tilde{n}$ se totiž na pozadí celého konsonantického systému mohly v jistém časovém období chápat i fonetické realizace j -ové ($oj'ě$ (gen. sg.), oje (nom. sg.)), přičemž tónově snížené j (oje) reprezentovalo po stránce fonetické neslabičné i . Takové chápání umožňovala i široká variabilita j -ových realizací.

V našich dialektech proběhl obdobný vývoj, jak bylo ukázáno výše, na některých úsecích však byl vývoj odchýlný. Na severovýchodní Moravě a ve Slezsku místo splynutí $t'e > te$ (*nebudete*) došlo k splynutí $t'e > t'ě$. Je tu v podstatě týž systém, ale jiné rozložení slabik $te - t'ě$. Také tu déle trvalo a zčásti ještě trvá chápání řady t' , d' , \tilde{n}' jako korelátu k tvrdým t , d , n . Další vývoj byl na různých úsecích různý. Na jižním moravském úseku slezskomoravských (lašských) nářečí máme dnes *nebudete*, na ostravském úseku *nebudz'ec'e* a v centru Opavska *nebudž'ec'e*. Depalatalizace jako v češtině se provedla i na jihozápadním Slovensku, kde je *nebudete*, na ostatním slovenském území je však *nebudete*, příp. *nebudz'ec'e*, *budzece* atd. Izoglosa *nebudete/nebudete* neprobíhá tedy po hranici českého a slovenského jazyka (z češtiny odděluje slezskomoravská neboli lašská nářečí, ze slovenštiny jižní úsek západoslovenských nářečí).

Jak jsme viděli, došlo (po depalatalizaci konsonantů před e) k přesunu d' , t' , n' před i , $ě$ do řady tónově zvýšených palatál t' , d' , \tilde{n}' a nakonec (po ztrátě jejich tónové zvýšenosti) k zařazení do systému jako normální palatální řady t , d , \tilde{n} , srov. novočeské *děti*, *němí*, *nič* (psané *děti*, *němý*, *nic*). Slabiky *ta*, *da*, *na* pak vznikly buď analogií, např. *kořata*, *hádata*, *káňata* (podle sg. *koře*), nebo se vyskytují ve slovech onomatopoeických a expresivních, u nichž je i *tu*, srov. *ťapat*, *ťukat*, *ťulpas*.

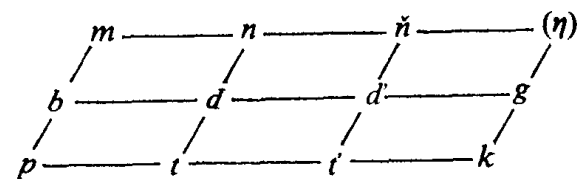
U retnic (labiál) trval proces přehodnocování déle a měl rovněž i své místní způsoby řešení. Labiály p' , b' , m' a také v' se dílem rozložily,

5) srov. $p'ě > pje$ (pje), $b'ě > bie$ (bje) atd., srov. $pjena$, $objed$, $vjedel$, $mjesto$ (nebo dále $mňesto$ s předržím nosové artikulace), na okrajích i $pjivo$, $bjič$, $mjilej$, dílem se prostě depalatalizovaly, srov. $p'i > pi$, $b'i > bi$ např. $pivo$, $bič$, $milá$, $videl$. Jen na okrajích se zachovala palatalizovanost déle, srov. dodnes na Valašsku, kde tvoří i korelaci, např. $met'!-m'e$, $miti'$, $hrabe-hrab'e$, $nakopě-na kop'e$, $vesta-nev'esta$. K jejímu zachování do dnešní doby tam přispěla nepochybně i existence $p'a$, srov. $p'atro$, $v'adne$, $hřyb'a$, a v morfologických typech i $p'ú$, srov. $f křyb'ú$, $krv'ú$. To by svědčilo o tom, že zmenšení počtu párů, v nichž se protiklad $p - p'$ mohl realizovat (např. v důsledku přehlásky $'u > 'i$, srov. $zem'u > zem'i$), a omezení protikladu jen na pozici před předními vokály ($p'i - py$, $p'ě - pe$) mohlo být jedním z významných podnětů k depalatalizaci a ke ztrátě měkkostní korelace v centru našeho území. Nebyl to ovšem podnět jediný a plně dostačující. Svědčí o tom delší zachování měkkostní korelace ve východních Čechách (zejména na úsecích vzdálenějších od centra) v čisté nerozložené podobě $p'e$, $p'i$ a její pozdní nahrazení buď tvrdými zubnicemi, srov. $holoub'e > holoude$, $p'eknej > teknej$, $p'íseň > tíseň$ (s tvrdým $t!$), nebo prostou depalatalizací, srov. $meďenej$, $bežet$, $pešina$, $vedet$.

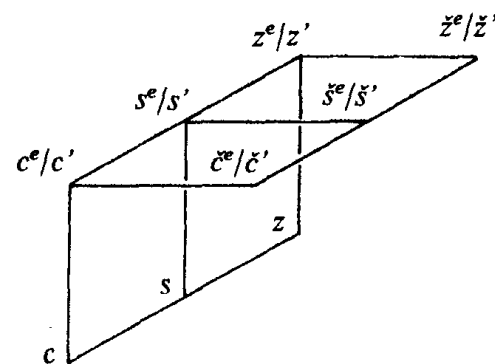
5) Poznámka. Stopy rozložených měkkých retnic, srov. $pjivo$, $bjič$, $mjilej$ (někdy takto, ale zpravidla $p'ivo$, $b'ič$ s palatalizovaným p a přechodným i -ovým zvukem nebo místy ve zbytcích i $p'i$, $b'i$ s čistou palatalizovanou retnicí) máme nejen v jižních Čechách, nýbrž i na jiných okrajových úsecích českého národního jazyka, např. na jihozápadním Opavsku, srov. $pjyvo$, $objyle$, $střevjyky$, nebo ve výběžku spálovském na sever od Hranic, srov. $objyle$, $střevjyky$, a dále na nejzazším severním okraji středomoravských nářečí, srov. zábřežské $pjisňe$. Na území slezsko-moravských (lašských) nářečí se vyskytují – ovšem ne zcela důsledně – palatalizované retnice před i , srov. $b'il - byl$, před $ů$ v jsou však rozloženy, srov. $pjena$ (přip. $pjena$), $mjesto$. Hodnotíme tu proto p' – pokud se ovšem vyskytuje – jako variantu základního fonému p před vokálem i . Na Valašsku tvoří retnice dodnes měkkostní korelaci, jak jsme uvedli výše, srov. $p'atro - patřý$, $b'il - byl$, $m'et' - met'$.

Po zániku p' , b' , m' (v důsledku rozložení na pj atd. nebo prostou depalatalizací) a začlenění řady t' , d' , $ň'$ jako prostě palatální t , d , $ň$ vzniká novočeský systém, který si můžeme (po přijetí nového fonému g a vy-

tvoření zadní poziční varianty n -ové v podobě $ŋ$, která v staré češtině nebyla, srov. *truňk*) představit takto:

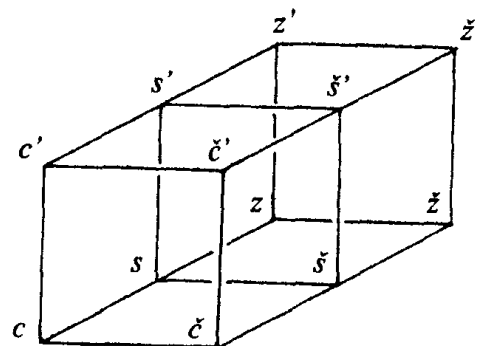

Podívejme se nyní na vývoj sykavek. U nich si můžeme výchozí pozici před depalatalizací konsonantů před e představit asi takto:

Tvrdé c je doloženo pro toto období příklady *Váceslav*, *svacena* (proti *c'ěna*).

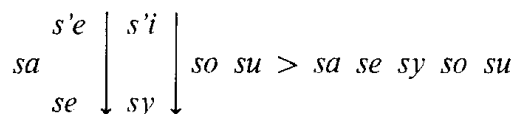
Po depalatalizaci typu $s^e edlák > sedlák$, $z^e em'ě > zem'ě$ vznikl tento systém:

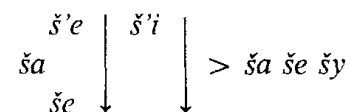
Protiklady jsou dány páry *svacena-c'ěna*, *ovoce* (nom. sg.)-*ovoc'ě* (gen. sg.), *sed'i-s'ěde*, *veze - na voz'ě*, *pláče* (3. os. sg.) - *pláč'ě* (gen. sg.), *duše-duš'ě*, *lože* (nom. sg.) - *lož'ě* (gen. sg.). Páry *se-s'ě* atd. je zajiště možno fonologicky interpretovat dvojím způsobem, buď jsou fonémy *s-s'*, pak jsou varianty *e/ě*, nebo jsou fonémy *e-ě* a pak jsou varianty *s/s'*. Je to obdoba různé interpretace slabik *b'i-by* v našich dialektech. V době před přehláskou *'u > i* je podle mého soudu správnější interpretace první. Pro ni mluví konečně i sám průběh depalatalizace. Depalatalizuje-li se *s'*, mění se i variantá *ě* na *e*, srov. *s'ěno > seno*. O žádnou opravdovou ztrátu jotace (typu *s'jeno > seno*) tu nejde – vydělená jotace totiž zůstává (srov. *p'jena*, *p'jena*) –, nýbrž jen o depalatalizaci, a to souhláskovou. Po ztvrdnutí souhlásky ovšem může následovat jen varianta *e* (nikoliv *ě*), obdobně jako po depalatalizaci *s'* před variantou *i*-ovou může být po depalatalizovaném *s* jen varianta *y* (široké *i*), tedy *s'i > sy*, srov. bratrský způsob psaní *cyzý*, *sýla* atd. Uvedeme některé příklady depalatalizace, srov. *s'ěno > seno*, *na voz'ě > na voze*, *pláč'ě > pláče*, *duš'ě > duše*, *lož'ě > lože*. Jsou i doklady na prostou depalatalizaci v slabikách dlouhých, srov. *césař*, *sésti*, *vzěti*, *sluše*, *člověče* atd., ač tu obvykle nastávalo zrušení palatalizovanosti konsonantů prostřednictvím vydělení jotace (jako u retnic v slabikách krátkých, *p'ěna > p'jena*, *p'jena*), srov. *ciesář*, *o budúciem*, *sien*, *vozie*, *křičie*, *slyšie*, *ležie* atd.

O tom, že šlo o depalatalizaci, svědčí nejen tzv. ztráta jotace, srov. *s'ěno > seno*, *duš'ě > duše*, nýbrž i připomenuté psaní *y* po ztvrdlých sykavkách ostrých, srov. nejen *c'iz'i > cyzý*, *s'ivý > syvý*, *z'ima > zyma*, ale i tupých, srov. *duš'i > dušy* atd., jak o tom svědčí stč. psaní *duffy*, *cyfařy*, *račyl*, *včyniti*, *kniežy*, *hřych*. Potvrzuje to i Blahoslav a dokumentuje to i středomoravské (hanácké) *čě*, *še*, *že*, *ře*, srov. *oče*, *šeroké*, *žeto*, *peřena*, i slezskomoravské (lašské) *čy*, *šy*, *žy*, *řy*, srov. *čysty*, *šyroky*, *žyto*, *peřyna*.

Graficky si můžeme konečný proces depalatalizace, a tím i ztráty měkkostní korelace u sykavek ostrých na příkladu páru *s - s'* znázornit takto:

U sykavek tupých pak takto:

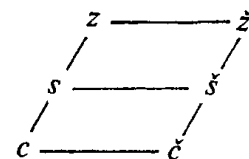

Na části území však zůstal po sykavkách tupých měkkí odstín *i*-ový, takže vzniklo *ša*, *še*, *ši*. V jihozápadních Čechách se vztah *še - š'ě* vyřešil tak, že dříve depalatalizované *še* (*š'e > še*) tu zpravidla splývá se *ša*, kdežto *š'ě* dává *še*, srov. *sršán*, *fčala*, *břasa* „vřes“ atd. Obdobně tu je splývá s *ja*, srov. *jahla*.

Splynutí *š'ě* a *še* bylo provedeno ještě o něco dříve než splynutí *s'ě* a *se*, neboť tu opozice byla omezena jen na jeden pár *še - š'ě*, kdežto u sykavek ostrých to byly páry dva *se - s'ě*, *sy - s'i*. Tyto tendence se mohly plně uplatnit a dovršit až po provedení přehlásek *'u > i* (*s'u > s'i*, *s'u > s'i*) a *'o > ě* (*č'o > č'ě*, *c'o > c'ě*), tj. v poslední třetině XIV. století. V některých rukopisech je však rozlišování slabik *še - š'ě* a *se - s'ě* dosvědčeno i z počátku XV. století.

Depalatalizace sykavek ostrých nenastala na okrajovém území slezskomoravském (lašském) na Opavsku a Ostravsku, srov. ostravské a okrajové opavské *s'ěno*, *na voz'e*, *s'ivy*, *z'ima*, *hus'ata*, *hus'*, *hařuz'*. Tu se provedla depalatalizace jen u *c*, srov. *cesta*, *cena*, což bylo podmíněno vznikem nového *c'*, *dz'*, *z'l'*, *d'*, srov. *c'etka*, *mac'e*, *dz'edz'ina*. Spolu s *c* ztvdlo i *dz*, zachované v morfologických typech *sadzac'*, *zachladzeny*, a z tohoto *dz* pocházející, srov. *meza*, *saze*. Je tedy na Ostravsku dodnes zachována korelace u sykavek ostrých, srov. *s - s'*, *z - z'*, *c - c'*, (*dz*) - *dz'*. Stopy delšího zachování *s'*, *z'* máme i v jižních Čechách, srov. *hrož!*, *vož!*, *neježd!*, *nebláží!*, *vohlaš!*, *nemyšli!*, *pušť!*, *prožba*, *řežba*, *šahat*; zachované *s'*, *z'* v uvedených případech splynulo po zániku *s'*, *z'* v jiných pozicích se *š*, *ž*. O původní měkkosti sykavek svědčí i jejich disimilace, srov. *přes z'imu > přez' z'imu > přej z'imu > přej zimu*. Jev se potom rozšířil analogií i do jiných pozic.

Po depalatalizaci (ztrátě tónové zvýšenosti) *c' > c*, *č' > č* atd. vznikl tento sykavkový podsystém:

Obdobně jako sykavky tupé se vyvíjelo i ř (srov. *moře* – *moř'ě*, gen. sg.) vzniklé ve XIII. stol. z *r'*, srov. *moř'ě* > *moře*.

Zbývá nám ještě promluvit o *r* a *l*. Konsonantické *r* bylo ve XIV. století bez měkkostní korelace (*r'* přešlo v *ř*); je to v souladu s tím, že bylo v protikladu k sonantnímu *r*, srov. *drž'ět* i „třásti se“ a *drž'ěti* „držeti“. U dvojice *l* – *l'* došlo k přehodnocení vzájemného vztahu. Příznakovým členem se stalo *l* tvrdé (už v době Husovy pravopisné reformy). Počátek k tomu byl dán ztrátou palatalizovanosti před *e* < *ě*, tedy změnou *l'ě* > *le*. Slabiky *le* – *le* byly od sebe dostatečně odlišeny (a pro trojvztah *le* – *le* – *l'ě* nebylo v systému místo). Změna *l'ě* > *le* je dosti starobylá. Vznikla, jak se zdá, již v době přehlásky *'a* > *'ě* a je patrně současná s počátkem depalatalizace konsonantů před *e* a pevnějším začleňováním *ě* do systému hlásek. Máme proto ve staré češtině *leš*, *levý*, *míle*, nikoli *l'ěs*, *l'ěvý*, *mil'ě*. Počátek splývání *l* – *l'* je doložen pro rozhraní XIV. a XV. století Husovým svědectvím o pražské výslovnosti. Na ostatním území toto splývání *l* a *l'* nastalo až o něco později. Zdá se však, že v XVI. stol. bylo splynutí obojího *l* na větší části území dokončeno. Zbývající část byla však ještě dosti velká (značná část Moravy a okrajové úseky v Čechách; srov. zbytky tvrdého *l* v jižních i severovýchodních Čechách); protiklad *l* – *l'* trvá na východě dodnes, srov. východomor. a lašské *lež* – *lež'*!, *jedla* – *jedla*, dále *kobyła*, *była* ale *košula*, *cebula* atd. Rovněž ve slovenštině je dvojí *l*, nikoliv však zpravidla *l* – *l'* (*l'*) jako v našich nářečích, nýbrž *l* – *l'*.

V předcházejících výkladech jsme se převážně soustředili na zánik měkkých souhlásek uvnitř slova. Depalatalizace ovšem nastávala i na konci slova. Tak starší *holub'*, *otep'*, *obuv'*, *krev'*, *kmet'*, *p'ět'*, *kost'*, *host'*, *kámen'*, *řemen'*, *den'*, *hus'*, *haluz'* se změnily v *holub*, *otep*, *obuv*, *krev*, *kmet*, *pět*, *kost*, *host*, *kámen*, *řemen*, *den*, *hus*, *haluz*. Takový je asi stav v západních nářečích českého jazyka a v novočeském spisovném jazyce. Nářeční difference jsou ve středních za *t'*, *n'*; ve většině nářečí je za *n*, *t*, *n*, srov. *kost*, *kámen*, *den*, ve východnějších nářečích jsou však za *n* palatály *t'*, *ň*, *kost'*, *kameň*, *deň*. Uplatnil se tu vliv ostatních pádů (podle *kost'* i *kost*) i morfologického zařazení slov (např. slovo *kámen* se zařadilo k měkkému typu a v nářečích bez přehlásky má v gen. *kameňa*, tedy i nom. zní *kameň*). Za *d'* je i v západních nářečích a ve spisovném jazyce nyní *d*, srov. *odpověď*, *čeled*, *zed*, *zpověď* (vzniklé podle ostatních pádů).

ve starším jazyce však tu bylo (a dodnes je místy i v západ. nářečích) *d*, srov. *odpověď*, *čeled*, *zed* atd. Ve staré češtině se koncové palatalizované, u nichž docházelo k depalatalizaci, píší jako tvrdé, srov. *kost*, *kmet*, *zed*, *dan*. Týká se to i měkkých retnic, srov. *črv*, *holub*, *otep*, *krev* (jediné dva doklady „*gsa chudym*“ a „*gmenem*“ jsou v pozdním rukopise z r. 1520 a nelze z nich nic usuzovat). Měkké retnice se nyní nikde na konci slova nevyskytují (ani tam ne, kde jsou samostatnými fonémy uvnitř slova). Změkčené *s'*, *z'* pak se na konci slova zachovaly na té části lašského území, kde jsou i uvnitř slova a kde se vyskytuje i *c'*, *dz'* (z pův. *t'*, *d'*), srov. *hus'*, *haluz'*, *kos'c'*, *medvjedz'*. Tu jsou i uvnitř slova, srov. *proz'ba*, *hroz'ba*, *c'ma* (*íma*), *dz'bac'* (*đbat'*), *svadz'ba* (*svad'ba*); pod. je tomu i s *ň*, srov. *haňba* a místy i *hoňba* (jde o případy, kde nenastala předhistorická depalatalizace). Tyto příklady uvnitř slova svědčí o tom, že ve východní části území nejde všude o analogii (jako v případě *zed* podle *zdí*), nýbrž o fonetické zachování měkkosti.

Doklady *svajba*, *haňba* zasahují daleko do hanáckého území (až na Prostějovsko). Svědčí to o správnosti Havránkovy teze, že směrem k severovýchodu na našem území palatalizovanosti přibývá.

Poznámka. S původní palatalizovaností (tónovou zvýšeností) hlásek souvisí i příklady anteponovaného *j*, srov. západoopavské *dejvjet*, *sejdz'eč'*, *lejz'eč'*, kladské *nejňi*, *sejd'ej*, západočeské *tejd'*, *ajť*, stejně jako již připomenutá jihočeská disimilace zubnic *přej zimu* < *přez' z'imu* < *< přes z'imu*.

Shrnutí: V našem výkladu jsme se snažili názorně ukázat průběh depalatalizačních procesů, a to nejdříve zánik slabší palatalizace před *e* (*p'e* > *pe*, *s'e* > *se*) a později průběh všeobecné depalatalizace, jejímž důsledkem byl zánik konsonantické měkkostní korelace.

Zánik palatalizovanosti se dál, jak jsme viděli, dělem pouhou ztrátou příznaku, srov. *s'ěno* > *seno*, *z'ima* > *zyna*, dělem vydělením *i*-ového prvku, a to po retnicích v slabikách krátkých (srov. *p'ěna* > *pjena*, *p'jena*), po všech hláskách v slabikách dlouhých, srov. *viera*, *miera*, *oiesar'*, *slyšie*, ač i tu jsme po sykavkách uvedli doklady prostého zániku příznaku (*cěsar'*, *sluše*). V dialektech ovšem může být situace jiná, srov. zachování palatalizovanosti u retnic na Valašsku, např. *p'ekný*, *hrab'e*, *m'esto*, *nev'esta*, u sykavek na Ostravsku, srov. *s'edně*, *na voz'e*, *z'ima* atp., nebo poměrně pozdní prostý zánik příznaku ve východních Če-

chách, srov. *m'edenej* > *medenej*, *b'ežet* > *bežet*, *v'edet* > *vedet* (popř. substituce měkké retnice zubnicí, srov. *p'eknej* > *teknej*), či jeho vydělení v podobě jotace v jihozápadních Čechách i jinde na okrajích, srov. *pjivo* *holoubjata* atp.

Zvlášť důležité bylo přeskupení palatalizovaných (tónově zvýšených) dentál (*t'*, *d'*, *n'*) do řady tónově zvýšených palatál (*t''*, *d''*, *ň*), k němuž dalo podnět splývání *n'* s *ň*; to jim umožnilo, aby se v době postupného zanikání měkkostní korelace zařadily do systému jako samostatná nekorelační řada palatální (*t'*, *d'*, *ň*).

Poznámka. Postupné odstraňování měkkostní korelace se projevovalo i v systému samohlásek. V slabikách dlouhých vedlo vydělení *i*-ovéhopravku k diftongizaci, srov. *miera*, *viera*, stejně jako vydělení *u*-ovéhopravku v labializovaných slabikách, srov. *kón* > *k'ón* > *kuon*. Je tu zřetelná vývojová paralelnost obou jevů. Depalatalizací labiál a přehodnocením vzájemného poměru v dvojicích typu *b'i* – *by* došlo k fonologizaci *y*. Ještě na jeden možný důsledek je třeba poukázat. Je zajímavé, že na té části území, na níž se dále zachovaly měkkostní vztahy, nedochází k diftongizaci *y* (nebo k ní dochází se zpožděním) a naopak maximální diftongizace je na tom úseku, kde došlo k depalatalizaci největší. Dvojice *b'i* – *by* se buď zachovala (na Valašsku a patrně i dosti dlouho na slezskomoravském území, foneticky vlastně dodnes), nebo tu došlo k posunu směrem k vydělení jotace *bji* – *bi*, nebo na druhé straně k zvýraznění *y*. To nastalo u dlouhých na větší části středomoravského (hanáckého) území, srov. *b'i* – *bý* > *bi* – *bŷi* (> *běi*), u krátkých na značné části středomoravského (hanáckého) území, srov. *b'i* – *by* > *bi* – *bŷ* (> *bě*). Také i významné procesy v systému vokalikém mají vlastně své první kořeny ve ztrátě měkkostní korelace.

Poznámka ke grafice. Pro přepis staročeských textů se ustálila jistá grafika, např. píšeme *bi* – *by*, *si* – *sy*, *li* – *ly*, a nikoliv *b'i* – *bŷi*, *s'i* – *sŷy*, *l'i* – *lŷy*. Přidržíme se této běžné grafiky v uvedených případech i v případech *bě* – *be*, *sě* – *se*, *šě* – *še* atp. (fonologicky podle nás *b'ě* – *be*, *s'ě* – *se*, *š'ě* – *še*), pokud nám ovšem nejde o vlastní výklad jevu; píšeme tedy *sivý*, *sěno*, *byla* atd., a nikoliv *s'ivý*, *s'ěno*, *byla*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 353 – 365; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 199 – 205; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd.

Praha 1962, s. 123 – 125; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá jazykoveda III – Jazyk. Praha 1934, s. 99, 153n., 116n., 184n.; LAMPRECHT, A.: Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchèque. In: Travaux linguistiques de Prague, I, 1961, s. 115 – 124; LAMPRECHT, A.: Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 97 – 103; LAMPRECHT, A.: Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině. In: SPFFBU, A 13, 1965, s. 97 – 100; CURÍN, F.: Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. Praha 1967; LAMPRECHT, A.: K depalatalizaci v staré češtině. SaS, 33, 1972, s. 154 – 159.

4. Výslovnost staročeského *v* (*w*)

Staročeské *v* bylo hláskou obouretnou, bilabiální [w]. Souvisí to s jeho původem z indoevropského *u*. Bilabiální charakter je dosvědčen staročeskou grafikou; např. slovo *pravda* se psalo různým způsobem, např. *prawuda*, *prauwda*. Písař tu zřejmě cítil blízkou příbuznost *w* a *u*. Někdy naopak pouhé *w* označuje *vu*, např. *modlitw*. O bilabiální výslovnosti svědčí i hojné doklady staročeských změn, např. *w Prazě* > *u Prazě*, *wpásti* > *upásti*, *w púšci* > *u púšci*; srov. i novočeské *úplně*, *uprostřed*, *úvod*, *uvěřiti*. Dále bilabiální charakter dokládají i změny *w* > *b*, např. *Bawor* > *Babor*, *jawor* > *jabor*, *wrstvovat* > *brstvovat*, dále zánik *w* v případech *bratrowi* > *bratroj*, *lawice* > *lajce*, *kwjet* > *kjet*, *wzdvihati* > *zdvihati*, a zejména východočeská změna *w* > *u* v zavřené slabice, srov. *prawda* > *prauđa*, *krew* > *krey*, *kawka* > *kauka*, *owšem* > *oušem*, *po wsi* > *pousi*.

Kdy nastala změna ve výslovnosti staročeského *w*, přesně nevíme. Ve XIV. století ještě nepochybně *w* bylo. Změna tedy nastala po XIV. století, a to v různých nářečích v nestejně míře. Výslovnost *prauđa*, *oušem* atd. se stala typickým znakem východočeských nářečí. Místy se tu dokonce zachovala i původní bilabiální výslovnost, srov. *wiprawowat*.

Změnu bilabiálního *w* ve *v* labiodentální (retozubné) pravděpodobně vyvolalo objevení nového fonému *f*, zejména v cizích slovech, srov. *farář*, *flaška*, *frejier*, *funt* atd., ale i v domácím *úfati* (i když tu mohlo jít pův. o bilabiální *φ*). Vznikla tak dvojice *f* – *v*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 425 – 430; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 139 – 143; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 171.

Pro vývoj jazyka mají význam i některé změny vznikající v souvislé proudě řeči, a to v různých skupeních hlásek, na rozhraní slov, v absolutním počátku věty nebo na jejím konci. Všimneme si hlavně těchto jevů, které měly větší význam pro vývoj jazyka, a to především hlásek protetických a hiátových, a z ostatních změn kombinačních zejména hlasivkové asimilace. Ostatní změny mající pro celkový vývoj systému jen podružný význam připomeneme ve zkratce.

1. Protetické a hiátové hlásky

Nazýváme tak neetymologické hlásky na počátku slova před vokály řidčeji před konsonanty. Protetické hlásky vznikaly v absolutním počátku věty po pauze (typickou hláskou protetickou je *h*), hiátové hlásky pak vznikaly v proudě řeči mezi vokály (typickou hiátovou hláskou je *j*). Obojí hlásky se vyskytují na počátku slova a někdy je těžko je od sebe odlišit. Budeme proto o nich pojednávat zároveň.

Některé z protetických a hiátových hlásek jsou velmi starobylé a vznikly už v praslovanském období, např. *v/ydra* (srov. lit. *údra*), *j/agně* (srov. lat. *agnus*), *j/ablko* (srov. něm. *Apfel*), *j/estb* (srov. lat. *est*); u slova *vajce* // *jajce* (srov. něm. *Ei*) jde o starou praslovanskou dubletu; v češtině je protetické *v*, jinde je *j*.

Jiné protetické a hiátové hlásky pak vznikaly během historického vývoje. K nejstarším českým protetickým hláskám patří *h*, které se objevovalo před *i*, *e*, *o*, *u* a někdy i před *r* a *ř*, srov. *čest hi chvála*, *hoha* (oheň), *Heliseus*, *hyrzal* „ržál“ atp. Dnes se vyskytuje protetické *h* v nářečích, srov. jihočes. *hano*, *haňi*, *Hadam*, *humřil*, *houvod*, *hanáček*, *hocho* „ucho“, *han* „ano“ (na Znojemsku), *hodelál*, *halmara* atd.

K nejstarším hiátovým hláskám patří *j*, srov. *jilec*, *jiný*, *jiskra*. Toto se vyskytuje zejména ve středních Čechách a ve spisovném jazyce. V ostatních nářečích je dílem *i-*, srov. *inačí*, *iskra*, dílem (řidčeji) *hi-*, srov. *hiskra*, *hidro* „jádro“.

Ve XIV. století pak se objevuje protetické *v*, srov. *vovcě*, *vosel*, *vokno*. Toto *v* se pak v následujících stoletích šíří a dnešní jeho území

rozsah je přibližně ze XVI. století. Protetické *v* se vyskytuje v nářečích v Čechách (bez jižního okraje doudlebského) a v západní polovině Moravy. Na východní polovici Moravy je *o* bez proteze, tedy *okno*, *on*.

Poznámka 1. Protetické hlásky se vyskytují i v jiných jazycích slovanských. Nejvíce je jich v obou lužických jazycích a v běloruštině, srov. běloruské *aknó* – *vókny* (plur.), dále v ukrajinštině, srov. ukrajinské *vin* (< *von* < *on*), *voná*, a v českých nářečích, nejméně je jich ve slovenštině a ve východních nářečích českého jazyka.

Poznámka 2. K protetickým hláskám patří i tzv. ráz; je to neznělá hláska závěrová, vznikající tak, že se hlasivky za neznělého artikulačního proudy semknou, a pak od sebe odtrhnou. Dnes se vyskytuje před vokály po pauze, srov. *‘ale*, *‘aní*, dále na rozhraní slov, srov. *f‘okně*, *s‘okna*, *f‘uchu* atd. Nejrozšířenější je ráz v Čechách, na Moravě je méně častý, stejně tak i na Slovensku. Nejde o hlásku významotvornou, je to jen průvodní fonetický zvuk bez fonologické platnosti. Není mu proto třeba při vývoji systému věnovat pozornost, a to i proto, že se ve staré češtině patrně buď vůbec nevyskytoval, srov. *vóči* (> *vůči*) proti dnešnímu *f‘oku*, nebo aspoň ne v dnešním rozsahu. Tato nefonologická hláska má však jistý význam v novočeské ortoepii; tam proto také patří podrobnější výklady.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 183–193; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 130–132; UTĚŠENÝ, S.: Poznámky k dnešní situaci historické dialektologie. SaS, 16, 1955, s. 146–153; KAMIŠ, A.: K rozsahu protetického *v* v 16. století. In: Slavica Pragensia I. 1959, s. 87–90.

2. Ostatní změny vznikající v proudě řeči

Patří sem staročeské stahování dvou sousedních samohlásek (např. *a on* > *an*, *a ono* > *aňo*, *na ony* > *nany*, *Bohuslav* > *Bouslav* > *Búslav*), dále tzv. synizeze neboli jednoslabičná výslovnost dvou po sobě následujících samohlásek (např. *Maria* > *Marja*, *Ovidius* > *Ovidjuš*, *do-úfati* > *doufati*), hiát uvnitř cizích slov (srov. *Maria* > *Marija*, *Izrael* > *Izrahel*), zánik samohlásek na konci slova (např. *muož* < *muože* = 3. os. sg., *bieš* < *bieše*, *výš* < *výše*, *toh* < *toho*, *našeh* < *našeho*, *tam* < *tamo*) nebo uvnitř slova (*jeho* > *jho*,

jemu > *jmu*) a dále různé kombinační změny souhláskové. Jde tu o různé změny asimilační, např. asimilaci ve způsobu artikulace (např. *dš* > *dč*, *nadženie*; *cht* > *kt*, *ktel*; *chc* > *kc*, *kci*; *mj* > *m*, *pamňet*; *sč* > *šč*, *ščasně*) a dále změny disimilační (např. *šč* > *š*, *ješče* > *ještě*, o tom však viz zvlášť dále; *čř* > *tř*, *čřeví* > *třeví* = ne „střeví“; *kt* > *cht*, *Benedikt* > *Benedicht*, srov. lidové *doktor* > *dochtor* jde tu o disimilaci ve způsobu artikulace; *v* > *u*, *u pomoc*, *u vodě* > *upustichu*, jde o disimilaci dvou obouretných hlásek, z nichž jedna se mění v samohlásku, jak uvádí Komárek), zánik a splývání hlásek (*stsk* > *sk*, *městské* > *měské*; *čs* > *c*, *čso* > *co*, *čsti* > *cti*; *žs* > *s*, *množství* > *mnoštvie*; *šs* > *s*, *češský* > *český*), přechodné a vkladné hlásky (*sř* > *stř*, *sředa* > *středa*; *zr* > *zdr*, v *Izdraheli*, srov. lidové *zdrali*).

Je třeba připomenout i historické příklady metateze hlásek (srov. *povorzb* > *povraz* > *provaz*, *poverz-slo* dává sice *povrieslo* > *povrieslo*, ale v lašských nářečích *provisto*, *malženstvo* > *manželstvo*, *inhed* > *ihned*, *kvtu* > *ktvu*, *dvři* > *dřvi* (novočes. *dveře* podle *dveřmi*).

Nejdůležitější ze všech těchto změn je tzv. asimilace znělosti.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 159–176; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví, 2. vyd. Praha 1962, s. 132–136, 139–146.

3. Asimilace znělosti

Asimilaci znělosti rozumíme změnu znělé souhlásky v neznělou a opačně podle povahy následující souhlásky, srov. *prosba* > *prozba*, *svatba* > *svadba*, *patdesát* > *paddesát* (> *padesát*), *k domu* > *g domu*, *kde* > *gde*, *sdraví* > *zdraví*, *tbáti* > *dbáti*; *bez tebe* > *bes tebe*, *vtip* > *ftip*, *vozka* > *voska*, *nožka* > *noška*, *hádka* > *hátka*, *hádce* > *hátce* atp.

Před pauzou se mění znělé souhlásky (skupiny souhlásek) v neznělé srov. *duh* > *dup*, *roh* > *roch* (foneticky jde o změnu *γ* > *ch*), *plod* > *plod*, *křivd* (gen. pl.) > *křift*, *brázd* > *brást* atp. Vzhledem k tomu, že působí druhá souhlásky na první, mluví se o zpětné, regresivní asimilaci (společně s asimilací znělosti). Opačný je průběh asimilace před souhláskami *ř*, *h*, *v*. Ty totiž podléhají asimilaci postupné, progresivní, a to *ř* na celém území (srov.

výslovnosti *tři* s *ř* neznělým proti *dři* s *ř* znělým), *h* jen v Čechách a nejzápadnější Moravě (srov. českou výslovnost *schoda* proti mor. *zhoda*). Souhlásky *v* se asimiluje ve skupinách *tv*, *kv*, zřetelná je však tato asimilace (s jasnou změnou *tv* > *tf*, *kv* > *kf*, srov. *tvoje* > *tfoje*, *kvočka* > *kfočka*) na severovýchodní Moravě (na severovýchodním okraji nářečí středomoravských a v nářečích slezskomoravských, ne však všude ve stejném rozsahu, *tf* je přitom častější než *kf*). Na rozhraní slov se však i před těmito souhláskami vyskytuje téměř na celé Moravě (a dále na Slovensku a v jižním Polsku) regresivní (zpětná) asimilace: *tag vidíš*, *tag řekni*, *tag honem*, *g vašemu*. K téže asimilaci dochází na uvedeném území i před jedinečnými (*l*, *r*, *m*, *n*, *ň*, *j*), srov. *tag rychle*, *pez leží*, *ňidz nevíš*, *tag říc*, *tag jag on* atp. Uvnitř slova ovšem asimilace před jedinečnými nenastává, srov. *tráva* – *dravá*, *kotle* – *podle*, *tne* – *dne*, *tmu* – *dmu* atd.

Chronologie asimilace. Nejstarší doklady zpětné asimilace jsou u souhlásky *k*, srov. *gdež*, *gdyž*, z počátku XIV. století; velmi brzy je doložena i postupná asimilace u *ř* (dvoji psaní *rz* a *rs*). U ostatních hlásek je na počátku XIV. století ještě většinou neprovedena, srov. *sde*, *sbožie*, *tbáti*, *čbán*, *dchoř*, *dcera*, *všdy* atp. Vzhledem k tomu, že u některých slov nebyla jasná etymologie, jsou tyto doklady přesvědčivé. Během XIV. století znělostní asimilace přibývá. Koncem XIV. stol. a na počátku XV. stol. se objevují i doklady na asimilaci znělých v neznělé na konci slova, srov. *vrach*, *knich* atp. Zdá se tedy, že se asimilace na konci slov před pauzou provádí o něco později a v některých nářečích vůbec nenastává. Svědčí o tom doklady z nářečí východočeských, srov. *teď*, *had*, *dráb*, *vúz* atp. Tento jev přesahuje zčásti i na západní Moravu (až k Blansku) a byl v minulosti dosvědčen i z nejjihnějšího okraje jihočeského. Vyskytuje se i v nářečích slovenských. Je zajímavé, že jádro výslovnosti znělých na konci slova se shoduje s výslovností *v* jako *u*. Je tomu tak ve východních Čechách, v nářečích slovenských i v jiných jazycích slovanských, např. v ukrajinštině.

Poměrně dlouhé zachování neasimilovaných hlásek po zániku jerů osvětlil v poslední době Josef Vachek. Předpokládá, že po zániku jerů sice v češtině nastala asimilace znělosti, zůstaly však přitom zachovány rozdíly v napjatosti, např. slovo *led* se vyslovovalo sice s neznělou, ale zároveň i nenapjatou („lenisovou“) souhláskou, čímž se lišilo od *let*, kde byla souhlásky napjatá („fortisová“). Byla to obdoba výslovnosti

anglické. K přehodnocení korelace znělostní v napjatostní však nedošlo, takže nakonec se neznělé nenapjaté začaly hodnotit jako napjaté (tedy *had* jako *hat*) a znělé napjaté jako nenapjaté (tedy *sde* jako *zde*), a tím byla asimilace provedena po všech stránkách a znělostní korelace zůstala u souhlásek zachována. Zachování znělé výslovnosti na konci slov v dialektech pak bylo umožněno vznikem samohláskového pozvuku, srov. výslovnost *dub*, *vid* jako *dub^a*, *vid^a*, u bilabiálního *w* pak změnou v *u*, srov. *krey*.

Do pravopisu spodoba většinou nepronikla. Je jen ve slovech etymologicky neprůhledných, srov. *dchoř* > *tchoř*, *sde* > *zde*.

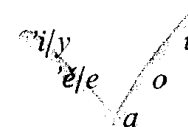
LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 321–324; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československé Praha 1935, s. 176–183; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskoslov 2. vyd. Praha 1962, s. 136–138; VACHEK, J.: K znělostnímu protikladu souhlásek v češtině a angličtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 15–27.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD KONCE XIV. STOLETÍ DO KONCE XVI. STOLETÍ

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

1. Rozvinutí jotace a labializace

V předcházejících výkladech jsme si ukázali, že po provedení přehlásek *ku* > *'i*, *'o* > *'ě* vzniká tento samohláskový systém:

Přední *'ě* v něm reprezentuje *ě* (pův. *i* vzniklé přehláskou), jak bylo řečeno již dříve. Depalatalizací souhlásek toto přední *'ě* splývá se svou zadní variantou, srov. *c'ěna* > *cena*, *s'ěno* > *seno*, *skrz'ě* > *skrže*, *ř'ěka* > *řeka*, *duš'ě* > *duše*, *muž'ě* (gen.) > *muže*, *klúč'ě* > *kliče*, *j'ěchu* > *jechu* atd. Na části území (východočeská nářečí) je tomu tak i po retnicích, srov. *Melník*, *meďenej*, *veďet*, *pet*, *bežet* atp. (v nové době je tento jev na ústupu). Ve spisovném jazyce je depalatalizace po retnicích v slovech *koupel*, *veverka*, *peníz*, *zcepeněti* a v arch. *vece*, v nářečích na východní Moravě je pak *veža*. (V slovenštině nastala tato depalatalizace po retnicích důsledně, srov. *človek*, *behat*, *spev*, *smer*, *na slame* atd. Výjimku tvoří nářečí záhorská na severozápad od Bratislavy, kde je *človjek*, *na dubje* atd. jako v českých nářečích.)

Uvedená depalatalizace a s tím související splynutí *'ě* s *e* se běžně nazývá, jak již ostatně bylo připomenuto, ztráta jotace. Předpokládá

perse aul - pen' se jsou
v prdeli
prohula - rovině

se tu totiž výslovnost *sĭeno* (příp. *s'ĭeno*), z níž zánikem *i* (jota) vznikla *seno*. My jsme jev vyložili jako depalatalizaci, a tedy o ztrátě jotace jako samostatném jevu nemluvíme.

Po retnicích, jak již rovněž bylo poznamenáno, se zesílily před přechodové složky a začaly se postupně vydělovat v samostatnou artikulaci, srov. *p'ěna* > *pĭena* > *pĭena*, *ob'ěd* > *obĭed* > *objed*, *v'ěno* > *vĭeno* > *vĭeno*, *zem'ě* > *zemĭe* > *zemje* (na větší části území pak dále *zemně* v důsledku prodloužení nosové výslovnosti). Máme proto dodnes ve spisovném jazyce *pěna* (fonet. *pĭena*), *oběd*, *věno*, *země*, *pěkný*, *město*, *dubě*, *člověk*, *město* atd.

V dlouhých slabikách došlo k rozvinutí jotace před *ě* (dlouhé *ě* tu píšeme jako *ě*) po všech pův. palatalizovaných souhláskách, srov. *m'ěra* > *mĭěra* > *mĭěra* > *miera*, pod. *v'ěra* > *viera*, *královstv'ě* > *královstvie*, *p'ěsek* > *piesek*, *b'ělý* > *bielý*, *stýš'ě* > *slyšie*, *lež'ě* > *lezie*, *kř'ič'ě* > *křičie*, *hř'ěch* > *hřiech*, *s'ěn'* > *sien*, *voz'ě* > *vozie*, *c'ěsař* > *ciesar*, *o budúc'ém* > *o budúciem*, *stoj'ě* > *stojie*, *chod'ě* > *chodie*, *pokoľ'ě* > *pokolehie* atd. Vyskytují se ovšem i doklady na depalatalizaci bez vydělení *i*-ového přechodového prvku, srov. staročeské doklady psané *czesarz* (čti *cěsař*), *sesty* (*sěsti*), *wzeti* (*vzěti*), *sehny* (*sěhni*), *hrech* (*hřech*), *slufe* (*sluše*), *czlowyecz* *hlava* (*člověče*) atd.

Obdobně došlo k rozvinutí a vydělení labializace u tvrdých souhlásek před *ó*, srov. *dól* > *dĕól* > *duol*, pod. *dóm* > *duom*, *boh* > *buoh*, *dvor* > *duvor*, *zástupov* > *zástupuov*, *svój* > *svuoj*, *vóle* > *vuole*, *hóre* > *huore* atd. Vydělení labializace nastalo i před *ó* zdloženým po předložkách a předponách, srov. *v óči* > *v uóči*, *zóstatí* > *zuostatí*, *s ókem* > *s uokem*. Jsou i doklady na vydělení labializace před krátkým *o*: *boha* > *buoha*, *kostel* > *kuostel*, *jako* > *jakuo*, *dobře* > *duobrie*, *toho* > *tuoho*, *volal* > *vuolal* atd. Labializace před krátkým *o* se však plně nerozvinula a tvar *uo* (možná že šlo o *uo*) byly opět nahrazeny nediftongizovaným *o*. Souvisí to s tím, že v slabikách krátkých se krátké *ie* vzniklé po retnicích brzy hodnotilo stejně jako spojení *j* + *e* (tedy *objed* stejně jako *objel*) a v jiných pozicích krátké *ie* nevzniklo, nýbrž nastala prostá depalatalizace, srov. *s'ěno* > *seno*.

V slabikách dlouhých v důsledku vydělení jotace a labializace vznikají diftongy *ie* a *uo*. V nich byla původně první složka kratší (což je v souladu s postupným vydělováním jotace i labializace), později došlo

k přehodnocení a prodloužení první složky. O dalším vývoji obou diftongů viz v dalších kapitolách.

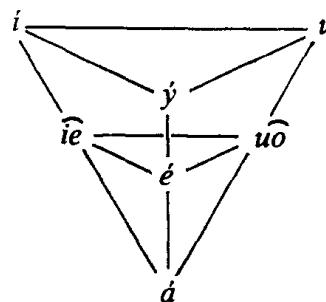
Chronologie. První doklady na vydělování labializace před *ó* jsou již z první poloviny XIV. století, ač v této době ještě převažuje *ó*; jde tedy patrně o stupeň *uo*. Přibývá jich v 2. polovině XIV. století, a teprve v XV. století můžeme s provedením diftongizace počítat, ač i v této době se ještě v textech vyskytuje psaní *ó*. Chronologii vydělování jotace je možno tíže stanovit, protože grafika *ie*, *ye* může sloužit (stejně jako grafika *iu*, *yu*) k označení palatalizovanosti předchozího konsonantu. Zdá se však, že se přechodové složky po palatalizovaných konsonantech vydělovaly dříve, zejména před *ě* dlouhým. V době trvání měkkostní korelace je však třeba je stále považovat za součást předchozího konsonantu, tedy např. běžnou transkripci přepsané *pě* hodnotit jako *p^h + e* a dlouhé *pie* jako *p^h + ě*. Je však zcela nepochybné, že na rozhraní XIV. a XV. století již šlo v dlouhých slabikách o diftong *ie*, stejně jako za pův. dlouhé *ó* byl diftong *uo*.

Poznámka. Po dobu trvání měkkostní korelace byly *ě* i *ě* (*ie*) v poměru komplementární distribuce (bez ohledu na větší nebo menší vydělení jotace), tj. byly variantami téhož fonému.

LITERATURA. KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 125–126; LAMPRECHT, A.: Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině. In: SPFFBU, 4 13, 1965, s. 99–100; KOMÁREK, M.: Dvě poznámky k praslovanskému a českému fonologickému vývoji. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Philologica I. 1960, s. 33–41.

2. Vývoj dlouhých samohlásek

Systém dlouhých samohlásek si můžeme po vydělení jotace a labializace a vzniku diftongů *ie* a *uo* představit asi takto:

V něm došlo již v době jeho vzniku ve XIV. století, a zejména během XV. a XVI. století k významným změnám. Aby se při zanikání měkkostní korelace zachovala fonetická odlišnost slabik *b'i* – *bý*, došlo u *y* k fonetickému oddálení od *i* a vznikla tak dvojice *bi* – *bŷi* (> *bēi*). Na části území, tj. ve středomoravských dialektech, se tato tendence provedla i u *y* krátkého a vznikla tak dvojice *bi* – *bŷ* (> *bē*).

Diftongická výslovnost *y* pak byla vnitřním systémovým podnětem k diftongické výslovnosti *ū*. Vznikají tak v jádru našeho území z pův. *y* a *ū* diftongy *ēi*, *ōu* (srov. novočeské *pejcha*, *mouka*). Vznikem *ōu* (z pův. *ū*) je pak dána možnost ke změně *uō* v *ū* (nové *ū* (> *kū*)). Dochází tak k monoftongizaci diftongu *uō* v *ū* (psané ve spis. jazyce *ū*) a paralelně s tím i k monoftongizaci *ie* v *i* (*miera* > *mira*). Dlouhé *ē* se vyslovuje stále zavřeněji a přechází v neměkčí *i* (*dobrého* > *dobriho*). Monoftongizace *ie* > *i*, *uō* > *ū* se provedly na celém území českého jazyka a pronikly i do jižní západní slovenštiny; u diftongizací *y* > *ēi*, *ū* > *ōu*, ač v centru území nastaly patrně nejdříve, došlo při jejich šíření k zpomalení, takže nedosáhly východních okrajů českého jazyka (nejméně provedeny ve východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) nářečích) a patrně se původně neprovedly ani na jihozápadních okrajích v Čechách; prostě nepronikly tam, kde se zachovala déle měkkostní korelace. Diftongizacemi *y* > *ēi* a *ū* > *ōu* se zmenšil počet vysokých hlásek, dochází proto k vyrovnání změnami *ie* > *i*, *uō* > *ū* (*ū*) a *é* > *i*. Tak je tomu v centru našeho území. Na východní Moravě byla situace poněkud jiná. Tu zůstala déle měkkostní korelace (dodnes zachovaná na Valašsku) a diftongizace *y* > *ēi* a *ū* > *ōu* tu nenastala. Diftongy *ie* a *uō* (možná že zde v podobě *ie* a *uō* se silně zavřeným *é* a *ó*) tu rychle přešly ve vysoké monoftongy, jak dosvědčují staré neliterární památky. Nenastala tu však změna *é* > *i*, aby se počet vysokých hlásek nadměrně nezvýšil. Naopak se k izolovanému *é* přivládá nové *ó* sekundárním dloužením v typech *dójit*, *zvoňit* atp.

Všimněme si nyní podrobněji jednotlivých změn.

LITERATURA. LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 70–71; KOMÁREK, M.: Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání. In: Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 755–757.

3. Diftongizace *y* > *ēi* (*y* > *ej*)

V literárních památkách z konce XIV. stol. se projevuje diftongizace *y* > *ēi* (v běžné grafice *y* > *ej*), např. *starosta vrzyednykowey*, *tweych* (gen. plur.), *maley* atp. (viz Geb., Hist. ml. I, str. 134). Dokladů s diftongizací postupně přibývá a píšou se dílem *ey* srov. *cztyrtey*, *beyti*, *kerakey* *konec*, *k druheym*, *mleyn*, dílem *ay* srov. *nehayway*, *swatay*, *bayti*, *rozptayl*, *maydlo*, *mlayn* (viz Geb., str. 282). V neliterárních památkách jsou sice i doklady starší, jako nejstarší se uvádí *Teinéz* „Tejnec“ z konce XII. stol., doklady jsou i z konce XIII. a zejména z počátku XIV. stol.; není tu však jisto, zda nejde o cizí, německou výslovnost našich jmen. Svědčila by pro to ta okolnost, že diftongy jsou i tam, kde by neměly být, např. Marečková uvádí z archívního materiálu *de Maleteyn* (Maletín, 1355) a v něm. kontextu *de Huleyn* (1362), z místních jmen dále *de Eywancze* (Ivaneč, 1351), což je patrně německá výslovnost přízvučného zdloženého *i*. V moravských místních jménech je např. také doloženo *de Beykowitz* (1361).

Přestože je dokladů s diftongizací v XV. a XVI. stol. stále větší počet, v literárních památkách zachovává starý způsob psaní *y*, ač v lidovém jazyce byla změna na rozhraní XV. a XVI. stol. na většině jazykového území v Čechách a na Moravě pak v nářečích středomoravských nepochybně již provedena.

Příklady změny:

pýcha > *pejcha*
strýc > *strejc*
mlýn > *mlejn*
výr > *vejř*

dobrý > *dobrej*
dobrých > *dobrejch*
dobrým > *dobrejma*
dobryma > *dobrejma*

V nářečích dochází k diftongizaci pův. *i* po sykavkách *c*, *z*, *s*. srov. *cejtit*, *vozejk*, *sejto*, místy i po jiných hláskách, *nozejk*, *s nůsej*, *dolejzat*, *dřejvi*. Souvisí to s depalatalizací konsonantů a splýnutím *i* s *y* po depalatalizovaných hláskách. Dokladem splývání *i* a *y* je i grafika *cyzý*, *sýla*; o tom však viz dále.

Chronologie změny a územní rozsah. Jak bylo již uvedeno, změna se objevuje v literárních památkách koncem století XIV. a šíří

se hlavně ve století XV. Změna se provedla v nářečích v Čechách (tu, jak bylo již poznamenáno ($b'i - by > bi - bfi(b\acute{e})$). Obdobné se zdá, původně bez jihozápadního okraje), na Moravě pak v nářečích středomoravských (hanáckých) a v přechodném pásu mezi nářečím středomoravskými a východomoravskými, tj. v tzv. nářečí kelečské (jižně od města Hranic) a v nářečích dolských (západně od Uh. Hradiště). V těchto posledních nářečích je diftongizace provedena v maximální míře, srov. u *Králejkou, střejhat, třejska* (diftongizovalo se $i i i < i$). V nářečích dolských je nadto vrchol diftongu na druhém komponentu srov. *strěček*. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) diftongizace nenastala, srov. *strýc, mlyn, pýcha, dobrý* nebo opav. *stryk, mlyn, pycha, dobry* (srovn. *dobry* nebo se provedla se zpožděním (jihozápadní Čechy). Z toho, co bylo dějším zkrácením délek). V nářečích středomoravských (hanáckých) došlo pak k monoftongizaci $\acute{e}i > \acute{e}$ (srov. *stréc*; o tom však dále). Na okrajích v jihozápadních Čechách došlo k diftongizaci později a za podmínek — přece jen jistou možnost vlivu připustili, řekli bychom bývá místy velmi zavřené $\acute{e}i$ blízké akusticky $y\acute{i}$, srov. *dobřej* // *dobry* (Postřekov u Domažlic).

Příčiny změny a její průběh. Gebauer se domníval, že na změnu měla vliv německá změna $\hat{i} > ei$, srov. *mîn > mein*. Tento vliv pokládá za možný, Trávníček ho však zcela zamítá. Stejně zamítavé stanovisko zastává i Trost. Havránek nevylučuje možnost vlivu prostřednictvím česky mluvících německých obyvatel, kteří své artikulační zvyklosti přenášet i do výslovnosti české. (Na možnost vlivu počestěných nebo česky mluvících měšťanů pražských upozorňuje i Hus, ovšem při jiné příležitosti, když mluví o splývání i a l — l .) Možnost cizího vlivu připouští i Komárek. Jsme toho názoru, že tuto možnost nelze ani potvrdit, ani zcela zamítnout. Je třeba s Gebauerem, že „zajisté tu byla i vlastní dispozice jazyka“, vlastní vnitřní předpoklady, které mohly vytvořit pro změnu vhodné podmínky. Zejména je tu třeba poukázat na obecnou tendenci dlouhých samohlásek k disimilaci počátku a konce jejich artikulace, jak se to projevuje v jiných jazycích (např. v angličtině a němčině). Tato obecně fonetická tendence mohla být podepřena tím, že se jazyk snažil uchovat protiklad slabik $b'i - b\acute{y}$, který by byl v důsledku depalatalizačních procesů v době zanikání měkkostní korelace odstraněn. Došlo proto k fonetickému posunu u y a vznikla tak dvojice $bi - bfi$. Na českém území (ve středomoravských dialektech) se tato tendence provedla i

Postup změny byl asi tento: $y > \hat{y}i > \acute{e}i$, tedy *pýcha > pŷicha > pĕicha*. Znakem \hat{y} označuji artikulačně poněkud snížené a povolené y , znakem \acute{e} široké (otevřené) a poněkud zadnější e obdobné jako ve středomoravském (hanáckém) *rebe*, blízké artikulačně k a . Tím si vysvětlíme kolísání v psaní *mleyn* a *mlayn*. Graficky by bylo možno přední komponent diftongu označovat i jinak, např. α nebo α , jak to činí Komárek, volili jsme však znak \acute{e} proto, že tu vidíme obdobu v hanáckém vývoji, že je vhodné přední komponenty diftongů $\acute{e}i$ a \acute{ou} označovat sice blízkými, ale ne zcela totožnými grafickými znaky, neboť i jejich další vývoj je různý. Foneticky se totiž \acute{e} sblížilo s e a celý pohybový diftong se změnil v $\acute{e}i$ (dvoufonematické spojení $e + i$, v němž i je variantou y nebo \hat{i}). Výslovnost $\acute{e}i$ je pro konec XV. stol. přímo dosvědčena.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 281–283, 134; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 91–92; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1963, s. 162–165; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk, Praha 1934, s. 104–112; KOMÁREK, M.: Staročeská změna $y > ei$ a její poměr ke změně $aj > ej$. LF, 80, 1957, s. 264–268; LF, 81, 1958, s. 98–100;

KOMÁREK, M.: Alttschechische Gebete im Itinerarium Johannes Butzbachs. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 73–86; LAMPRECHT, A.: Zur Frage der tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 29–33; VACHEK, J.: K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. In: Slavica Pragensia 4, Praha 1962, s. 35–46; MAREČKOVÁ, D.: K dialektickému rozrůznění češtiny v 15. století. Rkp. kand. práce, Praha 1966.

4. Diftongizace $\acute{u} > \acute{ou}$ ($\acute{u} > ou$)

Diftongizace $\acute{u} > \acute{ou}$ je paralelní s diftongizací $\acute{y} > \acute{ei}$. Doklady diftongizace pův. \acute{u} se objevují v literárních památkách koncem XIV. stol. a přibývá jich ve stol. XV. Nově vzniklý diftong se píše dílema ou , srov. *wykaupye* (1380–1400), *Kraupa* (1400), *tauzenye* „toužení“, *hlawau*, *z rukau* (srov. Geb., Hist. ml. I, str. 261), nebo *av*, *aw*, srov. *z avstye* (1406), *budawczi*, *do rothawzu*, dílema *ow*, srov. *hrnczyrzka* „hrnčířskou“ (rolí 1421), *korowhwie* (srov. Geb., str. 261). V neliterárních památkách v cizím kontextu se *au* vyskytuje už v 1. pol. XIV. stol., srov. *in Zakauti* (1337); Marečková pak uvádí ještě starší doklad *Lauchans* (1319 ex cca 1323), později psáno *Lauczans* (1364) „v Lučanech“ (mimo Blučina), ale u těchto dokladů může jít o německou výslovnost našeho jmen, nejsou to tedy doklady zcela průkazné (platí tu totéž, co bylo řečeno u \acute{y}). V XV. stol. převažuje v grafice literárních památek \acute{u} , třeba se ještě hojně vyskytuje i \acute{u} , zejména na konci slov. Grafická značka *au* se užívá až do roku 1849, kdy bylo zavedeno psaní *ou*.

<i>kúpi</i> > <i>koupi</i>	<i>budúci</i> > <i>budouci</i>
<i>múka</i> > <i>mouka</i>	<i>berú</i> > <i>berou</i>
<i>súd</i> > <i>soud</i>	<i>rybú</i> > <i>rybou</i>
<i>súsed</i> (<i>súséd</i>) > <i>soused</i>	<i>rukú</i> > <i>rukou</i> (2. du.)

V nářečích je tam, kde nenastala přehláska $\acute{u} > i$, diftong i po \acute{u} kých, srov. *pl'úca* > *plouca* (> *plóca*), *cúdit* > *coudit* (> *códit*), *kl'út* > *klouč* (> *klóč*) atd.

Chronologie a územní rozsah. Změna se začíná objevovat po stavu literárních památek koncem XIV. stol. a šíří se hlavně ve stol. XV. Dnešní územní rozsah je ze století XVI. Provedla se v nářečích v Čechách (mimo jihozápadní okraj, tj. Chodsko, Doudleby), na Moravě

v tzv. nářečích hanáckých (tu však došlo později k monoftongizaci $\acute{ou} > \acute{o}$) a v přechodném pásu mezi hanáckými a východomoravskými nářečím, tj. v nářečí kelečském a nářečích dolských; v tomto přechodném pásu došlo i k diftongizaci \acute{u} vzniklého z *uo*, srov. *vouz*, *hrouza*, *u Králekou*. V dolských nářečích má diftong \acute{ou} stejně jako diftong \acute{ei} stoupavý charakter, srov. *m^oúka*, *v^oúz*, *str^eiček*. V nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (lašských) diftongizace nenastala, srov. východomoravské *múka*, *súd*, *berú*, *kúpi* a slezskomor. *muka*, *sud*, *beru* (s pozdějším zkrácením).

Příčiny změny a jejich průběh. O možnosti německého vlivu (srov. něm. *hūs* > *hous* > *haus*) platí totéž, co bylo řečeno u změny $\acute{y} > \acute{ei}$. Je však nepochybná její systémová vázanost se změnou $\acute{y} > \acute{ei}$. Diftongizovalo-li se \acute{y} , byla tím dána možnost i diftongizace \acute{u} . Územně je naší změně nejbližší velkopolská diftongizace *u* (srov. *kó^opa*). Je třeba připomenout i obdobnou diftongizaci v polabštině (vázanou i tu na diftongizaci *y*).

Postup změny byl asi tento: $\acute{u} > \acute{uu} > \acute{ou}$ (obdobný změně $\acute{y} > \acute{yi} > \acute{ei}$), tedy *múka* > *myúka* > *mouka*. Znakem *u* označují otevřené a polovolené *u*, znakem *o* označují široké (otevřené) *o* (obdobné středomor. (han.) *o* v *bodo*), artikulované více vpředu a artikulačně blízké *a*. Spřežky *au* a *ow* označovaly tedy diftong \acute{ou} jen přibližně. Přední komponent diftongu se později foneticky ztotožnil s *o* a celý pohybový diftong \acute{ou} se změnil v *ou* (tj. dvoufonematické spojení *o* + *u*, v němž *u* je variantou *u*). Výslovnost *ou* je pro konec XV. stol. přímo dosvědčena. Pro počátek XV. stol. pak – alespoň pro část území – psaním *ow*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 251, 254, 258–259, 260–263; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 88–89; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk, s. 104–112; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskoslovi. 2. vyd. Praha 1962, s. 165–167; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 70–71; KOMÁREK, M.: Alttschechische Gebete im Itinerarium Johannes Butzbachs. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 73–86; MAREČKOVÁ, D.: K dialektickému rozrůznění češtiny v 15. století. Rkp. kand. práce, Praha 1966.

5. Monoftongizace $\widehat{ie} > i$ ($ie > i$)

Diftong \widehat{ie} vznikl z \widehat{e} (dlouhého \widehat{e}) postupným vydělováním přechodových i -ových složek po palatálních konsonantech. Převažovala v ně původně složka druhá, e-ová, jak to vyplývá ostatně z vývoje a je o tom svědčí i grafika, srov. psaní *muzyee* „mužie“, *myésta* „miesta“, brzy však začala převažovat složka i-ová, srov. psaní *yie*, *ie*, *ýe*, např. *neymyiel*, *mnýe*, *newijem*, *miésto*. Postupně tato i -ová složka nabývala vrchu, až dochází k monoftongizaci $ie > i$.

Příklady změny:

<i>viemy</i> > <i>vímy</i> (1. pl.)	<i>vzieti</i> > <i>vzíti</i>
<i>mieše</i> > <i>míše</i> (2. a 3. sg. ipf.)	<i>čieše</i> > <i>číše</i>
<i>miera</i> > <i>míra</i>	<i>znamenie</i> > <i>znamení</i>
<i>viera</i> > <i>víra</i>	<i>chlubiece</i> > <i>chlubíce</i>
<i>bielý</i> > <i>bílý</i>	<i>chodie</i> > <i>chodí</i> (3. plur.)
<i>zajiec</i> > <i>zajíc</i>	

Chronologie a územní rozsah. Změna se provádí v XV. století. Podle neliterárních památek se zdá, že se na Moravě začala projevovat o něco dříve, a to již na počátku XV. stol., jak zjistila Marečková. V Čechách v té době převažuje ještě *ie*. Není vyloučeno, že také průběh změny mohl být na Moravě poněkud jiný. (Mohlo tu jít o změnu silně zavázaného \widehat{ie} v i , nikoliv o přesouvání váhy na první komponent jako v Čechách. Je to pravděpodobné zejména na Valašsku, kde měkkostní komponenta relace trvá dodnes a kde nedošlo k vydělení i ani v slabikách krátkých. V grafice literárních památek se *ie* drží až do poloviny XVI. stol. Pokud jsou doklady na změnu $ie > i$ starší než počátek XV. stol. (zejména v zápisech neliterární povahy), jde podle našeho názoru o nedokonalé vystižení zavřeného \widehat{e} (příp. \widehat{e}), z něhož se *ie* vyvinulo.

Změna zasáhla celé území českého jazyka, s jedinou malou výjimkou okrajového nářečí v Branici na sever od Opavy, a pronikla i do jižní části západní slovenštiny (až k Nitře). Na Moravě je sice *ie* (nebo její střídnice *je*, *ijé*) zachováno v tzv. nářečích kopaničářských jižně od Uherského Brodu, ale tato nářečí vznikla pozdní slovenskou kolonizací.

Poznámka 1. V nářečí obce Branice u Krnova (v Polské lidové

publice) se zachovalo buď *ie*, jak svědčí doklady *křýčie*, *bříeh*, nebo \widehat{e} krácené na \widehat{e} , srov. *v'em*, *um'em*.

Poznámka 2. Ve staré češtině se vyskytují i některé doklady psaní i místo krátkého \widehat{e} po měkké (příp. rozloženého *je* po retnicích), srov. stč. doklady *na wiky*, *toby*. V nynějších nářečích se obdobná změna vyskytuje i v hanáckých nářečích, srov. *tobi*, *v jizbi*, *viđet* „vědět“, *Prostějov*, *obisoke* „Soběsuky“.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 191–195; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 105–108; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 168; MAREČKOVÁ, D.: K rozšíření změn $ie > i$ a $uo > u$ v 15. století. LF, 80, 1957, s. 232–236; LF, 81, 1958, s. 85–97.

6. Monoftongizace $\widehat{uo} > u$ ($uo > u$)

Pohybový diftong \widehat{uo} vznikl vydělením labializace před $ó$, srov. *duóm* > *d'óm* > *duóm*. Původně v něm převažovala složka druhá, o-ová, srov. psaní *duóm*, brzy však nabyla převahy složka první, u-ová, srov. psaní *zástupúow*, *bu^oh*, až nakonec došlo k monoftongizaci.

Celý proces změny od $ó$ k u (graficky označenému ve spis. pravopise $ů$) můžeme představit takto:

bóh > *b^oóh* > *buoh* > *bu^oh* > *bůh* (*bůh*)

Další příklady změny v běžné transkripci (zkráceně bez pův. $ó$):

duom > *dům*, *dvuor* > *dvůr*, *kuoň* > *kůň*, *nuož* > *nůž*;

suol > *sůl*, *stuol* > *stůl*, *vuoz* > *vůz*;

muoj > *můj*, *tvuoj* > *tvůj*;

ruože > *růže*, *vuole* > *vůle*; *huoře* > *hůře*; *ruosti* > *růsti*;

kuorka > *kůrka*, *huorka* > *hůrka*, *potuoček* > *potůček*;

bratruov > *bratrův*; *zástupuo(v)* > *zástupů(v)*, *chlapuo(v)* > *chlapů(v)*;

muože > *může*, *kuole* > *kůle*;

v uoči > *vůči*, *v uokol* > *vůkol*, *zuostati* > *zůstati*.

Chronologie a územní rozsah. Změna se provádí v XV. století. V grafice v té době převažuje *uo* (ač přibývá i dokladů na *u*) a drží se v písmě podobně jako *ie* až do poloviny XVI. století. Zdá se však, že ve výslovnosti byla změna provedena již v průběhu XV. století, a to před

jeho koncem, jak o tom svědčí četné chybné doklady psaní (např. *neodstupuy, sluol (slúl), buynost*) i přesné svědectví Optátovo z r. 1531. Grafický znak *ú* původně označoval *úo* (*o* je nadepsáno nad *u*), později se ho začalo užívat na označení dlouhého *ú* vzniklého z *úo* (*uó* < *uo*), podobně chtěl Blahoslav zavést znak *ě* na označení *ie* vzniklého z *ie*.

Na Moravě změna začala pronikat dříve, a to již na samém počátku XV. stol. (srov. *manuw, apostoluw*), jak ukázala rozborem neliterárních pramenů Marečková. Změna tu mohla mít i jiný průběh (přímý přechod od silně zavřeného *ě* k *ú*).

Změna zasáhla celé území českého jazyka (s výjimkou okrajových nářečí v Branici na sever od Opavy, kde je *kyoň*) a pronikla i do jižní části západní slovenštiny, do tzv. nářečí záhorských (na severozápadě od Bratislavy). Na Moravě je *uó* nebo *vó* (někdy i zpětně monoftongizované *ó*) v tzv. nářečích kópaničářských, ale tu jde o nářečí vzniklé středoslovenskou kolonizací, jak bylo již řečeno výše.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 242–247; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 82–84; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 169–170; MAREČKOVÁ, D.: K rozšíření změn *ie* > *i* a *uo* > *ú* v 15. století. LF, 80, 1957, s. 232–236; LF, 81, 1958, s. 85–97.

7. Území *ě* > *i*

Staročeské dlouhé *ě* mělo, jak se zdá, výslovnost zavřenou. Souvisí s obecnou tendencí dlouhých hlásek (s výjimkou *á*) k větší zavřenosti. Zavřený (úzký) charakter pak vedl k změně *ě* v neměkčící *í*, která ve výslovnosti ztotožnila s pův. *i* nebo s *i* ze staršího *ie*.

Postup změny byl asi tento: *ě* > *ě* (silně zavřené *ě*, znějící snad jako *y^ě*) > *í* (> *î*), tedy *tvě* > *tvě* > *tvî* > *tví* (srov. obec. český tvar zapsaný menaný spis. pravopisem *tvý*), *chuděho* > *chuděho* > *chudîho* > *chudího* (srov. obec. čes. *chudýho*).

Příklady změny:

dělka > *dílka* (psáno fonet., spis. pravop. *dýlka*)
jadérko > *jadírko* (fonet., spis. pravop. *jadýrko*)
kamének > *kamínek*

okénko > *okínko* (fonet., spis. pravop. *okýnko*)

řeci > *řici*

pěci > *píci*

vésti > *víst*

mléko > *mlíko*

polévka > *poltůka*

dobrého > *dobřího* (fonet.)

dobrému > *dobřímu* (fonet.)

zelé > *zeli*

chválé > *chválí* (3. pl.)

Chronologie a územní rozsah. Nejstarší doklady jsou sice již ze XIV. stol., srov. např. doklad *flybi twy* (v Žaltáři wittenberském), ale tu jde podle mého mínění spíše o nedokonalé zachycení zavřeného *ě*. Málo dokladů je i ve století XV. a přibývá jich až ve století XVI. Do spisovného jazyka však změna pronikala velmi pomalu. Dnešní spisovný stav se ustálil až na rozhraní XVI. a XVII. století, v slabice *lé* dokonce až ve století XVIII. (*zelé* > *zeli*, *chválé* > *chválí*).

V novočeském spisovném jazyce je *i* místo *ě* po měkkých hláskách, srov. *řici*, *čílko*, *čirtě*, *pečinka*, *žinka*, po *l* bývá dílem *i*, dílem *ě*, srov. *zeli*, *obilí*, *pohlížeti*, *liska*, *klištky*, *želízko*, ale *chlév*, *mléko*, *naléhati*, *polévka* || *polívka*, *lépe* || *lip*, *létati* || *litat*, po jiných hláskách v základu slov rovněž dílem *ě*, dílem *i* (psané někdy *y*), srov. *kamének* || *kamínek*, *světélko* || *světýlko*, *pérko* || *pírko* (ale jen *pérko* „pružina“, *pérovati*), *okénko* || *okýnko*, ale jen *stehýnko*, *ohýnek*, *kamínka*, *postýlka*. Jen *ě* bývá ve spis. jazyce v infinitivech, srov. *městi*, *nésti*, *pěci*, *těci*, dále v některých slovech jako *dělka*, *pěče*, *stéblo*, *sténati*, a konečně bývá jen *ě* v deklináčích koncovkách u přídavných jmen, srov. *dobré* (neutr.), *dobrého*, *dobrému*, *po dobrém* atd., ač se ovšem v gramatice Rosově připouštěly tvary *dobřího* vedle *dobrého* (stejně jako *dobrej* vedle *dobrý*).

V lidovém jazyce se změna provedla důsledně v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých). Neprovedla se v nářečích východomoravských (moravskoslovenských) a slezskomoravských (s výjimkou okrajových úseků na Ostravsku), srov. východomor. *řect*, *mléko*, *dobrého*, *dobrému*, slezskomor. (laš.) *mleko*, *polefka*, *dobreho*, *dobremu*, ale ostrav. *mlíko*, *polífka* (po měkkých), *dobremu*, *dobreho*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 141–145; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 98; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962, s. 170–171.

8. Změna *aj* > *ej* (a *au* > *ou*)

Těžeslabičné *aj* během XV. a XVI. stol. přecházelo v *ej*. Tato změna se tradičně označovala jako zpětná přehláska *aj* > *ej*.

Příklady změny:

vajce > *vejce* (ale *vajec*)
krajci > *krejci*
daj > *dej*
volaj > *volej*
najlepší > *nejlepší*
tajný > *tejný*
hajný > *hejný* (> han. *héné*)

Ve starém jazyce se změna provedla všude, kde k tomu byly podmínky, srov. *lej* < *laj*, *kej se* < *kaj se*, *nejdu* < *najdu*, *krej* < *kraj* (gen. *kraje*) i výše uvedené dva poslední doklady. Srov. nejen písemné doklady, nýbrž i nářeční tvary, např. han. *héné* (< *hejný*), *do Raté* (< *Ratej* < *Rataj*), *do hejku* (< *hájku*; k tomu nom. *hejk*) atd. Analogii byly některé případy změny odstraněny, takže máme opět *tajný*, *hajný*, *kraj* atd. Změna se provedla v nářečích v Čechách a na Moravě v nářečích středomoravských (hanáckých) a v tzv. nářečích dolských. ~~Neprovedla se v nářečích východomoravských a slezskomoravských~~, srov. *daj*, *zavolaj*, *najlepší*.

Příčinou změny nebylo, jak se soudilo, následující palatální *j*, nýbrž sblížení a nakonec ztotožnění těžeslabičného *aj* s pohybovým diftongem *ēi* vzniklým z *y*. První část tohoto diftongu, totiž tzv. široké *e*, bylo velmi blízké *a*, tudíž k ztotožnění mohlo dojít. Podobně došlo v nářečích k ztotožnění *au* s pohybovým diftongem *ōu*, srov. *paúk* > *payk* > *pōúk* > han. *pók*, *pauz* > *pouz* > *pōūz* > han. *póz*, *almara* > *aumara* > *ōumara* > *oumara*. V obou těchto změnách šlo, jak správně ukázal Komárek, o fonologické přehodnocení těžeslabičného spojení v jednotný foném (pohybový diftong).

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 133–139; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 76–77; KOMÁREK, M.: Staročeská diftongizace *y* > *ej* a její poměr ke změně *aj* > *ej*. LF, 80, 1957, s. 264–268; LF, 81, 1958, 98–100.

9. Monoftongizace *ēi* > *é* a *ōu* > *ó*

Jde o nářeční změny, jimiž se středomoravská (hanácká) nářečí oddělila od českých nářečí na západě i od přechodného úseku nářečí dolských (a kelečského) na východě. V českých nářečích se jednotný foném *ēi* změnil v dvoufonematický diftong *ei* a stejně tak *ōu* v *ou*. V hanáckých nářečích monofonematické chápání pohybového diftongu naopak vedlo i k faktické monoftongizaci *ēi* v *é* a *ōu* v *ó*.

Příklady změny:

<i>streie</i> > <i>stréc</i>	<i>hloupei</i> > <i>hlópe</i>
<i>mouka</i> > <i>móka</i>	<i>heinei</i> > <i>héné</i>
<i>trouba</i> > <i>tróba</i>	<i>veie</i> > <i>véce</i>

Vzniklé *é*, *ó* nemá na celém území stejnou fonetickou kvalitu. Někde jde o *é*, *ó* široké, jinde je *é*, *ó* úzké. Svědčí to o tom, že diftongy *ēi*, *ōu* mohou nabýt různé fonetické kvality, tj. *ēi*, *ōu* nebo *ēi*, *ōu*, srov. dodnes dolské *stréček*, *móuka*, což jest *ēi*, *ōu* s vrcholem na druhé části diftongu.

Na malé části území (v tzv. nářečích čuháckých východně od Prostějova a jihovýchodně od Olomouce) vznikly monoftongizací velmi zavřených diftongů *ēi*, *ōu* dokonce *i*, *ú*. Tento proces můžeme dodnes pozorovat v oblasti nářečí dolských, kde *stréček* přechází v *striček*, *kréicar* > *krícar*, *móuka* > *múka*.

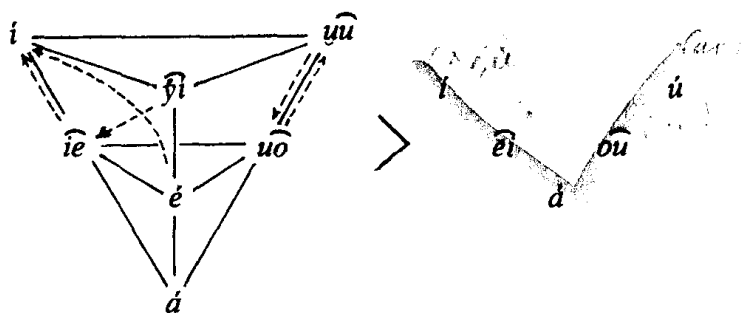
Chronologie změny. Změna se v celém rozsahu mohla provést až po provedení všech změn, tj. ve stol. XVI. Její počátky mohou být však již starší.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 258–260, 283–285, 136; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 76, 88, 91, 156; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 98–100, 104–112; BĚLIČ, J.: Dolská nářečí na Moravě. Praha 1954, s. 25–26, 70–73; KOPEČNÝ, F.: Nářečí Určic a okolí.

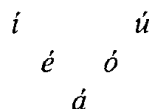
Praha 1957, s. 24–25; KOPEČNÝ, F.: Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti. In: Studie ze slovanské jazykovědy. 1958, s. 383–386; UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960, s. 35–42; VALÍKOVÁ, D.: Současný stav nářečí pavlovského výběžku. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 216–226.

10. Systém dlouhých samohlásek po provedení všech změn

Po provedení všech změn dlouhých samohlásek ($\hat{y} > \hat{ei}$, $\hat{u} > \hat{ou}$, $ie > i$, $uo > ú$, $\acute{e} > \acute{i}$) vznikl v Čechách nový systém dlouhých samohlásek. Schematicky si jeho vznik můžeme představit takto:

Ve středomoravských dialektech, kde došlo k monoftongizaci $\hat{ei} > \acute{e}$ a $\hat{ou} > \acute{o}$, pak vzniká systém

Na některých částech středomoravského území (např. v tzv. centrální hanáctině a na území na západ od Brna) nastalo krácení \acute{i} a \acute{u} a vznikl tak systém o třech dlouhých samohláskách

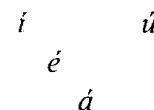

V tzv. čuháckém nářečí, kde \hat{ei} dává i a \hat{ou} dává $ú$, je pak

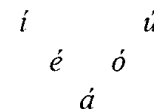

Na některých úsecích středomoravského území (v okolí Brna, zejména na jihozápad a jihovýchod) je dlouhé \acute{a} slabě labializováno, vyslovuje se jako \acute{a} , $\acute{p}\acute{r}\acute{a}\acute{c}\acute{a}$. V několika obcích (Blučina a okolí) s tímto \acute{a} pak splynulo \acute{o} vzniklé z \hat{ou} , srov. na $\acute{l}\acute{a}\acute{k}\acute{a}\acute{c}\acute{h}$ ($< \acute{l}\acute{o}\acute{k}\acute{a}\acute{c}\acute{h}$). Je tu pak $\acute{e} - \acute{a}$ a kvantita vázaná na kvalitu samohlásek (nebo aspoň výrazná tendence k tomu).

Na východomoravském území, kde se provedly jen změny $ie > i$ a $uo > ú$, kdežto \acute{e} se neměnilo, vznikl asymetrický systém

Ten se upravil vznikem nového \acute{o} v typech $\acute{d}\acute{o}\acute{i}\acute{t}$ ($\acute{d}\acute{o}\acute{j}\acute{i}\acute{t}$, $\acute{d}\acute{o}\acute{y}\acute{i}\acute{t}$), $\acute{s}\acute{t}\acute{r}\acute{o}\acute{i}\acute{t}$, $\acute{z}\acute{v}\acute{o}\acute{n}\acute{i}\acute{t}$ (a přejetím cizích slov s \acute{o} jako $\acute{z}\acute{o}\acute{d}\acute{a}$) na systém

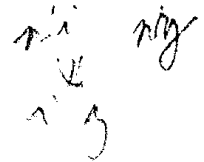
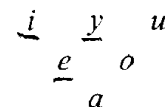

V novočeském spisovném jazyce je též systém. Dlouhé \acute{e} se tu zachovalo ($\acute{d}\acute{o}\acute{b}\acute{r}\acute{e}\acute{h}\acute{o}$, $\acute{n}\acute{e}\acute{s}\acute{t}$) a je také v četných slovech novějších. Dlouhé \acute{o} je pak v slovech přejatých, srov. $\acute{m}\acute{o}\acute{d}\acute{a}$, $\acute{c}\acute{i}\acute{t}\acute{r}\acute{o}\acute{n}$, $\acute{b}\acute{a}\acute{l}\acute{k}\acute{o}\acute{n}$; není však ještě plně integrovaným fonémem. Z pův. \hat{ei} a \hat{ou} vznikly bifonemické diftongy $\acute{e}\acute{i}$ ($\acute{e}\acute{j}$) a $\acute{o}\acute{u}$ ($\acute{o}\acute{u}$).

LITERATURA. LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. 2. vyd. Brno 1968, s. 82–83; VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha 1968.

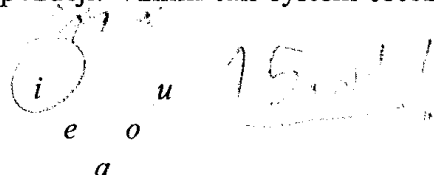
11. Vývoj krátkých samohlásek

U krátkých samohlásek došlo v důsledku depalatalizace konsonantů a vydělení jotace k zrušení diference mezi přední a zadní variantou e-ovou, a vznikla tak jediná podoba \acute{e} . U obou \acute{i} -ových podob však došlo po zániku měkkostní korelace k dočasnému fonematickému osamostatnění \acute{y} . Vzniklý systém si můžeme představit takto:

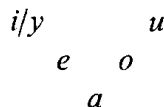

čim - den: cyz

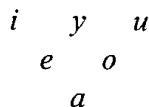
Tento systém se ovšem realizoval jen po retnicích. Po sykavkách totiž došlo v důsledku depalatalizace ke splnutí *i* s *y*, srov. již připomenuté psaní *cyzý*, *sýla*, *dušy*, *cýsařy* atd. Ovšem i po retnicích se začala brzo projevovat tendence k odstranění protikladu krátkého *i* a *y*, jak to potvrzuje již svědectví Husovo. Dlouhé *y* však s *i* nesplynulo, neboť se změnilo v *ei*. Kdy byl proces splývání krátkého *i* a *y* v jádru našeho území ukončen, přesně nevíme; ve středních a východních Čechách snad v XV. století, na okrajích o něco později. Vznikl tak systém totožný s novým českým:

Na okrajích, kde měkkostní korelace trvala déle, je nutno počítat s tímto systémem

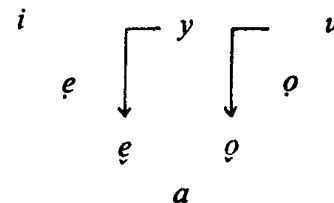

Tak je tomu dodnes na Valašsku a bylo v minulosti na celé východní a severovýchodní Moravě včetně slezskomoravských (lašských) nářečí. Dnes je však ve slezskomoravských nářečích v důsledku pozdějšího rozložení měkkostní korelace systém, jaký byl ve středních Čechách v XV. století, totiž systém

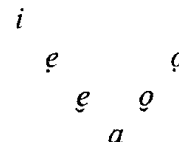

S tímž výchozím systémem je nutno počítat i pro středomoravské neboli hanácké nářečí. Tu ovšem došlo k poklesu pův. *y* v artikulační síle a dále v tzv. široké *e*, srov. *ryby* > *rýbý* > *rebe*, pod. *my* > *me*, *byl* > *běl*. Původní protiklad slabík *bi* – *by* se tak zachoval v podobě *bi* – *bý* > *bi* – *bě*. Stejně se vyvíjelo i pův. *i* po sykavkách na tom území, kde došlo k depalatalizaci sykavek nejdříve, srov. *zima* > *zyma* > *zema*, pod. *cezi*, *seła*, *šeroké*, *žeto*. Tak je tomu v tzv. centrální hanáctině v okolí Prostějova. Po *č*, *š*, *ž* má změna menší rozsah než po *c*, *s*, *z*. Paralelně

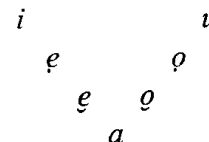
spoklesem *y* > *e* došlo i k poklesu *u* > *o*, srov. *budu* > *bodo*, *kus* > *kos*, *ruka* > *roka* atd. Původní *e*, *o* měly užší výslovnost *ɛ*, *ɔ* vzhledem k tomu, že nové *e*, *o* byly širší. O tom, že šlo o samostatné fonémy, svědčí dvojice *gděse* „kdysi“, *gděse* „kdesi“, *bok* „buk“, *bok* „bok“, *kos* „kus“, *kos* „kos“. Graficky si můžeme vývoj znázornit takto:

Vznikl tak systém:

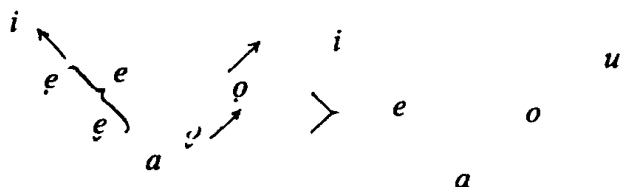
Jde, jak je vidět, o asymetrický systém bez *u*. Ten se v hanáctině tzv. centrální (Prostějov, Litovel, Olomouc) upravil zkrácením dlouhého *i*, *ú* (srov. *dum*, *vuz*, *vím*) na stav:

Patrně s tímž výchozím systémem je třeba počítat i na západní části středomoravského (hanáckého) území (západně od Brna). Tam však nastalo vlivem českého systému splnutí obojího *e* a *o*.

Na té části území, kde zkrácení nenastalo, tj. zejména v pásu na sever od Brna (v tzv. horském nářečním typu), se pův. asymetrický systém upravil tak, že se zavřené *ɔ* (z pův. *o*) zavíralo čím dál tím více a přešlo pak nejdříve akusticky a potom i artikulačně v *u*; otevřené *ɔ* (z pův. *u*) se v důsledku toho změnilo v *o* obyčejné. U zavřené *ɛ* pak se zčásti projevila tendence k splnutí s *i* (po měkkých, srov. *(h)išče*, *ži*, *videt* <

vědět), nakonec však obě *e* (*e* i *ę*) splynula v jedno *e*. Tak se stalo, že vznikl systém, v němž na místě pův. *o* je *u* a na místě původního *u* pak *o*, např. *kupec* „kopec“, *kopec* „kupec“, *sochu* „sucho“, *hochu* „ucho“; tomuto střídání se podrobují i slova novější, srov. *ho vuduvudo* „u vodovodu“ atd. Graficky si můžeme vznik tohoto horského nářečního typu představit takto:

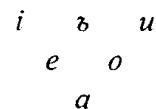

Výsledný fonologický systém je sice shodný s českým, *e* však reprezentuje původní *e* (*nesete*) i *y* (*rebe*, *decke*), střídnice za *o* a *u* jsou v důsledku posunu obou *o* (*o* a *o*) zaměněny, jak bylo řečeno výše. Centrálně hanácké *socho* „sucho“ se tu tedy reflektuje jako *sochu*.

Jinou vývojovou tendenci směřující k vyrovnání nesymetrického systému můžeme vidět v zániku krátkého *i*. Takovéto tendence se sice vyskytují v omezené míře v jistých pozicích i na jiných územích (častý je zejména zánik *i* po *ň*, *sekňice* > *sekňice*), ve větší míře se však přece jen projevily v hanáckém anomálním systému, srov. *žlca*, *lpá*, *přska*, *sekňca*, *Punkva* (< *Puňkva* < *Poňkva*). Zvlášť typický je tento zánik v jižní části hanáckých nářečí na Znojemsku; tu za pův. *i* vzniká redukovaný vokál *ɛ*, srov. *hoděne só na zdě*, *vóň to skazě*, *sedel na čekáň do nocě*. Příklady typu *v nocě*, *zěma*, *v lešě*, *žěto*, *šěška*, *vočě* s *ɛ* proti *e* za *y* (*bel*, *me*, *rebe*) svědčí o tom, že tu depalatalizace sykavek nastala mnohem později než jinde (po provedení změny *y* > *ę*). Souvisí to nepochybně s delším přetrváváním měkkostní korelace na jihozápadní Moravě (srov. stopy měkkosti v přilehlých moravskočeských nářečích na Jemnicku). Teprve po později provedené depalatalizaci se *i* změnilo v širší *i* a to se redukovalo na *ɛ*. Jev připomíná už Blahoslav (srov. *dz'tě*).

Jiným dokladem úprav samohláskového systému je redukce *y*. Můžeme ji pozorovat na různých úsecích našeho jazykového území. V obci Veřovicích na pomezí východomoravsko-lašském se *y* redukovalo v *ɛ*,

srov. *štrɛɛ*, *rɛɛɛ*. Dlouhé *y* však splynulo s *i*, srov. *bik*, *věmišlá*. Systém krátkých pak vypadá takto:

Obdobné redukce jsou i jinde.

Na některých okrajových územích českých nářečí, kde zůstalo zachováno *y*, můžeme pozorovat tendenci k široké výslovnosti pův. *e*, srov. *vädáš* (< *vedeš*), *v lätě*, *čäsksy* z jihozápadní Moravy (Jemnicka). Souvisí to se systémem hlásek, který si můžeme představit takto:

Hlávka *e* je tu v opozici k *a*, a proto její výslovnost je široká [ä] a individuálně se blíží k *a*.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 84, 92, 96–97, 100, 107–108; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hlásokslví. 2. vyd. Praha 1962, s. 161–162; HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 165–179; LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 72–78; UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960, s. 42–49; KOPEČNÝ, F.: Nářečí Určic a okolí. Praha 1957, s. 25–27; KOPEČNÝ, F.: Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti. In: Studie ze slovanské jazykovědy. 1958, s. 383–386; VALÍKOVÁ, D.: Současný stav nářečí pavlovského výběžku. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 217–218.

12. Systém krátkých samohlásek po provedení všech změn

Po provedení všech změn máme v nové češtině tento základní systém samohlásek

Je v celých Čechách (nepřehlízíme-li k okrajovým reliktním) i na značné části Moravy. Jeho variantou je systém na Valašsku:

i/y u
e o
a

V slezskomoravských (lašských) dialekttech pak máme po rozkladu měkkostní korelace a fonologizaci y systém o 6 vokálech:

i y u
e o
a

Na části středomoravských dialektů (v tzv. centrální hanáctině) je čtyřstupňový systém o 7 vokálech:

i u
e o
a

Kromě toho se vyskytují i některé další okrajové systémy, jak jsme je uvedli dříve.

Základním systémem českého jazyka je však první systém o 5 krátkých vokálech a k němu vývojově tendují všechny ostatní systémy (jak v minulosti, tak i v době přítomné).

LITERATURA. LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. 2. vyd. Brno 1968, s. 86-87.

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD KONCE XIV. STOLETÍ DO KONCE XVI. STOLETÍ

1. Změny *šč > št*; *ždž > žd*; *št > št*

Do XV. století přesahují depalatalizační změny u retnic, o nichž však bylo pojednáno souborně již dříve. Po XIV. století se rovněž provedla změna obouretného (bilabiálního) *w* ve *v* retozubné. Ze XIV. století do

století XV. přesahují i některé změny disimilační. Z nich je třeba připomenout zejména změnu *šč > št*; *ješče > ještě*, *ščestie > štěstie*, *ščeňe > šteňe*; ve XIV. století převažuje ještě *šč*, ale objevuje se i *št*, v XV. století *šč* ubývá a v XVI. stol. převažuje *št*. Změna se provedla v Čechách a neprovedla se na Moravě a v přechodném nářečí moravskočeském. (Samostatně se provedla na středním Slovensku.) Paralelní je i změna *ždž > žd*, srov. *Ždžár > Ždár*. Po provedení změny *šč > št* došlo k depalatalizaci tohoto *št* v postavení před souhláskami, srov. *ščvátí > štívátí > štívátí*; *uščnůti > uštnůti > uštknouti* (s vkladným *k*); *piščec > pištce > pištce* (k tomu pak nový nominativ *pištce* místo původního *piščec*).

Po XIV. století se rovněž dokončují změny v některých typech pobočných slabik; i o nich bylo pojednáno v předcházejících výkladech.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 205–206; KOMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskoslovi. 2. vyd. Praha 1962, s. 176.

2. Konsonantický systém po provedení všech změn

Po provedení všech změn si můžeme konsonantický systém českého jazyka představit asi takto:

p	b	t	d	t'	d'	k	g
	m		n		ň		
		c		č			
f	v	s	z	š	ž	ch	h
			r		ř		
			l				

Kromě toho se vyskytuje ještě *j*, které je na jedné části území (a ve spisovném jazyce) samostatným fonémem, na jiných částech území jen neslabičnou variantou *i* fonému *i* (nevyskytuje se tam totiž spojení *ji*, srov. výslovnost *Irásek*, *Iřík*, *iskra*, *inačí* a někde dokonce i *zaíc* — často v podobě *zaýc*, *kraýc*). Jako kombinatorní varianty je třeba hodnotit *dz*, *dž*, *γ* (znělé *ch* v pozicích typu *abyγ byl*), *η* (v slovech jako *baŋka*) a neznělé *ř* (*tří*). Foném *h* je sice z artikulačního hlediska hrtanovou hláskou, ve fonologickém systému mu však patří místo vedle *ch*. Ne

plně integrovaným fonémem je *g*. Je sice hojně zastoupeno v cizích slovech, srov. *brigáda*, *generál*, *guma*, a dále v asimilační pozici v slovech domácích, srov. *gde*, *gdy*, *gdo*, jeho cizost je však patrná v tom, že slouží jako signál přejatých slov i tam, kde má býti *k*, srov. *gauč* (< *kauč* *couch*), dále výslovnost typu *demografie* atd. Naopak na Chodsku se *i* v slovech cizích nahrazovalo *k*, srov. *brikáda*, *kuma*.

Na okrajích našeho území pak se vyskytují ještě další konsonantické fonémy. Z nich je nejrozšířenější *l*. Tam, kde je *l*, je třeba ho začlenit na místo *l* a *l* přiřadit k *t*, *d*, *ň*, *č*, *š*, *ž*, *ř*.

Místy se *l* změnilo v neslabičné *u*, srov. *šua*, *biua*. Je to pak varianta fonému *u*, stejně jako *j* (*i*) je v těchto nářečích zpravidla variantou fonému *i*.

Na části území se zachovaly i zbytky měkkostní korelace. Tak na Ostravsku je tato korelace v sykavkové řadě, tedy je tam *s* – *s'*, *z* – *z'*, *c* – *c'*, (*dz*) – *dz'* (není tam pak *t*, *d*), na Valašsku pak u labiál, srov. *p* – *p'*, *b* – *b'*, *m* – *m'*, *v* – *v'*.

Podrobnější rozbor celého novočeského systému se už ovšem vymyká z rámce této historicky pojaté studie. Je např. podán (s akusticko-terminologií distinktivních rysů) v práci H. Kučery *The Phonology of Czech*. Rozbor z hlediska Pražské školy připravil J. Vachek v knižní publikaci *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*.

LITERATURA. KUČERA, H.: *The Phonology of Czech*, Mouton, 's-Gravenhage 1961; PAULINY, E.: *Fonológia spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1961; VACHEK, J.: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha 1968; LAMPRECHT, A.: *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. 2. vyd. Brno 1968.

POZNÁMKA K VÝVOJI VE SPISOVNÉM JAZYCE

V našem vývoji jsme podali přehled změn, které se během staletí provedly v mluveném jazyce. Je přirozené, že se tyto změny odrážely i v jazyce psaném, neboť jen z něho můžeme čerpat poučení o tom, kdy se která změna v jazyce začala objevovat. S postupem ustalování písařské tradice koncem XIV. a v průběhu XV. století pronikaly některé změny do písařského úzu pomaleji. Tak diftongizace *y* > *ej* se objevuje jen u některých písařů a v některých slovech (např. *tejden*, *pejcha*, *mlejn*, *strejc* atd.). V koncovkách adjektiv (typ *dobrý*) se změna v písmě neujala nebo jen ojediněle. Více pronikala diftongizace *ú* > *ou* (v podobě *au*, neboť první komponent diftongu měl širokou výslovnost). Bylo to proto, že psaní *ú* po změně *uo* > *ú* (*ũ*) by bylo příliš mnohoznačné, což u *y/ey* nebylo. Pomalu však pronikala diftongizace *ú* > *ou* (*au*) na počátku slova, srov. sice *aud*, *austa* atp., ale *včast*, *vmluva*, *vtrpný*, *vžitek* (psáno *v* za *u*, *ú*). Velmi pomalu se psaném jazyce prosazovala i změna *é* > *í* a protetické *v-* (*vosel*). Kromě písařské tradice zasáhlo významně do ustalování pravopisného úzu i zavedení knihtisku. Tiskařský pravopisný úzus se ustálil zhruba koncem 1. pol. XVI. století. Tak to konstatuje J. Porák ve své monografii *Humanistická čeština z r. 1983*. Práví tu: „Nejvíce složitostí bylo při ustalování systému dlouhých vokálů a diftongů. Velmi rychle ustoupilo psaní *ie*, *uo* a zároveň se vžilo psaní *au* místo *ú*.“ Značný vliv tu měla podle Poráka autorita náměšťské mluvnice a Beneše Optáta jako autora pravopisné části. „Ty jevy fonologického systému, které nesouvisely přímo či aspoň nepřímě s pravopisem, zůstaly stranou a nestaly se součástí pravopisné kodifikace. Tak byla pravopisnou záležitostí diftongizace *ú* > *ou*, nikoli diftongizace *y* > *ej*. Stranou pozornosti snah gramatiků o pravopisnou kodifikaci zůstaly jevy jako *y* proti *ej*.

protetické *v-*, *é* proti zúženému *i* a zčásti *ú-* proti *au-* na začátku slova.“

Významně byl pravopis ovlivněn územím kralických tisků, který je v hláskosloví konzervativní. Projevuje se tu nářeční vliv moravský (zvláště východomoravský), ale také ohled na uživatele češtiny na Slovensku (a snad i ve Slezsku). „Zřetel ke slovenským poměrům byl u českých bratří nejvýraznější,“ praví Porák.

„Úzus kralický, který byl vlastně reprezentován bratrskými tisky bible, byl v hláskosloví dosti knižní. Pro tematiku a tím i stylovou rovinu jejich tisků to však nebylo v 2. pol. XVI. stol. a na počátku XVII. stol. tak neobvyklé. Shodou okolností se tento úzus po bitvě na Bílé hoře stal vzorem, mimo jiné také z důvodů politických.“ Tak se stalo, že dnešní podoba spisovného jazyka je taková, jaká je, a že do ní všechny historické změny (tj. *y* > *ej*, *é* > *i*, změna *ú* > *ou* na počátku slova, protetické *v-*) nepronikly nebo pronikly jen v malé míře.

Tvůrci spisovné normy měli smysl pro stabilitu jazyka a přihlíželi k diferenciaci našeho jazykového území. Projevovale se u nich snaha po zachování tradice zároveň se smyslem pro zavedení nového způsobu psaní, kde to bylo potřebné (změna *ú* > *ou*). Je s podivem, že ačkoli změna *y* > *ej* do spisovného úzu v podstatě nepronikla, druhá změna na ní do jisté míry závislá, tj. změna *aj* > *ej* (přízvučením *aj* nově vzniklému diftongu *ej* z *y*), se do spisovného jazyka dostala. Tak měl i spisovný jazyk nakonec dva diftongy *ou* a *ei*, psané zpravidla *au* a *ey*, nyní *ou* a *ej*. Z hlediska novočeského je *u* v diftongu *ou* neslabičnou variantou *u*-ovou (srov. i výslovnost *po-ukázka* jako *poukázka*) neslabičné *i* pak je variantou souhlásky *j*.

Do nové češtiny se však z kralického úzu nedostalo užívání dvojho- a měkkého *p'* v slovech *p'al*, *p'at*, ač měkkého *p'* užíval i Komenský, srov. *sp'atý*, *přip'al*, *rozp'ali* (psáno s tečkou nad *p*), jak uvádí K. Kučera v monografii Jazyk českých spisů J. A. Komenského (1983). Je to krajový archaismus a dialektismus českého jazyka zachovaný na východní Moravě, srov. valaš. *p'atro* — *patřý*, *v'adne*, *hřýb'ata* a zčásti v jihozápadních Čechách (srov. dodnes *holoubjata*, *poupjata*); srov. i staročeský doklad *suiatemu* [sv'atému] ze zakládací listiny kapituly litoměřické z jiného, tj. severozápadního okraje Čech.

LITERATURA. PORÁK, J.: Humanistická čeština, Praha 1983.

TVAROSLOVÍ

je nauka o mluvnických tvarech slov. Tvořením těchto tvarů vyjadřujeme v jazycích flektivního typu jejich vztahy k jiným slovům ve větě, tj. významy gramatické.

SKLOŇOVÁNÍ (DEKLINACE)

je tvoření tzv. pádů, tj. vztahových tvarů, tvarů označujících u substantiv vztahy k jiným substantivům, popř. substantivním zájmenům (někdy prostřednictvím sloves) ve větě. U adjektiv a adjektivních zájmen se pádovými formami vyjadřuje pouhá gramatická shoda. Kromě toho vyjadřují tyto formy zároveň také mluvnické číslo a zčásti i rod. Protože však primární úlohu mají pády, říkáme deklinacním koncovkám koncovky pádové.

Pád

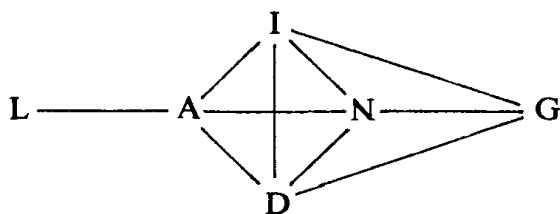
Indoevropský prajazyk měl zprvu množství rozmanitých forem tvořených od společného základu — ty však nebyly paradigmatické (netvořily se vždy všechny od každého jména), a nadto vyjadřovaly jen různé okrajové vztahy (lokalizaci apod.). O skutečných pádech lze mluvit teprve tehdy, když vyjadřují paradigmaticky protiklady funkcí různých jmen ve výpovědi. Většina badatelů se shoduje na tom, že k nejstarším paradigmatickým pádům patřil (zprvu u jmen životných) nominativ a akuzativ (vyjadřovaly odlišný vztah ke slovesnému ději), dále zvláštní

forma dovolující vyjadřovat složitější větné vztahy, odpovídající as-
genitivu, konečně pak zvláštní tvar výzvoový, nevstupující do žádných
větných vztahů (vokativ). (Vyhranění těchto protikladů bylo někdy
důsledkem složitěho vývoje, např. v pádu genitivu jsou v baltoslovan-
ských jazycích spojeny funkce genitivu, partitivu a ablativu.) Také
nesyntaktické, „lokálové“ formy se nakonec paradigmaticovaly, přičemž
došlo k rozštěpení na pád vyjadřující okolnosti pojeté staticky (lokál)
a dynamicky (dativ). Složitě rozvitá, diferencovaná pádová soustava se
však vyvinula jen na části indoevropského jazykového území.

Praslovánština měla k dispozici rozvitý systém pádů ve třech grama-
tických číslech; ten vznikl složitou přestavbou původního systému
indoevropského. (Skutečný stav praslovanské flexe nám přibližuje
dochovaný jazykový materiál staroslověnštiny, nejstaršího spisovného
jazyka slovanského, založeného na jednom z dialektů pozdní praslo-
vanštiny.)

Jednotlivé pády vyjadřujeme dnes i v celé době historické různými
koncovkami; zřídka se vyjadřují jiným způsobem, např. různými slo-
vními základy u deklinace zájmené. Historické pádové koncovky nejsou
útvary původní. Vznikly většinou splnutím pádových přípon s kmeno-
tvornou hláskou. Rozpoznání obou těchto formantů je však v historické
době možné jen ojediněle, např. v dativu plurálu *ženám*: v koncovce *-ám*
je *-á-* původní kmenotvorná samohláska (zdloužená), *-m* pak dativní
přípona. Pro starší údobí jazykového vývoje jsou pádové koncovky
analyzovatelné snadněji, známe-li vývojové zákonitosti hláskového
i morfologického systému. Víme-li například, že koncovka lokálu singu-
lárů *a*-kmenů *-ě* (stč. *rucě*, psl. *ročě*) je diftongického původu, pak v pů-
vodním diftongu *-ai* rozpoznáme kmenotvorné *-a-* a lokálovou příponu
-i (*rankai* > *ročě* > *rucě* > *ruce*).

V historické době se soustava pádových opozic ustálila takto:
U životných jmen

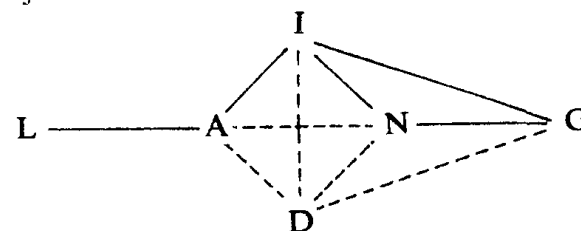
Znamená to, že důležité jsou opozice

- N – A (subjekt – přímý objekt, např. *syn (volá) bratra*)
- N – D (subjekt – 2. objekt, např. *syn (zpívá) bratrovi*)
- N – I (patiens – agens ve větách s pasivem, např. *syn (je bit) bratrem*)
- N – G (jméno – neshodný přívlastek, např. *syn (mého) bratra*)
- A – D (přímý objekt – 2. objekt, např. *(ukázat) bratra synovi*)
- A – L (odlišení funkce předložek s dvojí rekcí, např. *na: na bratra – na bratrovi*)
- A – I (odlišení funkce předložek s dvojí rekcí, např. *za: za bratra – za bratrem*)
- G – D (neshodný přívlastek – 2. objekt, např. *(rada) bratra synovi*)
- G – I (neshodný přívlastek – agens, např. *(zabití) bratra synem*)
- D – I (odlišení 2. objektu od agentu v pas. větách, např. *(věnován) bratrem synovi*)

Naopak nedůležité jsou opozice

- L – D, L – I, L – G (neexistují předložky, které by se pojily zároveň s oběma pády) a opozice G – A. V těchto případech existuje nebo může se vytvořit pádová homonymie.

U neživotných jmen

Důležité jsou opozice

- N – G (jméno – neshodný přívlastek, např. *pád stromu*)
- N – I (jméno – instrumentál nástrojový, např. *hod diskem*)
- A – L (odlišení předložek s dvojí rekcí, např. *na: na strom – na stromě*)
- A – I (odlišení funkce předložek s dvojí rekcí, např. *za: za strom – za stromem*)
- G – I (nesh. přívlastek – instr. nástrojový, např. *(hodnocení) hodu diskem*)

Méně důležité jsou opozice

D – A, D – I, D – N, D – G, protože 2. objekt (dativ prospívající) u neživotných neexistuje a sloves s dativní rekcí jako jedinou opozicí velmi málo. Dále je samozřejmě méně důležitý protiklad A – I (V těchto případech dochází někdy k pádové homonymii.) Nedůležité jsou tytéž opozice jako u životných jmen, tj. L – D, L – I, L – O.

LITERATURA. HUIER, O.: Slovanská deklinace jmenná. Praha 1910; KUZNECOV, P. S.: Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka. Moskva 1961; MAREŠ, F. V.: Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. In: Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1963, s. 51 – 69; ERHART, A.: Studien zur indoeuropäischen Morphologie. Brno 1970.

Gramatické číslo

rozlišujeme dnes dvojí: singulár – pro jedince, plurál pro větší množství než jedinec. Avšak ještě v době historické existovalo v češtině číselných trojí: singulár, plurál a duál. Duál je číselná kategorie velmi stará, předpokládáme ji už pro indoevropský prajazyk. Pro tento předpoklad svědčí zbytky duálu zachované v různé míře v různých indoevropských jazycích (slovanské jazyky, litevština, gótština, klasická řečtina, staroindičtina apod.). V historické době ovšem zastihujeme tuto kategorii všude na ústupu. Genezi zvláštních duálových forem nesporně ovlivnila zvláštní deklinace číslovky pro pojem „dva“. Nebylo to však východisko jedině; některé duálové koncovky jsou asi původu jiného a naopak deklinaci číslovky „dvě“ samy ovlivnily. Duálové formy mívala nejen častěji substantiva pojmenovávající dva stejné tělesné orgány. Běželo tedy zprvu o kategorii párovosti. Z tohoto východiska se tyto zvláštní duálové koncovky šířily i k některým jiným slovům pojmenovávajícím pojmy, které se vyskytují ve dvou. Vlivem kongruence se posléze duálové koncovky rozšířily i k ostatním slovním druhům (k adjektivům, zájmennům). Soustava duálových tvarů se však nikde nerozvinula úplně. Soudíme tedy, že je geneticky starší než soustava pádů v plurálu.

V historické době máme doloženy jen tři duálové deklinační tvary, a to nominativ-akuzativ-vokativ, genitiv-lokál, dativ-instrumentál. Duálové tvary se nevyskytovaly nikdy u všech substantiv, i když se jich

mnohde užívalo nejen při dvojicích, které se vyskytovaly pravidelně spolu, nýbrž i při dvojicích nahodilých.

Pro omezené užití se v historické době přestal duál v povědomí mluvčích odlišovat od plurálu a zanikal ještě snad dříve než v písemných projevech. Stabilnější byly duálové tvary u číslovek *dva, oba* a u substantiv, zatímco u zájmen a u sloves v přítomnu ustupují nejrychleji. V kulturní češtině zaniká duál koncem XV. století. V XVI. století (1533) gramatik Philomates považoval už za „řeč hrubou“, psalo-li se „žádný nemůž dvěma pánomi sloužiti“.

V nové češtině máme jen zbytky duálových tvarů, které ovšem plní funkci plurálu: číslovky *dvě, obě*, některé tvary substantiv *ruce, nohy, oči, uši, kolena, ramena, prsa*, spojení *dvě stě* atd.

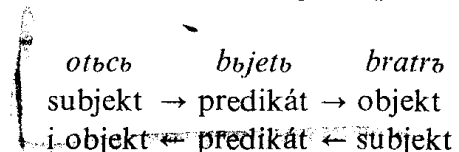
LITERATURA. ERHART, A.: Studien zur indoeuropäischen Morphologie, Brno 1970; KVÍTKOVÁ, N.: Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila. LF, 102, 1979, s. 199 – 211.

Rod

Zprvu uvedeme několik poznámek ke genezi rodu. V nejstarším období indoevropského prajazyka se rozlišovaly dva rody, osobní a věcný, jako u zájmen *kdo, co*, kterými se na realitu kolem nás ptáme. Později vznikly tři rody, a to tak, že se vydělilo femininum z původně jednotné kategorie osobovosti a životnosti. To se ovšem ve starých jazycích chápalo velmi široce (femininy byly například názvy stromů, kdežto jejich plody patřily již do věcné kategorie – do nynějších neuter; maskuliny nebo femininy byly názvy dějů, femininy názvy vlastností atp.). Kategorie rodu se udržela u substantiv i později, když se původní dělení přírody podle tohoto principu stalo již přežitkem, a to proto, že se rodu využilo syntakticky k zdůraznění vzájemných vztahů slov ve větě (shoda přívlastku se substantivem, jmenného přísudku a doplňku s podmětem atd.). V této formální situaci zastihujeme rod i na prahu historického vývoje českého jazyka. Přes svou formálnost se kategorie rodu uplatňovala v deklinaci čím dál tím více a staré deklinační rozdíly, např. mezi u-kmeny a o-kmeny, byly v některých důležitých pádech, jako v nominativu, akuzativu a instrumentálu, setřeny. Kategorie kmene nadto ztratila své sémantické pozadí a většinou i svou formální mani-

festaci (proto se někdy mluví o tom, že v psl. došlo ke „ztrátě pojmu o-kmenů“). Tento princip stále většího uplatňování kategorie rodů v deklinačních paradigmatech a s tím spojené zanikání původních deklinačních typů je hlavní hybnou silou ve vývoji jmenné deklinace. Dnes má rod zčásti funkci onomaziologickou (u jmen živočišných), zčásti syntaktickou, a to v rámci věty i při výstavbě kontextu.

Na konci praslovanštiny došlo v důsledku hláskových změn k homonymii nominativu a akuzativu singuláru u o-kmenů a u-kmenů. V nominativu bylo *volkъ* (za starší předslovanské *vilkos*) podle nom. *synъ* (z původního *sūnus*) a v akuzativu stejně tak bylo *volkъ* (za starší předslovanské *vilkom*) a *synъ* (z původního *sūnum*). Tato homonymie byla na závalu významové zřetelnosti. Tak např. v praslovanské větě *otъcъ bъjetъ bratrъ* nebylo jasné, kdo koho bije, protože funkce subjektu a objektu nebyla vyjadřována slovosledně (postavením před slovesem nebo po něm), jako je tomu dnes v těch jazycích, které nemají koncovkovou flexi. Bylo tu možné dvojí chápání:

Vznikla proto ze syntaktických potřeb nutnost nahradit homonymní tvar akuzativu nějakým jiným tvarem. Bylo tu použito tvaru genitivního, a to patrně proto, že ve větách se záporu již stejně konkuroval akuzativu a u jmen osob byl genitiv funkčně poměrně málo zatížen. Vznikl tak nový tvar, tzv. genitiv-akuzativ. Nyní věta *otъcъ bъjetъ bratra* byla jednoznačná: subjekt → predikát → objekt.

Ve větách s neživým objektem k takové nejasnosti nemohlo dojít, např. věta *bratrъ strojъ domъ* má jasný smysl (subjekt → predikát → objekt). Je tomu tak proto, že slova *domъ*, *gorъ* atd. mohla být podmětem jenom u sloves stavových, tj. takových, která nemohla mít předmět (*domъ stojъ*). Potřeba nového akuzativního tvaru odlišného od formy nominativní byla tedy aktuální jen u jmen životných, a to především u jmen osobních.

Ve staré češtině je situace taková, že u jmen osobních převažuje zřetelně genitiv-akuzativ, např. *králová porodi syna*; *chcem mužě za*

hospodu jmiati, přesto se však jako zbytek staršího stavu vyskytuje starý akuzativ, zejména ovšem po předložkách (ale předložkové pády měly obecně jiné postavení než pády prosté); např. *pro bôh*, *za otec*, *pro hospodin*. Méně častý je v jiných případech, např. *hospodin vsielá anděl boží*; *potočichu* („poslali“) *posel brzý* („rychlého posla“). (V těchto případech jde o názvy osob v podřízeném postavení, které zprvu měly stejné vlastnosti jako názvy zvířat.) Dodnes se původní akuzativ zachoval v příslovečné spřežce *probûh* a v slovenské vazbě *istí za muž* (srovnej i obdobnou vazbu ruskou).

U jmen živočišných převažuje ve staré češtině ještě starý akuzativ, např.:

tento kôň tobě dâm; *beránek upekli*; *vdova ten vepř zabila*; *sem-li ten pes ukradl* atd.

Teprve v průběhu XV. a XVI. století se rozšiřuje genitiv-akuzativ od jmen osobních i ke jménům živočišným a převládá u nich až na sklonku XVI. století. Dnešní stav — *vidím vlka*, *prodal koně*... — se tedy definitivně ustálil až na samém konci XVI. století. Jako stylisticky příznakový archaismus se původní tvar dochoval v obratu *vsednout na kůň*.

Ustálení genitivu-akuzativu u životných maskulin ovšem způsobilo oddělení životných jmen od neživotných. To se začalo projevovat v postupné diferenciaci i v jiných pádech (ta nejdále postoupila v genitivu singuláru); zejména se však tento fakt odrazil v nominativu a akuzativu plurálu. Původně se totiž nominativní tvar lišil v plurálu od akuzativu u životných i neživotných; bylo *vlci*, *hadi* a stejně tak *potoci*, *hříeši*, *noži*, *hrnci*. Byl tedy stav takový:

N <i>vlk</i> — <i>potok</i>	pl. <i>vlci</i> — <i>potoci</i>
A <i>vlka</i> — <i>potok</i>	pl. <i>vlky</i> — <i>potoky</i>

Systémové vztahy, které se projevovaly u životných a neživotných v singuláru, se začaly přenášet do plurálu. U životných byla po vzniku genitivu-akuzativu situace jasná; oba pády se lišily v singuláru i plurálu.

vlk : *vlka* = *vlci* : *vlky*

Tak tomu však nebylo u neživotných. V singuláru byl shodný tvar pro nominativ i akuzativ, v plurálu se však oba pády v tvarech lišily. Tvar *potoci* byl z tohoto hlediska nesystémový a byl nahrazen tvarem *potoky* podle schématu:

$$\begin{aligned} \text{potok} : \text{potok} &= x : \text{potoky} \\ x &= \text{potoky} \end{aligned}$$

Tento proces nahrazování starého nominativu tvarem akuzativním, tedy vznik tzv. akuzativu-nominativu, nastává až na samém rozhraní XVI. a XVII. století po definitivním proniknutí genitivu-akuzativu v singuláru. U jmen místních typu *Lobkovice* a *Hradčany* je tento proces však již starší; akuzativ-nominativ tu dovoľoval odlišení jmen místních od (životných) obyvatelských.

V našich východních nářečích (a ve slovenštině) pronikl genitiv-akuzativ i do plurálu, ale jen u jmen osobních: laš. *viďim tych synkuv*, okrajově východomor. *sedlák mjeu třoch myatců* (slov. *mal dobrých chlapců*). To ovšem mělo za následek, že se v plurálu odlišovala od sebe jména osobní a neosobní. Uplatňuje se tu tedy nikoliv princip životnosti jako v singuláru, nýbrž princip osobnosti. Tato okolnost umožňuje, že se akuzativy-nominativy mohou šířit i ke jménům živočišným; vznikají tak nominativy typu *kapry*, *voly*, *raky*, *barany*. Ve slovenštině se původní nominativy zachovaly jako relikty jen u tří jmen (*vlci*, *psi*, *vtáci*), u ostatních jsou akuzativy-nominativy: *barany*, *orly*, *zajace*, *medvede*, *jelene* atd.

V nové češtině základní rozdělení na tři rody a rozlišování životnosti a neživotnosti uvnitř rodu mužského trvá. V nové době však pozorujeme ústup rodů v plurálu. Ten se sice neprojevuje v jazyce spisovném pro jeho morfologickou archaičnost, ale je jasně patrný v teritoriálních nářečích a v obecné češtině. Ve vlastním skloňování substantiv se projevuje jen částečnou unifikací některých deklinací koncovek, avšak zřetelnější je ústup rodů např. na složených tvarech adjektiv: moravská nářečí a obecná čeština tu odlišují jen životná maskulina od všech ostatních rodů, např.

dobří lidi – *dobří* (resp. *dobré*) *stromi*, *ženi*, *jídla*.

Česká nářečí v užším smyslu a obecná čeština českého typu jsou po této stránce ještě pokročilejší; plurálová adjektiva mají jednotné tvary:

dobří lidi, *stromi*, *ženi*, *péra*.

Toto odstranění rodových rozdílů v plurálu má ovšem i své důsledky morfologické. Protože se stejně říká v nominativu

dobří kluci, *dobří holky*, *pjekní vokna*

a akuzativ u feminin a neuter zní stejně, tj.

dobří holky, *pjekní vokna*,

dostává se tvar *dobří kluci* do akuzativu. Vzniká tzv. nominativ-akuzativ, typický pro celou severovýchodní polovinu Čech a nářečí českomoravská: *pozdravuj kluci*; *viděli sme vojáci*; *mňeli sme kapři* atd. Tento tvar vznikl podle schématu

$$\begin{aligned} \text{holky (nom.)} : \text{holky (ak.)} &= \text{kluci} : x \\ x &= \text{kluci} \end{aligned}$$

Toto vyrovnání nominativu a akuzativu má za následek, že se objevují i tvary nom. pl. *raki* nebo *bodáci* a u životných vede k vzniku tvarů gen. pl. *klucu*, *hošu* atd.

LITERATURA. ROCHER, K.: Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných. Praha 1934; KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1958, s. 79–82; LAMPRECHT, A.: Vztah mezi fonologickým a morfologickým systémem ve slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 71–74; LAMPRECHT, A.: K zakončení nom. sg. o-kmenů v praslovanštině. In: SPFFBU, A 20, 1972, s. 63–66; KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha, 2. vyd. 1981, s. 66–69.

Druhy deklinace

Skloňujeme-li v nové češtině spojení substantiva se zájmenem a s adjektivem, vidíme, že se v jednotlivých pádech koncovky všech tří jmen od sebe značně liší, ačkoli gramatické významy, které vyjadřují, jsou shodné.

Např.: *ten dobrý člověk* (nominativ singuláru maskulina životného), *toho dobrého člověka* (genitiv singuláru maskulina životného) atd.

Je to proto, že každé ze skloňovaných tří jmen patří k jinému druhu deklinace: substantivum k deklinaci jmenné, zájmeno k zájmenné.

a adjektivum k deklinaci adjektivní, z historického hlediska nazývané deklinací složenou. Původnější je deklinace jmenná a zájmenná, jejíž vznik sahá do ide. dávnověku. Deklinace složená vznikla skládáním a splynutím koncovek deklinace jmenné a skloňovaných zájmených tvarů, její počátky spadají do období baltoslovanského.

Podle deklinace jmenné se v historické době skloňují substantiva, jmenné tvary adjektiv (např. *chud, pěš, bratrův, matčin*), některé číslovky (číslovky *tři – deset; čtvrt, pátá*...), a dochovaly se i zbytky jmenné deklinace původních participií nt-ových, s-ových, l-ových, n-ových, r-ových.

Deklinace zájmenná se uplatňuje u původních zájmen, tj. zájmen osobních, některých ukazovacích, přesívních a tázacích (*ten, on, j(en), veš, můj, náš, s(en), kto, č(so), atd.*) a dále u číslovek jeden, dva, dvój, trój.

O deklinaci složené mluvíme při skloňování delších (tzv. určitých) tvarů adjektiv (*dobrý, pěší, vlčí*) a u novějších zájmen (*který, jaký*...).

DEKLINACE JMENNÁ

Jak bylo řečeno už dříve, v prajazyce byla deklinace jmen určována především kmenotvorným formantem, tzv. tématem. Kmenotvorným formantem mohl být vokál nebo spojení vokálu s konsonantem. Podle toho se rozlišovala deklinace vokalická a konsonantická. Pro další vývoj v praslovanštině a v historických jazycích slovanských byly významné tyto vokalické deklinace: o-kmeny, u-kmeny, a-kmeny, i-kmeny a ů-kmeny. Z původního většího množství deklinací konsonantických mají pro vývoj ve slovanských jazycích význam n-kmeny, nt-kmeny, r-kmeny, s-kmeny a t-kmeny.

Princip rodový, který se v indoevropštině začal uplatňovat ve vlastní deklinaci jmen, projevil se především v rodové diferenciaci některých produktivních deklinací (o-kmeny se rozdělily na maskulina a neutra, podobně tomu bylo u u-kmenů a n-kmenů, i-kmeny se pak rozštěpily na maskulina a feminina). Deklinace méně produktivní touto rodovou diferenciací už zasaženy nebyly. Tak se ovšem původní počet deklinačních typů značně zvýšil.

PRAČESKÉ (PŘÍPADNĚ STAROČESKÉ) DEKLINAČNÍ TYPY

Deklinace vokalické

Mužské o-kmeny

Pračeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>chlap</i>	1., 4., 5. * <i>chlapa</i> (stč. <i>chlapy</i>)	1. <i>chlapi</i>
2. <i>chlapa</i>	2., 6. <i>chlapů</i>	2. <i>chlap</i>
3. <i>chlapu</i>	3., 7. <i>chlapoma</i>	3. <i>chlapóm</i>
4. <i>chlap</i>		4. <i>chlapy</i>
5. <i>chlape</i>		5. = nom.
6. <i>o chlapě</i>		6. <i>o chlapiech</i>
7. <i>chlapem</i>		7. <i>chlapy</i>

Nepůvodní je instrumentál singuláru. Koncovka *-em* je zde přejata od u-kmenů (< *synъmb*). Ve staroslověnštině je tvar *chlapomъ*; tedy původní tematický vokál *-o-* s pádovou příponou *-mb*.

V historické době pozorujeme u této deklinace jisté změny. Ty byly způsobovány různými faktory. Z nich nejdůležitější jsou tyto:

1. prosazování principu životnosti a neživotnosti,
2. odstraňování tvarové homonymie ve funkčně odlišných pádech,
3. snaha zabránit nefunkční souhláskové alternaci ve kmeni,
4. tendence k unifikaci koncovek v některých pádech,
5. vliv jiných deklinačních typů.

(Tyto faktory ovlivňují pochopitelně i vývoj jiných deklinačních typů. Kromě nich se ve vývoji deklinace uplatňují ještě faktory další; mezi nejdůležitější z nich patří tlak plánu slovotvorného a frekvence jednotlivých jmen v textech.)

Pronikající princip životnosti způsobil, že původní akuzativ singuláru, shodný s nominativem, byl nahrazen tvarem genitivním. Jména neživotná si ponechala tvar původní. V plurálu se jména neživotná odlišila od životných přejetím akuzativního tvaru do funkce nominativní. (Viz předchozí výklad o gramatickém rodu.)

Odlišení jmen životných od neživotných pronikalo i do jiných pádů. K diferenciaci bylo využito především koncovek u-kmenových. Bylo to možné proto, že u-kmeny se shodovaly s naší deklinací rodově a nominativu singuláru obou deklinací se formálně nijak nelišily: měly shodné zakončení tvrdou souhláskou (původně -b). Tak se asi koncovky mužské deklinace zdvojily; mohlo se užívat původně u-kmenových a o-kmenových koncovek vedle sebe. Této dvojitosti využil pak jazyk později k diferenciaci jmen životných od neživotných, případně osobních od neosobních.

Tak v genitivu singuláru si tvar o-kmenový ponechala substantiva životná (*chlapa*), neživotná začala užívat koncovky u-kmenové (*hradu*). Ani v nové češtině však toto odlišení není zcela důsledné. I některá neživotná jména si zachovávají původnější -a; především stará, velmi frekventovaná jména, která bývají morfologicky vždy konzervativnější (*sklepa, popela, lesa, dvora, oběda, večera, chleba, sýra*...). Dále se tato koncovka vyskytuje u místních jmen na -ov a -ín a u starých substantiv, která se jim podobají (*ostrov, komín, mlýn*...) a u starých vlastních jmen cizího původu se stejným zakončením (*Berlina, Kolína, Londýna, Mnichova*).

V nominativu plurálu vedle o-kmenové koncovky -i se po celou historickou dobu vyskytuje i u-kmenové zakončení -ové bez jakékoli významové nebo gramatické diferenciaci (*bohové, pánové – býkové, hadové – časové, potokové*). Teprve v době národního obrození se koncovka -ové ustaluje u jmen osobních vedle koncovky -i, kdežto jména živočišná mají pouze -i. Pokud se v nové době vyskytuje koncovka -ové jinde než u jmen osobních, má silně archaické zabarvení (*skutkové, hříchové*...). Toto rozdělení je důsledkem pronikající kategorie personálnosti proti nepersonálnosti (srovnej jinak „nefunkční“ koncovku v nové češtině u jo-kmenů – *otcové, mužové*).

Přípona -ové je od původu krátká; délka se sem dostala analogií podle nominativu s konsonantickou příponou -é (*zeměné, přátelé*) a sem pak od mužských i-kmenů (viz dále). Koncovka -ové je v nové češtině u jmen osobních poměrně produktivní; je vhodné proto, že zabraňuje homofonii (stejně výslovnosti) nominativu a akuzativu plurálu u mnoha osobních jmen, která se skloňují podle tvrdého typu: původní nominativ *filozofi* i akuzativ *filozofy* ve výslovnosti splýval [filozofi], podobně u jmen *ekoncm, ríad, mazal* apod. Koncovka -ové proniká i u jmen osobních, která patřila k jo-kmenům (viz výše).

V dativu singuláru se u-kmenová koncovka -ovi rozšířila po jistém kolísání (*ostnovi, bojovi*) nakonec u jmen životných (osobních i zvířecích).

Vliv u-kmenové deklinace ovšem u této rodově diferenciaci nekončil. U-kmenových koncovek využil jazyk všude tam, kde koncovky o-kmenové nevyhovovaly nebo byly z nějakých důvodů nepohodlné.

Tak např. ve vokativu singuláru původní koncovka -e způsobovala palatalizaci předcházejících zadopatrových souhlásek *k, ch, h, g*. Protože se jazyk souhláskové alternaci ve kmeni brání, pronikla u takových jmen koncovka u-kmenová (nč. *otroku, lenochu, vrahu, biologu*). Pouze frekventovaná stará jména *člověk* a *bůh* si zachovala vokativy původní, a to proto, že se pojetím blíží citoslovcím (*člověče!, bože!*).

Důležité je vítězství u-kmenové koncovky -ův v genitivu plurálu. Tak byla odstraněna nežádoucí tvarová homonymie s nominativem, případně i akuzativem singuláru. Na začátku historické doby, tj. v nejstarších písemných památkách českých, nacházíme původní bezkoncovkový genitiv plurálu jen zřídka; např.:

bóh, čas, hřiech, súsěd, vlas, vóz...

Tyto tvary se vyskytují hlavně po předložkách a v takových spojeních, kde je pád jednoznačně patrný:

do čas budem mieti hosti; paddesát vóz atd.

V dativu plurálu se ve staré češtině dost hojně vyskytovala krátká varianta koncovky: -om (podobně i u o-kmenů středních). Dnes ji nacházíme jen v dialektech, zato však na rozsáhlých oblastech: v českých nářečích severovýchodních, v západních Čechách a na celé východní polovině Moravy.

Konečně pozorujeme změnu v lokálu plurálu. Zde se vedle původní o-kmenové koncovky -iech po celou dobu historickou vyskytuje i zakončení -ech. Tato koncovka nakonec zvítězila, ovšem poměrně pozdě, až za národního obrození. V nové češtině je zakončení -ích pouze u jmen končících na -g, -h, -ch, -k (*o bioloziích, vraziích, hošiích, potomciích*) a ojedinele u substantiv na -s, -z, -l (*v lesiích, v kosteliích* apod.) vedle koncovky -ech. K vytlačení původního -ích z lokálu plurálu došlo pravděpodobně ze snahy zabránit měkčení kořenné souhlásky, které by bylo jinak při koncovce -ích nutné. U typu *vrah, hoch*... jsou původní

tvary uchovány vlivem nominativu životných jmen, kde dochází k obdobnému střídání kořených souhlásek (*vrah – vrazi, hoch – hoši* atp.). Po splynutí *i* a *y* ve výslovnosti je toto střídání jediný příznak, který odlišuje nominativ plurálu od akuzativu (ve výslovnosti [*hoši – hochi, vrazi – vrahi*]). Stejně lokálové tvary mají ovšem i podobná jména neživotná, u nichž obdobná nominativní opora neexistuje (např. *o krocích, rozích* atd.). To však lze připsat archaičnosti morfologické normy: u většiny substantiv, která sem patří, pronikají novotvary bez konsonantické alternace: *na drátkách, o plechách, v tepláčkách* atd. Tyto novotvary jsou progresivní, kdežto tvary původní jsou – zvláště v hovorové češtině – na ústupu.

V malé míře se dochoval i původní lokál singuláru. Koncovka *-ě* diftongického původu palatalizovala rovněž předcházející souhlásky a tak byla porušována jednota kmene (*mech – o mešě, krok – o kročě* atd.). Proto bylo původní *-ě* v době historické vytlačováno koncovkou *-u*, která vypadá jako u-kmenová, avšak pravděpodobnější je možnost, že je to koncovka dativní přejatá do lokálu. Toto přejetí bylo možné proto, že lokál singuláru byl v době historické vždy pád předložkový; vlastní funkce byla tedy patrná z předložky a nebylo třeba jedinečné pádové koncovky. Takový dativ-lokál není ojedinělý: podobně byla přejata z dativu i u-kmenová koncovka *-ovi* a řada dalších koncovek, jak bude patrné při výkladech o jiných deklinačních typech.

V nové češtině má koncovka *-e/ě* omezený výskyt. Užívá se jí hlavně v místních určeních (*na stole, na hradě...*) a pak u jmen, která si zachovávají archaickou flexi pravidlem: velmi frekventovaná stará substantiva, místní jména vlastní apod., například *v lese, v koutě, v Benešově, na Tetině...* Avšak i u mnoha takových jmen se například po předložce *o* objevují tvary s koncovkou *-u* (*na dubě – o dubu, v Benešově – o Benešově*). Je tedy patrné, že předložkové tvary s koncovkou *-ě* tu poněkud získávají charakter příslovci.

Důsledkem tendence k zániku rodových rozdílů v plurálu je i unifikace některých koncovek v lidových nářečích a obecné češtině. Je to zejména instrumentál plurálu, který nahrazuje původní koncovku, ostatně ne zcela vyhovující pro homonymii s akuzativem a případně nominativem, koncovkou *-mi* (*časmi*) nebo *-ami* (*rohami*), později pak duálovým a-kmenovým zakončením *-ama* (ve většině českých dialektů); méně často se v dialektch vyskytuje koncovka *-ami, -oma, -mi* atd.

(okrajově východomoravské a lašské). Pouze nejarchaičtější úseky českých nářečí, střední část nářečí východomoravských a nářečí doublebské, zachovávají původní staročeské tvary dodnes.

Také v dativu a lokálu mají některé dialekty tvary jednotné pro všechny rody.

Kromě uvedených změn a přesunů najdeme v historické době u mužských o-kmenů ještě další novotvary, většinou přejaté od jiných deklinačních typů. Tak v nominativu plurálu se vedle původnějších koncovek *-i, -y*, příp. *-ové*, objevuje i konsonantická koncovka *-ě*, přejatá od jmen na *-janin* (*měščeně*) a koncovka *-ie* (nč. nář. *-i*), jež náležela původně mužským i-kmenům (*holubie, l'udie...*). Poslední koncovka žije v nové době jen v některých dialektch (například východomoravské *chlapí, holubí...*, jihozápadočeské *vlcí, zedňící* apod.). Dnešní kvantita nominativních koncovek obsahujících *e* má původ v i-kmenovém *-ie*. Odtud se délka přenesla ke koncovce *-ě* a dále k *-ové* (viz výše).

Mužské jo-kmeny

jsou hláskovou obdobou původních o-kmenů. Některé jejich koncovky se odlišily v době praslovanské působením hlásky *-j-*, která se připínala na kořen před koncovku.

Pračeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>oráč</i>	1., 4., 5. <i>oráča</i> (stč. <i>-ě</i>)	1. <i>oráči</i>
2. <i>oráča</i> (stč. <i>-ě</i>)	2., 6. <i>oráčů</i>	2. <i>oráčů</i>
3. <i>oráčů</i>	3., 7. <i>*oráčema</i> <i>-oma</i>	3. <i>*oráčem</i> <i>-óm</i>
4. <i>oráč</i>		4. <i>oráčě</i>
5. <i>oráčů</i> (<i>otče</i>)		5. = nom.
6. <i>o oráči</i>		6. <i>o oráčích</i>
7. <i>oráčem</i>		7. <i>oráči</i>

Z deklinace o-kmenové nelze hláskoslovně (tj. jako důsledek psl. přehlásek) odvodit pouze jediný tvar, a to vokativ singuláru (*oráču*). Ten je přejat od někdejších ju-kmenů, které však jinak zřejmě splynuly s deklinací jo-kmenovou. Vedle tohoto tvaru se vysky-

tuje u některých substantiv koncovka *-e* (*otče, kněže*). Je to pozůstatek z doby, kdy tato substantiva patřila k deklinaci o-kmenové (tj. před tzv. třetí palatalizací). Tvarová archaičnost vokativu je snadno vysvětlitelná výjimečným postavením vokativu mezi ostatními pády.

Tvary dativu-instrumentálu duálu *oráčema* a dativu plurálu *oráčemi* jsou praslovanské; byly však nahrazeny analogickými tvary o-kmenovými (*oráčoma, oráčóm*). Po změně *'o > 'e* (*'o > 'ě*) ve 14. století vznikly tvary *oráčema, oráčiem*. Opět však byly odstraněny analogické s „tvrdými“ typy, takže novočeský dat. pl. *oráčům* je hláskově obměněná „původní“ forma *oráčóm*.

Tvary typu *oráč* prošly v době historické všemi náležitými hláskovými změnami (*'a > ě, 'u > i, 'e > e*) a v důsledku toho se tato deklinace ještě více vzdálila od deklinačního typu tvrdého (tj. původního o-kmenového). V archaických nářečích, kde k přehláskám nedošlo (východní Morava, Lašsko), se naopak obě deklinace sblížily, takže dnes se liší pouze v akuzativu plurálu a v nominativu plurálu u neživotných (*hrady – koše*).

Jo-kmeny prošly obdobným vývojem jako o-kmeny, pokud se týká rozlišení na životné a neživotné (tj. proniknutí genitivu-akuzativu v singuláru u životných, akuzativu-nominativu v plurálu u neživotných). Vliv u-kmenů byl však o něco menší; na rozdíl od o-kmenů není využito u-kmenové koncovky v genitivu singuláru neživotných a v malé míře se vyskytuje nominativ plurálu na *-ové*. Jen v moravských dialektech je časté u-kmenové zakončení v genitivu singuláru u abstrakt a jmen látkových (např. *plaču, čaju, pepři* apod.). V dativu sg. pronikal tvar *oráčovi* (po změně *'o > ě oráčěvi*, po čase analogií znovu *oráčovi*).

Stejně jako u o-kmenů se vyskytuje dativ-lokál, a to už od rané historické doby, např. *u měšcu AlbBoh, u boju, v meču* ŽaltWittb. Změnou *'u > i* došlo sice k novému vyrovnání s tvarem původním, avšak tendence k dativu-lokálu se prosazovala dále, jak svědčí například staročeské doklady *o ciesařovi DalC* (*o dědicěvi Hrad*) i současný spisovný tvar *o mužovi* (který touto formou nadto eliminuje homonymní dat. sg. s nom. a instr. pl.) nebo moravské (i z části českomoravské) nářeční podoby typu *na kopcu*, popř. *na koňovi* apod. Podobně byl záhy nahrazen původní nevyhovující genitiv plurálu, a to tvary s koncovkou u-kmenovou (*oráčův*), nebo i-kmenovou (staročeské četné doklady

gen. pl. *muží, koní, vojí* ...). V době historické však převládla koncovka u-kmenová; i-kmenové zakončení se dodnes drží u jména *kůň* (*koní*), v archaických dialektech pak častěji (laš. *deset haliřů, koši*, východomoravské *bez vlasí, fúsi* ...). V dativu plurálu už na začátku doby historické zcela zvítězil tvar o-kmenový (*mužóm, mečóm*), jediný novočeský tvar *koním* je asi svědectvím o někdejší provedení změny *'o > ie* v dativu plurálu.

Mužské jo-kmeny

Substantiva typu *r'ebri* (stč. *řebří*) vytvořila v době pračeské zvláštní deklinaci. Od původu jsou to jo-kmeny, před jejichž kmenotvornou skupinou stál *ь*. V důsledku stažení skupiny *-bj-* s následující samohláskou se koncovky této deklinace značně odlišily od původního jo-kmenového sklonění. Tak vznikl nový deklinační typ *ьjo-kmenů* (stažených jo-kmenů).

Pračeské sklonění (rekonstrukce):

singulár	duál	plurál
1. <i>r'ebri</i>	1., 4., 5. <i>r'ebriá</i>	1. <i>r'ebri</i>
2. <i>r'ebriá</i>	2., 6. <i>r'ebriú</i>	2. <i>r'ebri</i>
3. <i>r'ebriú</i>	3., 7. <i>r'ebriema</i>	3. <i>r'ebriem</i>
4. <i>r'ebri</i>		4. <i>r'ebrie</i>
5. <i>r'ebri</i>		5. = nom.
6. <i>o r'ebri</i>		6. <i>o r'ebriich</i>
7. <i>r'ebriim</i>		7. <i>r'ebri</i>

Do začátku doby historické proběhlo tu několik důležitých hláskových změn a několik analogických přejetí morfologických. Koncem 13. století pak vypadala naše deklinace takto:

singulár	duál	plurál
1. <i>řebří</i>	1., 4., 5. <i>řebrie</i>	1. <i>řebří</i>
2. <i>řebrie</i>	2., 6. <i>řebriú</i>	2. <i>řebří</i>
3. <i>řebriú</i>	3., 7. <i>řebřima</i>	3. <i>řebřim</i>
4. <i>řebří</i>		4. <i>řebrie</i>
5. <i>řebří</i>		5. = nom.
6. <i>o řebří</i>		6. <i>o řebřích</i>
7. <i>řebřim</i>		7. <i>řebřimi</i>

Podle složené deklinace vznikly novotvary dativu-instrumentálu duálu *řebrima*, dativu pl. *řebrim* a instr. pl. *řebrimi*.

Tato deklinace se rozdělila na životnou – *Juří* a neživotnou – *řebrí* a hláskoslovně se vyvíjela. Provedly se zde změny *'a > ie*, *'u > i*, monoftongizace *ie > í*. V důsledku toho se singulárová deklinace stala nezřetelnou, pouze instrumentál se lišil od ostatních pádů, které měly jednotnou formu *řebrí*. Z této příčiny a dále pro svou nepočetnost začala tato deklinace upadat, až posléze zanikla.

Ve staré češtině se podle tohoto vzoru skloňovala substantiva *hřebí*, *čřeví*, *kli*, *pondělí*, *řepí*, *úli* ... a mužská jména osobní vzniklá většinou ze jmen latinských na *-ius*: *Juří*, *Antoní*, *Mauricí*, *Theodosí* ... V době úpadku této deklinace přecházejí substantiva, která sem původně patřila, k jiným deklinacím typům. Původní tvary si uchovala jen substantiva *pondělí* a *září*, a to za cenu změny gramatického rodu: změnila se v neutra. Jiná substantiva měnila deklinační typ připojováním různých přípon apod.: *hřebí* → *hřebík*, *čřeví* → *střevíc*, *kli* → *klih*, *úli* → *úl* atd. Osobní vlastní jména *Jiří* a *Jiljí* si z původního sklonění zachovala některé tvary, jichž se ovšem dnes archaicky užívá jen v ustálených rčeních (*na svatého Jiří*, *Jiljí*). Jinak se tato jména skloňují podle deklinace složené. Většina podobných jmen však změnila deklinaci stejným způsobem jako obecná jména tohoto typu: *Antoní* → *Antonín*, *Bartolomí* → *Bartoloměj*, *Innocenci* → *Inocenc* ...

Kolísání mezi o-kmeny a jo-kmeny

Některá jména cizího původu končící na *-l* přecházela ve staré češtině k jo-kmenům, protože cizí *l* bylo artikulačně bližší staročeskému měkkému než *l* tvrdému: *Abel*, gen. *Abele* ..., podobně *artikul*, *konšel*, *mandel*, *věrtel* atd. Podobné kolísání pozorujeme i dnes v nářečích, kde obě *l* splynula stejně jako ve spisovném jazyce. Srovnej českomoravské nářeční nom. pl. *smysle*, *oumysle*, *stole*, lok. sg. *na stoli* ...

Rovněž cizí *r* bylo v rané staré češtině artikulačně blízké *r'* měkkému a to vedlo k obdobnému kolísání, které přežívalo zčásti i poté, co se toto *r'* změnilo v ř. Máme tedy doloženy formy *klášter*, gen. *klášteru* i *klášterě*, gen. *klášterě*, podobně *mistr*, dat. *mistru* i *mistrě*, dat. *mistrě* apod.

Podobné kolísání pozorujeme v nářečí u substantiv na *-s*, *-z*. Tato jména, od původu o-kmenová, přecházejí často k měkkému typu sklonění: českomoravské nář. lok. sg. *o časi*, *na vozi*, nom. pl. *lese*, *voze* ... Obdobné plurálové tvary se vyskytují i v nářečích hanáckých a východomoravských. O pozadí tohoto kolísání viz u a-kmenů.

Substantiva na *-janin*, *-tel'* a *-ar'*

Tato substantiva si v historické době uchovávali některé původní tvary konsonantické (v plurálu). Většina historických deklinačních tvarů je však nepůvodní; jsou to formy přejaté od sklonění o-kmenového nebo jo-kmenového.

Jména na *-janin* si uchovávali původní tvar v nominativu plurálu: *zeměné*, *měščěné*, *Moravěné*, *Lužěné*. Podobně i jména na *-tel'*: *přietelé*, *učitelé*, *kazatelé*. K těmto tvarům vznikl u jmen na *-janin* nový singulár se zkráceným kmenem. Skloňuje se podle o-kmenů (*zeman*).

Ke jménům na *-janin* patří také místní jména *Hradčany*, *Lipany*, *Moravany* ... (= akuzativ-nominativ).

Konsonantická koncovka *-é* byla hojně přejímána i jinými jmény osobními: *pohané*, *apoštolé*, *súsědé* ...

Rovněž v genitivu plurálu se zachovalo do staré češtiny původní konsonantické zakončení (*-b*): *zeman*, *přátel*. Tento tvar se u jmen na *-janin* shodoval s tvarem o-kmenovým; u jmen na *-tel'* je průkazný, protože jo-kmenový tvar by musel končit měkkým *-l'* (důsledek by byla přehláska i v gen. pl. *přietel'*). Do nové češtiny se původní tvar genitivu plurálu uchoval u jmen na *-janin* v platnosti místní (*do Lipan*, *Hradčan* ...).

V nejstarších památkách českého jazyka se dochovaly rovněž původní konsonantické tvary lokálu plurálu: *Brěžas* (= „v Brěžanech“), *Dolas*, *Lužas*, *Vrbčas*, *Polas*. Tyto podoby žily až do století XIV. a jako archaismy dožívaly do století XVI. Udržely se tak dlouho proto, že se nechápaly jako deklinační tvar, nýbrž jako výraz povahy příslovečné.

V ostatních případech bylo původní sklonění už dávno zatlačeno tvary o-kmenovými: v akuzativu, lokálu a instrumentálu pronikly koncovky běžných mužských deklinačních typů.

Substantiva na *-ar'* mají ve starém jazyce nejčastěji tvary jo-kmenové. Z původního sklonění se zachoval genitiv plurálu (*Psár*, *Kravar*,

Štítar). Na původní konsonantické sklonění těchto jmen ukazuje i dnešní nom. pl. v archaických nářečích: východomor. *kravaře, pekaře*, laš. *kravaře, kožaře, pekaře*...

Mužské u-kmeny

Pračeské sklonění by vypadalo asi takto:

singulár	duál	plurál
1. <i>syn</i>	1., 4., 5. <i>syny</i>	1. <i>synove</i>
2. <i>synů</i>	2., 6. <i>*synovu</i>	2. <i>synův</i>
3. <i>synovi</i>	3., 7. <i>*synma</i>	3. <i>*synem</i>
4. <i>syn</i>		4. <i>syny</i>
5. <i>synu</i>		5. = nom.
6. <i>o synu</i>		6. <i>o synech</i>
7. <i>synem</i>		7. <i>*synmi</i>

Některé z těchto tvarů se do historické doby nedochovaly (genitiv lokál duálu, dativ-instrumentál duálu, dativ plurálu, instrumentál plurálu). V důsledku shody gramatického rodu a podobnosti některých tvarů (zejména nominativu singuláru, akuzativu plurálu apod.) splynuly tato deklinace s deklinací o-kmenovou. Její tvary přitom nezánikly, nýbrž téměř všechny se uchovaly zprvu jako dubletní tvary o-kmenové deklinace, později pak jich bylo využito k vyjádření rozdílu v životnosti, případně převládly i tam, kde původní o-kmenové tvary z nějakých důvodů nevyhovovaly (viz u deklinace o-kmenové).

Vokativ *synu* se zachoval proto, že vokativ má výjimečné postavení mezi pády; nevstupuje do syntaktických vztahů ve větě. Nadto byl hláskově výhodný, a proto se jeho koncovka rozšířila zčásti i u deklinace mužského typu *chlap* (viz o tom výše).

U-kmenová deklinace byla sice nepočetná co do množství jmen, která k ní patřila, byla to však jména velmi frekventovaná, např. *syn, dóm, vól, pól, med, led* atd. Tak si můžeme vysvětlit poměrně značný vliv tohoto typu v rozvoji mužské jmenné deklinace.

Původní ju-kmeny zanikly už v době praslovanské; jediným jejich reliktem je vokativ historických jo-kmenů (*oráču* místo očekávaného *oráči*). Viz u jo-kmenů.

Střední o-kmeny

Toto sklonění vzniklo rozštěpením původních jednotných o-kmenů nerozlišených rodově. Při odlišení nominativních a akuzativních singulárových přípon si právě neutra patrně uchovala původnější podobu. Dále se rozlišily i nominativy a akuzativy plurálu a duálu. S těmito odlišnými znaky se o-kmenová deklinace stala nejdůležitějším reprezentantem neuter.

Pračeské tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>město</i>	1., 4., 5. <i>městě</i>	1. <i>města</i>
2. <i>města</i>	2., 6. <i>městů</i>	2. <i>měst</i>
3. <i>městu</i>	3., 7. <i>městoma</i>	3. <i>městóm</i>
4. <i>město</i>		4. <i>města</i>
5. = nom.		5. = nom.
6. <i>o městě</i>		6. <i>o městiech</i>
7. <i>městem</i>		7. <i>městy</i>

Instrumentál singuláru je nepůvodní; viz výše u vzoru *chlap*.

* Vývoj v historické době byl mnohem klidnější než u o-kmenů mužských. Jednak zde nedošlo k rozlišení na jména životná a neživotná a pak vliv u-kmenů byl ve srovnání s mužskou deklinací mnohem slabší, protože střední u-kmeny zanikly už v předchozích epochách. Vykonával se tedy tento vliv zprostředkovaně, skrze deklinaci mužskou, a uplatnil se pouze v lokálu plurálu, kde u-kmenová koncovka byla o to výhodnější, že nevyvolávala alternaci předcházející souhlásky, a proto u tohoto „tvrdého“ typu zvítězila nad původním zakončením *-iech* (> *-ich*). U jmen na *-ko, -cho, -ho, -go* se dnes téměř důsledně uplatňuje koncovka *-ách* (*na kolečkách, ve jhách*...); u ostatních neuter typu *město* se obecně objevuje už od nejstarší doby, ale nepřevládla a nepronikla do spisovného jazyka.

Další změnu pozorujeme v lokálu singuláru. Podobně jako u maskulin, i zde je původní koncovka *-ě* na ústupu před dativním *-u*, a to už od počátku XIV. století. Jsou např. doloženy staročeské tvary *v jezeru, u vojsku* apod. V nové češtině se sice *-ě* vyskytuje poměrně často, tuto

koncovku však nacházíme hlavně jen u substantiv starých-s konkrétním významem, ve spojeních označujících místo a čas (*v blátě, na seně, v létě, po jídle, na jaře* apod.). Substantiva abstraktní, slova nověji vytvořená, slova cizího původu apod. mají častěji nepůvodní -u: *v budoucnu, po právu, na ministerstvu, o procentu...*, podobně jména na *-ko, -cho, -ho, -go*, která se tak vyhýbají souhláskové alternaci: *v oku, na suchu...*

Jiné inovace se objevují v dativu plurálu, a to už v jazyce starém (počínaje XIV. stoletím). Podporovány koncovkou nominativu plurálu (-a) a tendencí ke sblížení ženského a středního rodu v plurálu, pronikají sem koncovky a-kmenové, např. *městám, slovám...* Tyto tvary sice ve spisovném jazyce nezdolaly, dodnes se však drží ve východnějších nářečích (nářečí hanácká, zčásti východomoravská a lašská).

V instrumentálu plurálu je v novém jazyce situace podobná jako u maskulin. Pod jejich vlivem také od konce XIV. století začaly pronikat novotvary typu *městmí, městami*; původní tvar *městy* na rozdíl od maskulin však protisystémovou homonymií netrpěl. Původní tvary dnes zachovává pouze jazyk spisovný; obecná čeština a teritoriální nářečí zde mají většinou unifikované novotvary s koncovkami *-ama, -ami...* Výjimku tvoří nářečí doudlebské a nejarchaičtější část nářečí východomoravských, kde jsou dnešní tvary shodné většinou se stavem staročeským.

Střední jo-kmeny

Pračeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>mor'e</i> (stč. <i>moře</i>)	1., 4., 5. <i>mor'i</i>	1. <i>mor'a</i> (stč. <i>mořě</i>)
2. <i>mor'a</i> (stč. <i>mořě</i>)	(stč. <i>moři</i>)	2. <i>mor'</i> (stč. <i>moři</i>)
3. <i>mor'u</i> (stč. <i>mořu</i>)	2., 6. <i>mor'ú</i>	3. <i>*mor'em// -óm</i>
	(stč. <i>mořú</i>)	(stč. <i>mořóm</i>)
4. <i>mor'e</i> (stč. <i>moře</i>)	3., 7. <i>*mor'ema</i>	4. <i>mor'a</i> (stč. <i>mořě</i>)
5. = nom.	(stč. <i>mořoma</i>)	5. = nom.
6. <i>o mor'i</i> (stč. <i>moři</i>)		6. <i>o mor'ich</i>
		(stč. <i>mořích</i>)
7. <i>mor'em</i> (stč. <i>mořem</i>)		7. <i>mor'i</i> (stč. <i>moři</i>)

Všechny pračeské tvary je možno hláskoslovně vyložit z tvarů deklinace o-kmenové. Po historických hláskových změnách (*'a > ě, 'u > i a ě > e*) se tato deklinace ještě více vzdálila od o-kmenů. V dativu plurálu a dativu-instrumentálu duálu se vedle původních tvarů často objevují tvary o-kmenové.

V genitivu plurálu se už v nejstarších památkách setkáváme také s nepůvodními tvary s koncovkou *-i* (*polí, srdcí...*). Toto zakončení bylo přejato od deklinačního typu *znamenie*. Jeho zobecnění napomáhaly obdobné genitivy plurálu u jiných měkkých deklinačních typů (stč. *duší, kostí, i muži, koni*). Původní bezkoncovkové tvary se drží nejdéle u jmen na *-ce* a *-išce* (*vajec, pastvišč*). Zhruba stejný stav se udržel až do nové češtiny. Pouze některá archaická nářečí mají bezkoncovkové tvary v poněkud větší míře. Velmi brzy začal u tohoto typu pronikat dativ-lokál v singuláru (např. *na sirdcu Túl, na pol'u ŽaltGlosMuz, u mořu ŽaltWittb atd.*). Historie tohoto novotvaru je analogická s jo-kmeny mužskými.

V dativu plurálu se ve staré češtině vyskytoval o-kmenový tvar *mořóm*. Jeho přehláskou vznikla podoba *mořiem*, z níž je novočeské *mořím*.

V některých nářečích, kde neproběhly přehlásky, směřuje deklinace středních jo-kmenů v singuláru k splynutí s o-kmeny. Zde pronikl plně nepůvodní lokál singuláru vyrovnaný s dativem: mor. *na polu, na srcu...* Projevem této tendence je i přizpůsobení koncovky nominativu a akuzativu singuláru, srv. opavskolašské *srco, lico, mořo, ojo, poledňo...* Tyto dialekty tak zčásti nebo úplně eliminují systémově nevýhodnou homonymii nom. a ak. singuláru a plurálu, nadto i homonymii nominativu a genitivu sg.

Vývoj dativních, lokálových a instrumentálových tvarů plurálu v nářečích je obdobný jako u jiných deklinačních typů.

Přechod od jo-kmenů k nt-kmenům

Ojedinelá jména středního jo-kmenového sklonění změnila během historické doby flexi a přešla ke sklonění nt-kmenovému. Už ve staročeské době je doložen genitiv plurálu od *vole* v podobě *volat*, od *hradiště* – *hradišt'at*. Do nové češtiny přešly plně k nt-kmenům původní jo-kmeny *vôle* a *koště*. V některých nářečích, zejména českých v užším smyslu a v západní části území hanáckého, přešla k typu *kuře* všechna

jména na *-iště* (*strniště*, *strniště*...). Někde se tak skloňují i jména jiná (*srdce*, *voje*, *vejce*...). Přejít mezi těmito deklinacími typy měl asi příčinu v nově (jako důsledek změny *'a > ě > e*) vzniklé homonymii nominativu a genitivu sg. a nominativu pl., která původní jo-kmeny znevýhodnila.

Přejít měl dobré předpoklady ve stejném zakončení nominativu singuláru, dále v poměrné nepočetnosti středních jo-kmenů a naopak velké produktivitě sklonění nt-kmenového. Dokonce sem přešla i některá neutra o-kmenová: jihočesky *hňízdo* – dat. *hňízdeti*, *místo* – *místeti*; hanácky *hňízdo* – gen. *hňízdeti*, *hidro* („jádro“) – pl. *hydrata*.

Střední jo-kmeny

se vyvinuly z těch jo-kmenů, které měly před kmenotvornou skupinou *-b-*. Po stažení se vytvořily odlišné dlouhé koncovky podobné jako u mužského vzoru *řebří*.

Pračeské tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>znamenie</i>	1., 4., 5. <i>znamení</i>	1. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)
2. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)	2., 6. <i>znameňú</i>	2. <i>znamení</i>
3. <i>znameňú</i>	3., 7. <i>*znameníema</i> (stč. <i>znameníma</i>)	3. <i>*znamením</i> (stč. <i>znamením</i>)
4. <i>znamenie</i>		4. <i>znameňá</i> (stč. <i>znamenie</i>)
5. = nom.		5. = nom.
6. <i>o znamení</i>		6. <i>o znameních</i>
7. <i>znamením</i>		7. <i>*znamení</i> (stč. <i>znameními</i>)

Už ve staré době se objevují některé novotvary vzniklé působením deklinace složené (typ *pěší*): v dativu-instrumentálu duálu, v dativu plurálu a v instrumentálu plurálu. Zde novotvar *znameními* zcela převládl. Vliv složené deklinace se projevil ve starém jazyce a místy v dialektech i v genitivu plurálu (nářečí česká, část nářečí východomoravských a lašských). Tak povstaly tvary *znameňích*, *psaňích* apod.

Také u tohoto typu se během historické doby provedly všechny náležité hláskové změny: přehláska *'á > ie*, *'ú > í* a monoftongizace *ie > í*. Tím se ovšem singulárová deklinace stala stejně nezřetelnou jako u typu *řebří*. Přesto však toto paradigma nezaniklo. Vedle substantiv jako *listie*, *štěstie*, *prútie*, *sbožie*, *obilé* ... se totiž podle tohoto typu skloňovala všechna podstatná jména slovesná na *-nie* (*nesenie*) a *-tie* (*bitie*). Protože tento způsob tvoření substantiv verbálních byl živý a produktivní, počet jmen v této deklinaci se neustále zvětšoval. Tato slovo-tvorná produktivita naší deklinaci zachránila před zánikem a uchovala ji ve spisovném jazyce až do dnešní doby. V západních dialektech, které provedly změny *'á > ie > í* a *'ú > í*, se vyvinuly novotvary typu *psaňiho*, *psaňimu* ..., které eliminují značnou pádovou homonymii tohoto typu.

V archaických nářečích, která neprovedla uvedené hláskové změny, ovšem tato deklinace obvykle nezřetelná není. Navíc se zde utvořil dativ-lokál (doložený ostatně už na začátku historické doby), a to ze stejných příčin jako u většiny mužských a středních deklinací jmenných (han. *ve staveňó*, východomor. *ve staveňú*, obdobně i laš.). Plurál zde pak mívá různé unifikované koncovky, nejčastěji podobné nářečním koncovkám jo-kmenovým (*staveňa* // *staveňá*, *staveňám* ...).

A-kmeny

Pračeské tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>žena</i>	1., 4., 5. <i>ženě</i>	1. <i>ženy</i>
2. <i>ženy</i>	2., 6. <i>ženú</i>	2. <i>žen</i>
3. <i>ženě</i>	3., 7. <i>ženama</i>	3. <i>ženám</i>
4. <i>ženu</i>		4. <i>ženy</i>
5. <i>ženo</i>		5. = nom.
6. <i>o ženě</i>		6. <i>o ženách</i>
7. <i>ženú</i>		7. <i>ženami</i>

Tvar instrumentálu singuláru vznikl stažením a denazalizací původní koncovky *-ojo*. (Ve střední slovenštině stejná skupina dala jiný výsledek, protože *-ojo* se nejdříve denazalizovalo v *-oju* a to pak dalo koncovku *-ou*. Stejně znějící koncovka se v češtině objevila až v XV. stol. po diftongizaci pův. *-ú* v *-ou*.)

Diftongizace *ú > ou* v instrumentálu singuláru je jediná změna v původních tvarech. Jinak se pračeské tvary uchovaly ve spisovném jazyce až do dnešní doby.

Také v lidových nářečích žijí převážně původní tvary. Pouze v malých úsecích okrajových dialektů byly některé původní plurálové tvary nahrazeny jinými v důsledku unifikace plurálových koncovek. Tak např. na části oblasti lašské se v genitivu plurálu ojediněle objevuje koncovka *u-kmenová* (např. laš. *izbuu*), v oblasti východomoravské a hanácké koncovka *-í (-ě)* přejatá v důsledku blízkosti *a-kmenových* a *ja-kmenových* deklinačních typů (např. východomor. *izbí, lampí*, han. *lampé, barvé*...), v lok. pl. *-ech* (*o ribech* – ojed. nářečí českomoravská a východomoravská v okolí St. Jičína) nebo *-och* (východní Morava, část nářečí slezských). Ovšem jak jsme viděli dříve, jinak většinou *a-kmenové* koncovky při této unifikaci vítězily.

Podle tohoto vzoru se původně skloňovala také některá jména, jež označovala osoby přirozeného rodu mužského: *hrdina, rada, sluha, vladyka, vévoda* apod. Povědomí mužského rodu však v historické době vedlo k přejímání některých mužských koncovek. Tyto novotvary pronikají od XV. století: dativ a lokál singuláru s koncovkou *-ovi*; *hrdinovi*, nominativ plurálu *hrdinové*, gen. pl. *hrdinów*, dat. pl. *hrdinóm*, instr. pl. *hrdiny*. Tyto tvary máme i ve spisovném jazyce dnešním. Tak vznikl dnešní deklinační typ *předseda*.

Některá lidová nářečí šla v tomto vývoji ještě dále. Tak např. některé úseky hanáckých nářečí přejaly dále ještě koncovku instrumentálu (*s hrdinem, s Frantem*). Takové tvary se ovšem ojediněle vyskytovaly i ve staré češtině. Chápání těchto substantiv za maskulina vedlo v nářečích posléze i k vytvoření genitivu-akuzativu typu *vidím přecedi, Franti* (*-ě, -y*) – západní typy hanáčtiny, západní část centrální hanáčtiny a ojediněle v oblasti lašské – nebo naopak (řidčeji) akuzativu-genitivu: *bez přecedô, Frantô* (< *-u*) – centrální hanáčtina.

Ja-kmeny

Podobně jako *jo-kmeny* v poměru k *o-kmenům*, je i tato deklinace hláskově obměněná deklinace *a-kmenová*.

Pračeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. duša , knieni 1., 4., 5. <i>duši</i> (stč. <i>dušě</i>)		1. <i>dušě</i> - e
2. <i>dušě</i>	2., 6. <i>dušú</i>	2. <i>duš</i>
3. <i>duši</i>	3., 7. <i>dušama</i> (stč. <i>dušěma</i>)	3. <i>dušám</i> (stč. <i>dušiem</i>)
4. <i>dušu</i>		4. <i>dušě</i>
5. <i>duše</i>		5. = nom.
6. <i>o duši</i>		6. <i>o dušách</i> (stč. <i>dušiech</i>)
7. <i>dušú</i>		7. <i>dušami</i> (stč. <i>dušěmi</i>)

V nominativu singuláru mají některá jména koncovku *-i* (*bohyni, hospodyní, knieni*...). Je to stará hlásková varianta *ja-kmenové* koncovky.

Původní pračeská deklinace byla pozměněna obvyklými hláskovými změnami (*'a > ě / 'á > ie*, *ie > í*, *'u > i*, *ě > e*, dále analogickým vyrovnáním ve směru přehlásky v dativu a lokálu plurálu) a tak se během historické doby značně hláskově vzdálila od původních tvarů. Podobně jako u jiných měkkých deklinací, i zde byl původní genitiv plurálu (*duš*) nahrazen tvarem s *i-kmenovou* koncovkou *-i* (*duši*). Původní tvar se udržel u jmen na *-ice* a ojedinělých jmen jiných, např. u jmen zakončených sufixem *-yni, -yně*. Důležitým faktorem konzervujícím původní podobu genitivu byla nesporně snaha eliminovat možnou homonymii genitivu pl. na *-í* s instrumentálem singuláru – ta je u jmen životných (a substantiva na *-ice* a *-yně* k nim většinou patří) nevítaná – srovnej schéma důležitých pádových protikladů na str. 130. Podporou starého genitivu na *-ic* (*lavic, ulic*) byl také genitiv místních jmen typu *Lobkovice*, která byla od původu ovšem maskulina. Zde se pak archaický genitiv udržel proto, že taková jména neměla singulár; nebránila tedy další existenci tohoto archaického tvaru homonymie s nominativem singuláru; neexistence singuláru měla nadto za následek ztrátu povědomí o rodu a tato skutečnost rovněž obě deklinace sblížila.

Tyto hláskově obměněné tvary pak přetrvaly až do nové spisovné češtiny, ale ne veskrze. Příčinou dalšího specifického morfologického vývoje byla homonymie tvarů *duše* (nom., gen. sg., nom., ak. pl.) a *duši* (dativ, akuzativ a lokál sg.), vzniklá hláskovými stč. změnami.

Už ve staré době bývá častý nominativ a akuzativ singuláru bez koncovky: *děl, kúdel, peleš, rez, vášeň...* (vždy jen u jmen neživotných, kde homonymie nom. a ak. není na závadu). V češtině nové je pak těchto jmen daleko více. K odsutí nevýhodného koncového *-e* (způsobujícího homonymii nominativu a genitivu sg., a nadto nominativu sg. a nominativu-akuzativu pl.) zde došlo pod vlivem i-kmenů; obě deklinace sbližoval shodný gramatický rod a měkčí koncovky. Pak se začaly přejímat i-kmenové koncovky i v jiných tvarech: v dat. pl. *dušem, vdovicem...*, v lok. pl. *o ulicích, mezech, nesnázech...* (viz také u i-kmenů).

V archaických nářečích, kde se neprovedly uvedené hláskové změny, jsou si deklinační typy *duša* a *žena* bližší. Výsledkem této větší podobnosti je novotvar vokativu přejatý od deklinace a-kmenové (*dušo, opico*).

Také k této deklinaci patřila i jména přirozeného rodu mužského: *panoš, Záviš, súdcě, vódcě, zločincě...* Až do konce XIII. století se tato jména skloňovala úplně stejně jako substantivum *dušě*. Později v důsledku povědomí přirozeného rodu mužského sem začaly pronikat novotvary od deklinačního typu *oráč* nebo ojedinele *Juří*. Vývoj byl důslednější než u typu *hrdina*; byly přejaty tvary dativu a instrumentálu singuláru, genitiv-akuzativ a tvary plurálové. Tak se tato jména téměř vyrovnala s deklinací mužskou. Tento vývoj byl pak završen vytvořením nové podoby nominativu singuláru u řady takových jmen: místo původních podob *panoš, Záviš, zločincě* se začalo užívat novotvarů *panoš, Záviš, zločinec*. (V lidových nářečích byl tento směr vývoje obvykle zcela důsledný, a tak vznikly i novotvary nominativu sg. typu *správce, škúdec* atd.). Tím se toto sklonění přestalo lišit od jo-kmenového typu *oráč*, takže posléze se objevuje i nový vokativ *panoši, Záviši...* (ale spisovně *soudce*; v obecné češtině ovšem *soudče, správče* podle *otče*). V současné spisovné češtině se tento typ drží jen díky omezené produktivnímu slovo tvornému sufixu *-ce* (*plátce, porotce...*).

Příjmení typu *Piša, Váša...* přešla pak k deklinačnímu typu *před-seda*: nč. gen. *Piši*, dat. *Pišovi*, ak. *Pišu* atd.

Kolísání a přechody mezi a-kmeny a já-kmeny

Už ve staré češtině kolísají někdy přejatá substantiva na *-la*: stč. *berla*//*berle*, *cedula*//*cedule*, *kapitula*//*kapitule*. Je to přirozený důsledek zániku rozdílu mezi tvrdým a měkkým *l*. Takové kolísání pozorujeme

i v dnešní době v některých nářečích, kde podobně jako ve spisovném jazyce splynulo *l* a *l'*: českomoravské a hanácké *do školet, ve školi...*

V moravských nářečích často přecházejí k ja-kmenové deklinaci také substantiva na *-sa, -za*: gen. sg., nom. a ak. pl. *březe, kose...* dat. lok. sg. *březi, kosi*, gen. pl. *březí, kosí* (*březé, kosé...*). Takovéto formy jsou doloženy už ve starém jazyce, jsou však vždy lokalizovatelné na Moravu (např. *v tak drahéj krási*, instr. *pod hrózi* LegKat, instr. *hrozi přeč běže* CestMil apod.).

Poznámka. Toto vyrovnání je důsledkem depalatalizace sykavek *z'* a *s'*: dříve byla substantiva na *-za* buď měkká (*hráz'a, mez'a*), nebo tvrdá (*hróza, koza*). Obdobně tomu bylo s maskuliny (*kněz', pěníez' x vóz, obraz*). Po ztrátě měkkosti mohly obojí typy splývat i flektivně (obdobně jako substantiva na *-la* a *-l'a*) a na základě podobnosti s sebou strhnout i substantiva na *-sa* (a maskulina na *-s*), původně jen tvrdá. Po depalatalizaci se tedy sykavky *z, s* mohly ocitnout na jedné rovině s konsonantem *c*. Jde tu o částečný přechod tvrdých ženských deklinačních typů k měkkým, jaký vidíme důsledně proveden v srbocharvátštině a slovinštině.

Substantiva vytvořená sufixem *-na* (*-árna, -írna*) mají v moravských dialektch často sufix *-ňa* (*studňa, kovárňa...*) a skloňují se podle *duša*. Tyto nářeční tvary jsou původnější: ve staré době byly i ve spisovném jazyce. Pozůstatky původních tvarů pozorujeme ve spisovném jazyce podnes u substantiva *studna*: gen. sg. *studny*//*studně*, dat. lok. sg. *studni*, podobně i v plurálu.

ja-kmeny

Stejně jako u jo-kmenů vznikla tato deklinace v době pračeské v důsledku stažení kmenotvorné skupiny s koncovou samohláskou.

Pračeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>laní, Mar'ie</i>	1., 4., 5. <i>laní</i>	1. <i>lanie</i>
2. <i>lanie</i>	2., 6. <i>laňú</i>	2. <i>lani</i>
3. <i>laní</i>	3., 7. <i>laňáma</i>	3. <i>laňám</i> (stč. <i>-iem</i>)
4. <i>laňú</i>	(stč. <i>laniema</i>)	4. <i>lanie</i>

5. *laní*
6. *o lani*
7. *laňu*

5. = nom.
6. *o laňách* (stč. *-iech*)
7. *laňami* (stč. *-iemí*)

V nominativu singuláru mohla být koncovka *-í* (< *-bji*) nebo *-ie* (< *-bja*).

Historické hláskové změny zasáhly do této deklinace zvláště výrazně. V důsledku změn *'á > ie*, *'ú > í*, *ie > í* prakticky zaniklo singulárové sklonění, neboť původní tvary se v důsledku hláskových změn vyrovnaly. Tato tvarová nezřetelnost byla příčinou pozdějšího zániku této deklinace. Na začátku historické doby patřila k tomuto typu substantiva (*h*)*paní*, *lodí*, *rolí*, *pradlí*, *švadlí*, *krajčí*, *sudí*...; *ledvie*, *histořie*, *linie*, *Macedonie*... Když tato deklinace zanikla, přešla tato substantiva k různým jiným deklinačním typům: *laní* → *laň*, *lodí* → *loď*, *pradlí* → *pradlena*, *švadlí* → *švadlena*, *rolí* → *role* atd. Jména typu *linie* přešla k deklinačnímu vzoru *duše*. Původní podoba se udržela nejdéle u některých jmen cizího původu v lidových dialektch: *penzí*, *koncesí*, *kaucí*... Ale i zde se časem začala skloňovat jinak.

Jediným novočeským zbytkem původní deklinace je substantivum *paní*. Zde se nezřetelné tvary drží pouze proto, že v novém jazyce stojí toto jméno málokdy samo; většinou se vyskytuje ve spojení s předložkou a dalším jménem nebo s ukazovacím zájmenem. Flexe je pak aspoň zčásti patrná z tvarů tohoto dalšího skloňovaného slova (například *k paní Novákové*, *tou paní* apod.). Jisté oživení tohoto typu představuje novočeský slovotvorný typ *přívodčí* (f.).

Pokud k této deklinaci patřila maskulina jako *krajčí*, *lovčí*, *sudí* apod., změnila deklinaci (stejně jako u typu *řebří*) přechodem k některému produktivnímu typu: *krejčí*, *sudí* k deklinaci složené, jména *hrabie*, *markrabie* pod vlivem substantiva *kněže* přešla k deklinaci nt-kmenové: *hrabie* → *hrabě*, gen. *hraběte* atd.

Poněkud zvláštním případem byla staročeská kolektiva typu *milí bratřie*, *vyšehrazská kněžie*. Tvary *bratřie*, *kněžie* se skloňovaly zcela podle *laní*, měly však význam kolektivní, tzn. zastupovaly tvary plurálové. Plurálové číselné pojetí však záhy dalo zaniknout původní deklinaci; historické formy *bratři*, *kněží* se začaly chápat jako tvary plurálové nebo duálové. To se projevilo jednak ve formě přívlastku — místo *milí bratřie* se objevuje později podoba *milí bratři*, *naši kněží* — jednak

vlastním skloněním: začíná se užívat tvarů plurálové deklinace — dativ *milým bratřím*, lokál *o milých bratřích* atd. U jmen *bratr* a *kněz* se této deklinace užívá v plurálu v jistých případech dodnes.

I kmeny

Na začátku historické doby nacházíme dvojí i-kmenové sklonění: mužské — vzor *gost'* a ženské — vzor *kost'*. Diference mezi obojím typem vznikly v době práslovanské a týkají se instrumentálu singuláru a nominativu plurálu. V instrumentálu singuláru mají původnější koncovku maskulina (*gostem* < *gostьmь*), kdežto feminina zde připojila k i-kmenovému základu novou příponu ja-kmenovou (*kostьje* > *kost'ú*). Obdobná je geneze obojích koncovek nom. pl. (původnější je mask. *-bje* > *-ie*).

Pračeské tvary:

Ženské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>kost'</i> (stč. <i>kost</i>)	1., 4., 5. <i>kosti</i>	1. <i>kosti</i>
2. <i>kosti</i>	2., 6. <i>kost'ú</i>	2. <i>kostí</i>
3. <i>kosti</i>	3., 7. <i>kost'ma</i>	3. <i>kostem</i>
4. <i>kost'</i>		4. <i>kosti</i>
5. <i>kosti</i>		5. = nom.
6. <i>o kosti</i>		6. <i>o kostech</i>
7. <i>kost'ú</i>		7. <i>kost'mi</i>

Při důsledném uplatňování kategorie rodu se i-kmeny staly jednou z typických deklinací ženských. Tak se původní sklonění zachovalo ve spisovném jazyce v podstatě beze změny, ovšem pouze u části původních jmen. U jisté části jmen této deklinace bylo původní sklonění porušeno vlivem ja-kmenů. Obě deklinace spojoval shodný gramatický rod a některé shodné tvary (dat., lok., instr. sg., později gen. pl.). Tyto důležité shody zprostředkovaly přejímání koncovek od jedné deklinace k druhé: u i-kmenů se objevují nepůvodní tvary už ve staré češtině: dat. pl. *kostiem* (*kostim*), lok. pl. *kostiech* (*kostich*); patrně tu byly výhodnější proto, že eliminovaly alternaci měkké a neměkké předchozí souhlásky v plurálové deklinaci. V důsledku historické depalatalizace pak zanikla mimo jiné měkkost koncových souhlásek *-d'*, *-t'*, *-n'* v nomi-

nativu a akuzativu sg.: *kost, chot, zed, dan...*, dále v dat.-instr. duálu (*kostma*) a v instrumentále plurálu (*kostmi*). Ale kmenovou analogii (tendenci k obnovení jednoty slovního základu u flektovaných slov) byla měkkost postupně obnovena, protože ve většině ostatních pádů následovalo po této souhlásce *-i*, které depalatalizaci zabránilo. Ve spisovném jazyce se měkkost neobnovila pouze u skupiny *-st* (*kost, bolest*) a v ojedinělých jiných případech (*nit*), v lidových dialektech se to však událo veskrze (srv. i středočeské nář. *kost', nit'*). Je však možné, že na severovýchodní Moravě a ve Slezsku nebyla v těchto případech depalatalizace důsledně provedena a že východomoravské nominativy *pút', kost'* a lašské *put', mast'* (*puc', mas'c'...*) reprezentují dochovaný původní stav (viz podrobněji v oddílu Hláskosloví).

Jak jsme viděli dříve, ja-kmeny přejímaly často zase koncovky i-kmenové. Výsledkem bylo sblížování mnoha jmen obou deklinačních typů, které vyústilo v postupné vytváření nového, nehistorického deklinačního typu *píseň*. Jeho konstituce byla dovršena v XVI. – XVIII. století rozšířením novotvarů gen. sg. typu *bázně, rozkoše, poutě, sítě, tváře*, jež odstraňovaly poměrně nezávažnou (jde o jména neživotná) homonymii genitivu a dativu singuláru, vlastní původní i-kmenové deklinaci, a dále alternaci měkkého a neměkkého konsonantu v plurálovém sklonění. Tento typ odstranil nedostatky obou typů, z nichž vznikl: závažnou homonymii nom. a gen. sg. a nom. ak. pl. typu *duše* a zároveň méně závažnou homonymii gen. a dat. sg. typu *kost*.

Původní i-kmenová deklinace se uchovala především zásluhou velmi produktivního slovo tvorného sufixu *-ost* (*radost, vlhkost...*) a jeho vzácnější varianty *-est* (*svěže st, svěže st*). U ostatních jmen, která sem v nové češtině patří, tj. u některých jmen na *-t, -d, -c* apod., je čistota původní deklinace velice často porušována novotvary podle ja-kmenů, zejména v plurálu (podrobně viz v novočeské mluvnici).

V tradičních nářečích se původní i-kmenové tvary udržely obvykle v singuláru a v nom., gen. a ak. plurálu. V ostatních plurálových pádech podlely původní tvary obvykle tlaku k unifikaci koncovek: např. dat. *kostám, kostím, kostom...* Také v nářečích se původní tvary drží nejdůsledněji u substantiv na *-ost* (*-ost*). U jiných někdejších i-kmenů je původní stav sklonění obvykle více nebo méně porušen.

Ve východnějších nářečích přešly některé i-kmeny k nejproduktiv

nějším ženským deklinacím, tj. k a-kmenům a ja-kmenům. Srv. laš. *oprata, kaďa...*, někdy i pomocí odvozovacích přípon: východomor. *otěpka, pješnička, ohláfka...* U některých jmen zakončených *-s* se tak stalo na celém území kromě lašských dialektů: *osa, husa*.

Mužské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. <i>gost'</i> (stř. <i>host</i>)	1., 4., 5. <i>gosti</i>	1. <i>gostie</i>
2. <i>gosti</i>	2., 6. <i>gost'ů</i>	2. <i>gosti</i>
3. <i>gosti</i>	3., 7. <i>gost'ma</i>	3. <i>gostem</i>
4. <i>gost'</i>		4. <i>gosti</i>
5. <i>gosti</i>		5. = nom.
6. <i>o gosti</i>		6. <i>o gostech</i>
7. <i>gostem</i>		7. <i>gost'mi</i>

Ještě v době praslovanské se podle i-kmenové deklinace skloňovala řada mužských substantiv: *bolb, červb, gvozd, golqbb, gospod, gęrtanb, zvěrb, zętb, lučb, medvědb, pečatb, ognb, oqlb, pętb, želqdb, ljudbje...* Protože se však i-kmenová deklinace stala představitelkou rodu ženského, zanikalo toto sklonění u maskulin. Počet jmen se stále zmenšoval přechodem k jiným, produktivnějším deklinačním typům. Do staré češtiny se nám původní sklonění zachovalo pouze u jmen *host* a pomnožného *l'udie*. Od některých jmen jsou doloženy už jen jednotlivé pády, zbytky původní deklinace: gen. *zvěři*, gen., dat. *choti*, vokativ *hospodi*, nom. pl. *holubie, črvie*. Během historické doby pak toto sklonění zcela zaniklo: u jména *host* se dnes některé staré tvary vyskytují jako archaismy vedle běžných tvarů o-kmenových. Pouze jméno *lidé* pro svou pomnožnost a tudíž nevýrazný rod si plurálové sklonění zachovalo poměrně dobře. V žádném případě však nežije původní nominativ plurálu, který by dnes zněl *lidí, hostí*. Ten byl nahrazen tvarem s koncovkou konsonantickou. Ostatní jména přešla k jiným typům: *červ, holub, hrtan, medvěd, stín, uhel, žalud* a jiná k mužským o-kmenům, *oheň, zeť* k mužským jo-kmenům, *zvěř, pout, louč, pečť* k ženskému rodu, některá z nich (*gvozd* „hřebík“, *tatb* „zloděj“...) zanikla.

V tradičních nářečích se nedochovalo obyčejně ani zbytky původní deklinace mužských i-kmenů; i substantivum *lidé* se např. na Moravě skloňuje podle o-kmenů: *liďi, lidů, lidům...* V některých nářečích žije

jediná mužská i-kmenová koncovka, ovšem nikoli u původních jmen. Je to nominativ plurálu s koncovkou *-i* (moravské a jihozápadočeské *chlapi, kluci*... – viz deklinaci o-kmenovou).

Ženské i-kmenové sklonění měly původně také číslovky *pět – deset*. Od původu jsou to substantiva; *pět* znamenalo kdysi tolik co „pětice“ atd., proto měly také substantivní sklonění. Během historické doby však původní substantivní chápání ustoupilo pojetí adjektivnímu: *pět lidí* nechápeme už dnes jako „skupina, pětice lidí“, nýbrž spíše jako přívlastek se jménem. V důsledku toho se v původní vazbě objevila tzv. atrakce, přizpůsobení tvaru: místo *k pěti lidí* se začalo říkat *k pěti lidem* atd. Protože se takto začalo skloňovat počítané substantivum (*lidé*), ztratily původní skloňované tvary substantivních číslovek význam, všechny gramatické významy jsou teď vyjádřeny pádovým tvarem počítaného předmětu. Číslovka má pouze odlišit nominativ a akuzativ od pádů jiných. V češtině to mělo důsledek v zániku původního instrumentálu (*pětíu*) a v jeho nahrazení tvarem, který se vyskytoval ve všech ostatních nepřímých pádech. Má tedy číslovka *pět* (a jiné jí podobné) pouze dva tvary: *pět* pro nominativ a akuzativ a *pěti* pro všechny pády ostatní.

Poznámka. Podobný proces můžeme pozorovat u českých neurčitých číslovek *mnoho, kolik*, dokonce i u nověji vzniklých – srv. sklonění slangového *moře* ve významu „mnoho“.

Podobně jako číslovky *pět – deset* se během historické doby začaly skloňovat i číslovky *jedenáct – devadesát*, ačkoliv od původu jsou to útvary různé.

Tak např. *jedenáct*, stč. *jedenádcte*, je od původu spojení číslovky *jeden* s příslovečným určením vyjádřeným lokálem *na desěte* (vzniklo z *na desěte*). Skloňovala se tedy původně první část, kdežto určení *na desěte* zůstávalo ve všech pádech stejné. Když však celé toto spojení splynulo v jedno slovo, přenesla se flexe na konec této spřežky; deklinace napodobila sklonění číslovek *pět – deset*.

Číslovka *dvacet* (stč. *dvadcětí*) je od původu spojení číslovky *dva* s duálovými tvary číslovky *deset*. Původní tvary se vyskytují ještě na začátku historické doby: *dva dcětí, dvú dcátú, dvěma dcietma*.

Číslovky *třicet a čtyřicet* jsou spojení číslovky *tři* (čtyři) s nominativem plurálu číslovky *deset* (psl. *tri desęti*, stč. *tři dcětí, čtyři dcětí*). Původně se rovněž skloňovaly obě části.

Číslovky *padesát až devadesát*: od původu spojení číslovek *pět, šest ... devět* s genitivem plurálu číslovky *deset* (*pětě desetě*); původně se skloňovala jen první část.

Ve všech těchto případech se po splynutí původních spojení v jedno slovo začaly připojovat deklinační koncovky, analogické koncovkám číslovek *pět – deset*, na konec slova. Toto sklonění pak žije dodnes.

V rané staré češtině se počet mezi 20–30 mohl vyjádřit jednoduchou číslovkou základní + výrazem *mezdcietma* = „mezi dvěma desítkami“, např. *jeden mezdcietma* „21“ atd.

Ů-kmeny (tv-kmeny)

jsou nejméně produktivní vokalickou deklinací. Původní *-ū-* bylo hláskovým vývojem zasuto; v některých pádech se změnilo v *-v-*. Toto kmenotvorné *-v-* pak připomínalo kmen konsonantický; proto má tato deklinace řadu tvarů nepůvodních, přejatých buď od deklinace konsonantické, nebo od i-kmenů.

Staročeské sklonění:

	singulár	duál	plurál
1.	<i>svekrv</i>	1., 4., 5. <i>svekrvi</i>	1. <i>svekrve</i>
2.	<i>svekrve</i>	2., 6. –	2. <i>svekrví</i>
3.	<i>svekrvi</i>	3., 7. –	3. <i>svekrvem</i>
4.	<i>svekrv</i>		4. <i>svekrve</i>
5.	<i>svekrvi</i>		5. = nom.
6.	<i>o svekrvi</i>		6. <i>o svekrvech</i>
7.	<i>svekrv'ú</i>		7. <i>svekrvemi</i>

Nominativ singuláru je od původu tvar akuzativní; původní tvar *svekrv* (koncovka *-y* je tu normální střídnice za původní *-ū*). Genitiv singuláru je tvar konsonantický, instrumentál singuláru pak tvar i-kmenový, i-kmenový je i dativ a lokál plurálu. Je tedy jasné, že už

na začátku historické doby byl tento deklinací typ v úpadku. Během historické doby se ve spisovném jazyce přiklonil k deklinaci typu *píseň* a tyto tvary si uchovával dodnes. K této deklinaci patřila původně substantiva jako *břeškev* („broskev“), *cierkev*, *húžev*, *korúhev*, *krev*, *mrkev*, *ostrev*, *rakev*, *tykev*, *vikev* aj.

Ne všechna jména, která sem patřila, si ovšem uchovála příslušnost k původní deklinaci. Část z nich už v době předhistorické a pak i v historické přešla k a-kmenům; např.: *brva*, *želva*, *Bečva*, *Punkva*... Některá jiná naopak k naší deklinaci přistoupila: *koroptev* (původně *koroptva*), *ploutev* (původně *plútva*), *větev* (původně i-kmen), *láhev*, *dratev*...; v jazyce starším i *kotev*, *vrstev*. Tato migrace byla nepochybně důsledkem toho, že už ve staré době přecházela tato substantiva v hovorovém jazyce k a-kmenům: srv. mor. nář. *húžva*, *konva*, *korúhva*, *mrkva*, *ostrva*, *pánva*; slovo *krev* má však například v centrální hanáctině tvary i-kmenové, v lašských nářečích (kromě nom.-ak.) tvary ja-kmenové.

Ani v nové češtině spisovné, ani v lidových nářečích tato jména už samostatnou deklinaci netvoří.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960, s. 22–402; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 293–333; VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvarosloví I. Praha 1964, s. 19–77; VEČERKA, R.: Zur Univerbierung der slavischen Zahlwörter der zweiten Zehnerreihe. Die Welt der Slaven, 15, 1970, s. 225–234; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 141–164 a mapky č. 23–27; KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. 2. vyd. Praha 1981, s. 55–105.

Deklinace konsonantické

Už do praslovanštiny se nám z původního velkého množství konsonantických deklinací zachovala jen část: n-kmeny mužské a střední, nt-kmeny, s-kmeny, r-kmeny a t-kmeny. Z původních tvarů ovšem žijí obvykle jen koncovky singulárové kromě vokativu a instrumentálu, dále nanejvýše nominativ a genitiv plurálu. Ostatní koncovky jsou nepůvodní, přejaté z jiných deklinací.

V genitivu singuláru byla náležitá koncovka *-e*, v dativu *-i*, v lokálu *-e*, v nominativu plurálu *-e*, genitiv plurálu je bez koncovky. Tyto

tvary byly jednotné pro všechny konsonantické deklinace; jednotlivé typy se lišily pouze kmenotvornou souhláskou nebo skupinou.

Konsonantické deklinace se za rodové diferenciací staly neproduktivními. Pro malý počet skloňovaných jmen začalo konsonantické skloňování upadat; jeho ústup byl pak dovršen v historické době. Výjimku tvoří nt-kmeny; viz dále.

Na začátku historické doby byl ve staré češtině tento stav:

N-kmeny mužské

singulár	duál	plurál
1. <i>kámen</i>	1., 4. <i>dni</i>	1. <i>kamenie</i> , <i>dni</i>
2. <i>kamene</i>	2., 6. (<i>dňú</i>)	2. <i>kamen</i> , <i>dni</i>
3. <i>kameni</i>	3., 7. (<i>dnoma</i>)	3. <i>kamenóm</i>
4. <i>kámen</i>		4. <i>kameny</i> , <i>dni</i>
6. <i>o kameni</i> , <i>ve dne</i>		6. <i>o kameniech</i>
7. <i>kamenem</i>		7. <i>kameny</i>

Z tohoto paradigmatu je tedy zřejmý další ústup původních tvarů na počátku historické doby; původní nominativ singuláru, který by měl znít *kamy*, byl nahrazen tvarem akuzativním, původní lokálový tvar se drží ojedinele u substantiva *den* v adverbializovaném spojení *ve dne*, jinak je tu pravidlem dativ-lokál. Kromě tvaru *dni* je nepůvodní i duál. V plurálu proniká deklinace o-kmenová; pouze genitivní tvar typu *kamen* se kryje s tvarem konsonantickým.

Takové tvary měla na počátku historické doby substantiva *den*, *hřeben*, *ječmen*, *jelen*, *kámen*, *kořen*, *křemen*, *plamen*, *pramen*, *prsten* atd. V době historické úpadek původního sklonění pokračuje; většina těchto jmen přejímá koncovky mužského sklonění tvrdého i v singuláru, původní tvary pak žijí vedle nich (např. novočeský genitiv *pramene* // *pramenu*...); slovo *prsten* však ztratilo původní tvary zcela. Poněkud lépe zachovalo původní tvary jméno *den*, ovšem i to má vedle nich různé novotvary. Substantivum *jelen* přešlo ve spisovném jazyce zcela k o-kmenům, subst. *sršeň* a *stupeň* k jo-kmenům.

Západní nářečí postupují v tomto vývoji shodně se spisovným jazykem. V nářečích východnějších (hanáckých, východomoravských a lašských) n-kmeny deklinací splýnuly s mužskými jo-kmeny, tedy

s měkkým deklinačním typem: *kameň, plameň, prameň, deň, kořeň...*; gen. *kameňa*...

Přechod k měkkému typu tu byl umožněn kmenovou analogií (podle dativu-lokálu). Pouze v lašských nářečích byla asi měkkost koncové souhlásky (pračeská podoba = **kamen*) zachována v důsledku neprovedené depalatalizace (obdobně jako u i-kmenů).

N-kmeny střední

Ve staročeských památkách nacházíme tyto tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>ramě</i>	1., 4. <i>rameni</i>	1. <i>ramena</i>
2. <i>ramene</i>	2., 6. <i>ramenú</i>	2. <i>ramen</i>
3. <i>rameni</i>	3., 7. <i>ramenoma</i>	3. <i>ramenóm</i>
4. <i>ramě</i>		4. <i>ramena</i>
6. <i>o ramení</i>		6. <i>o rameniech</i>
7. <i>ramenem</i>		7. <i>rameny</i>

Tak se skloňovala substantiva *břímě, plémě, siemě, těmě, jmě* apod. Z toho původní je nominativ, genitiv, dativ a akuzativ singuláru; genitiv plurálu se kryje se skloněním o-kmenovým. Jinak zde běží o tvary o-kmenové, příp. i-kmenové (nominativ-akuzativ duálu).

Koncovka *-ě* v nom. sg. je střídnicí za pračeské *-ä*, které se vyvinulo z nosovky *-ę* a ta zase ze spojení *e + n* (srv. latinské *sēmen* a slovanské **sēmen > sēmę > sēmā > siemě*). Kmenotvorné *-n-* tu tedy bylo zasuto hláskovým vývojem, a tak má nominativní a akuzativní kmen jinou podobu než kmen v ostatních pádech. Takové různosti kmene se jazyk ovšem brání, a proto byl už ve staré češtině vytvořen nominativní a akuzativní novotvar s nejobvyklejší koncovkou *-o*: *rameno*. To byl ovšem hřeb do rakve středních n-kmenů. Tyto nominativní a akuzativní novotvary se totiž nijak nelišily od substantiv typu *město*, a proto se tak začaly i skloňovat: *rameno, ramena, ramenu* atd. Staré tvary se sice vedle těchto novotvarů udržely až do nové češtiny (kromě substantiv *jmě* a *písmě*), mají však povahu archaismu nebo jsou odlišeny významově.

V tradičních nářečích konsonantické sklonění ustoupilo o-kmenovému zcela. Pouze v jižních Čechách se udržely staré podoby *siemě, břímě*. Ty však přejaly deklinaci nt-kmenovou (*siměte, simět'i...*).

V celku tedy deklinace n-kmenová jako paradigmatická zanikla. V novém jazyce z ní máme jen ojedinělé pozůstatky – jednotlivé tvary.

Nt-kmeny

vznikly v době předslovanské. Z kmenotvorného sufixu *-ent-* ovšem vzniklo v praslovanštině *-et-* a to po denazalizaci dalo pč. *-ät-*, jež se pak projevuje jako skupina *-ět-* nebo *-at-*.

Staročeské tvary:

singulár	duál	plurál
1. <i>kuřě</i>	1., 4. <i>kuřětě</i>	1. <i>kuřata</i>
2. <i>kuřete</i>	2., 6. <i>kuřatú</i>	2. <i>kuřat</i>
3. <i>kuřeti</i>	3., 7. <i>kuřatma</i>	3. <i>kuřatóm</i>
4. <i>kuřě</i>		4. <i>kuřata</i>
6. <i>o kuřeti</i>		6. <i>o kuřatech</i> // <i>kuřětiech</i>
7. <i>kuřetem</i>		7. <i>kuřaty</i>

Z toho je původní pouze nominativ, genitiv, dativ a akuzativ singuláru, ostatní tvary mají o-kmenové nebo i-kmenové koncovky připojené ke konsonantickému kmeni.

Tak se skloňovala staročeská substantiva *jehně, holúbě, tele, kotě, ptáče* apod., především tedy jména mláďat.

Přestože původní deklinace byla už na počátku staročeské doby velmi silně porušena, nezánikla jako ostatní konsonantické deklinace, nýbrž se naopak upevnila a přetrvala až do novočeské doby. Příčinou tohoto překvapivého vývoje je skutečnost, že kmenotvorný sufix *-ent-* byl zároveň produktivní slovotvornou příponou pro tvoření jmen mláďat. Později ji podporovala i koncovková shoda s typem *pole* v sg. Tak se počet jmen, která k tomuto sklonění patřila, nejen nezmenšoval, ale naopak rozšiřoval se stále o nové odvozeniny. Proto je toto sklonění ve spisovném jazyce dodnes živé, paradigmatické a produktivní. Dnes je to také typ s nejmenší tvarovou homonymií mezi neutry. V některých

typech českých nářečí (nářečí jihočeská) dokonce tento typ vytlačil i původní jo-kmenové sklonění neuter (*vejce*, gen. *vejcete*...), ve spisovném jazyce se tak začala skloňovat substantiva *vole*, *koště* (původní jo-kmeny), *doupě* (pův. ja-kmen), *hrabě*, *markrabě* (původně *hrabie* ьja-kmen).

Všude na českém území zanikly plurálové tvary typu *kuřenci*, doložené ve staré češtině; skloňovaly se jako mužské jo-kmeny. Právě rodový nesoulad mezi neutrovým singulárem a mužským plurálem byl příčinou jejich ústupu před systémovějšími tvary typu *kuřata* atd.

Nepůvodní tvary singulárové pronikly pouze v nářečích lašských: genitiv *kuřatá*, dativ *kuřatů*... Jsou to jo-kmenové koncovky připojené ke konsonantickému kmeni. Nominativ (*kuřa*) je tu původní, hláskoslovně archaický.

Přímým pokračováním tohoto staročeského deklinačního typu v nové češtině je vzor *kuře*. V podstatě zachovává všechny staročeské tvary, samozřejmě s příslušnými hláskovými změnami.

S-kmeny

Podle s-kmenové deklinace se v praslovanštině skloňovala jména *nebo*, *slovo*, *oko*, *ucho*, *kolo*, *tělo* apod. Protože však nominativ singuláru končil na *-o* (< *-os*) jako u o-kmenů, ustoupila původní deklinace velmi rychle, takže do staré češtiny se z původních tvarů zachovaly nepatrné zbytky: pouze nominativy a akuzativy singuláru (*slovo*, *kolo*...), z plurálových tvarů nominativ a akuzativ *nebesa*, genitiv *nebes* a další tvary s o-kmenovými nebo jinými koncovkami: dat. *nebesóm*, lok. *nebesiech* // *nebesách*, instr. *nebesy*. Od substantiva *kolo* pak nominativ-akuzativ plurálu *kolesa* a nominativ-akuzativ duálu *kolesě*. Ostatní jména mají i plurál nepůvodní: *slova*, *těla*...

Substantiva *oko*, *ucho* mají ve staré češtině tyto nepůvodní duálové formy: nom. ak. *oči*, *uši*, gen. lok. *očů*, *ušů*, dat. instr. *očima*, *ušima* (s ženskou shodou).

V nové češtině pouze substantivum *nebe* navazuje v plurálovém sklonění na tyto historické tvary. Ostatní substantiva přešla zcela k o-kmenům, slovo *nebe* v sg. k jo-kmenům, *oko* a *ucho* v singuláru

k o-kmenům, duálové tvary těchto jmen, jichž se dnes užívá ve funkci plurálu, byly doplněny o další dativní a lokálové novotvary a tyto formy pak žijí ve spisovném jazyce dodnes.

Substantivum *sloveso*, *těleso* a odvozeniny *slovesný*, *tělesný* jsou novodobá přejetí z ruštiny. Novočeský odborný termín *koleso* je singulár vytvořený v nové době ke starému plurálu *kolesa* (= dvoukolý vůz).

R-kmeny

Už v praslovanštině máme z této deklinace velmi skrovné zbytky: pouhá dvě jména *mati* a **dōkti*; ta se zachovala do staré češtiny v podobě *máti* a *dci*.

Jejich staročeské sklonění:

singulár	duál	plurál
1. máti	1., 4., 5. <i>mateři</i>	1. <i>mateře</i> // <i>mater</i>
2. <i>mateře</i>	(jinak nedoloženo)	2. <i>mater</i>
3. <i>mateři</i>		3. <i>materám</i>
4. <i>máteř</i>		4. <i>mateře</i> // <i>mater</i>
5. <i>máti</i>		5. = nom.
6. <i>o mateři</i>		6. <i>o materách</i>
7. <i>mateřů</i>		7. <i>materami</i>

Z toho jsou původní první čtyři pády singuláru, tvar duálový a nominativ a genitiv plurálu (*mateře*, *mater*). Ostatní jsou nepůvodní formy vytvořené připojením koncovek produktivnějších typů (a-kmenových nebo i-kmenových) ke konsonantickému kmeni. Připojování a-kmenových koncovek k pův. tvaru gen. pl. *mater* (*materám*, *materách*, *mater*) bylo východiskem k dnešní deklinaci jména *dčera*: tyto a-kmenové novotvary pronikly i do singuláru a tak vznikly novočeské tvary. Pozůstatkem starého sklonění je jen výjimečný dativ a lokál sg. *dčeři*. Slovo *máti* se poté v důsledku svého morfologického osamocení slovotvorně obměnilo: vzniklo *mát*, *matka* apod.

Ještě jedno novočeské slovo vypadá, jako by původně patřilo k této deklinaci: substantivum *neteř*. To však bylo vytvořeno až za národního

obrození (Hankou jako nepravá glosa *neti*); základem tvoření bylo slovanské *netьbъ* s významem „synovec“.

R-kmeny tedy jako paradigma zanikly.

T-kmeny

K této deklinaci patřila kdysi substantiva *loket*, *nehet*, *dehet*, *drochet*, *drobet*, *krapet*. Původní konsonantické tvary jsou zde však velmi vzácné. Tato substantiva byla totiž rodu mužského a zakončením nominativu singuláru se zcela shodovala s mužskými o-kmeny. Proto velmi snadno přejímala jejich koncovky a původní tvary zanikaly.

Ve staročeských památkách jsou dochovány tyto původní tvary:

nom. ak. sg.	<i>loket</i>	nom. pl.	<i>lokte</i>
gen. sg.	<i>lokte</i>	gen. pl.	<i>loket</i>
dat. sg.	<i>lokti</i>		

Jinak se vyskytují jen tvary tvrdé deklinace mužské.

V nové češtině má původní tvary jen substantivum *loket*, ovšem vedle pravidelných tvarů deklinace tvrdé. Genitivu pl. *loket* se přitom užívá archaicky ve funkci numerativu (*pět loket*). Ostatní jména přešla zcela k deklinaci *hrad*.

Ve východnějších nářečích (hanáckých, východomoravských a lašských) přešla tato substantiva většinou k jo-kmenům: nom. *loket*, gen. *lokta*, dat. *loktu*... (srovnej n-kmeny).

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960, s. 406–432; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 346–353; MICHÁLEK, E.: Mylné interpretace staročeských jmen mládat. LF, 85, 1962, s. 334–336; VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvaroslovi 1. Praha 1964, s. 81–95; KOMÁREK, M.: Nástin morfoložického vývoje českého jazyka. 2. vyd. Praha 1981, s. 73–77.

Jmenné sklonění adjektiválii

Jmennou deklinaci měly ve staré češtině ještě jiné slovní druhy, především adjektiva (viz kapitolu Druhy deklinace). Nejčastěji je to deklinace o-kmenová a a-kmenová a deklinace odvozené, méně často

i-kmenová. Z ostatních deklinací se nám do historické doby zachovaly jenom drobné zbytky (z deklinace u-kmenové a deklinací konsonantických).

Deklinace a-kmenová a o-kmenová

byla nejfrekventovanější proto, že byla svými tvary schopna vyjádřit gramatický rod mužský, ženský a střední. Jmennou deklinaci o-kmenovou a a-kmenovou máme na začátku historické doby zachovánu ve větších nebo menších zbytcích u těchto slovních druhů a skupin:

1. u přídavných jmen přivlastňovacích typu *bratrou*, *bratrova*, *bratrovo* a *matčin*, *matčina*, *matčino*;
2. u druhových číslovek se sufixem *-er* (*čtver*, *pater*... *desater*);
3. u adjektiv typu *chud*, *chuda*, *chudo*;
4. u participií *n-ových* (*nesen*, *-a*, *-o*) a *t-ových* (*bit*, *-a*, *-o*).

Ad 1. Adjektiva přivlastňovací zachovávají jmenné sklonění poměrně nejlépe, a to patrně proto, že jsou jako typicky relační adjektiva sémanticky blízká substantivům (viz i korespondenci s genitivem posesivním). V nejstarší historické době máme doloženy všechny tvary singulárové, nominativ a akuzativ duálu a plurálu. Ostatní tvary (duálové a plurálové počínaje genitivem) se nedochovaly; místo nich se užívá výhradně tvarů složených. Přitom původní instr. sg. maskulina je doložen velmi vzácně; máme jen dva doklady ze Žalt Wittb.: *s bohem Abrahámovem*; *nad domem Davidovem*. Kromě toho existuje jeden vzácný doklad na původní jmenný genitiv plurálu mask. v LegJid: *kdež přívuzných králův nenie* (= králových).

Původní tvary se dodnes velmi dobře uchovaly ve sklonění vlastních místních jmen na *-ov* a *-in* (typ *Benešov* a *Jičín*), a to proto, že se tato jména začala brzy chápat jako substantiva, a zůstala tudíž uchráněna vlivu deklinace adjektivní.

Novočeský jazyk spisovný zachoval staročeské tvary (s příslušnými hláskovými změnami), až na instr. sg. maskulina a neutra. Tu máme důsledně tvar složený (s *bratrovým*, *matčíným*).

Jinak si počínala nářečí. Vývoj se zde ubíral dvojím směrem. Buď pronikly tvary složené (kromě nominativů); srovnej nář. *bratrového, bratrovému*..., nebo funkci všech rodů a pádů obou čísel zastává jediný ustrnulý tvar: nář. jihočes. *bratrovo syn, čepice, děti*... (formu má podle nesklonného posesivního *jeho*), východomor. *Tomečkoj* (< *Tomečkov*). Jiný ustrnulý tvar s koncovkou *-ovic* (*Novákov*) je od původu gen. plurálu obyvatelského jména, inspirovaný snad nesklonným posesivním zájmenem *jejich*.

Ad 2. Číslovky řadové typu *čtyř* si zachovaly rovněž původní tvary singulárové, dále nominativ a akuzativ plurálu; ostatní tvary byly převzaty z deklinace složené. Do nové češtiny se dochovaly nominativ sg. a pl. a substantivizované neutrum *desatero*.

Ad 3. Adjektiva typu *chud, chůda, chudo*. Ani zde se jmenné sklonění nedochovalo v úplnosti, a to proto, že ve sklonění adjektiv se silně uplatňovala flexe složená. Jak bude patrné z dalších výkladů, složená flexe vznikla v důsledku snahy odlišit formálně adjektiva od substantiv, neboť oba slovní druhy měly odlišné syntaktické funkce. Užití jmenných tvarů se postupně omezovalo na přísudek a doplněk (*člověk jest syt, nelze mi býti veselu*). Užití ve funkci přívlastkové je vzácné: stč. *nov mēsiec, v bīle dni, velika noc*, místní jméno *Suchdol*... Pro toto omezení užití se některé jmenné tvary do historické doby nedochovaly. Je to instr. sg. u maskulin a neuter a většina tvarů plurálních. Mnoho původních adjektivních jmenných tvarů se substantivizovalo; např. *sucho, mokro, teplo, Polsko*...; *leden, březen, duben*...; *pecen* atd.

Ad 4. Participia n-ová, t-ová se buďto adjektivizovala — pak mají po celou historickou dobu tvary složené: *učený, nadutý* — nebo jsou součástí složených slovesných tvarů. V této funkci šli ve spisovném jazyce zachovala původní nominativy (příp. akuzativy). Příčestí n-ová a t-ová byla ve starém jazyce obvyklá hlavně v doplňku (*učíň mě spasena, poslali je svázány*...).

V současných dialektech se vyskytují pouze adjektivizované složené tvary (*bil pochválenej, je bitej*...). Pouze v nearchaických českých nářečích se vyskytuje jmenné neutrum po slovese *míti*: čes. nář. *máme za meteno, posečino*.

Jo-kmeny a ja-kmeny

Kromě nepatrných zbytků sklonění komparativů a superlativů patří sem zbytky jmenného sklonění adjektiv typu *pěš, pěša, pěše*. Ovšem taková adjektiva jsou už v nejstarší historické době archaismem. Podle ojedinělých tvarů různých adjektiv (*pěš, léň, pozdň, nic*, poses. *páň*...) je možno určit, že jmenné tvary se do stč. dochovaly v nominativu, genitivu, dativu, akuzativu singuláru maskulin a neuter, v nominativu a akuzativu sg. feminin, v nominativech a akuzativech plurálu a konečně v nominativu a akuzativu duálu. Během historické doby tu ovšem všude převládaly tvary deklinace složené. Jediný utajený zbytek původního sklonění je v adverbiu *zvláště* (vzniklo ze stč. z *vlášča*, tj. gen. adjektiva *vlášč*, které má význam „vlastní“).

Původně sem patřilo i sklonění jmen typu *Boleslav, Bezděz*... Jsou to vlastně mužské jmenné tvary adjektiv přívlastňovacích vytvořených k vlastním jménům *Boleslav, Bezděz*... Taková jména měla poslední souhlásku změkčenou (z pův. *Boleslav-jb, Bezděz-jb*), a skloňovala se tedy podle typu *oráč*. Když některé ja-kmeny odsouvaly v nom. sg. koncové *-ě*, přešla tato jména na základě tvarové podobnosti a snad i proto, že plurálová místní jména typu *Vitkovice* se někdy pocítují jako feminina, k ženskému sklonění (srv. nč. *Boleslav, Kuřim, Plzeň, Třebíč*...). Lidová nářečí však namnoze archaicky zůstávají u původní mužské deklinace (han. *ten Třebíč, Kuřim, Holomoc*).

Obdobné sklonění měly v rané staré češtině komparativy (a superlativy) adjektiv typu *chuzí, chuzši, chůze* a *bohatěji, bohatější, bohatějie*. Užívalo se jich jen ve funkci přísudkové a doplňkové. Původní sklonění (např. m. nom. *chuzí*, gen. *chuzšě*, dat. *chuzšu* apod.) zaniklo s tím, jak se během historické doby slovo tvorně obměnilo tvoření komparativů (*chuzí* → *chuzši* → *chudši*; *bohatěji* → *bohatější* (viz zde v odd. Slovo tvorba na str. 313). Relikty původních tvarů jsou v různých adverbiích (*blíže, výše, východomor. nář. zvječa* „většinou“ apod.).

Zčásti — z hlediska genetického sekundárně — sem patřily i zbytky některých skloňovaných tvarů participií nt-ových; zde se totiž k původnímu konsonantickému základu připojovaly koncovky jo-kmenové a ja-kmenové: femininum (a později i neutrum) 1. typu *nesúci* (z **nesot-jí*) a 2. typu *trpieci* (z **trpēt-jí*) apod. (někdy se zkráceným vokálem: *nesuci*,

trpěcí). Koncové *-i* ovšem dost brzy (od XIV. století) odpadalo a tak vznikly tvary *nesúc*, *trpiec*, jejichž pokračování je součástí i novočeské normy. Stejně vykládáme vznik ženských (později i neutrových) tvarů participií s-ových: *nesši* (z **nesšs-ji*) a *dělavši* (z **dělavšs-ji*). Ty jsou součástí spisovné normy dodnes. Dále nacházíme jo-kmenové zakončení ve zprvu ještě často doloženém akuzativu singuláru maskulina typu *nesúc* (z **nesqt-jb*) a *trpiec* (z **trpet-jb*); např. *vizi jeho v nebeských sínech kralijíc* Pass. Ostatní tvary participií nt-ových a s-ových mají původ ve sklonění konsonantickém, viz o nich proto dále.

Jo-kmeny a ěja-kmeny

K této deklinaci patřila původně druhově posesivní adjektiva typu *psí*, *ovčí*, *ptačí*, *boží*... K tomu přistupovala tři adjektiva jiného druhu: *třetí*, *diví* a *velí*.

Dlouhé stažené koncovky však zavinily, že tato adjektiva přešla velmi záhy k dnešní deklinaci složené. Původní jmenné tvary jsou raritou. Jeden z nich známe i v nové češtině ve rčení *být ve psí* (podle deklinace složené by mělo být *ve psím*).

I-kmeny

Jmenné sklonění i-kmenové měly také adjektivní číslovky *tři* a *čtyři*.

Ve staré češtině se vyskytují tyto tvary:

1. m. *třie* (*hostie*), f. n. *tři* (*kostí*)
2. *tři*
3. *třem*
4. *tři*
6. *o třech*
7. *třmi*

U číslovky *čtyři* se objevují drobné pozůstatky deklinace konsonantické v nom. maskulina a v genitivu. Staročeské tvary jsou tyto:

1. m. *čtyřie* // *čtyřé*, f. n. *čtyři*
2. *čtyř*
3. *čtyřem*

4. čtyři

6. o čtyřech

7. čtyřmi

V běžné mluvě se objevují novotvary podle dekl. zájmenné: gen. *třech*, *čtyřech*, v obecné češtině se vyskytují tvary *čtyry*, *čtyr*, *čtyrem* apod. Moravské dialekty uchovaly (pod vlivem sklonění adjektivního) dvojí nominativní tvary, ale s jinou distribucí: tvary typu *tře*, *štíře* pro životná maskulina, *tři*, *štiri* pro neživotná maskulina a ostatní rody.

U-kmeny

K této deklinaci patřily původně mužské tvary tří adjektiv: *bliz*, *cěl* a *mlád*. Svědčí o tom některé ojedinělé tvary, které se vyskytují ve staročeských památkách v adverbializovaných výrazech. Je to lok. *o blizu*, gen. z *cělu*, gen. z *mladu*, *za mladu*. Jinak stará u-kmenová adjektiva byla v praslovanštině převedena k o-kmenům pomocí sufixu *-kz*, srovnej lit. *saldus* a psl. *soldokъzъ* > čes. *sladký*.

Konsonantické sklonění

se kromě jednotlivostí ve skloňování staročeské číslovky *čtyřé* (viz výše) objevuje v některých deklinačních tvarech participií nt-ových a s-ových, ve staré češtině však často porušených ja-kmenovými a jo-kmenovými koncovkami. V době historické jsou spolehlivě doloženy pouze nominativy těchto participií; navíc jen akuzativ sg. maskulina u participií nt-ových. Participia nt-ová měla původně sklonění konsonantické. Z něho se však zachovaly jen nominativy sg. maskulina a neutra (později, od XV. století, se však neutrum začalo shodovat s novotvarem feminina – o tom viz dále). Patří ke dvěma typům (1) *nesa* (< **nesōn*) a (2) *trpě*. K jednomu z nich patří nt-ová participia sloves všech tříd.

Částečnou reminiscenci na původní deklinaci představuje ještě tvar nom. pl. pro všechny rody (zastupující i nom. du.). Konsonantická přípona *-e* je zde však připojena k jo-kmenovému (či ja-kmenovému) základu, který se rozšířil analogií. Plurálové tvary *nesúce* a *trpiece* tedy vznikly z **nesqt-j-e* a **trpet-j-e*. Původní tvarová distribuce začala být brzy porušována. Ve femininu a v plurálu začal už od poloviny

XIV. století pronikat tvar bez koncového -i, ev. -e (*trpiec*). Zatímco ve femininu brzy převládl, zejména v textech stylově blízkých mluvenému jazyku, v plurálu měly většinu tvary původní. Od XVII. století se rozdíl v rodě a čísle zachovávaly ještě méně důsledně, v literatuře nižšího stylu se kongruence zachovává jen v menšině případů. Je to důsledek skutečnosti, že omezené syntaktické užití (viz blíže v odd. Skladba na str. 368) sblížilo přechodníky s adverbii: vyjadřují totiž stejně jako ona „příznaky příznaků“ – průvodní okolnosti dějů. Pokud se zbytky přechodníků objevují v nářečích (nejvíce ve východomoravských), mívají adverbialní povahu veskrze a v souhlasu s tím existuje vždy jen jediná ustrnulá forma (*chod'a, kleča...*). Novočeský stav, shodný se stavem v literatuře vysokého stylu v XVI. století, byl kodifikován za národního obrození Josefem Dobrovským. Participia s-ová patřila ke konsonantickým *ъs*-kmenům (po samohlásce jakoby *ъs*-kmenům). Ve shodě s tím máme ve staré češtině participium dvojího typu: (1) *nes* (< *nesъ* < **nesъs*), (2) *dělav*. První typ participia tvoří slovesa s infinitivním kmenem zavřeným (zakončeným na konsonant), druhý slovesa ostatní, včetně sloves 4. A třídy, tedy např. *prosiv*. (Ve staroslověněštině tu je ještě doložen archaický typ *prošъ* < **prosj-ъ*, ale ten zřejmě na našem území zanikl beze zbytku.)

Nom. pl. má u prvního typu formu *nesše* (< *nesъše* < **nesus-je*), u druhého typu *dělavše*. Tvar feminina je, jak jsme už uvedli, vyjádřen ja-kmenovou koncovkou připojenou ke konsonantickému základu, tedy *nesši, dělavi*.

Od XV. století se místo 1. typu objevují novotvary s analogickým -v (*odvedv*). Nerozšířily se však obecně.

Původních tvarů se užívalo po celou historickou dobu. Dnešní tvary s koncovkami adjektivními (*přinesši, udělavi*) jsou u nás nové, nepůvodní. Vznikly až za národního obrození napodobením ruštiny.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960, s. 260–319; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 333–346; VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvarosloví 1. Praha 1964, s. 98–111; KLIMEŠ, L.: Přechodníky v historické próze 17. a 18. století. In: Sborník Ped. fakulty Plzeň, 8, 1968, s. 17–62; DVOŘÁK, E.: Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Praha 1970, s. 67–103; RUŠÍNOVÁ, Z.: Staročeská adverbia tvořená od slovesných základů. In: SPFFBU, A 29, 1981, s. 85–104.

DEKLINACE ZÁJMENNÁ

V indoevropských jazycích mají zájmena zvláštní flexi, která se liší od deklinace substantiv ve většině pádů. Přitom ani sama deklinace zájmen není jednotná. Rozlišujeme tu dvě základní skupiny, jejichž tvary se téměř ve všech pádech podstatně liší. Do jedné skupiny patří zájmena bezrodá, do druhé zájmena rodová.

Zájmena bezrodá

jsou starší vrstvou zájmen. Jejich pádové přípony jsou svérázné a nemají ve flexi ostatních slovních druhů obdoby. Nadto se jejich deklinace vyznačuje silnou kmenovou supletivností, tzn. některé pády vznikají nejen připojováním různých přípon, ale i obměnou slovních základů. Tyto rysy spolu s nedostatkem vyjádření gramatického rodu ukazují na velkou starobylost těchto deklinací.

K zájmenům bezrodým patřila v pračeštině zájmena osobní: *jáz, ty, my, vy, vě, va* a zájmeno reflexivní.

duařové tvary

Pračeské sklonění!

1. <i>jáz</i>	<i>ty</i>
2. <i>mne</i>	<i>tebe</i>
3. <i>mně, mi</i>	<i>tobě, ti</i>
4. <i>mā</i> (stč. <i>mě</i>)	<i>tā</i> (stč. <i>tě</i>)
6. <i>o mně</i>	<i>o tobě</i>
7. <i>mnú</i>	<i>tobú</i>

1. <i>my</i>	<i>vy</i>
2. <i>nás</i>	<i>vás</i>
3. <i>nám</i>	<i>vám</i>
4. <i>ny</i>	<i>vy</i>
6. <i>o nás</i>	<i>o vás</i>
7. <i>námi</i>	<i>vámi</i>

1. vě, va	*va (vy)
2. najů	vajů
3. náma	váma
4. *na (ny)	*va (vy)
6. najů	vajů
7. náma	váma

1. —
2. sebe
3. sobě, *si
4. sã (stč. sě)
6. o sobě
7. sobů

Vývoj v době historické: Vedle nom. *jáz* se od nejstarší historické doby vyskytuje i tvar *já*. Původnější *jáz* se objevuje ještě do konce XIV. století.

Akuzativ *mã, tã, sã* se normálně hláskově vyvíjel > *mě, tě, sě*. Vedle těchto tvarů se záhy objevují genitivy-akuzativy *mne, tebe, sebe*. Nalpak pronikají původní tvary akuzativní (*mě, tě, sě*) do genitivu.

Vedle instrumentálu *tobů, sobů* se objevují od XIV. století tvary s analogickým kmenem *tebů, sebů*; ty od XV. století převládají.

V akuzativu zájmen *my* a *vy* se vedle původních tvarů *ny, vy* objevuje genitiv-akuzativ *nás, vás*, a to už v nejstarší době. V XVI. století tyto nepůvodní tvary vítězí.

Zvláštní duálové tvary pro pojmy „my dva“ a „vy dva“ jsou už na samém počátku historické doby zčásti nepůvodní; není např. doložen očekávaný nominativ *va*; vždy se místo něho vyskytuje tvar *vy*. Podobně je tomu s akuzativy obou těchto zájmen. Je tu podobná situace jako v duálu o-kmenových substantiv, kde rovněž v češtině nemáme pro nejstarší dobu doložen pův. tvar na *-a*, nýbrž od počátku tvar na *-y* (*chlapy* (původu u-kmenového)).

Pro starou dobu také není přímo doložen kratší tvar dativu reflexivního zájmena *si*.

Zájmena rodová

mají rovněž specifickou deklinaci, nenacházíme však u nich zvláštnosti obvyklé u zájmen bezrodých. Starší vrstva rozlišuje rod dvojí: osobní a věcný (např. *kto* – *čso*), u většiny zájmen rozeznáváme však už rod trojí: mužský, ženský a střední.

Zájmeno *k(to), č(so)*,

Pračeské sklonění:

1. <i>kto</i>	<i>čso</i>
2. <i>kogo</i>	<i>čso, čego</i>
3. <i>komu</i>	<i>čemu</i>
4. <i>kogo</i>	<i>-č, čso</i>
6. <i>o kom</i>	<i>o čem</i>
7. <i>kým</i>	<i>čím</i>

Rozšířená forma *kto* vystřídala po zániku jerů prátvar *kъ*, který jako flektivní forma nemohl dále existovat.

V nominativu místo *kto* je v nové češtině *kdo*; tato podoba vznikla analogií podle tázacích příslovcí *kde, kdy*. Instrumentál singuláru je nepůvodní, očekávaný tvar by zněl *ciem*. Tento nepohodlný tvar s konsonantickou alternací byl nahrazen instrumentálem adjektivního zájmena *ký*.

Tyto tvary žijí s příslušnými hláskovými změnami dodnes ve spisovném jazyce, v nářečích na území Čech a západní Moravy a ve středním úseku nářečí východomoravských. V moravských nářečích jinak pod vlivem jiných zájmenných deklinací pronikly tvary *keho, kemu, keho, o kem (kém), s kým (kém)*. Ve slezských nářečích splývá lokál vždy s instrumentálem (*o kým, čím; s kým, čím*).

V nominativu a akuzativu je původnější tvar *č*. Zachoval se dodnes v novočeském akuz. *proč, nač*. Jinak byla však původní podoba vytlačena tvarem *čso*, což je archaický genitiv, který se pro svou tvarovou výlučnost začal chápat jako tvar neutrální; v genitivu byl nahrazen novotvarem *čego*. Splynutím obou sykavek vzniklo z *čso* dnešní *co*;

tato podoba převažuje od XV. století. (Slovenská podoba *čo* vznikla analogií podle tvarů ostatních pádů, jež začínaly *č-*.)

Novočeské *ně* vzniklo z původního *ni-čso*, které se změnilo v *ně* a to nám pak dalo podobu dnešní.

Zájmeno *t(en)*, *ta*, *to*

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
sg. 1.	<i>t(en)</i>	<i>to</i>	<i>ta</i>	pl.	<i>ti</i>	<i>ta</i>	<i>ty</i>
2.	<i>togo</i>	<i>togo</i>	<i>té</i>			<i>těch</i>	
3.	<i>tomu</i>	<i>tomu</i>	<i>tej</i>			<i>těm</i>	
4.	<i>-t, ten</i>	<i>to</i>	<i>tu</i>	<i>ty</i>	<i>ta</i>	<i>ty</i>	
6.	<i>o tom</i>	<i>o tom</i>	<i>o tej</i>		<i>o těch</i>		
7.	<i>tiem</i>	<i>tiem</i>	<i>tú</i>		<i>těmi</i>		
			du. 1., 4., 5.	<i>ta</i>	<i>tě</i>	<i>tě</i>	
			2., 6.		<i>tú</i>		
			3., 7.		<i>těma</i>		

Původní nominativ singuláru maskulina by zněl *t* (< *tō*). Tento jednohláskový tvar by nevyhovoval, protože u sklonných slov se počítuje potřeba odlišit základ slova a deklinační příponu. Proto byl tento tvar zesilován obvyklým zájmenným sufixem *-tōn* (*tōn* > *ten*), zřídka reduplikací (*tōtō* > *tet*). Pouhé *t* je v adverbiu *vetčas* (< *vō tō časō*).

Ve sklonění ženském došlo během historické doby k vyrovnání tvarů genitivu, dativu a lokálu sg. Ve spisovném jazyce převládá původní tvar genitivní (*bez té, k té, o té*), v některých nářečích naopak tvar dativu-lokálu (moravské nářeční *bez tej, k tej, o tej*; han. *té* vzniklo z *tej*). Tato redukce tvarů je možná proto, že ukazovací zájmeno *ten* se syntakticky blíží adjektivu. Vystupuje téměř výhradně (snad kromě neutra *to*) ve spojení se substantivem. Z tvaru substantiva je syntaktická funkce většinou jednoznačně patrná, koncovky ukazovacích zájmen vlastně jen naznačují gramatickou shodu; jinou funkci nemají.

V tradičních nářečích ve východní polovině Moravy působila na tuto flexi silně deklinace složená (nom. sg. f. *tā*; ak. *tū, tō*, ... pl. *tých, tým, o tých, týma; těch* atd.) a jiné typy zájm. deklinace (gen. m. a n. *teho*, dat. *temu*, lok. *o tem*...). V archaickém (středním) úseku východomoravských nářečí se v maskulinu a neutru vlivem deklinace jmenné prosazuje lokál-dativ: *k tom človjekovi* jako *o tom človjekovi*. V nářečích slezských a místy i v hanáckých pak splynul lokál s instrumentálem (*o tym, s tym; o tem, s tem*, popř. *o tím, s tím*).

Stejně se skloňovala zájmena *on, ona, ono* (ve významu ukazovacího zájmena, dnešní *onen*). Ukazovací zájmeno *ono* je od původu citoslovce upozornovací (ve staré češtině se jím překládá latinské *ecce*). Zájmenné pojetí proniká až sekundárně; pak se k základnímu tvaru, který se chápal jako neutrum, vytvořilo i maskulinum a femininum.

Podle této deklinace se skloňují rovněž číslovky *jeden, dva, oba* a někdy zájmeno *šest, gáma, samiz* (častější je tu ovšem flexe složená). Dále se podle této deklinace skloňuje plurál zájmena *vši, všě, všě* (kromě nominativu a akuzativu – podrobněji viz dále).

Zájmeno *j(en)*, *ja*, *je*

Pračeské sklonění:

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
sg. 1.	<i>j(en)</i>	<i>je</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	pl. <i>ji</i>	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	<i>jě</i>	
2.	<i>jego</i>	<i>jego</i>	<i>jie</i>		<i>jich</i>		
3.	<i>jemu</i>	<i>jemu</i>	<i>ji</i>		<i>jim</i>		
4.	<i>-ň, jej</i>	<i>je</i>	<i>ju</i>		<i>jě</i>		
6.	<i>o něm</i>	<i>o něm</i>	<i>o ni</i>		<i>o nich</i>		
7.	<i>jim</i>	<i>jim</i>	<i>jů</i>		<i>jimi</i>		
		mask.	neutrum	fem.			
	du. 1., 4.	<i>ja</i> (stč. <i>jě</i>)	<i>ji</i>	<i>ji</i>			
	2., 6.		<i>jů</i>				
	3., 7.		<i>jima</i>				

Toto zájmeno bylo původně zájmenem ukazovacím. Teprve na konci praslovanštiny začalo zastávat funkci zájmena 3. osoby, které mezi původními osobními zájmeny scházelo. Se sufixem *-ě* se pak stalo zájmenem vztahným.

Protože původní nominativy zájmena osobního (*j, ja, je...*) by nebyly příliš vyhovující, začalo jejich funkci plnit jiné ukazovací zájmeno: *on, ona, ono*.

Po předložkách se v obou funkcích užívá tvarů s počátečním *ň* (bez *něho, k němu...*, *k níž...*). Tyto tvary se vyvinuly ve spojení psl. předložek *vъn, sъn* (a snad i *kъn*) se zájmennými tvary počínajícími *j-*. Takto vzniklé *ň* (např. *sъn – jímъ > sňimъ*) se pak považovalo spíše za součást zájmena než předložky (protože existovaly i varianty *sъ, vъ*) a analogií se rozšířilo i do jiných předložkových pádů.

V nominativu singuláru maskulina se v historické době obvykle vyskytuje rozšířený tvar *jen(ž)*, v akuzativu reduplikací (< *jъjъ*) vzniklý tvar *jej*, protože po zániku *jerъ* by původní tvar *jъ* nemohl existovat jako flektivní forma. V gen. a dat. se naopak vyskytují i oslabené tvary: genitivní *jho > ho* (to pak proniklo i do akuzativu), dativní *jmu > mu*.

Důležitostí gen. sg. m. a n. *jeho//ho*, vzniklá sekundární genezí tvaru kratšího, byla pak napodobena i ve řm. a v gen. pl. (všech rodů), kde mají naopak sekundární povahu „širší“ tvary s *je-*: podle poměru *ho – jeho* bylo k *jie* přitvořeno *jejie*, k *jich* pak *jejich*. Tyto zesílené tvary genitivu mají zvláštní funkci, a to vyjadřovat posesivitu. Původně byly všechny tyto tvary (*jeho, jejie, jejich*) nesklonné. Ženský tvar *jejie* se však podobal adjektivům typu *pěšie* a od nich přejal koncovky deklinace složené: nom. *jejie*, gen. *jejieho*, dat. *jejiemu...* Tyto tvary se rozšířily v XV. stol. a v XVI. století zvítězily nad starým „nesklonným“ *jeji*. Tvar *jeho* se sice nesklonuje, ale nechápe se už jako genitiv posesivní. To je patrné z toho, že se původní postpozice (*řekl bratrovi jeho*) změnila v antepozici (*jeho bratrovi*). Má tedy tento mužský a střední tvar přes nedostatek flektivních forem povahu shodného přívlastku, stejně jako se tvar *jeji* považuje za shodný přívlastek sklonný. Podobně je tomu i u tvaru *jejich*, to se ostatně v některých dialektech může i skloňovat: *jejichho, jejichmu* atd.

Uvedené deklinační tvary žijí s příslušnými hláskovými změnami ve spisovném jazyce dodnes. Během historické doby však pozorujeme silný vliv deklinace složené, zejména v plurálu. Ten se projevil ve zdlovení některých koncovek: gen. *jich*, dat. *jím*, lok. *o nich*, instr. *jimi*. Takové tvary se zvlášť často vyskytovaly ve stol. XVI., v nové češtině však nejsou součástí spisovné normy. I tradiční dialekty mají většinou

formy shodné, pouze v Čechách je rozšířen lokálový novotvar *vo ňom*. V nářečích slezských je i zde instrumentál-lokál: *o ňim, s ňim*.

Stejnou deklinaci jako zájmeno *j, ja, je* měla zájmena *náš, náša, naše; váš, váša, vaše*, dále singulár zájmena *veš, vša, vše* a archaické zájmeno *sen*. Od původu sem patří také deklinace posesivních zájmen *můj, tvůj, svůj* a číslovky *dvój, trój*.

Zájmeno *náš, náša, naše*

se skloňuje přesně podle *j, ja, je*. Novočeský stav je pokračováním tvarů staročeských, rozdílná je pouze kvantita nominativních a některých akuzativních tvarů: v pračeštině byl nominativ sg. m. *náš*, f. *náša*, n. *naše*, ak. sg. m. *náš*, n. *naše*, nom. pl. m. *naši*, nom. ak. pl. f. *našě*, n. *náša* (> *našě*). To je pozůstatek z doby, kdy dvouslabičné tvary měly kvantitu, tříslabičné byly krátké. Po zániku *jerъ* se však původní stav porušil a analogií začala kvantita v našich případech ustupovat. Tento proces trval až do století XVII. Do nové češtiny se délka udržela pouze v nom. sg. mask. *náš*.

Vedle tvarů náležitých se v historické době často objevují i tvary analogické podle deklinace složené, zejména v pl.: gen. *našich*, dat. *naším...* Takové nepůvodní tvary nalézáme místy i v dnešních tradičních nářečích; srv. východomor. *našého*, laš. *našiho...*, východomor. *našich, naším...*

Zájmeno *váš* se skloňuje stejně.

Zájmeno *veš, vša, vše*

má ve staré češtině singulárové tvary zcela shodné s naším typem. V historické době se však nominativní a akuzativní tvary rozšiřují o sufixy *-chen, -kerý, -cek* apod. Tyto sufixy přejímaly pádové koncovky zájmena *ten* nebo koncovky adjektivní, tedy např. nominativ f. *všěcka*, akuzativ *všucku (všicku)* apod. V důsledku toho pak zaniká deklinace vlastního zájmena a to zůstává většinou v ustrnulém tvaru (odstraňuje se tak prvek introflexe); srv. novočeské *všechen, všechna, všechno...*, podobně *veškery, veškerá, veškeré...* V mluvených útvech pokročil tento vývoj ještě dále: v dialektech středočeských se objevují i plurálové

tvary s příponou: gen. *fšechněch*, dat. *fšechněm*, lok. *fšechněma*. V dialektch českomoravských a východněji odsud se při deklinaci připojují obvykle adjektivní přípony k základu *fšeck-*: *fšeckího* (*fšeckího*, *fšeckého* ...).

Zájmeno *s(en)* má už v nejstarší době archaickou povahu: ukazovalo na blízký předmět stejně jako zájmeno *t(en)* a v konkurenci s ním neobstálo. Dochované tvary (většinou singulárové, v malé míře plurálové a zcela ojediněle duálové) svědčí o tom, že se skloňovalo stejně jako zájmeno *j(en)*. Jeho relikty nacházíme v adverbiích *dnes* (< *dněs*), *večeros* apod., kde bylo původně postponováno za určovaným substantivem.

Podobné bylo i sklonění staročeských druhových číslovek *dvój*, *obój*, *trój*. Zde však v některých singulárových pádech m. a n. došlo ke stažení skupiny *V + j + V* (gen. *dvého*, dat. *dvěmu*, lok. *o dvěm*, nom. sg. n. *dvě*). Vedle toho se však vyskytují i tvary nestažené. Nestažené tvary, zejména instr. sg. m. a n., umožnily přechod těchto číslovek k deklinaci složené, vzor *pěši* (*dvojí*, *dvojího* ...). Tyto tvary jsou také obvyklé v jazyce novém. Z původních tvarů se zachovalo pouze substantivizované neutrum *dvoje*, *troje*; v českých nářečích pak tvar *ve dví* (< *ve dvě*).

K tomuto zájmennému deklinačnímu typu náležela od původu také posesivní zájmena *mój*, *tvój*, *svój*. U tohoto typu se však stažení uplatnilo v plné míře. Vznikly tak tvary odchylné od původní deklinace.

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
sg. 1.	<i>mój</i>	<i>mé</i>	<i>má</i>	pl. <i>moji</i>	<i>má</i>	<i>mé</i>	
2.	<i>mého</i>		<i>mé</i>		<i>mých</i>		
3.	<i>měmu</i>		<i>mej</i>		<i>mým</i>		
4.	<i>mój</i>	<i>mé</i>	<i>mú</i> <i>moju</i>	<i>mé</i>	<i>má</i>	<i>mé</i>	
6.	<i>o mém</i>		<i>o mej</i>		<i>mých</i>		
7.	<i>mým</i>		<i>mú</i>		<i>mými</i>		

	mask.	neutrum	fem.
du. 1., 4., 5.	<i>má</i>	<i>moji</i>	<i>moji</i>
2., 6.		<i>mú</i>	
3., 7.		<i>mýma</i>	

Všechny uvedené tvary nevznikly stažením. Na náš typ silně působily tvrdé deklinace složené; na druhé straně i složená deklinace přejala některé tvary od sklonění zájmena *mój*. Je to asi následek někdejšího misení obou deklinací; to bylo možné proto, že obojí koncovky si byly podobné a i významově si oba slovní druhy byly dost blízké. Ukázali jsme si už dříve na vývoji v lidových nářečích, že vztah posesivní je velmi blízký významu atributu.

Protože stažení ve skupině *-oji-* (*-oji-*) pravděpodobně vůbec neprobíhalo (srv. také *dojiti*, *strojiti*), je třeba tvary instr. sg. mask. a n. a tvary gen., dat., lok. a instr. pl. a instr. du. vykládat jako přejaté z deklinace složené (viz dále) – i když teoreticky výsledek stažení by mohl být shodný. Dativ a lok. sg. feminina vznikl asi hláskoslovným pochodem **moji* > **moj* > *mej*, záhy se pak v této formě objevuje analogická délka (*měj*). Tvar *měj* ovšem mohl vzniknout i jinak: stažením delšího tvaru – *mojeji* > *měj*. Pak dochází k obvyklému vyrovnání genitivu, dativu a lokálu sg. feminin podobně jako u zájmena *ta* a u deklinace složené.

Vedle tvarů uvedených v paradigmatu přežívaly i některé původní, nestažené, zejména nom. sg. f. *mojá* a n. *moje*, ak sg. f. *moju*. Během historické doby pronikly ještě novotvary další (nom.-ak. pl. f. *moje*) a v XVII. století se objevil novotvar *mí* v nom. pl. maskulina.

Nářeční tvary instr. sg. m. a n. *mojím* (*mojim*) a plurálové tvary typu *mojích*, *mojím*..., které se vyskytují na východní Moravě a v oblasti slezské, mohou představovat zbytek původních nestažených forem (i když obdobné formy v raných staročeských památkách doloženy nejsou, ojediněle teprve z XV. století: *mojich hřechův* OIMüllB). K těmto relikům se pak mohly dotvořit dnešní tvary gen., dat. a lok. sg. atd., tedy *mojého* (*mojího*, *mojeho*, *mojiho*) atd., jež se dnes vyskytují ve východní hanáčtině a ve východomoravských a slezských dialektch veskrze.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960, s. 433–531; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 353–369; VEČERKA, R.: Vyjadřování posesivity u osobních zájmen 3. osoby v češtině. In: SPFFBŮ, A 3. 1955, s. 36–41; VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvarosloví I. Praha 1964, s. 119–144; VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliiare. München 1977, s. 103; KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. 2. vyd. Praha 1981, s. 91–98.

DEKLINACE SLOŽENÁ

je z druhů deklinace geneticky nejmladší. Složená se nazývá proto, že její zvláštní koncovky vznikly skládáním adjektivních deklinačních koncovek jmenných s postponovanými tvary zájmena *j, ja, je*. Motivem postpozice zájmena byla (kromě důvodů sémantických — snahy přesněji určit, determinovat jméno) nepochybně i snaha formálně odlišit adjektivum, které mělo jinou syntaktickou funkci, od substantiva. Další vývoj přinesl splynutí těchto původně samostatných zájmenných tvarů v jedno slovo s adjektivy a některé změny v této spřežce. Avšak teprve předhistorická hlásková změna — *stažování* — způsobila vznik samostatné deklinace s osobitými tvary. Všechny dnešní tvary však nevznikly pouze stažením; některé byly převzaty z jiných deklinačních typů.

Adjektiva tvrdá, odvozená od o-kmenů a a-kmenů

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
sg. 1.	<i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobrá</i>	pl.	<i>dobr'í</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
2.	<i>dobrégo</i>		<i>dobré</i>			<i>dobrych</i>	
3.	<i>dobrému</i>		<i>dobr'iej</i>			<i>dobrym</i>	
4.	<i>dobrý</i>	<i>dobré</i>	<i>dobru</i>		<i>dobré</i>	<i>dobrá</i>	<i>dobré</i>
6.	<i>o dobr'iem</i>		<i>o dobr'iej</i>			<i>o dobrych</i>	
7.	<i>dobrym</i>		<i>dobru</i>			<i>dobrymi</i>	

	mask.	neutrum	fem.
du. 1., 4.	<i>dobrá</i>	<i>dobr'iej</i>	<i>dobr'iej</i>
2., 6.		<i>dobru</i>	
3., 7.		<i>dobryma</i>	

Mnohé z těchto tvarů nevznikly pouze stažením a hláskovými úpravami původních spřežek jmenných a zájmenných tvarů, nýbrž také jinými způsoby.

Lokál sg. m. a n. *o dobr'iem* je tvar vzniklý stažením (pův. *o dobrě-jem* > *dobr'iem*). Tento tvar však později zanikl; pravděpodobně proto,

že „měkká“ koncovka vyžadovala alternace předchozího konsonantu. Už v nejstarší době mu silně konkuruje dnešní analogický tvar *dobřem* (podle *mém*). Původní tvary se objevují ojedinele asi do století XV. Ojedinelý stč. dativ *dobřem* (k apoštolském sboru Hrad) je výsledkem tendence k vyrovnání dativu a lokálu. Dodnes existují tyto podoby ve středním úseku východomoravských nářečí.

Tvar dativu a lokálu sg. f. je hláskově náležitý; vznikl zjednodušením *dobře-ji* > *dobr'iej*. Rovněž tyto tvary se vyskytují i ve starém jazyce zřídka. Byly odstraněny vyrovnáním tvarů genitivu, dativu a lokálu sg. f., které zde proběhlo shodně s rodovou deklinací zájmennou. Tak vznikl dnešní tvar *dobré*; takové tvary jsou známy už od XIV. století a dodnes je uchovává spisovný jazyk, archaická nářečí východomoravská a se zkráceným vokálem (*dobře*) i většina typů slezských. Dialekty středních a severních Čech a západní Moravy mají tutéž unifikovanou podobu, avšak se změnou *é* > *í* (*dobří*). Nářečí východních Čech vyrovnala podoby gen., dat. a lok. ve prospěch tvarů dativních. Tak vznikla podoba *dobřej*. Středomoravské dialekty pak v těžce unifikované podobě provedly změnu *ej* > *é* (*dobré*). Pouze jižní a západní Čechy zůstaly při původnějších neunifikovaných podobách (gen. *dobří*, dat. a lok. *dobřej*).

Ale ani některé další pády nelze na první pohled uspokojivě vyložit hláskoslovně. Je to především instr. sg. m. a n., dativ a lokál pl. V těchto pádech se totiž dnešní tvary nevyvinuly z plných jmenných tvarů, nýbrž z tvarů redukovaných. (Instrumentál *dobrym* vznikl z pův. *dobrě-jim*, obd. i dat. pl.) K takové redukci docházelo všude, kde byly původní jmenné koncovky dvouslabičné. Tak se zabránilo introflexi, jež je jazykům našeho typu v podstatě cizí. Lokál plurálu je pak od původu genitiv, který přešel do funkce lokálové na základě analogie s deklinací zájmennou, jež má genitiv-lokál v plurálu důsledně.

Výsledky specifického vývoje vidíme v některých nářečních tvarech lok. a instr. sg. u maskulin a neuter. V centrální hanáctině a v nářečích slezských totiž došlo k formovému vyrovnání obou pádů (han. *vo dobrim*, *z dobrim*, slez. *o dobrym*, *z dobrym*). Toto splynutí nelze vyložit hláskoslovně. Příčina vývoje je asi obdobná jako v gen.-dat.-lok. feminina: různost tvarů zde není funkční, protože oba pády jsou u substantiv formově odlišeny, tvar adjektiva tu naznačuje pouze gramatickou

shodu s příslušnou formou substantivní, proto se počet tvarů redukuje. (Poznámka: v obou dialektech a navíc i v dialektu severovýchodních Čech mají unifikované koncovky i ukazovací zájmena: *vo tím, s tím (o tym, s tym)...*)

Rozsáhlé vzájemné přejímání tvarů mezi deklinací složenou a zájmenou bylo možné proto, že syntaktické funkce adjektiv a zájmen přivlastňovacích, resp. ukazovacích, jsou velmi blízké.

Adjektiva měkká, odvozená od jo-kmenů a ja-kmenů

	mask.	neutrum	fem.		mask.	neutrum	fem.
sg. 1.	<i>pěší</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	pl. <i>pěši</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>	
2.	<i>pěšiego</i>		<i>pěšie</i>		<i>pěších</i>		
3.	<i>pěšiemu</i>		<i>pěši</i>		<i>pěším</i>		
4.	<i>pěši</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšů</i>	<i>pěšie</i>	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěšie</i>	
6.	<i>o pěšiem</i>		<i>o pěši</i>		<i>o pěších</i>		
7.	<i>pěším</i>		<i>pěšů</i>		<i>pěšimi</i>		

	mask.	neutrum	fem.
du. 1., 4.	<i>pěšá</i> (stč. <i>pěšie</i>)	<i>pěši</i>	<i>pěši</i>
2., 6.		<i>pěšů</i>	
3., 7.		<i>pěšima</i>	

Vznik těchto tvarů byl obdobný vzniku složené deklinace typu *dobrý*: řada tvarů vznikla náležitě hláskovým vývojem z tvarů plných nebo redukovaných (viz u typu *dobrý*), plurál má v nepřímých pádech tvary unifikované. Vývoj v historické době byl obdobný vývoji tvrdého typu. Navíc zde byl bohatší vývoj hláskoslovný (změny *'á > ie*, *'ü > i*, *ie > i* apod.). Ten mimo jiné způsobil plnou unifikaci plurálových tvarů a prakticky negoval singulárovou deklinaci ženskou. Nedostatek deklinace ani zde nevádí; adjektivum vystupuje téměř vždy ve spojení

se substantivem a z jeho flexe je pád ve valné většině případů jednoznačně patrný.

Vývoj v nářečích je většinou (až na hláskové posuny) shodný s vývojem jazyka spisovného, ale v dialektech Čech došlo k úplnému zániku rodových rozdílů v plurálu (viz zde na str. 136).

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960, s. 532–564; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 370–374; VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvarosloví 1. Praha 1964, s. 111–117; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 165–171 a mapka č. 28; KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. 2. vyd. Praha 1981, s. 32–33, 84–86.

(Handwritten notes and diagrams on page 191, including a circled 'a' and various scribbles.)

je oddíl morfologie pojednávající o slovesných tvarech. Určité slovesné tvary mohou vedle základního významu lexikálního vyjadřovat tyto gramatické významy:

1. osobu,
2. číslo,
3. čas,
4. způsob,
5. rod,
6. vid.

Všechny tyto gramatické významy nemá sloveso od prvopočátku a také způsob jejich vyjádření se v některých případech v době předhistorické nebo i historické měnil.

LITERATURA. STANG, Ch.: Das slavische und baltische Verbum. Oslo 1942.

Osoba

Indoevropské jazyky rozlišují tři osoby: osobu první, která vyjadřuje mluvčího – v singuláru, nebo také mluvčího – v plurálu; osobu druhou, oslovenou; osobu třetí, nezúčastněnou na hovoru nebo neutrální.

Koncovky těchto tří osob jsou většinou zřetelně odlišeny. Pouze druhá a třetí osoba singuláru imperativu, aoristu a imperfekta má shodu tvar, dále pak druhá a třetí osoba duálu. To ovšem není stav prapůvodní, nýbrž vznikl až nověji splynutím koncovek původně různých.

Prostředky (koncovky) k vyjádření osoby jsou jiné v singuláru, jiné v plurálu, jiné u sloves tematických, jiné u atematických, jiné v přítomnu, jiné v jednoduchých časech minulých. Pouze koncovky duálové jsou jednotné (první osoba *-vě, -va*, druhá a třetí osoba *-ta*).

Třetí osoba je v protikladu k první (osobě mluvčího) a druhé (osobě adresáta) osoba nepříznamová. Protože první dvě osoby mají ve všech případech výrazné koncovky, stačí na jejich pozadí k odlišení 3. osoby koncovka nulová. Tato distribuce se také během vývoje postupně prosazuje: již v předhistorické době zanikl formant *-tb* v koncovkách třetích osob indikativu přítomna a během historické doby se i v préteritu přestalo používat morfémů třetích osob (*jest a sú*). (V učebnicích může proto tvar 3. osoby sg. sloužit ke klasifikaci sloves.)

Podrobněji viz v poznámkách k jednotlivým tvarům.

Číslo

Podobně jako ve flexi jmen a zájmen, byl i u sloves ve staročeském období vedle singuláru a plurálu také duál, tj. číslo dvojné. O vzniku této číselné kategorie viz v úvodu k deklinaci. Kategorie mluvnického čísla u sloves má poněkud jinou funkci než u podstatných jmen: nevyjadřuje tu vskutku číselný poměr svého lexikálního základu (např. v tom smyslu, že tvar *nese* označuje jeden děj, když *nesou* více dějů), nýbrž má význam formální; je prostředkem k vyjádření gramatické shody přísudkového slovesa se subjektem v plurálu nebo s dvojnásobným subjektem. Je pravděpodobné, že u sloves se duál objevil až naposled, po substantivech, adjektivech a zájmenech. Také historické duálové koncovky, jednotné pro přezens, aorist, imperfektum a imperativ, nesou stopy poměrně pozdních změn. Na tvar 1. osoby působil asi tvar zájmena pro pojem „my dva“ – *vě*. Duálové tvary u sloves začaly ustupovat dříve než duálové formy deklinace.

Duál u sloves jako kategorie zanikl současně s duálovou flexí jiných slovních druhů, tj. u nás v XV. století.

LITERATURA. VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. München 1977, 98; K VÍTKOVÁ, N.: Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila. LF, 102, 1979, s. 199–211.

Také soustava časů byla ve staré češtině (a už praslovanštině) bohatší: vedle dnešního prézentu, složených tvarů préteritálních (*volal jsem*) a futurálních u sloves nedokonavých (*budu volati*) existovaly ještě jednoduché minulé časy aorist (*zvolach*) a imperfektum (*volajiech* nebo *volách*), antepřéteritum (plusquamperfektum) (*byl jsem volal*, *běch volal*...) a snad i futurum exaktum (*budu zvolal*). Dnešní tvoření futura nebylo ještě plně ustáleno: vedle podob obvyklých v současném jazyce se v nejstarším historickém období vyskytovaly v menší míře i opisy typu *chcu volati*, *jmám volati*, *začnu volati*, *budu volal* a vzácně i *typ*, *budu volajě*. Z tohoto množství tvarů mají přímé prajazykové kořeny jen tvary prézentní a aoristové.

Koncovky indikativu prézentu jsou většinou pokračováním prajazykových tzv. přímých osobních přípon. Podrobněji viz v poznámkách k tvarům indikativu prézentu.

Staročeský aorist sigmatický je pokračováním aoristu předslavanského, aorist asigmatický se vyvinul z předslavanského imperfekta. Staročeské imperfektum má však kořeny pouze v praslovanštině. Jeho vznik nebyl dosud jednoznačně přesvědčivě vyložen; jisté je, že vlastní koncovky imperfekta jsou obdobné koncovkám aoristu sigmatického; imperfektum tedy vzniklo nápodobou aoristu sigmatického, ovšem z jiného základu. Vzdálené příbuzné má slovanské imperfektum v některých tvarech litevských minulých časů.

Ve staroslověnštině označoval aorist prostý děj minulé, imperfektum vyjadřovalo minulý děj, který probíhal zároveň s jiným dějem. Ve staré češtině je však už užití aoristu a imperfekta diferencováno z velké části vidově: aorist se tvoří převážně od sloves dokonavých a vyjadřuje tedy minulý děj ukončený, imperfektum od sloves nedokonavých vyjadřuje děj v minulosti trvající. Pokud se imperfektum tvoří od sloves dokonavých, vyjadřuje buď opakování (*a když... vstanieš, naleznieš chléb položený* Otc „a kdykoli vstal, nalezl“), nebo má odstín modální (*a již ovšem utečieš, ale sukně jej červená prosočí* Dal „a už byl utekl, ale červený šat jej prozradil“).

Oběma těmito jednoduchým minulým časům však už dlouhou dobu silně konkuroval minulý čas složený z participia l-ového a prézentních tvarů slovesa býti (*volal jsem*). Dřívější rezultativní význam tohoto spojení se vyvinul z původnějšího významu náchylnosti k ději, který byl vlastní dávným deverbálním adjektivům s l-ovým formantem

(pozůstatek vidíme např. v adjektivech *dbalý*, *bdělý*, *vzteklý*). Posun významu probíhal patrně tímto způsobem: *dal jsem* „jsem davatel, štědrý“ → „jsem ten, kdo dal“. Poté se začalo spojení l-ové participium + prézentní tvary slovesa býti gramatikalizovat ve významu imperfekta. Jakmile se začalo toto spojení syntetizovat (tendence byla ještě zřetelněji dovršena např. v polštině, srovnej tvary 1. osoby sg. *wolalem*, 2. sg. *wolaleś*...), staly se tyto préteritální formy jedním z nejdůležitějších podnětů vedoucích k zániku starých jednoduchých minulých časů – aoristu a imperfekta. Dalšími faktory byly: gramatikalizace vidu, s nímž se tradiční minulé časy těžko vyrovnávaly, nevýhodnost aoristových a imperfektních tvarů (homonymie 2. a 3. osoby sg.) a naopak vítaná schopnost préterita vyjadřovat i jmenný rod (*nesl, nesla, neslo*...).

Plusquamperfektum – přesněji antepřéteritum – se tvořilo z participia l-ového a minulých tvarů slovesa býti – aoristových, imperfektních nebo préteritálních: *bých volal*, *biech volal*, *byl jsem volal*; po zániku jednoduchých minulých časů pouze posledním způsobem.

Futurum je čas obecně nověji vzniklý. V nejstarších stádiích jazyka se zřejmě rozhlišovaly dva časy: přítomný stav vyplýnulý z děje minulé – z něhož se vyvinul minulý čas pro vyjádření dějů, které měly pro mluvčího povahu vzpomínek, a prézens jako nepříznakový čas pro děje ostatní, tedy jak pro čas přítomný, tak i pro budoucnost a tak i pro děje se všeobecnou časovou platností. Ze situací znamenantících záměr nebo potřebu se vyvinuly formy pro děje, které budou probíhat v budoucnosti. Dlouho však neexistoval ustálený způsob, jak tyto děje vyjadřovat gramaticky. V češtině a v jiných západoslovanských jazycích souvisí počátek gramatikalizace s rozvojem kategorie vidu. Zprvu měl prézens některých determinovaných sloves zároveň význam přechodu do stavu: *svítne, začne* apod. (*svítne* „začíná svítit“ odtud → „bude svítit“), tedy označoval vlastně futurum. Toto futurum však na rozdíl od dnešních podobných tvarů mělo nedokonavou povahu. Dalším prostředkem k vyjádření budoucího času byly už v předvidové době některé slovesné prefixy, zejména *vz-* a *po-*. I ony tvořily futurum nedokonavé (stč. *vzpěju* = budu zpívat, podobně *povezu* apod.). Později se začalo užívat ve futurálním významu prézentních tvarů všech dokonavých sloves. S rozvojem vidu však prefix *vz-* svou schopnost tvořit

nedokonavé futurum ztratil, prefix *po-* si ji pak udržel jen ve spojení s slovesy označujícími pohyb (srv. novočeské *poletím, poběžím*) nebo slovesy podobného významu (*porostu, pokvetu*). O skutečné gramatikalizaci futura můžeme mluvit až tehdy, když se projevila snaha vyjadřovat futurum jednotným způsobem u všech sloves (nedokonavých). To se dá zpočátku různými způsoby: spojením sloves modálních s infinitivem (*jmám volati, chcu volati*), sloves fázových (*začnu volati*), nebo spojením slovesných tvarů *budu, budeš...* s infinitivem (*budu volati*) nebo s participiem I-ovým (*budu volal*). Různé systémové předpoklady v různých slovanských jazycích vedly k ustálení, že gramatikalizaci vždy jednoho z těchto způsobů. V češtině záhy ustoupila spojení se slovy modálními (*chcu volati, jmám volati*), protože lexikální význam těchto sloves byl příliš výrazný. Opis se slovesem fázovým (*počnu volati*) se ve staré českých památkách objevuje jen ojediněle. Už na počátku historické doby převládal opis se slovesem *budu* a infinitivem. Sloveso *budu* mělo původně význam „začínám“. Už ten stačí na vyjádření situace futurální. Ještě vhodnějším se stalo pro opis futura, když nabylo významu dnešního. Spojení s infinitivem zvítězilo nad opisem s participiem I-ovým (*budu volal*) pravděpodobně proto, že participium I-ové bylo v té době v staré češtině už příliš těsně spjato s tvořením minulých časů.

Ačkoliv české opisné futurum poněkud odpovídá způsobem tvoření futura německému (*ich werde rufen*), není správný názor, jako by se české futurum u sloves nedokonavých zformovalo podle německého vzoru. V době, kdy byl tento způsob tvoření v češtině už plně ustálen, konkuroval ještě v němčině obdobné formě silně opis se slovesy *sollen* nebo *wollen* (podobně jako v dnešní angličtině) a dnešní německé futurum se ustálilo až asi o sto let později než složené futurum české (tj. asi do r. 1450).

Futurum exaktum nebo futurum II. je čas, který vyjadřuje předčasnost v budoucnosti. Tvořil se spojováním tvarů slovesa *budu* s participiem I-ovým, a to pouze od sloves dokonavých. Ve staré češtině je doložen jen velmi zřídka. Nebyl to pravděpodobně prostředek jazyka mluveného, nýbrž sloužil jen k intelektualizaci jazyka v projevech psaných. (*Kto věří u mne, ač umřel bude, ožive.*) Někteří autoři (Vintřil) je interpretují jako kondicionál futura. Funkcí kondicionálu (viz dále) bylo však vyjádření nereálného děje. Ve futurum jakožto ději neuskutečněném je nereálnost už obsažena; zvláštní forma kondicionálu futura by tedy byla nefunkční.

LITERATURA. KŘÍŽKOVÁ, H.: Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, v ruštině. Praha 1960; KOPEČNÝ, F.: Zur Entstehung der Futurbedeutung beim Präsens im Slavischen. Scandoslavica, 8, 1962, s. 171–181; KURYŁOWICZ, J.: Vývoj gramatických kategorií. In: 12 esejů o jazyce. Praha 1970, s. 63–79; ERHART, A.: Základy jazykovědy, Praha 1984, s. 91; VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. München 1977, s. 104–108.

Způsob

Způsobem slovesného děje se vyjadřuje vztah mluvčího k průběhu slovesného děje: mluvčí děj buď pouze konstatuje (indikativ), nebo usiluje o jeho realizaci (optativ, imperativ) apod.

V historické době rozlišujeme způsob trojí: indikativ, imperativ a kondicionál. Na původní indoevropské tvary navazuje pouze indikativ. Slovanský imperativ vznikl pravděpodobně obměnou tvarů dřívějšího tzv. optativu (tj. způsobu „žádacího“). Kondicionál je ve slovanských jazycích způsobem geneticky nejmladší; na to ostatně ukazují mimo jiné jeho složené tvary ve všech slovanských jazycích. Staroslověnština užívá ke tvoření kondicionálu zbytků samostatných kondicionálových tvarů ve spojení s participiem I-ovým (*neslě bimь*), ale později se užívá i spojení s aoristem slovesa *býti* (*neslě bychъ*); tento způsob je také běžný ve staré češtině. Toto spojení mělo původně význam času předminulého; kondicionální užití se pravděpodobně vyvinulo z něho: děj probíhající před jiným dějem má významově blízko k podmínce, na níž je nějaký děj závislý, takže k přesunutí významu mohlo snadno dojít. Přitom bylo možno navázat i na typ *neslě bimь*, v některých tvarech (2. a 3. osoba sg.) skoro totožný. Rovněž význam děje neskutečného, jehož vyjádření se užívá také kondicionálu, je ději uplynulému dávno před jiným dějem významově blízký. Tak se posléze původní aoristové antepreteritum gramatikalizovalo jako prostředek k vyjádření nového gramatického způsobu – kondicionálu, jehož invariantem bylo vyjádření nereálného děje.

Předpokládáme, že v indoevropském prajazyce existoval ještě imperativ a konjunktiv. Oba tyto způsoby se však do slovánštiny nedochovaly.

LITERATURA. HUIER, O.: Úvod do dějin jazyka českého. 3. vyd. Praha 1946, s. 75–77.

AKTIVUM, MEDIUM

Indoevropština měla dva slovesné rody: aktivum a médium; pasívum neexistovalo.

Poznámka. Indoevropské médium — mimo jiné — označovalo, že agens činnosti je dějem zároveň zasahován. Tak např. ve védštině kněží při oběti užívá tvarů aktivních; věřící, který se oběti zúčastňuje, užívá ve stejných případech tvarů mediálních, protože je aktem oběti zároveň zasahován.

Ve slovanštině se kromě aktiva vytvářel nový rod, pasívum. To v praslovanštině tvořilo připojováním zvrtného zájmena se k tvarům aktivním (*sōditъ se*). Tento způsob vyjadřování pasíva zdělila z praslovanštiny i stará čeština (*súdí se*). Později vznikl v překladové literatuře pod vlivem latiny nový způsob vyjadřování pasíva, a to spojením participia n-ového, popřípadě t-ového s přítomnými tvary slovesa býti. Tyto opisy existovaly už dříve, ale měly, a zčásti dosud mají, význam stavový, nikoli dějový.

Tak latinské *iudicatus est* se překládalo *súzen jest*. Měl tedy tvar *súzen jest* význam minulý, novočesky tedy bychom řekli *byl (od)souzen*. Hus například překládal latinskou větu *Qui credit in eum, non iudicatur* *qui non credit, iam iudicatus est*: *Ktož věří veň, nesúdie ho; ale ktož nevěří, již súzen jest*. Dokud neexistovala časová opozice k tomuto tvaru, mohl se *jest, sú* jako znak 3. osoby vynechávat, podobně jako v préteriu aktivním (*ot něhože naše kršćenie jmenem nazváno* PisOstr „bylo nazváno“). Ale protože k vyjádření minulého času se užívalo spojením participia pasívního s přítomnými tvary slovesa *býti*, vznikají zámluvy nesnáze s vyjádřením pasívního prézentu. Zprvu se užívá pasíva plovodního (*súdí se*) nebo vyjádření neosobního (*súdie ho*), pak opisného pasíva typu *bývá súzen, bude súzen* (= prez.). V důsledku konfrontace s českou soustavou časů postupně dochází k přestavbě a od XVII. století tvar *jest souzen* má význam přítomní, v préteriu se objevuje spojením *byl souzen*, pro futurum pak tvar *bude souzen*. Stav, který máme v nové češtině, se i pak ustaloval poměrně dlouhou dobu. Starý způsob vyjadřování dnes přežívá jen jako stylisticky příznakový v tzv. *biblickém* slohu (*psáno jest* ...).

Typ opisného pasíva vznikl jako prostředek jazyka literárního pod vlivem pasíva latinského, tedy do jisté míry uměle. Proto se také nevyskytuje ve všech slovanských jazycích. Kromě češtiny je znám pouze ve staré polštině a v lužičtině, a to vždy jen v jazyce spisovném, nikoli v dialekttech. Musíme totiž rozlišovat skutečné složené pasívum (*jem nesen*) od podobného spojení jmenného tvaru deverbálního adjektiva se sponou, které má však význam rezultativní, nikoli přímo dějový — tvoří se tedy od sloves dokonavých. Např. *je rozpoután, jsou svoláni* apod. Takové spojení se samozřejmě vyskytuje i v jiných slovanských jazycích i v dialekttech (např. čes. nářeční *máme posečino* apod.).

V nové češtině mluvíme o rodu činném tehdy, je-li agens činnosti subjektem slovesného přísudku a patiens jeho objektem; např.: *člověk* (subjekt, přitom agens) *staví dům* (objekt, zároveň patiens). Je-li subjekt odsunut z místa gramatického podmětu, je sloveso v rodu pasívním, např. *dům* (subjekt, přitom cíl) *je stavěn lidmi* (objekt, agens). O pasívum jde i tehdy, není-li v takové větě agens činnosti vyjádřen. Tu používáme formy reflexivního pasíva se zájmenem *se*, např. *dům se staví, obchody se otevírají*. Reflexivní forma, jež má jen jednu podobu, a to tvar 3. os. sg. + *se*, má však u sloves neobjektových odlišnou funkci: vyjadřovat deagentnost (*na Západě se stávkuje*). Ve staré češtině tuto funkci plnily pouhé tvary 3. os. sg. bez *se*, např. *okolo toho města turkysov najde mnoho* (ČestMil) „najde se“ — viz v oddílu Skladba.

LITERATURA. HAVRÁNEK, B.: Genera verbi v slovanských jazycích. I. Praha 1928; II, Praha 1937; KOPEČNÝ, F.: Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: Studie a práce linguistické I. Praha 1954, s. 224–247. GREPL, M.: Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika. Praha 1973, s. 141–149.

Slovesným videm vyjadřujeme dokonavost a nedokonavost slovesného děje, popřípadě i jeho násobenost nebo nenásobenost.

Kategorie slovesného vidu se vyskytuje jen v jazycích slovanských a v menší míře (v jazycích baltských (litevština). To svědčí o relativně pozdním vzniku této gramatické kategorie. Zárodky slovesného vidu tedy pocházejí už z epochy před slovanské, avšak skutečný rozvoj této kategorie můžeme pozorovat až ke konci doby předhistorické a v době historické.

Před vznikem vlastního vidu měla praslovanština řadu slovesných dvojic, které vyjadřovaly jedním členem děj indeterminovaný, druhým členem děj determinovaný. Determinovanost slovesného děje znamenala původně jeho prostorové určení, omezení. Děj indeterminovaný byl prostorově nezařaditelný. Další abstrakcí se z tohoto původně prostorového zaměření stalo určení průběhu slovesného děje: slovesa indeterminovaná vyjadřovala nijak neomezenou dějovou linii, slovesa determinovaná pak děj co do průběhu omezený. Příklad takových dvojic:

nošq — nesq
gybl'q — gъnq
skačq — skočq
svbtq — svbtq

Jak je vidět i z několika ilustrací, prostředkem k vyjádření tohoto rozdílu byla rozličnost slovesného kmene.

Některé determinované členy těchto dvojic měly význam „přechod do stavu“ (např. *svbtnetb*), vyjadřovaly tedy přítomnými tvary futurum. Bylo-li třeba vyjádřit skutečný přezens, musela být vytvořena odvozenina (*svitajetb*). Avšak potřeba derivovat indeterminované protějšky existovala nejen u ingresiv typu *svbtnetb*, nýbrž i u jiných determinovaných sloves prefigovaných i neprefigovaných (*padetb* — *padajetb*). Tato determinovaná slovesa totiž byla neúměrně zatížena: vyjadřovala aktuální i neaktuální přezens, a nadto jejich přítomní tvary musely sloužit i k vyjádření futura. Nové deriváty (*padajetb*) přejaly funkci vyjadřovat aktuální přezens. Takovým způsobem vznikly první skutečné vidové dvojice sloves dokonavých a nedokonavých. S tím, jak s vývojem společnosti klesá význam mimojazykové situace při jazykovém projevu, vzrůstá potřeba odlišovat formálně přezens od futura, a proto se tvoření podobných dvojic šíří i k jiným slovesům: dokonavé přítomní tvary začínají označovat pouze děj budoucí a funkci přítomní plní nedokonavé odvozeniny: *padq* (futurum) — *padajq* (přezens). Vidový protiklad dokonavosti a nedokonavosti se tedy na začátku doby historické začíná gramatikalizovat; specifickým prostředkem k vyjádření dokonavosti se vedle připojování předpon — *nesq* — *prinesq* (předpona měla ovšem především význam lexikální) — stávají hlavně n-kmeny, viz

2. třída slovesná: *kap'q* — *kapnq*, *pl'ujq* — *plinq* apod., nedokonavé protějšky předponových sloves vznikají hlavně tvořením jajo-kmenů (3. třída slovesná s kmenem rozšířeným hláskou *a*, případně *ě*): *usachnq* — *usychajq*. Takový stav zdělala pračeština z dřívějšího údobí.

V historické době se naznačený vývoj dovršuje; projevuje se zároveň tendence k tomu, aby kmeny prostě vyjadřovaly nedokonavost, kmeny předponové pak dokonavost. K tomu přispívá i okolnost, že obměňování slovesného kmene se stává méně produktivním, a to proto, že obě podoby jsou si mnohdy hláskově dost vzdáleny. Tak se tvoření vidů obohacuje o další způsob: tzv. vidovou deprefixaci tj. tvoření imperfektiv odpojováním takových slovesných předpon, které už ztratily svůj původní lexikální význam, např. *uschnu* — *schnu*, *utonu* — *tonu* apod. Ve starém jazyce však byl tento způsob poměrně málo frekventovaný; existovalo jen velmi málo předpon, které by zcela pozbyly původního lexikálního významu a byly jen prostě vidové.

Nedokonavé protějšky těchto prefigovaných sloves se tvořily hlavně derivací — přechodem k jinému slovesnému typu s odlišným infinitivním kmenotvorným formantem, popř. formantem -va-. O rozvoji vyjadřování vidových protikladů viz podrobněji v oddílu Slootovrba na str. 318n.

Protiklad dokonavosti a nedokonavosti se ve slovesném systému plně gramatikalizoval už ve staré češtině XIV. — XV. století. Od XVI. století pak můžeme vyjádřit jak protiklad dokonavosti a nedokonavosti, tak násobenost (uzuálnost) a nenásobenost.

V nové češtině mají slovesa s předponou prostě vidovou nedokonavý protějšek prostý: *zahynu* — *hynu*, slovesa s předponou lexikálně zatíženou mají nedokonavý protějšek odvozený: *odvedu* — *odvádím*.

Násobená slovesa se odvozují od dokonavých sufixem -va- (*dělavat*, *prosivat*). Násobenost (uzuálnost) mohou ovšem vyjadřovat i slovesa dokonavá; je to však násobenost jiného druhu než u sloves typu *dělavat*. Běží o případy jako *povyhazovat*, *zurážet*, *pozotvírat*. Těmto slovesům říkáme distributiva. Blíže o nich v odd. Slootovrba na str. 335 — 336.

LITERATURA. ZUBATÝ, J.: K frekventativním odvozeninám s příponou -vati od sloves 4. třídy. LF, 42, 1915, s. 227 — 239; TRÁVNÍČEK, F.: Studie o českém vidu slovesném. Praha 1923; MASLOV, Ju. S.: Imperfekt glagolov soveršennogo vida v slavjanskich jazykach. In: Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 1. Moskva 1954, s. 68 — 138;

VÝVOJ ČESKÝCH SLOVESNÝCH TŘÍD A TYPŮ

	staroslověnské	rozdělení staročeské	novočeské
I. Aa	vedo vesti pekŏ pešti mŏrŏ mrěti pŏnŏ pęti	vedu věsti peku pěci mŕu mřieti pnu pieti mažu mazati	nese něsti bere bráti peče pěci umře umřeti maže mazati
b	plovŏ pluti	plovu plůti	
Ba	berŏ brati	beru bráti	
b	zovŏ zŏvati	zovu zŏvati	
II. A	dvignŏ dvignŏti	tisknu tisknůti	tiskne tisknouti
B	minŏ minŏti	minu minůti	mine minouti začne začeti
III. Aa	znajŏ znati kryjŏ kryti sazdajŏ sazdati umějŏ uměti	kryju krýti	kryje krýti
b	borjŏ brati		
Ba	lajŏ lajati kupujŏ kupovati	kupuju kupovati	kupuje kupovati
b	plačŏ plakati		
IV. A	prošŏ prositi trŏpljŏ trŏpěti sŏpljŏ sŏpati	prošu prositi trp'u trpěti	prosí prositi trpí trpěti sází sázeti
V.		dělaju dělati sázěju sázěti	dělá dělati

—————•————→ v důsledku stažení

—————••————→ v důsledku stažení a přehlásky 'á>ie

—•••••→ následkem splynutí kmenotvorného -j- s předcházející souhláskou

-----→ výsledek sblížení tvarů přítomných s infinitivními (vytvoření nového infinitivu nebo rozštěpení slovesa ve dvě)

NĚMEC, I.: Genese slovanského systému vidového. Praha 1958; KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha 1962; NĚMEC, I.: A Diachronic Approach to the Word-Formative System of the Czech Verb (Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa). In: TLP 1, Praha 1964, s. 173–182; ŠIROKOVA, A. G.: Iz istorii vozniknovenija i razvitija merkirovannyh mnogokratnyh glagolov v češskom jazyke. Vestnik moskovskogo universiteta, Filologija 1965, 2, s. 33–45; KOMÁREK, M.: Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 107–112.

Poznámka: Nepočtená slovesa typu *borjŏ brati* se buďto do češtiny nedochovala, nebo přešla do 1. třídy (*mel'u, žňu*).

Podáváme tu třídění založené primárně na kmeni přítomném jen z praktických důvodů, pro získání vývojové kontinuity mezi tříděním staroslověnských sloves podle Leskiena a tříděním novočeským, jež vycházejí rovněž z přítomního kmene; z hlediska vývojového je ovšem infinitivní kmen významnější (viz zde v odd. Slovtvorba na str. 317).

Na přesunech slovesných tříd a typů od doby praslovanské po novočeskou se podílely hlavně tyto činitele:

1. Hláskové změny *→ přeskupování*

V důsledku stažení zanikl u sloves 3. Aa třídy, která měla kmen zakončen na -a (*znaju, znaješ...*; *sázaju, sázaješ...*), kmenotvorný příznak -je-. Tím se tato slovesa vyčlenila z třetí třídy a vytvořila samostatný konjugační typ, pračeskou pátou třídu slovesnou. Slovesa typu *sázaju, sázáš* po přehlásce 'a > ě splynula se staženým typem *uměju, umieš*. Proto má stará čeština v páté třídě slovesné dva typy sloves (viz tabulku).

Monoftongizace *ie > i* pak způsobila, že kmenotvorný příznak typu *sázíš, umíš*, tj. -i-, se začal krýt s kmenotvornou hláskou čtvrté třídy. Tím se tato slovesa zařadila do této třídy vedle typů *prositi* a *trpěti*. V třetí osobě plurálu však stažení neproběhlo. Tímto tvarem se tato slovesa liší dodnes od původních sloves čtvrté třídy (*oni prosí, trpí* × *sázejí, umějí*), a proto zde tvoří v nové češtině zvláštní typ. V hovorovém jazyce a v tradičních nářečích však došlo k unifikaci i v tomto tvaru (obecná čeština *prosej, sázej*; jihozápadočeské dialekty *prosí, sází*; hanácká nářečí *prosijó, sázijó*; východomoravská *prosíja, umíja* atd.).

Zpočátku byl vývoj podobný i u sloves typu *biji*. Také zde proběhlo stažení skupiny *bje > ie* a monoftongizace *ie > i* a tato slovesa se

přechodně zařadila do čtvrté třídy (*baješ > bieš > biš* atd.; podobně i první osobou *b'ú → biem > bím*). Avšak později se vlivem analogie s nestaženým tvarem *kryješ, kryje* původní tvary obnovily. Pouze sloveso *dieti* (nč. *díti, dím*) si stažené tvary ponechalo: *dím, díš, dí*, atd.

K dalšímu přesunu došlo po splynutí kmenotvorného *-j-* s předcházející souhláskou u sloves praslovanské 3. B třídy typu *plačō* (pův. **plakjō*). V důsledku hláskového vývoje zde už v praslovanštině zaniklo kmenotvorné *-j-*, zůstalo jen *-e-* a tím se tento typ vyrovnal se slovesy třídy první. Infinitivním kmenem s příznakem *-a-* a u části těchto sloves střídáním kořenné souhlásky v přítomných tvarech se však liší od ostatních typů této třídy, a proto zde tvoří zvláštní skupinu (nč. typ *mazati*).

2. Přechod od neproduktivních typů k produktivním

Povahu neproduktivní má především 1. třída slovesná. Mnohá slovesa přecházejí z ní k jiným konjugačním typům prostřednictvím některého společného tvaru. Z první třídy, jež nemá infinitivní kmenotvorný formant u typů *nésti* a *péci*, přešlo nejvíce sloves k jiným typům pro její vidovou nevyhraněnost: slovesa bez prefixu s nulovým infinitivním formantem neměla možnost formově manifestovat svou vidovou povahu. Řada sloves dokonavých tak přešla ke třídě 2. (zprostředkujícím článkem tu bylo patrně participium I-ové). Například:

<i>sadu siesti sědl</i>	→	<i>sednu sednutí</i>
<i>lahu léci lehl</i>	→	<i>lehnu lehnúti</i>
<i>přahu přieci přáhl</i>	→	<i>přáhnú přáhnúti</i>
<i>řku řeci řekl</i>	→	<i>řeknu (× řeci)</i>
<i>vrhu vrci vrhl</i>	→	<i>vrhnú vrhnúti</i>
<i>sahu sieci sáhl</i>	→	<i>sáhnú sáhnúti</i>

(Tento proces doznívá ještě dnes, srv. novočeské paralelní tvary *ukrade / ukradne*.)

Z imperfektiv přešlo ke druhé třídě mnohem méně sloves:

<i>vladu vlásti vládl</i>	→	<i>vládnú vládnúti</i>
<i>žhu žeci žehl</i>	→	<i>žhnú žhnúti</i>

Protože nejčastějším imperfektivním protějškem n-kmenových perfectiv byly a-kmeny, přecházela některá imperfektiva z první třídy rovnou k nim, např.:

<i>bodu bósti</i>	→	<i>bodám bodati</i>
<i>padu pásti</i>	→	<i>padám padati</i>
<i>skytu skýsti</i>	→	<i>skytám skytati</i>

a n-kmeny typu *padnúti* se staly jejich perfectivními protějšky.

Některá imperfektiva pak byla vytlačena odvozeninami iterativní povahy:

<i>žmu žieti</i>	→	<i>ždímám ždímati</i>
<i>čru čieti</i>	→	<i>čerpám čerpati</i>
<i>spu súti</i>	→	<i>sypu sypati</i>

Přechod od první třídy ke konjugačnímu typu *prositi* mohl být někdy motivován snahou zvýraznit faktitivní či tranzitivní charakter slovesa (i-kmeny bývaly dříve jejich produktivním představitelem). Zde byla zprostředkujícím článkem participia n-ová, tvarem shodná s participii i-kmenů či jim podobná.

<i>spasu spásti spasen</i>	→	<i>spasiti</i>
<i>kol'u (pův. 3. třída) kláti (s)kolen</i>	→	<i>(s)koliti</i>
<i>hřebu hřesti (po)hřeben</i>	→	<i>(po)hřbíti</i>
<i>laku léci (po)léčen, (po)ličen</i>	→	<i>líciti „nastražovat past“</i>
<i>urku uréci určen</i>	→	<i>určiti apod.</i>

Dvě slovesa – *střěhu stříeci* a *stříhu stříci* – byla ohrožována pokračujícími homonymií tvarů a jejich přechod k jiným typům byl spoluurčován snahou po lepší formové odlišenosti:

střěhu stříeci → *střežím střežiti*

kdežto

stříhu stříci → *stříhám stříhati*

I některá z nepočetných sloves neproduktivního typu *beru bráti* přešla k typům produktivním (prostřednictvím shodných tvarů z kmene infinitivního):

ssu ssáti → *ssaju ssáti* (nč. *saji sáti*)
tku tkáti → *tkám tkáti*

3. Tendence po sblížení tvarů z kmene prezntního s tvary infinitivními

Jednota hláskového skladu kořene byla v některých případech porušena praslovanskými nebo pračeskými hláskovými změnami. Tak se stalo, že kořen v tvarech prezntních měl jiné hláskové znění než kořen v infinitivu, popř. v tvarech vytvořených z kmene infinitivního. Proto ve staré češtině docházelo k nové analogické unifikaci těchto podob. Tento proces měl často za následek přesuny mezi slovesnými třídami nebo typy. Tak například

tnu tieti → *tnu tnouti*
živu žíti → *žiji žíti*
ščuju ščvāti → *štvu štvāti*
slovu slíti → *sluji slouti*
ssu ssáti → *saji sáti*

Někdy proběhlo vyrovnání oběma směry, takže se sloveso rozštěpilo; například původní *kuju kovati* dalo *kovám kovati* (podle infinitivu) a *kuji kouti* (podle prezntu), podobně

plovu plíti → *plovu plovati* a *pluji plouti*
dmu dúti → *dmu dmouti* a *duji douti*
řvu řúti → *řvu řvati* a *řiji říti* (arch.)

Při tomto procesu byla mnohdy zároveň důležitá i snaha zabránit nežádoucí homonymii, například

jmu jieti (> *jíti*) → *jmu jmouti*
pnu pieti (> *píti*) → *pnu pnouti*
žnu žieti (> *žíti*) → *žnu žnouti*

Poznámka: V mluvených útvarech pokračuje proces integrace sloves typu *pnu pieti* s produktivními typy ještě dále než ve spisovném jazyce: odstraňují se tvary typu *začal*, *zapjal* a jsou nahrazovány formami typu *tiskl* nebo *minul*: srovnej moravské nár. *zapl*, *zatl* nebo slezské *zapnul*, *začnul*, *utnul* nebo konečně i obecně české *zapnul*.

4. Snaha zamezit souhláskovou alternací v kořeni

V české konjugaci pozorujeme během celé historické doby i v době nové přechod některých sloves od třídy první, typu *maže* (ojediněle i *bere*), k třídě páté, tj. k typu *dělá*. Tento přechod je zprostředkován shodným kmenem infinitivním s kmenotvornou příponou *-a-* a tvary tvořenými z tohoto kmene. Hlavním motivem pro přecházení prezntních tvarů některých takových sloves je nepochybně snaha po zabránění souhláskové alternaci v kořeni.

Proto nejdříve přešla k typu *dělám*, *děláš*, kde není souhláskové alternace potřebí, slovesa se souhláskou *-t-* v kořeni, a to proto, že alternace *t - c* je v jazykovém povědomí už neživá. Tak stč. *jekcu*, *lécu*, *lekcu*, *repcu*, *šepcu*, *trescu*, *ztroskocu*... → *jektám*, *létám*, *lehtám*, *reptám* atd. Podobně je tomu u sloves s kořenným *-d-* (*hlozu* → *hlodám*), *-zd-* (*hviždu* → *hvizdám*), *-k-* (*kdáču*, *láču*, *pyču*, *řeču*, *týču* → *kdákám*, *lákám*...), *-sk-* (*jišču*, *blýšču* → *jiskám*...), *-ch-* (*dýšu*, *pášu* → *dýchám*...), *-h-* (*kulžu*, *strůžu* → *kulhám*...), *-r-* (*káru*, *skuhru*, *žebřu*, *žehřu* → *káráám*...). Přechod je vždy proveden téměř důsledně; pouze několik velmi frekventovaných sloves si ponechalo staré vžitě tvary. Např. *pláču*, *skáču*, *lžu*, *ořu* (// *orám*).

Jen v severním úseku východomoravských nářečí a v jižní části nářeční oblasti slezské zůstal zachován původní stav (*lécu*, *gdáču*, *žebřu*, *dýšu*...). V centru tohoto areálu došlo naopak k přechodu některých sloves 5. třídy k typu *mazati*: *čicu*, *chyšču*, *zbiřu*, *bůšu* „bouchám“, *dívu se* apod.

Poznámka: Je pozoruhodné, že právě v těchto nářečích je běžné a produktivní tvoření vidových protikladů typu *vykrútit' - vykrúcat'*, *zbudit' - zbúzat'*, *pustit' - púšcat'* apod., při němž namnoze dochází k obdobným alternacím, jaké jsou typické u sloves typu *mazat'*. To znamená výrazné oživení těchto alternací a důsledkem je vývoj, který nesměruje k jejich eliminaci.

Alternace *z – ž* a *s – š* je naproti tomu živá všude; slovesa *kázati*, *ma-
zati*, *vázati* atd. a také *psáti*, *křesati* apod. si zachovávají původní tvary
1. třídy. Pouze ojediněle sem pronikají paralelní novotvary podle
děláti: *klušu* // *klusám*, *křešu* // *křesám*, *vržu* // *vrzám*... Dále pak si
uchovala původní tvary slovesa, jejichž kořen končí souhláskou, která
nepodléhá měkčení, a nevyžaduje proto souhláskové alternace. Jsou
to slovesa na *-bati* (*hýbati*, *hrabati*...), *-pati* (*kapati*, *klepati*, *třepati*...),
-lati (*kašlati*, *sláti*, *stláti*...). Velká část těchto sloves, zejména s kořenem
zakončeným na retnici, má rovněž vedle tvarů původních novotvary
podle třídy páté: *drbu* // *drbám*, *třepu* // *třepám* apod.

Dvoji přítomní tvary u těchto sloves s kořenem končícím retnicí
způsobily, že se obdobné paralelní časování objevilo i u podobných
sloves, která původně patřila třídě páté: *kopám* // *kopu*, *kývám* // *kývu*,
skřípám // *skřípu*... a také *kousám* // *koušu*. U některých sloves novo-
tvary podle třídy první časem zvítězily, např. *klamu*, *klapu*, *lámu*,
šlapu...

Vývoj konjugace u sloves s infinitivním kmenem na *-a-* je tedy určo-
ván zřetelom hláskoslovným: slovesa, jejichž kořen vyžaduje souhlásko-
vou alternaci, zejména alternaci méně obvyklou, tíhnou k typu *dělám*,
slovesa bez souhláskové alternace směřují k tomu, aby v indikativu
přítomna měla vedle sebe tvary obojí, podle třídy první i páté.

U všech těchto sloves však jednoznačně pronikají tvary třídy páté
do participia přítomného. Tento směr vývoje je nesporně veden snahou
zabránit tvarové homonymii tohoto tvaru s 3. os. sg. indikativu přítom-
na. Tak např. tvar *češe* (*-íc*, *-íce*), shodný s 3. os. sg. (*on*) *češe*, byl
nahrazen tvarem *česaje* (*-íc*, *-íce*), podobně *pláče* → *plakaje*, *kašle* → *kaš-
laje* atd.

LITERATURA. ROCHER, K.: O vývoji české konjugace. Sborník filologický, 8,
1926, s. 1–38; ŠULIKO, I. S.: O nekotorych izmenenijach v glagol'nych klassach drevno-
českého jazyka. Vestník moskovského universiteta, Filologija, 1967, 8, s. 36–46; PO-
RÁK, J.: K vývoji české konjugace. Slavica Pragensia, 10, 1968, s. 19–32; KOMÁ-
REK, M.: K vývoji morfémové stavby českého slovesa (Změny kmenových formantů
a slovesných typů). In: Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1968,
s. 27–36; PORÁK, J.: Některé aspekty třídění českých sloves. Slavica Pragensia, 11,
1969, s. 85–92; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 185–186 a mapka
č. 31; ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980, s. 21–31.

STAROČESKÉ KONJUGAČNÍ TYPY

1. třída slovesná

Vzor *vedu*, *vésti*

indikativ přítomna	imperativ	imperfektum
<i>vedu</i>	—	<i>vediech</i>
<i>vedeš</i>	<i>vedi</i> (<i>ved</i>)	<i>vedieše</i>
<i>vede</i>	<i>vedi</i> (<i>ved</i>)	<i>vedieše</i>
<i>vedem</i> , <i>-me</i> , <i>-my</i>	<i>veděm</i> , <i>-me</i> , <i>-my</i> (<i>vedme</i>)	<i>vediechom</i> , <i>-me</i> , <i>-my</i>
<i>vedete</i>	<i>vedte</i> / <i>jděte</i>	<i>vediešte</i> , <i>-ste</i>
<i>vedú</i>	<i>vedte</i>	<i>vediechu</i>
<i>vedevě</i> , <i>-va</i>	<i>vedvě</i> , <i>-va</i> / <i>jděvě</i>	<i>vediechově</i> , <i>-va</i>
<i>vedeta</i>	<i>ved'ta</i> / <i>jděta</i>	<i>vediešta</i> , <i>-sta</i>
<i>vedeta</i>	<i>ved'ta</i>	<i>vediešta</i> , <i>-sta</i>
aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
<i>(u)ved</i>	<i>(u)vedech</i>	<i>veda</i> , <i>vedic</i>
<i>-vede</i>	<i>(-vede)</i>	
<i>-vede</i>	<i>(-vede)</i>	<i>vedl</i> , <i>-a</i> , <i>-o</i>
<i>-vedom</i>	<i>-vedechom</i> , <i>-me</i> , <i>-my</i>	
<i>-vedete</i>	<i>-vedeste</i> , <i>-šte</i>	<i>ved</i> , <i>vedši</i> , <i>vedše</i>
<i>-vedú</i>	<i>-vedechu</i>	
<i>-vedově</i> , <i>-va</i>	<i>-vedechově</i> , <i>-va</i>	<i>veden</i> , <i>-a</i> , <i>-o</i>
<i>-vedeta</i>	<i>-vedesta</i> , <i>-šta</i>	
<i>-vedeta</i>	<i>-vedesta</i> , <i>-šta</i>	sup. <i>vest</i>

Některá slovesa tohoto typu:

bodu, *bósti* „*bodati*“

břdu // *brdu*, *břísti* „*broditi se*“ (aorist *břid*, *břide*, impf. *břdiech* // *břdiech*, part. 1-ové *bředl*)

čtu, *čísti* (přez. i *čitu*, aorist *čit*, *číte*, part. 1-ové *četl*, *čtla*, *čtli*)

hudu, *hústi*

jdu, *jíti* (aorist *jid*, *jide*, imperf. *jdiech*, *jdieše*, part. 1-ové z jiného
kmene *šel*, part. s-ové *šed*, *šedši*, *šedše*, subst. verb. *přištie* // *přijitie*,

odvozeniny *otejdu, vzejdu...*, *sendu, vendu...*, aorist 3. os. sg. *snide*)

jědu, jěti (aorist *-jěch* má formu shodnou s aoristy sloves *jmu jieti* a *jiem jiesti*; part. s-ové *jěd, jědši i jěv, jěvši*)

kladu, klásti

ktvu, kvísti (préz. i *kvetu, květu*, imperf. *ktviech*, inf. *kvísti, kvěsti*, *ktvieti*, subst. verb. *ktvenie, ktvěnie, kvetenie*)

matu, miesti „másti“ (préz. *matu, měteš...* *matú*, imperativ *mět*, part. l-ové *mátl, mielti*, part. n-ové *měten*)

padu, pásti „padati“

přadu, přiesti (préz. *přadu, předeš*, part. l-ové *přadl, přědli* atd.)

rostu, rósti

sadu, siesti „sednouti“ (préz. *sadu, sědeš...*, part. nt-ové *sada, sadi*, *dúci...*, part. l-ové *sědl...*)

skytu, skýsti „poskytovat“

hryzu, hrýzti

lezu, lézti (aor. asigm. *-lez // lěz, -leze // léze*) atd.

nesu, nésti (part. n-ové *nesen*, analog. *nešen*)

pasu, pásti

spasu, spásti „spasiti“

třasu, třiesti „třásti“ (préz. *třasu, třeseš...*, imperativ *třes*, imperf. *třesiech*, aorist asigm. *-třas, -třěse*, aorist sigm. *-třěsech*, part. l-ové *třásl, třiesli* atd.)

vezu, vézti

hřebu, hřěsti „pohřbívat“ (inf. *hřěsti i hřěbsti* – proti stsl. *greti*)

plevu, plěti (imper. pův. *plev*, analogicky *plej*, part. nt-ové *pleva*, novotvar *pleje*, part. pas. *plen i plet*)

spu, súti „sypati“ (imper. *spi, spěte*, imperf. *spiech, spieše*, aorist *-such, -su*, part. l-ové *sul*, part. nt-ové *spa, spúci // suje, sujieci*)

tepu, téti „tepati“

zabu, ziebsti „zábsti“ (part. l-ové *zábl, ziebli* atd.)

živu, žiti (imper. *živ*, novotvar *žij, ži*, subst. verb. *živenie i žitie*)

plovu, plúti (imperf. *ploviech*, aorist *-pluch*, subst. verbale *plovenie* i *plutie*)

slovu, slúti „nazývat se“

řevu, řúti „řvati“ (většina tvarů zdvojených, viz výše, aorist *-řuch, -řvach*).

Vzor *peku, péci*

indikativ přezenta

imperativ

peku

–

pečeš

peci, pec

peče

peci, pec

pečem, -me, -my

pecme, -my

pečete

pecte

pekú

pecte

pečevě, -va

pecvě, -va

pečeta

pecta

pečeta

pecta

aorist asigmatický

aorist sigmatický

(u)pek

(u)pečech

-peče

(-peče)

-peče

(-peče)

-pekóm

-pečechom, -me, -my

-pečete

-pečeste, -šte

-pekú

-pečechu

-pekově, -va

-pečechově, -va

-pečeta

-pečesta, -šta

-pečeta

-pečesta, -šta

Některá slovesa:

**lahu, léci* „lehnouti“ (préz. doložený *lehu, ležeš, lehú*, imper. *lez*)

**laku, léci* „políčiti“ (préz. *leku, lečeš...* *lekú*, part. l-ové *lákl // lékl*)

mohu, moci (préz. *mohu, můžeš, může // můž*, imper. (po)moz, imperf. *možiech*, aorist *-moh, -može*)

přahu, přieci „zapřáhnouti“ (préz. *přahu, přěžeš...*, imper. *přěz, přěž*, part. l-ové *přáhl, přiehli*, part. s-ové *přáh, přiehši*, part. pas. *přěžen*)

řku, řeci (préz. *řku, rčeš // řčeš...* později *řeku, řečeš...*, imper. *rci, řci*, aorist asigm. *-řek, -řeče // -rče*, 3. os. pl. *-řekú*, aorist sigm. 1. sg. *řech*, 3. pl. *řechu*, duál *řechově, řesta*, part. l-ové *řekl, řekla i řkl, řkla*, part. n-ové *řečen, (vy)řčen, (u)rčen*)

imperfektum

pečiech (< *pečách*)

pečieše

pečieše

pečiechom, -me, -my

pečiešte, -ste

pečiechu

pečiechově, -va

pečiešta, -sta

pečiešta, -sta

participia

peka, pekúc-

pekl...

pek, pekši, pekše

pečen...

sup. *pec*

sahu, sieci „sáhnouti“ (préz. *sahu, sěžeš* ..., imper. *sěj, sěž*, part. l-ové *sáhl, siehli*, part. s-ové *sáh, siehši*, part. n-ové *sěžen*)
sěku, sieci „séci, sekati“ (préz. *sěku, sěčeš*, imper. *sěc, seč*)
střihu, střieci „střežiti se, chrániti“ (imper. *střeži, střez, střež*, imperf. *střežiech, stržiech*)
střihu, střici „stříhati“ (préz. *střihu, střižeš*, imper. *střiz*)
teku, téci (imper. *tec, teč*, imperf. *tečiech*, aorist *-tek, -teče*)
vleku, vléci
vrhu, vrci „vrhnouti“
žhu, žeci „páliti“ (préz. *žhu, žžeš, žže* ... *žhú*, imper. *žzi, žžete*, imperf. *žžiech*, 3. os. sg. aoristu *zežže*, 3. os. pl. *-žhú*, part. l-ové *žehl, žhla*, part. n-ové *žžen*).

Vzor *mru, mřieti*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>mru</i>	—	<i>mřiech</i>
<i>mřeš</i>	<i>mři</i>	<i>mřieše</i>
<i>mře</i>	<i>mři</i>	<i>mřieše</i>
<i>mřem, -me, -my</i>	<i>mřém, -me, -my</i>	<i>mřiechom, -me, -my</i>
<i>mřete</i>	<i>mřěte</i>	<i>mřiešte, -ste</i>
<i>mrú</i>	<i>mřěte</i>	<i>mřiechu</i>
<i>mřevě, -va</i>	<i>mřěvě, -va</i>	<i>mřiechově, -va</i>
<i>mřeta</i>	<i>mřěta</i>	<i>mřiešta, -sta</i>
<i>mřeta</i>	<i>mřěta</i>	<i>mřiešta, -sta</i>

aorist (jen sigmatický)	participia
(u)mřěch	<i>mra, mrúc-</i>
-mřě	
-mřě	<i>mřěl...</i> , (u)mrl...
-mřěchom, -me, -my	
-mřěste, -šte	<i>mřěv, mřěvši, mřěvše</i>
-mřěchu	
-mřěchově, -va	<i>mřěn(ie)...</i> , (ú)mrt(ie)...
-mřěsta, -šta	
-mřěsta, -šta	sup. <i>mřět</i>

Některá slovesa tohoto typu:

čru, črieti „čerpati“ (préz. *čru, čřeš*, ... *črú*, imper. *čři, čřěte*, aorist *-čřech*)
dru, dřieti
mel'u, mléti — jak je patrné z měkkosti *l'*, byl to původně jo-kmen — (part. n-ové *mlen*, subst. verb. *mlenie*)
pru, přieti „podpírat“ — jiné je *přu, přieti* „zapírat“; viz u typu *trpěti*
skvru, skvřieti „škvařiti se“ (také *škvru, skrvu* apod., part. l-ové *škvřel* i *skvrl*)
tru, třieti (part. l-ové *třel* i *trl*, part. pas. *třěn, třět, trt*, srov. *netrtě* *čestj*)
vru, vřieti — původně **vbrjō, vbrišb, vbrěti*, tedy typ *trpěti* — (part. l-ové *vřel, vrl* > (ne)vrlý)
žru, žřieti „pozřít“ (také *zřieti, zhřieti, žhřieti* ..., dnes jen *pozřít*).

Vzor *pnu, pieti*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>pnu</i>	—	<i>pniech</i> (< <i>pňách</i>)
<i>pneš</i>	<i>pni</i>	<i>pnieše</i>
<i>pne</i>	<i>pni</i>	<i>pnieše</i>
<i>pnem, -me, -my</i>	<i>pněm, -me, -my</i>	<i>pniechom, -me, -my</i>
<i>pnete</i>	<i>pněte</i>	<i>pniešte, -ste</i>
<i>pnú</i>	<i>pněte</i>	<i>pniechu</i>
<i>pněvě, -va</i>	<i>pněvě, -va</i>	<i>pniechově, -va</i>
<i>pneta</i>	<i>pněta</i>	<i>pniešta, -sta</i>
<i>pneta</i>	<i>pněta</i>	<i>pniešta, -sta</i>
aorist	participia	
(při)pěch	<i>pna, pnúc-</i>	
-pě		
-pě	<i>pal...</i> , <i>pěli</i>	
-pěchom, -me, -my		
-pěste, -šte	<i>pen, -ši, -še</i>	

-pěchu
-pěchově, -va pat...
-pěsta, -šta
-pěsta, -šta sup. *pat (žat, vzat)

Některá slovesa tohoto typu:

-čnu, -čieti „začítí, počítí“ (part. l-ové -čal, -čěli, part. s-ové -čen, -čensí..., novotvar -čav, -čěvši, part. t-ové -čat, -čěti, subst. verb. -čětie) jmu, jieti „jmoutí“ (aorist jěch, jě – stejně jako u jědu, jěti – part. l-ové jal, jěli, také jmul, part. s-ové jem, jemši, novotvar jav, jěvši, part. t-ové jat, jěti, novotvar jmut, subst. verb. jětie; odvozeniny vezmu; otmu || otejmu; senmu, snieti, part. s-ové sňem, sňemši)

klnu, klěti „proklínati“ (impf. klniech, aorist -klech, part. l-ové klel (místo očekávaného klal), part. s-ové klev (místo klen))

mnu, mieti „mnoutí“ (tvary z inf. kmene často novějšího původu: part. s-ové mav, měvši, part. pas. mnut, tedy podle minouti – srv. infinitiv)

tnu, tieti (part. s-ové (s)ten, pl. (s)tenše, part. t-ové tát, těti, subst. verb. tětie)

žmu, žieti „ždímati“ (místo ž často skupina žď, odkud vzniklo dnešní sloveso, jež je pův. iterativum)

žnu, žieti „žnoutí“ (imperf. žniech, part. s-ové pl. (s)ženše, supinum žat); kromě toho doloženy i některé (původní) tvary jo-kmenové, neboť sloveso patřilo kdysi k typu 3 Ab (borjo brati): 2. sg. žněš, 3. pl. žnú atd.

Vzor ~~mažu~~, mazati

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
mažu	—	mazách
mažeš	maži, maž	mazáše
maže	maži, maž	mazáše
mažem, -me, -my	mažěme, -my (mažme...)	mazáchom...
mažete	mažěte (mažte)	mazášte, -ste
mažú	mažěte (mažte)	mazáchu
maževě, -va	mažvě, -va	mazáchově...

mažeta	mažta	mazášta, -sta
mažeta	mažta	mazášta, -sta
aorist	participia	
(z)mazach	mažě, mažúc-	
-maza		
-maza	mazal...	
-mazachom, -me, -my		
-mazaste, -šte	mazav, -ši, -še	
-mazachu		
-mazachově, -va	mazán...	
-mazasta, -šta		
-mazasta, -šta	sup. mazat	

Nejdůležitější slovesa:

hýb'u, hýbati (préz. po přehlásce hýbi, oni hýbí, part. nt-ové hýbě, hýbíc-)

dlab'u, dlabati

hrab'u, hrabati

skub'u, skubati (sklubati, škubati, šklubati)

zob'u, zobati

kap'u, kapati

kúp'u, kúpati

syp'u, sypati

ščiep'u, ščiepati

třep'u, třepati

dřiem'u, dřiemati (imper. dřěm, part. nt-ové dřiemě, dřiemíc-)

káru, kárati

ořu, orati

skuhřu, skuhrati

žebřu, žebrati

žehřu, žehrati

plápol'u, plápolati

kašl'u, kašlati

kol'u, kláti (préz. kol'u, kóleš, imper. koli, kol'; sloveso sem patří svými přítomnými tvary; infinitiv kláti však je z *kol-ti)

šl'u, sláti (préz. *šl'u, šel'u*; *šleš, šeleš, šéleš* ap., imper. *šli* atd.)
stel'u, stláti
stóňu, stonati (préz. *stóňu*, imper. *stoň*, part. nt-ové *stóně*)
kážu, kázati
lížu, lzáti „lízati“ (aorist -*l zach*, part. l-ové *l zal*)
mažu, mazati
ržu, rzáti
řežu, řezati
tiežu, tázati (préz. *tiežu*, imper. *těž*, part. nt-ové *tiežě*, aorist - *tá zach*)
viežu, vázati (préz. *viežu*, imper. *věž* atd. podobně jako u *tázati*)
češu, česati
debšu, debsati „hlučeti“
klušu, khusati
kyšu, kysati
plěšu, plésati
píšu, psáti (inf. *psáti, pisati*, part. l-ové *psal i pisal*, podobně i part. s-ové a n-ové)
tešu, tesati
lžu, lháti (préz. v pozdější době také *lhu* analogii podle typu *bráti*)
strůžu, strúhati
dýšu, dýchati
pášu, páchati
jíšču, jískati „hledati“ (imper. *jíšči*, part. nt-ové *jíšče*)
láču, lákati
pláču, plakati (imper. *plači, plač*)
pyču, pykati
řieču, řiekati
skáču, skákati
súču, súkati
stýšču, stýskati (imper. *stýšči*)
výšču, výskati
hlozu, hlodati (préz. *hlozu, hlózeš* atd.)
hvíždú, hvízdati
repcu, reptati
hrochcu, hrochtati (také *chrochtati, krochtati*)
chlemcu, chlemtati

lekcu, lektati (také *lechtati, lehtati, lekstati* apod.)
lepcu, leptati „kousati, žráti“
lécu, létati (part. nt-ové *lécě, lecíc-*)
mecu, metati (imper. *meci, mec*, part. nt-ové *mecě, mecíc-*)
řehcu, řehtati (také *řechtati, řehotati* apod.)
šepcu, šeptati
tres(k)cu, tres(k)tati
troskocu, troskotati „rozbíjeti“

Vzor *beru, bráti*

indikativ prezenta	imperativ	MIN ČAS	
		imperfektum	
<i>beru</i>	—	<i>beřiech</i>	<i>brách</i>
<i>běřeš</i>	<i>beři, beř</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>
<i>běře</i>	<i>beři, beř</i>	<i>beřieše</i>	<i>bráše</i>
<i>běřem, -me, -my</i>	<i>beřme, -my</i>	<i>beřiechom...</i>	<i>bráchom...</i>
<i>běřete</i>	<i>beřte</i>	<i>beřiešte</i>	<i>brášte</i>
<i>berú</i>	<i>beřte</i>	<i>beřiechu</i>	<i>bráchu</i>
1) <i>běřevě, -va</i>	<i>beřvě, -va</i>	<i>beřiechově...</i>	<i>bráchově...</i>
2) <i>běřeta</i>	<i>beřta</i>	<i>beřiešta</i>	<i>brášta</i>
3) <i>běřeta</i>	<i>beřta</i>	<i>beřiešta</i>	<i>brášta</i>

aorist (jen sigmatický)	participia
(se) <i>brach</i>	<i>bera, berúc</i>
- <i>bra</i>	
- <i>bra</i>	<i>bral...</i>
- <i>brachom...</i>	
- <i>braste...</i>	<i>brav...</i>
- <i>brachu</i>	
- <i>brachově...</i>	<i>brán...</i>
- <i>brasta...</i>	
- <i>brasta...</i>	sup. <i>brat</i>

Některá slovesa:

deru, dráti
ženu, hnáti (préz. *ženu, ženeš* // *žéneš...*, imper. *žení*)

peru, práti „bíti“ i „práti“
 seru, sráti
 ssu, ssáti „sáti“
 tku, tkáti (préz. tku, tčeš, imper. tci, tčete, part. tka, tkúc-)
 zovu, zváti (préz. zovu // zóvu, zóveš // zoveš atd., part. zova, zovúc-,
 imperfektum zoviech // zvách)
 ždu, ždáti „čekať“ (imperf. ždiech // ždách)
 žeru, žráti (préz. žeru, žereš // žereš, imper. žeri, žer).

II. třída-slovesná

Vzor tisknu, tisknúti

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
tisknu	—	tiskniech
tiskneš	tiskni	tisknieše
tiskne	tiskni	tisknieše
tisknem, -me, -my	tiskněm, -me, -my	tiskniechom, -me, -my
tisknete	tiskněte	tiskniešte, -ste
tisknú	tiskněte	tiskniechu
tisknevě, -va	tiskněvě, -va	tiskniechově, -va
tiskneta	tiskněta	tiskniešta, -sta
tiskneta	tiskněta	tiskniešta, -sta

aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
(při)tisk	(při)tiščech	tiskna, -úc-
-tišče	(-tišče)	-tisknu
-tišče	(-tišče)	-tisknu
(-tiskom)	-tiščechom...	-tisknuchom...
(-tiščete)	-tiščeste...	-tisknuste...
-tiskú	-tiščechu	-tisknuchu
(-tiskově, -va)	-tiščechově...	-tisknuchově...
(-tiščeta)	-tiščesta...	-tisknusta...
(-tiščeta)	-tiščesta...	-tisknusta...

Některá slovesa:

-běhnu, -běhnúti
 -česnu, -česnúti „rozevřít“

-dchnu, -dchnúti (préz. i -dechnu, part. pas. -dšen i -dechnut)
 drznu, drznúti „odvážiti se“ (part. l-ové drzl, drznu)
 (vz)dvihnu, (vz)dvihnúti (préz. (vz)dvihnu i zdvih, aorist vzdvih,
 vzdviže; vzdvižech)
 -hlédnu, -hlédnúti
 hřaznu, hřaznúti „pohříziti se“
 chřadnu, chřadnúti (préz. chřadnu, chřédneš, part. l-ové chřadl,
 chřědlí)
 kleknu, kleknúti
 leknu, leknúti
 -niknu, -niknúti (aorist 3. os. sg. vniče, 3. os. pl. vníku)
 sáhnú, sáhnúti (préz. sáhnú, siehneš, imper. siehni, imperf. siehniech)
 schnu, schnúti (préz. schnu i sechnu, imper. schni i sechni, imperf.
 schniech, part. l-ové sechl, schla, schli)
 svadnu, svadnúti „vadnout“ — imperfektivum (préz. svadnu, svědneš,
 imper. svědni, part. l-ové svadl, svědlí)
 táhnu, táhnúti (préz. táhnu, tiehneš, imperf. tiehniech, aorist asigm.
 -tah, -těže, sigm. -těžech, part. l-ové táhl, tiehli, part. s-ové táh, tiehši,
 part. n-ové těžen)
 -tknu, -tknúti (part. pas. -tknut i -tčen)
 trhnu, trhnúti
 váznu, váznúti (préz. váznu, viezneš, atd., aorist asigm. 3. os. sg.
 uvěze, 3. os. pl. uvazú, part. l-ové vázl, ...viezli)
 -vyknu, vyknúti (aorist asigm. 3. os. pl. svykú, obvykú)
 žasnu, žasnúti (préz. žasnu, žesneš atd., part. n-ové -žesen).

Vzor minu, minúti

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
minu	—	miniech
mineš	miň	minieše
mine	miň	minieše
minem, -me, -my	miňme...	miniechom...
minete	miňte	miniešte...
minú	miňte	miniechu
minevě, -va	miňvě...	miniechově...

<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta ...</i>
<i>mineta</i>	<i>miňta</i>	<i>miniešta ...</i>
aojist	participia	
<i>minuch</i>	<i>mina, minúch</i>	
<i>minu</i>		
<i>minu</i>	<i>minul ...</i>	
<i>minuchom ...</i>		
<i>minuste ...</i>	<i>minuv ...</i>	
<i>minuchu</i>		
<i>minuchově ...</i>	<i>minut ...</i>	
<i>minusta ...</i>		
<i>minusta ...</i>	sup. <i>minút</i>	

Některá nejdůležitější slovesa:

dunu, dunúti „vátí“
hnu, hnúti (aor. 3. sg. *hbe se, hnu se*)
hrnu, hrnúti (aor. *-hrnuch*)
hynu, hynúti
-manu, -manúti „pamatovati“ (přez. *-manu, -měneš ...*, *-manú, imper.*
-měň ..., imperf. *(zpo)měniech*, aorist *(zapo)manuch*)
pl'unu, pl'unúti „plivnouti“
plynu, plynúti
-snu, -snúti „usnouti“
tonu, tonúti
vinu, vinúti

III. třída slovesná

Vzor *kryju, krýti*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>kryju</i>	—	<i>kryjich</i>
<i>kryješ</i>	<i>krý, kryj</i>	<i>kryjieše</i>
<i>kryje</i>	<i>krý, kryj</i>	<i>kryjieše</i>
<i>kryjem ...</i>	<i>krýme ..., kryjme</i>	<i>kryjichom ...</i>

<i>kryjete</i>	<i>krýte, kryjte</i>	<i>kryjiešte ...</i>
<i>kryjú</i>	<i>krýte, kryjte</i>	<i>kryjichu</i>
<i>kryjevě ...</i>	<i>krývě ...</i>	<i>kryjichově ...</i>
<i>kryjeta</i>	<i>krýta</i>	<i>kryjiešta ...</i>
<i>kryjeta</i>	<i>krýta</i>	<i>kryjiešta ...</i>
aojist	participia	
(s) <i>krych</i>	<i>kryjě, kryjúc-</i>	
<i>-kry</i>		
<i>-kry</i>	<i>krýl ...</i>	
<i>-krychom ...</i>		
<i>-kryste ...</i>	<i>kryv ...</i>	
<i>-krychu</i>		
<i>-krychově ...</i>	<i>kryt ...</i>	
<i>-krysta ...</i>		
<i>-krysta ...</i>	sup. <i>kryt</i>	

Některá slovesa tohoto typu:

myju, mýti (imper. pův. *mý, novější mýj*)
nyju, nýti
ryju, rýti
tyju, týti
vyju, výti (subst. verbale *vynie i vytie*)
šiju, šíti

(Zvláštní pozornosti si zasluhuji slovesa typu *píti*. Ta měla, jak již bylo řečeno, až na *šiju*, přezens *p'ú, pieš, pie, pieme, piete, p'ú, pievě, pieta, pieta*; imperativ *pi, píme, píte, pívě, píta*; impf. *piech, pieše ...*; aorist *-pich, -pi ...*; part. nt-ové *pie, p'úc-*, part. l-ové *pil, part. pas. pit*. Staré novotvary typu *piem, pieš > píim, piš* byly připomenuty již dříve. Novočeské *píji, píješ* je podle *kryji, kryješ* či *šiji, šiješ*. Slovesa sem patřící: *b'ú — bíti, hňú — hníti, l'ú — líti, v'ú — vítí.*)

čuju, čúti (imper. *čuj*, subst. verbale *čunie i čutie*)

-uju, -úti (*obuju, zuju*)

(Sekundárně sem přešla i některá slovesa původně patřící k typu *plovu plúti* v důsledku sblížení tvarů z kmene *prézentního* a infinitiv-

ního: *plovu plúti* → *pluji plouti*, *slovu slúti* → *sluji slouti*, *řevu řúti* → *řiji říti*, *dmu dúti* → *duji douti*.)

-*děju*, -*dieti* „dělati“ (part. pas. pův. -*děň*, nověji -*dět*; vyskytují se též tvary z kmene *dá-* vzniklé pračeskou depalatalizací, např. *nad'ál* > *nadal sě*, pod. *dálo sě*, *událo sě*)

**děju* (*diem*), *dieti* „říci“ (*děju* je nedoloženo, je však *diem*, podle Machka staročeské a už praslovanské)

hřeju, *hřieti* (part. 1-ové *hřěl*//*hriel*, part. s-ové *hřev*//*hřiev*, part. pas. *hřěn*//*hrien*)

chvěju, *chvieti* (inf. i *chvětí*)

leju, *léti* (< *ľjati*): (préz. *leju*, *leješ*..., imper. *lej*, imperf. *lejích*, part. nt-ové *lejě*, *lejúc-*, part. 1-ové *lél*, part. s-ové *lév*, *lévši*..., part. pasívní *lén*, nověji *lét*)

Poznámka. Morfologicky odlišné bylo už zmíněné sloveso *l'ú*, *liti*, patřící ke skupině *p'ú*, *píti*, tzn. préz. *l'ú*, *lěš*, *lé*..., později 1. os. *lém* i *liji* – podle *kryji*, imperativ *li*//*lij*, imperfektum *léch*, part. nt-ové *lé*, *l'úc-*, pak *lijě*, *lijúc-*, aor. -*lich*, part. 1-ové *lil*, part. s-ové *liv*, *livši*, part. pas. *lit*. Ve spisovném jazyce se uchovalo toto sloveso, zatímco *leju*... v mor. dialekttech navazuje patrně na *léti* < *ľjati*.

okřeju, *okřieti* (tvary obdobné jako u *přeju*)

pěju, *pieti* (později inf. i *pětí*)

přeju, *přieti* „přáti“ (part. 1-ové *přál*, *přieli*, part. s-ové *přáv*, *přievši*, part. n-ové *přán*, *přieni*, subst. verbale *prienie*)

směju sě, *smieti sě* (part. 1-ové *smál sě*, *smieli sě*, part. s-ové *smáv sě*, *smievši sě*, subst. verbale *smienie*)

sěju, *sieti* (part. 1-ové *sál*, *sieli*, part. pas. *sěn* i *sět*)

spěju, *spěti* (imperf. *spějích*, aorist -*spěch*)

věju, *vieti* „váti“ (part. 1-ové *vál*, *vieli*, part. s-ové *váv*, *vievši*, part. n-ové *ván*, *vieni*, subst. verbale *vienie*)

zěju, *zieti* „zeti, být otevřen“

baju, *báti* „bájit“

kaju sě, *káti sě* (aorist -*kách*)

laju, *láti*

taju, *táti*

Vzor *kupuju*, *kupovati*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>kupuju</i>	—	<i>kupovách</i>
<i>kupuješ</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupuje</i>	<i>kupuj</i>	<i>kupováše</i>
<i>kupujem...</i>	<i>kupujme...</i>	<i>kupováchom...</i>
<i>kupujete</i>	<i>kupujte</i>	<i>kupovášte...</i>
<i>kupují</i>	<i>kupujte</i>	<i>kupováchu</i>
<i>kupujevě...</i>	<i>kupujvě...</i>	<i>kupováchově...</i>
<i>kupujeta</i>	<i>kupujta</i>	<i>kupovášta...</i>
<i>kupujeta</i>	<i>kupujta</i>	<i>kupovášta...</i>

aorist	participia
- <i>kupovach</i>	<i>kupujě</i> , <i>kupujúc-</i>
- <i>kupova</i>	
- <i>kupova</i>	<i>kupoval...</i>
- <i>kupovachom...</i>	
- <i>kupovaste...</i>	<i>kupovav...</i>
- <i>kupovachu</i>	
- <i>kupovachově...</i>	<i>kupován...</i>
- <i>kupovasta...</i>	
- <i>kupovasta...</i>	sup. <i>kupovat</i>

Některá slovesa:

hotuju, *hotovati* „připravovati“

oběduju, *obědovati*

pracuju, *pracovati* (imperf. *pracovách*//*pracěvách*, inf. *pracovati*//*pracěvati*, part. 1-ové *pracoval*//*pracěval* atd.)

psuju, *psovati* „psouti, haněti“

Tento typ sloves byl během historické doby podstatně rozmnožen imperfektivními protějšky dokonavých sloves i-kmenových, např. *obli-
bovati*, *obracovati sě*, *potlačovati*, *pochvalovati*, *nakloňovati*, *zkušovati*, *odsuzovati* atd.

Dále sem můžeme zařadit i slovesa později zaniklého typu *kuju*

kovati, která však na rozdíl od sloves typu *kupovati* mají dvojí imperfektum *kovách* a *kujech* (jako *brách* a *beřiech*); srov.:

bl'uju, blváti „blíti“
kl'uju, klvati „klovati“
pl'uju, plváti „plíti, plivati“
ruju, rváti
snuju, snovati
ščuju, ščváti „štváti“
žuju, žváti „žvýkati“

U těchto sloves vznikly buď dvojí tvary, srov. novočeské *kuju, kouli* a *kovám, kovati, pliji, plíti* a *plivám, plivati*, nebo se tato slovesa přeřadila k typu *krýti*, srov. *blíti*, nebo k typu *bráti*, srov. *klovu, klovati; rvu, rváti; štvu, štváti*.

IV. třída slovesná

Vzor *prošu, prositi*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>prošu</i>	—	<i>prosiech</i>
<i>prošíš</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>prosí</i>	<i>prosi, pros</i>	<i>prosieše</i>
<i>proším...</i>	<i>prosim..., prosme...</i>	<i>prosiechom...</i>
<i>prosíte</i>	<i>prosíte, proste</i>	<i>prosiešte...</i>
<i>prosie</i>	<i>prosíte, proste</i>	<i>prosiechu</i>
<i>prošívě...</i>	<i>prošívě..., prosvě...</i>	<i>prosiechově...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosíta, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>
<i>prosíta</i>	<i>prosíta, prosta</i>	<i>prosiešta...</i>
aorist	participia	
<i>-prosich</i>	<i>prosě, prosiec-</i>	
<i>-prosi</i>		
<i>-prosi</i>	<i>prosil...</i>	
<i>-prosichom...</i>		

<i>-prosiste...</i>	<i>prosiv...</i>
<i>-prosichu</i>	
<i>-prosichově...</i>	<i>prošen...</i>
<i>-prosista...</i>	
<i>-prosista...</i>	sup. <i>prosit</i>

Některá slovesa:

bydl'u, bydliti (préz. 3. pl. *bydlé*, imper. *bydlte*)
cúz'u, cúditi „čistiti“ (part. n-ové *cúzen*)
drb'u, drbiti „museti“
hromažd'u, hromazditi (préz. *hromažd'u, hromazdiš//hromaždiš...*, imper. *hromazdi, hromazd'*, part. l-ové *hromazdil*, part. n-ové *hromažděn*)
krácu, krátiti
kšu, kšiti „kýchati“
křšcu, křštiti „křtiti“ (préz. 1. sg. *křšcu, křšču* apod., part. n-ové *křščen, křščen*, také *křčen, křštěn* atd.)
kvíel'u, kvíeliti (imper. *kvěť*)
mdl'u, mdliti „činiti mdlým“
modl'u sě, modliti sě (imper. *modl sě*)
mušu, musiti
myšl'u, mysliti (imper. *mysli*, imperf. *myšléch i mysléch*)
prav'u, praviti
raz'u, raditi
usp'u, uspiti „uspati někoho“
vařu, vařiti
výšu, výsiti „činiti vysokým“ (part. l-ové *výsil...*)

Vzor *trp'u, trpěti*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>trp'u</i>	—	<i>trpiech</i>
<i>trpíš</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpí</i>	<i>trpi, trp</i>	<i>trpieše</i>
<i>trpím...</i>	<i>trpme...</i>	<i>trpiechom...</i>
<i>trpíte</i>	<i>trpíte, trpte</i>	<i>trpiešte...</i>
<i>trpie</i>	<i>trpíte, trpte</i>	<i>trpiechu</i>
<i>trpívě...</i>	<i>trpvě...</i>	<i>trpiechově...</i>

<i>trpíta</i>	<i>trpita, trpta</i>	<i>trpiešta...</i>
<i>trpíta</i>	<i>trpita, trpta</i>	<i>trpiešta...</i>
aorist	participia	
(s)trpěch	<i>trpě, trpiec-</i>	
-trpě		
-trpě	<i>trpěl...; slyšal..., slyšeli...</i>	
-trpěchom...		
-trpěste...	<i>trpěv...; slyšav, slyševši...</i>	
-trpěchu		
-trpěchově...	<i>trpěn (trpien); slyšán..., slyšeni...</i>	
-trpěsta...		
-trpěsta...	sup. <i>trpět (slyšat)</i>	

Některá slovesa:

bz'u, bdieti (préz. *bz'u, bdiš*)

běžu, běžeti (part. I-ové *běžal, běželi...*)

bol'u, boleti

1. *držu* (jednoslabičné), *držieti* (dvojslabičné) „třásti se“

2. *držu, držeti* „držeti“ (part. I-ové *držal, drželi* atd.)

hlez'u, hleděti (préz. *hlez'u, hledíš..., imper. hled*)

hořu, hořeti (part. I-ové *hořel*)

chcu, chtieti (1. sg. *chcu i chocu*, od 2. sg. podle typu *mazati*, slov. *chceš* i *chóceš*, 3. os. sg. *chce i chóce*, 1. pl. *chcmy, chcemy*, 2. pl. *chcte, chcete*, teprve 3. pl. *chtie* podle *trpie*, imperativ *chtěj*, imperf. *chtiech//chtějich*, aorist *-chtěch//chotěch*, part. n-ové *chtě, chtiec-*)

kleču, klečeti (part. I-ové *klečal..., klečeli...*)

křiču, křičeti (part. I-ové *křičal, křičeli* atd.)

leču, letěti (part. I-ové *letěl i let'al...*)

ležu, ležeti (part. I-ové *ležal, leželi*)

mču, mčieti „smýkati“

mlču, mlčeti

mřu, mnieti „domnívati se“ (imperativ *mni...*; vedle náležitých tvarů často novotvary podle *sázeti*: př. 3. pl. *mnějí*, imperativ *mněj*, imperfektum *mnějich*, part. nt-ové *mnějě*)

mržu, mržeti (préz. *mržu, mržíš...*)

niču, ničeti „být sehnut“

pňu, pnieti „pníti, být rozepjat“

přu, přieti „zapřiti“

sez'u, seděti (préz. *sez'u, sedíš..., sedie*)

smrz'u, smrděti (préz. *smrz'u, smrdíš...*)

snábz'u, snábděti „pozorovat, strážiti“

stuv'u, stvieti „skvít se“ (také novotvary podle *sázeti*; řada variant:

stkvieti, sktvieti, skvieti, také *ktvieti* apod.)

styz'u sě, styděti sě (préz. *styz'u sě, stydíš sě...*)

svrb'u, svrběti

šum'u, šuměti

těžu, těžeti „získávati“

tišču, tiščeti „tisknouti“

vel'u, veleti

věžu, věžeti (préz. *věžu, věžíš..., vězie*)

viz'u, viděti (préz. *viz'u, vidíš..., vidie*, imper. *viz, vizme* (podle

atemat., i ojed. *vidme*, part. nt-ové *vida, vidúc- i vidě, vidiec-*, part. I-ové

viděl i zvrtně analogické vid'al, part. n-ové *viděn i vidien*)

višu, visěti (préz. *višu, visíš..., visie*, part. I-ové *visěl i visal*)

vrcu, vrtěti (préz. *vrcu, vrtíš...*)

zřu, zřieti

zvňu, zvnieti „zníti“ (často přesmyčkou *vzňu, vznieti*).

Dále sem patří tři slovesa, jejichž infinitivní kmen končí na -a:

boju sě, báti sě (imperativ *boj sě*, imperfektum *bojich sě* a *bách sě*,

aorist *-bách sě*, part. I-ové *bál sě* atd.)

sp'u, spáti (préz. také *šp'u*)

stoju, státi (imperativ *stój*, imperfektum *stojich* a *stách*, part. I-ové

stál atd.)

V. třída slovesná

Vzor dělaju, dělati

indikativ prezenta	imperativ	imperfektum	(kratší tvary)
<i>dělaju</i>	—	<i>dělajich</i>	<i>dělách</i>
<i>děláš</i>	<i>dělaj</i>	<i>dělajieše</i>	<i>děláše</i>

<i>dělá</i>	<i>dělaj</i>	<i>dělajieše</i>	<i>děláše</i>
<i>dělám...</i>	<i>dělajme...</i>	<i>dělajiechom...</i>	<i>děláchom...</i>
<i>děláte</i>	<i>dělajte</i>	<i>dělajiešte...</i>	<i>dělášťe...</i>
<i>dělají</i>	<i>dělajte</i>	<i>dělajiechu</i>	<i>děláchu</i>
<i>dělávě...</i>	<i>dělajvě...</i>	<i>dělajiechově...</i>	<i>děláchově...</i>
<i>děláta</i>	<i>dělajta</i>	<i>dělajiešta...</i>	<i>dělášťa...</i>
<i>děláta</i>	<i>dělajta</i>	<i>dělajiešta...</i>	<i>dělášťa...</i>

aorist (jen sigm.)

participia

(u)dělach

dělajě, dělajúc-

-děla

-děla

dělal...

-dělachom

-dělaste

dělav...

-dělachu

-dělachově

dělán...

-dělasta

-dělasta

supinum *dělat*

Některá slovesa:

-dolaju, -dolati

nechaju, nechati

jhraju, jhráti

kúsaju, kúsati

obědvaju, obědvati

pálaju, pálati „páliti“

tbaju, tbáti

úfaju, úfati „doufati“

volaju, volati

znaju, znáti atd.

Sem patří i řada sloves s kořenem končícím retnicí, která časem přejímají novotvary od třídy první; o tom viz výše na str. 208. Např.:

cpaju, cpáti (později *cpu, cpáti*), podobně

chápaju, chápati

klapaju, klapati

kopaju, kopati
sápaju, sápati
sípaju, sípati
skřípaju, skřípati
šlapaju, šlapati
tápaju, tápati
kývaju, kývati
plavaju, plavati
klamaju, klamati
lámaju, lámati (později *lámu i lámí*).

Vzor *sázěju, sázěti*

indikativ prézenta	imperativ	imperfektum
<i>sázěju</i>	—	<i>sáziech</i>
<i>sázieš</i>	<i>sázěj</i>	<i>sázieše</i>
<i>sázie</i>	<i>sázěj</i>	<i>sázieše</i>
<i>sáziem...</i>	<i>sázějme...</i>	<i>sáziechom...</i>
<i>sáziete</i>	<i>sázějte</i>	<i>sáziešte...</i>
<i>sázějú</i>	<i>sázějte</i>	<i>sáziechu</i>
<i>sázievě...</i>	<i>sázějvě...</i>	<i>sáziechově...</i>
<i>sázietá</i>	<i>sázějta</i>	<i>sáziešta...</i>
<i>sázietá</i>	<i>sázějta</i>	<i>sáziešta...</i>

aorist

participia

(na)sázěch

sázějě, sázějúc-

-sázě

-sázě

sázal..., sázěli...

-sázěchom...

-sázěšte...

sázav, sázěvši, sázěvše

-sázěchu

-sázěchově...

sázán..., sázěni...

-sázěšta...

-sázěšta...

sup. *sázat*

K tomuto typu patří valnou většinou slovesa vytvořená v předhistorické nebo rané historické době jako nedokonavé protějšky k slo-

vesům IV. třídy, zřídka i k jiným slovesům (např. *-bíjěju, -bíjěti* k *bíti*). Aoristové tvary jsou proto zřídka doloženy. Jsou to slovesa jako:

-číněju, -číněti (k *-činití*)
-háněju, -háněti (k *-honiti*)
-házěju, -házěti (k *-hoditi*)
-hromážděju, -hromážděti
-cházěju, -cházěti
káleju, káleti
kláněju, kláněti
-krácěju, -krácěti (ke *-krátiti*)
krácěju, krácěti
krájěju, krájěti
-kúšěju, -kúšěti
lécěju, léčěti „ličiti (past“
mácěju, máčěti
miešěju, miešěti „mísiti“
míjěju, míjěti
mizěju, mizěti
-mýšleju, -mýšleti
-núcěju, -núcěti (k *-nutiti*)
(na)pájěju, (na)pájěti
-píjěju, -píjěti
-plácěju, -plácěti
-právěju, -právěti
-púščěju, -púščěti
-púzěju, -púzěti (k *-puditi*)
-rázěju, -rázěti (k *-roditi*)
-sláněju, -sláněti (|| *-cláněti*)
-spářěju, -spářěti (ke *-spořiti*)
stavěju, stavěti
stříleju, stříleti
-tvrzěju, -tvrzěti
věcěti „řici“ (aorist *věcěch, vecěch, vecech...*)
věšěju, věšěti
voněju, voněti
vracěju, vracěti

-žičěju, -žičěti (např. *požičěti* „půjčovati“, což je imperfektivum k *požitčiti* > *pójčiti*)
a mnoho dalších, jež většinou zanikla, když se tento způsob imperfektivizace stal neproduktivním.

Dále sem patří slovesa typu *uměti*, jimž se výše uvedená slovesa přiblížila po změně *’á > ě* (*á > ie*). Např.:

běleju, běleti „stávat se bílým“
bujěju, bujěti „býti bujný, zuřiti“
háněju, háněti
hověju, hověti
mdleju, mdlěti
-pustěju, -pustěti
směju, smieti || *směti* „směti“ (imperf. *smějiech* || *smiech*)
spileju, spileti „žertovati“
tleju, tlěti
truchleju, truchleti
úpěju, úpěti
váleju, váleti „válčiti“
žěleju, žěleti

Vzhledem k provedenému stahování by sem bylo možno zařadit slovesa *píti, bíti, líti, víti*, u nich však došlo k stažení také v I. osobě sg. a 3. pl., srov. *p’ú, b’ú...* Protože tu není ani v přítomnosti úplná shoda s typem *sázěju* a infinitivní tvary se u těchto sloves shodují s typem *kryti*, uvedli jsme tato slovesa již tam, neboť se i vývojově k typu *kryti* nakonec přiklonila.

Slovesa atematická

(Tučně jsou vyznačeny původní atematické tvary; imperfektum, aorist, participia atd. jsou vesměs nepůvodní.)

kmen *věd-* (*věděti*)
indikativ přítomny: *viem, vieš, vie; vieme..., vieste* || *vieta, vědie*; —, *viesta* || *vieta* (2. 3. du.)

imperativ: **věz**; podle sg. pak *vězme*..., *vězte*; —, *vězta*...
 imperfektum: *vědiech* (jako *trpiech*)...
 aorist: (po)*věděch* (podle *trpěch*), (odpo)*věch* (podle *uměch*)...
 participia: *věda*, *věduc-*; *věděl*...; *věděv*...; *věděn*//*vědien*...
 infinitiv: *věděti*

Kromě očekávaného tvaru 1. os. *viem* se od nejstarších dob až do XVI. stol. vyskytuje tvar *vědě*. Je to prastarý tvar, ještě původnější než tvar *viem* a mající paralely v ostatních indoevropských jazycích. Časem se pro svou tvarovou izolovanost adverbializuje a hláskově obměňuje: *vedi*, *ved*, *viď* apod.

kmen **dad-** (*dáti*)
 indikativ prézenta: **dám**, *dáš*, *dá*; **dáme**..., *dáte*, **dadie** (*dají* od XVI. stol.); *dávě*..., —
 imperativ: **daz** (pouze Kyj.), *daj*; *dajme*, *dajte*; *dajvě*, —
 imperfektum: *dadiech*//*dajiech* (z inf. *dáti*)
 aorist: *-dach* (jako *-krych*)...
 participia: *dada*, *daduc-*, *dal*..., *dav*...; *dán*, *dat*...
 infinitiv: *dáti*

kmen **jed-** (*jiesti*)
 indikativ prézenta: **jiem**, *jieš*, *jie*; **jieme**..., **jieste**//*jiete*, **jědie**; *jievě*, —
 imperativ: **jěz**; podle toho pak *jězme*, *jězte*; *jězvě*, —
 imperfektum: *jědiech* (jako *vediech*)...
 aorist: (z)*jěch*...
 participia: *jěda*, *jěduc-*; *jědl*..., *jěd*...; *jěden*...
 infinitiv: *jiesti* supinum: *jěst*

kmen **jes-** (*býti*)
 indikativ prézenta: **jsem** (*sem*), **jsi** (*si*), **jest**//*je*; **jsme** (*sme*), **jste** (*ste*), **sú** (*jsú*); **jsvě** (*svě*), **jsta** (*sta*)
 participium nt: *jsa*, *jsúc-*

(ostatní tvary z jiných kmenů):

futurum: *budu*, *budeš* (*búdeš*)...
 imperativ: *bud*...

imperfektum: *biech*...
 aorist: *bych*...//*běch*...
 participia: *byl*...; *byv*...; *byt*(*ie*)
 infinitiv: *býti*

Poznámka. V dialektech Čech a Moravy se někdy diferencovaly některé tvary tohoto slovesa ve funkci osobního morfému (spojujícího se s participiem l-ovým k tvoření préterita) a slovesa sponového nebo existenčního: v nářečích českých i moravských *volal si* (*volals*) × *ti seš doma*, na Moravě nadto i v 1. osobě *volal jsem* × *já su doma*. Nejdále došel tento vývoj na části území lašského, kde v tradičních dialektech původní tvary plní pouze funkci osobního morfému: *volala sem*, popř. *volalach*, kdežto sponové nebo existenční sloveso má tu tvary opisné: *ja sem je* (*ja sem neňi*)..., *my smy su* apod.

kmen **jmá-** (*jmieti*)
 indikativ prézenta: **jmám**, *jmáš*, *jmá*; **jmáme**..., *jmáte*, *jmajú*; *jmávě*..., *jmáta*
 imperativ (*jměj*...) a ostatní tvary zcela podle *uměti*.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/2. 3. vyd. Praha 1958, s. 119–419; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935, s. 388–420; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 199–202 a mapka č. 34; PORÁK, J.: K vývoji české konjugace. Slavica Pragensia, 10, 1968, s. 19–32; ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980, s. 19–70.

Poznámky k jednotlivým tvarům

Z kmene prézentního tvořila stará čeština tyto slovesné tvary: indikativ prézenta, imperativ, participium nt-ové a v některých případech imperfektum.

Z kmene infinitivního aorist, příp. u některých typů imperfektum, participium l-ové, s-ové a n-ové, příp. t-ové.

Indikativ prézenta

Osoba sg. měla ve starém jazyce koncovku *-u* (< *-o*). Pouze pět sloves atematických mělo příponu *-m*. V historické době se však tato přípona rozšířila k velkému počtu sloves, která pův. měla koncovku *-u*.

Přejímání této koncovky napomáhala tvarová analogie: dlouhé koncovky 2. a 3. osoby sg. sloves 5. třídy (*děláš, dělá; sázíš, sází*), podobné tvarům sloves atematických (*dáš, dá; vieš, vie*), zprostředkovaly přejetí atematického tvaru 1. osoby. Tímto způsobem byly odstraněny anomální (tříslabičné) tvary 1. os. sg. *dělaju, sázěju* a oba typy sloves se v singuláru začaly vzájemně podobat: *dělám, děláš, dělá* jako *dám, dáš, dá; sázím, sázíš, sází* jako *viem, vieš, vie*.

Po monoftongizaci *ie > i* vyvstala další možnost působení formální analogie: tvary *sázíš, sází; umíš, umí* (< *sázíš, sází; umíš, umie*), podobné tvarům 2. a 3. os. u třídy 4. (*prosíš, prosí; trpíš, trpí*), způsobily, že koncovka *-m* pronikla i sem, kde typy *prositi* a *trpěti* byly v tvarech 1. os. sg. zatíženy nefunkčními alternacemi (např. *t' - c, d' - z* apod.), a tak se místo původního *proši, trpi* objevují novotvary *prosím, trpím*. To se událo asi do počátku 15. století.

Na základě stejné tvarové podobnosti pronikla koncovka *-m* přechodně i k některým slovesům třetí třídy s kořeným *-i-*, jejichž přítomní tvary podlehly stažení: *býješb, býje(tb); pýješb, pýje(tb) ... > bieš, bie ...* a pak se první osoba *b'ú, p'ú, l'ú ...* (< *býjo, pýjo, lýjo ...*) změnila v *biem, piem, léme ...*, po monoftongizaci *ie > i*: *bím, bíš ...* Tyto tvary se však časem (v XVI. století) zpětně vyrovnaly se slovesy, která měla kořen *-y-*, tedy s typem *kryji, kryješ*; ten stažení nepodleh. Podle těchto forem tedy vznikly tvary, které známe dodnes: *biji, piji, liji ...*

V nové češtině je atematická koncovka *-m* ustálena v první osobě singuláru u sloves třídy čtvrté a páté. Lidová nářečí se tu liší od spisovného jazyka jen vzácně (čes. nář. *mušu*, han. *vizo*). (Ve slovenštině pronikla tato koncovka postupně ke všem slovesům.)

Vedle této formální analogie se v historickém vývoji tvarů první osoby singuláru uplatnila také tendence k tvarové uniformitě morfů stejného významu. U typu *mazati* v 1. třídě slovesné a u všech sloves 3. třídy došlo v 1. osobě ke změně *'u > i*. Tak se původní *mažu* změnilo v *maži, kryju > kryji, kupuju > kupuji* apod. Avšak v důsledku uvedené tendence se v XVII. století začala v těchto typech obnovovat koncovka *-u*. V nové spisovné češtině máme pouze koncovku *-i* po předcházejícím *-j-* (*kryji, kupuji*) a u slovesa *chtíti (chci)*. Po souhláskách *ž, š, č* jsou možné koncovky obojí (*mažu // maži, píšu // piši, pláču // pláči*). Jejich výběr je podmíněn stylově.

V 2. osobě singuláru převládla už na počátku historické doby přípona *-š* a to i u sloves atematických (s výjimkou slovesa *býti*; v dnešním tvaru *jsi je* původní koncovka atematická).

3. osoba sg. mohla být už v indoevropštině bez koncovky, nebo měla koncovku *-t*. Praslovanština asi na tento stav navázala, staroslověnština však dokládá vždy *-tā*. Stará čeština má koncovku *-t* pouze u jediného atematického slovesa: *jest*. Plní tedy funkci 3. osoby singuláru dnes i po celou dobu historickou pouhý přítomní kmen. Některé staročeské doklady, které na první pohled vypadají, jako by zachovávaly *t*-ové zakončení 3. osoby singuláru, jsou ve skutečnosti tvary bezkoncovkové s příklonným *-i*, u něhož není označena měkkost. Např.: (*Hospodin*) *oplátí; ... on spasit nás ... a uzdravit nás* atd.

1. osoba plurálu. Původní slovanské koncovky jsou *-me, -my, -mь, -mo*. Z toho ve staré češtině žijí koncovky *-m, -me, -my*. Koncovka *-mo* se dochovala pouze v jiných slovanských jazycích (srbochorvatština a slovinština). U nás se vzácně vyskytuje ve slovenských nářečích (Gemers). Staročeská koncovka *-m* byla zprvu možná u všech tematických sloves, protože 1. osoba singuláru původně na *-m* nekončila (stč. *prošu, trp'u, sázěju, volaju*). Když sem byla přejata atematická koncovka *-m*, musel se tvar 1. osoby plurálu u těchto typů změnit na *-me* nebo *-my*; u ostatních sloves byly možné všechny tvary. Tak je tomu dodnes. Koncovka *-my* se však dnes vyskytuje jen v archaických nářečích (východní Morava, Lašsko) a v podobě *-mь* v nářečích centrálně hanáckých. Kontaminací s duálem vznikla také koncovka *-ma*. Vyskytovala se dříve na Moravě. Dnes je její výskyt omezený; zachovala se pouze v slezskomoravském štramberském nářečí a u Písařova (okr. Šumperk) v imperativu první osoby plurálu: *kubma* „kupme“ ...

2. osoba plurálu. Původní koncovka *-te* se zachovala do staré češtiny i dodnes.

3. osoba plurálu. Původní koncovky jsou *-otb (< -ontī) a -etb (< -ntī)*. Koncové *-t* odpadlo; *-o-* pak dalo *-ú (> -ou* v 1. a 2. třídě, nebo *> -í* ve 3. třídě), spolu s kmenotvorným formantem pak koncovku *-eji* (u typu *sázěti*) nebo *-aji* (u typu *dělati*). Koncovka *-e > -ä > -ie > -i* (u typu *prositi, trpěti* a v případech *jedí a vědí*). V mluvených útvarech slovesa obou typů třídy čtvrté tíhnou v 3. osobě plurálu k vyrovnání; buď *oni trpí i sází* (jihozápadní Čechy a nářečí českomoravská), nebo

trpějí i sázejí (zbytek nářečí Čech). V nářečích českých se u 4. a 5. třídy koncové *-í* často odsouvá (*prosej, trpěj, dělaj*). Na Moravě bývají přípony obou typů 4. třídy různě unifikovány; vyskytují se koncovky *-ijó, -ijou, -ijú* (pod vlivem 1. a 2. třídy), *-ijá, -ija* atd., např. *prosijó, sedijó; prosijou, sedijou; prosijú, sedijú; prosijá, sedijá* atd. V archaických nářečích na východní Moravě a na Lašsku se místy zachovaly koncovky původní; tzn. v 1., 2. a 3. třídě *-ú*, ve 4. třídě *-á* (< *-ä* < *-ě*), v 5. třídě *-ajú*. Např.: *nesú, táhnú, přejú; prosá, sedá; volajú* (laš. *ňesu, tahnu*...).

1. osoba duálu mívá koncovky *-vě, -va*. Ve staré češtině je častější koncovka *-vě*. Není správná domněnka, že přípona *-va* je vyhrazena rodu mužskému, *-vě* pak rodu ženskému. Kontaminací duálového *-va* s plurálovým *-me* vyvíjí se později přípona *-ma* (*musíma, chcema*...).

2. a 3. osoba duálu mají tvary shodné; jsou tvořeny příponou *-ta*.

LITERATURA. ROCHER, K.: O vývoji české konjugace. Sborník filologický, 8, 1926, s. 1–38; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 189–192, mapka č. 32; ERHART, A.: Indoevropské jazyky. Praha 1982, s. 171–178.

Imperativ

Pro pračeštinu předpokládáme imperativ trojiho typu:

1. s příponou *-i* v 2. a 3. osobě singuláru, *-ěm, -ěme, -ěmy*... v 1. osobě plurálu, *-ěte* v 2. a 3. osobě plurálu atd. Tento typ je u třídy 1. a 2. (např. *nesi, nesěm, nesěte, nesěvě, nesěta*, podobně *mini*...);
2. s příponou *-i* v 2. a 3. osobě singuláru, *-im*... v 1. osobě plurálu, *-ire* v 2. a 3. osobě plurálu atd. Ten se vyskytuje u třídy 4.
3. s příponou *-j, -jme, -jte, -jvě, -jta* u třídy 3. a 5.

Poznámka. U typu *kryti a bíti* došlo ke stažení: *bí, bíme*..., podobně *kry, kryme*..., ale po čase se tato změna analogií zrušila.

Uvedené tvary se do historické češtiny dochovaly v nevelkém počtu. Především odpadlo v mnoha případech koncové *-i* v 2. a 3. osobě singuláru. Do nové češtiny se toto *-i* zachovalo jen tam, kde by tvar bez něho byl těžko vyslovitelný (např. *tři, tiskni*...); ale ve staré češtině se vyskytovaly i tvary *modl se, lehč sobě* apod. U těchto typů se pak pravidelně objevuje nový plurál a duál s koncovkami připojenými přímo k tomuto zkrácenému singuláru: *nesme, neste, nesvě, nesta*... Tento proces započal

už ve velmi rané době a předpokládané původní tvary už velmi často nejsou doloženy *(*pecēm, pečete; beřēm, beřete; mini, minēm, miněte* apod.). Tam, kde se singulárový imperativ na *-i* uchoval, směřuje vývoj poměrně rychle k integraci plurálových tvarů: ve spisovném jazyce (a v části východomoravských dialektů) podle *tiskni, tiskněme, tiskněte* vzniká také *vyprázdni, vyprázdněme, vyprázdněte; spi, spēme, spēte* (za starší *vyprázdnime, vyprázdnite; spime, spite*) atd. V některých dialektech (jihozápadočeských, moravských a slezských) však šel vývoj opačným směrem: podle *mysli, myslite* je také *tiskňi, tiskňite; utři, utřite*... Některá slovesa s kořenem končícím na retnici mají ve středních Čechách plurálovou koncovku *-ete*: *neřvete, necpete* apod. V širší oblasti jihočeské a na jihozápadní Moravě došlo k další nářeční inovaci: singulárové imperativní *nos', voz'* se (zřejmě po depalatalizaci) změnilo v *noš, vož* (a na jihozápadní Moravě také *vrat', chit'* ve *vrac, chic*). Na celém území pak v mluvených útvarech bylo původní *pec, pomoz* vystřídáno novotvary *peč, pomož*. Tyto morfologické inovace vznikly ze snahy zvýraznit bezkoncovkový imperativ konsonantickou alternací tam, kde obdobná alternace už existuje někde v celém slovesném paradigmatu (např. *nošen, vožen, vrácen, chicen; pečeš, pomůžeš*). Alternantem přitom měl být konsonant, jenž by měl některé fonologické rysy shodné s konsonantem *-j-*, který je reprezentantem nejvýraznějšího zakončení imperativu (zastoupeného nadto u nejproduktivnějších typů sloves). Projevem stejné tendence jsou nepochybně i rané novotvary typu *nehýbaj, kolébaj* (místo starších *nehýb', koléb'*) a konečně i *bij, kryj* (místo náležitého *bí, kry*). Část těchto inovací pronikla i do spisovného jazyka, imperativy typu *noš, vož* pak do obecné češtiny. Plurálové (a ve starším jazyce i duálové) novotvary pak vznikají mechanickým připojováním koncovek *-me, -te* (popř. *-vě, -ta*) k singulárovému základu. Imperativ 3. osoby byl později nahrazen opisem *at' +* indikativ (*at' nese, at' nesou*).

LITERATURA. BĚLIČ, J.: K interferenci jevů hláskoslovných a tvaroslovných. Nářeční imperativy *chic, vrac, zaplac*. Slavica Pragensia, 11, 1969, s. 79–84; BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 192–194, mapka č. 33; KOMÁREK, M.: Ke vzniku jihočeských a jihomoravských rozkazovacích tvarů typu *proš*. Naše řeč, 55, 1972, s. 78–81.

Participium nt-ové

Ve staré češtině existovaly dva typy:

1. ~~něsa~~, ~~něsúci~~, ~~nesúce~~ – u sloves tříd 1., 2., 3. a 5.;

2. ~~trpě~~, ~~trpieci~~, ~~trpiece~~ – u sloves 4. třídy.

K prvnímu typu patřila tedy i slovesa typu *kryti* (stč. *kryjě*, *kryjúc-*), *kupovati* (*kupujě*, *kupujúc-*), *mazati* (*mažě*, *mažúci-*), *volati* (*volajě*, *volajúc-*). Po staročeských hláskových změnách (*ie* > *i* a *ú* > *î*) však tato participia s měkkými kořennými nebo kmenovými souhláskami splynula s typem *trpě*, *trpiec-*. O sklonění a rodové platnosti těchto tvarů viz v oddílu Deklinace, str. 177, o jejich užití v oddíle Skladba na str. 365n.

Participiální základy *volajúc-*, *trpiec-* apod. byly také východiskem pro tvoření deverbálních adjektiv (tzv. zpřídavnělých přechodníků) typu *volajúci*, *trpieci* apod. Někdy se však podobná deverbální adjektiva hláskově liší od příslušného participia. Zčásti se v tom odráží dávný jejich původ, zčásti skutečnost, že zakončení *-úci* se emancipovalo jako samostatný slovtvorný prostředek, srov. staročeské *bydlúci*, *čiňúci*, *hořúci*, *leťúci* apod. Méně frekventované byly jeho varianty *-ějuci* (*hořeějuci*...) a *-ujuci* (*choďujuci*, *chválujuci*...). Pokud se dochovala do nové češtiny, liší se od zpřídavnělého přechodníku významově, srov. *hořící* a *horoucí*.

Imperfektum

Stará čeština už zastihuje imperfektum v úpadku. Z toho plynou různé nepravidelnosti v jeho tvoření a existence novotvarů u některých typů. Původní praslovanské imperfektum se tvořilo připojováním koncovek *-achъ*, *-aše*, *-aše*, *-achomъ*, *-ašete*, *-achъ*, *-achově*, *-ašeta*, *-ašete* k zdloženému kmeni, jenž se někdy podobal kmeni přítomnému, někdy připomínal kmen infinitivní. Ve staré češtině byl ovšem tento původní stav pozměněn hláskovými změnami (stažením skupiny *-aja-* > *-á-*, *ěja-* > *-'á-*, přehláskou *'á* > *ie* atd.) a změnami tvaroslovnými (splnutím tvarů 2. a 3. osoby duálu, přejímáním aoristových koncovek v 2. osobě duálu a plurálu), analogií kmene atd. Od zdloženého základu podobného kmenu přítomnému se tvoří imperfektum v těchto typech: *vede* – *vediech*, *peče* – *pečiech*, *tře* – *třiech*, *pne* – *pniech*, *mine* – *miniech*, *tiskne* – *tiskniech*, *kryje* – *kryjiech*,

sázie – *sáziech*, *proší* – *prosiech* (analogicky). Ze základu, který je v kmenech infinitivních, u typů *volati* – *volách* // *volajiech*, *kupovati* – *kupovách*, *tesati* – *tesách*, *bráti* – *brách* // *beřiech* (z kmene přítomního), *trpěti* – *trpiech*. Osobní přípony jsou *-ch*, *-še*, *-še*; *-chom*, (*-chomy*, *-chome*), *-šte* (*-ste*), *-chu*; *-chově* (*-chova*), *-šta* (*-sta*), *-šta* (*-sta*). Koncovky *-ste* v 2. osobě plurálu a *-sta* v 2. a 3. osobě duálu jsou nepůvodní; byly přejaty z aoristu. Na druhé straně se někdy v aoristu objevují imperfektní koncovky *-šte* a *-šta* (v 2. osobě plurálu a v 2. a 3. osobě duálu).

LITERATURA. ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980, s. 38–40.

Aorist

je jednoduchý minulý čas, který ve staré češtině vyjadřoval děj minulý ukončený. V převážné většině případů se ve staré češtině tvoří aorist pouze od sloves dokonavých. V historické době existují dva typy aoristu, tzv. aorist silný neboli asigmatický a aorist slabý, sigmatický.

Aorist asigmatický se vyskytuje u sloves, jejichž infinitivní kmen končí souhláskou, tj. u některých typů slovesné třídy 1. a třídy 2. (*věsti*, *pěci*, *tisknutí* atd.). Např. (*u*)*ved*, *-vede*, *-vede*; *-vedom*, *-vedete*, *-vedú*; *-vedově*, *-vedeta*, *-vedeta*. 1. osoba singuláru je čistý kořen slovesa bez jakékoli přípony. V 2. a 3. osobě sg. docházelo někdy k dloužení: *uvéde*, *otjide* ap. Tento typ aoristu na začátku historické doby zanikal (mj. pro značnou homonymii s tvary přítomními) a má už ve staré češtině povahu archaismu.

Aorist sigmatický se tvoří u sloves ostatních typů, tj. u sloves s infinitivním kmenem otevřeným. Sigmatický se nazývá podle hlásky *-s-*, jež se původně vyskytovala ve většině přípon. Toto *-s-* však ve slovanských jazycích po hláskách *i*, *u*, *r*, *k* dalo *-ch*. Tato změna se pak analogií rozšířila. Např. (*s*)*krych*, *-kry*, *-kry*; *-krychom*, *-kryste*, *-krychu*; *-krychově*, *-krysta*, *-krysta*. V 3. osobě plurálu nemáme v češtině pokračování církevněslovanské koncovky *-še* (*znaše*...), nýbrž podobně jako v ostatních západoslovanských jazycích nepůvodní koncovku *-chu* (*znachu*...). Ta byla přejata pravděpodobně z imperfekta. Obdobným způsobem tvoří aorist i několik sloves s kmenem zavřeným. V češtině je to tvar

řech od řeci a 3. pl. aoristu *jěchu*, který je shodný pro slovesa *jěti*, *jieti* a *jiesti*.

Vedle tohoto aoristu sigmatického původního se ve staré češtině objevuje aorist sigmatický sekundární neboli mladší. Vyskytuje se u sloves, jež původně tvořila aorist asigmatický, tj. u sloves s infinitivním kmenem zavřeným. Sekundární aorist sigmatický se ve staré češtině tvoří připojováním koncovek aoristu sigmatického k tvaru 2. nebo 3. osoby aoristu asigmatického, jenž končil na -e; tedy (*u*)*vedech*, *-vede*, *-vede*; *-vedechom*, *-vedeste*, *-vedechu*; *-vedechově*, *-vedesta*, *-vedesta*. Podobně (*u*)*pečech*, *-tišech*... K vytvoření tohoto typu aoristu došlo v době úpadku původního aoristu asigmatického, který nevyhovoval plně pro částečnou homonymii s tvary přítomnými.

Do nové češtiny se zachovaly tyto pozůstatky aoristu: ustrnulý tvar *vece* (chápaný dnes jako přezens) a dále tvary *bych*, *by*, *bychom*, *byste*, jichž se však užívá k tvoření novočeského kondicionálu.

Infinitiv

Od původu je to ustrnulý tvar verbálního substantiva na *-tb*. Slovanský infinitiv má koncovku *-ti*. Tuto podobu nacházíme (vedle koncovky *-ci*, která vznikla z *g-ti*, *k-ti*) také ve staré češtině. V nářečích se často odsouvá koncové *-i*, takže infinitiv končí pak na *-t* (v nářečích podkrkonošských, východomoravských, lašských). Původní tvar na *-ti* se v nářečích drží jen velmi zřídka (nářečí tišácké u Husince a Vlachovy Lhoty v Čechách). Vedle tohoto tvaru se dále velmi často vyskytuje infinitiv s tvrdým zakončením *-t*. Ten vznikl vlivem supina. Tvary na *-t* se vyskytují ve staré češtině od 2. poloviny XIV. století, zprvu sporadicky, od století XVI. častěji. Teprve v našem století se tato podoba infinitivu stala součástí spisovné normy vedle infinitivu na *-ti*. V současné době dáváme už kratšímu tvaru infinitivu přednost.

V hovorovém jazyce a v lidových nářečích se dále projevují tendence k vyrovnání forem infinitivu na *-t* s infinitivy ostatními. Výsledkem této tendence jsou hovorové tvary *péct*, *mocť*, nářeční *pěť*, *mocť*.

Dvouslabičné infinitivy měly ve staré češtině kořenovou slabiku dlouhou (*klásti*, *vésti*, *pěci*, *chtíti*...). Pouze slovesa *moci*, *jeti*, *pěti*, *spěti* a *vrci* mají kořenový vokál (sonant) krátký. Tato dlouhá hláska se krátila při rozšíření počtu slabik, tj. po připojení předpony: stč. *žiti* – *užiti*,

krýti – *ukryti*, *dáti* – *vydati*, *bíti* – *zabiti* atd. Avšak slovesa, jejichž kořenové *-á-* vzniklo stažením, si délku ponechávají: *báti se* – *nebáti se*, *smáti se* – *zasmáti se*... Rovněž u sloves, jejichž kořenové *-i-* vzniklo z diftongu *ie*, délka zůstává: *mřiti* – *umřiti*, *títi* – *utíti*... Také odvozeniny slovesa *jíti* měly vždy hlásku *i* dlouhou: *najíti*, *přijíti*... Krácení konečně nepodléhala ani slovesa s kořenovým *-ú-* (> *ou*): *douti* – *na-douti*...

Tento stav se začal po 16. století porušovat analogií. V nové češtině dochází ke krácení jenom u sloves s kořenovou hláskou *-á-*, pokud nevznikla stažením: *bráti* – *vybrati*, *hnáti* – *zahnati*..., ale *smáti se* – *zasmáti se*... V ostatních případech je kvantita infinitivu předponového shodná s kvantitou slovesa prostého.

LITERATURA. BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972, s. 194, mapa č. 33; ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980, s. 31–32; 45–49.

Supinum

se podobně jako infinitiv vyvinulo z ustrnulého tvaru substantiva s významem dějovým, vytvořeného ovšem jiným způsobem: původní příponou **-tu*. Slovanské supinum vzniklo pravděpodobně z akuzativu takového jména, který byl zakončen na **-tum*. Praslovanské supinum má proto zakončení *-tb*, z toho vzniklo supinum staročeské s koncovkou *-t*. Proto v českém supinu nedochází k přehlásce *'a > ě*; tvrdá koncovka této přehlásce zabránila: infinitiv *žieti* – supinum *žat*, podobně *ležeti* – *ležat*, *večeřeti* – *večeřat*... Tento stav však bývá někdy porušen analogií, např. *pokúšeti* – *pokúšet*.

Na rozdíl od dvouslabičného infinitivu nebývá u supina dlouhá kořenová hláska: *vésti* – *vest*, *píti* – *pít*, *žieti* – *žat*, *slouti* – *slut*, *mřieti* – *mřět*...

Původně se supina užívalo po slovesech pohybu; např. *vyšel lúpit*, *přiide súdit*... Časem však supinum tuto syntaktickou vlastnost ztrácí, přestává se pocítovat jako samostatná významová kategorie. To má za následek jednak silný ústup supina a jeho nahrazování infinitivem (od XIV. století, hlavně pak v XVI. – XVII. století), jednak zámenu obou tvarů. Ta nesporně vedla k vytvoření nové varianty infinitivu

s tvrdým zakončením (*nést*), který v současnosti původní infinitivní formy na *-ti* téměř vytlačil (viz výše). V dnešním jazyce spisovném je jinak jediný relikv *supina* ve spojení *jíti spat.*

LITERATURA. ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980, s. 49–51.

Participium l-ové

se tvoří z kmene infinitivního prostým připojením koncovek *-l, -la, -lo, -li, -ly, -la*. Pouze u sloves 2. třídy u typu *tisknouti* se kmenotvorně *-nu-* obvykle vypouští: *tiskl*. Je-li však kořenem jediná souhláska, tvoří se participium l-ové z celého kmene: např. *lnouti* – *lnul, mnouti* – *mnul, hnouti* – *hnul* atd.

Ve starém jazyce se tvoří participium některých sloves z kmene oslabeného: *čísti* – *čtbl* > *čtl*, podobně u sloves *mříti, vříti, tříti*. Pozůstatek takových tvarů máme v novočeských adjektivizovaných participiích: *umrlý, nevrlý, otrlý*...

Končil-li kmen na souhlásku, netvořila mužská přípona *-l* s touto souhláskou slabiku. Na rozdíl od dnešního stavu toto *-l* nebylo slabikotvorné: tvary *vedl, nesl, mohl*... byly původně jednoslabičné; teprve po zániku pobočných slabik pronikla dnešní dvouslabičná, popřípadě jiná nářeční výslovnost (viz v oddílu Hláskosloví na str. 78).

LITERATURA. DAMBORSKÝ, J.: Participium l-ové ve slovanštině. In: Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, 15, 1967, s. 172n.

Participium s-ové

se tvoří u sloves s kmenem zavřeným a u typu *tisknutí* příponami *Ø, -ši, -še*; u sloves s kmenem otevřeným příponami *-v, -vši, -vše*. O vývoji gramatického rodu v těchto participiích viz v deklinaci.

U sloves typu *pieti, pnu* se vyskytovaly dvojí tvary: *spen, spenši, spenše* a *p'av, p'evši, p'ěvše*.

Rozdíly vzniklé mezi maskulinem a femininem působením přehlásky se vyrovnaly jedním nebo druhým směrem: *sňav, sněvši*... dalo *sňav, sňavši; udržav, udrževši*... dalo *udržev, udrževši*.

Adjektivizované tvary složené *přišedší, zjavši* atd. vznikly až za národního obrození napodobením ruštiny (autorem přejetí byl J. Jungmann).

V nové češtině se participia s-ová tvoří jen od sloves dokonavých. Tradiční nářečí toto participium ani jeho zbytky neznají.

Participium n-ové a t-ové

(participia pasivní) se tvoří od kmene infinitivního příponami *-t, -ta, -to*...; *-n, -na, -no*...; *-en, -enā, -eno*... (přípona *-n*... ke kmeni otevřenému). Příponou *-t*... se tvoří participia od sloves třídy 2. typu *minouti, začít* a někdy i *tisknouti* a od některých jednoslabičných sloves třídy třetí. Např. *minut, minuta, minuto*...; *vdechnut, vdechnuta, vdechnuto*...; *bit, bita, bito*... Ve starém jazyce byl stav zhruba stejný jako v češtině nové; u některých typů však pozorujeme kolísání mezi oběma typy tvoření. Jsou to zejména slovesa, která patřila k typu *tříeti*: staročesky *trt* (*netrté cesty*) // *třén*, podobně *mříeti* atd. T-ové participium pasivní obývá u těchto typů dodnes v některých archaických nářečích: východomoravsky *odřítý, prostřítý, odevřítý*...; lašsky *umřety* atd.; sem patří také českomoravské *podepřitej, zadřitej*.

Na druhé straně pozorujeme během historické doby u některých sloves přechod od participia n-ového k t-ovému: srov. staročesky *ván*, nč. *vát*, stč. *mle*n, nč. *mle*t atd. Pozorujeme tu tendenci k tomu, aby jednoslabičné otevřené kmeny měly participium t-ové.

Ve starém jazyce se někdy dlouží zakončení *-en* (> *-ien* > *in*) tam, kde toto *-e-* je součástí slovesného kmene (tj. *vidien, sázien*..., *otevřin, prostřin, jmín*...). Tento jev je dodnes hojný v nářečích Čech: *zavřino, povědino*... a také *posečino, zametino*...

Z participií n-ových a t-ových se odvozují podstatná jména slovesná, a to staročeskou příponou *-ie* (> *-i*).

V dvouslabičných substantivech slovesných se krátily původně dlouhé kořenné samohlásky kromě *-á-*: *zřieti* – *zřenie, hnúti* – *hnutie, piti* – *pitie, krýti* – *krytie*..., ale *láti* – *láníe, státi* – *stáníe* a také *psáti* – *psáníe, hnáti* – *hnáníe*... U substantiv tříslabičných a delších byla přípona *-anie* krátká, předcházela-li dlouhá slabika: *zpievanie, dávanie, prodlévanie*... Byla-li předchozí slabika krátká, bylo naopak

-á- v příponě dlouhé: *chovanie, behanie, bojovanie*... Tento staročeský stav se ovšem do dneška nedochoval. V substantivech dvouslabičných je v nové češtině dlouhé -á- jen tam, kde vzniklo stažením: *láni, přání, tání, zasmání, vání*... (ale *psaní, lhaní*...). Původní stav se dochoval jen u substantiva *dání* (rčení *rukou dáním*). U substantiv tříslabičných a delších je přípona -ání dlouhá veskrze: *chování, běhání*... i *divání, zpívání*... Původní staročeský stav se začal porušovat a vyvíjet směrem k stavu dnešnímu od XVI. století.

Opisné tvary slovesné

Préteritum se tvoří spojením participia I-ového s indikativem **prézentu** slovesa *býti*: *nesl jsem, nesl jsi, nesl jest* atd. V 3. osobě singuláru i plurálu se vyskytují tyto tvary často bez *jest* a *sú*, a to už od nejstarších historických dob. Počátkem XVI. století jsou původní tvary typu *nesl jest* a *nesli sú* už velmi vzácné. V 2. osobě singuláru se původní tvar *jsi* redukoval na -*js* a dále -*s* (*žejs ho slyšeti nerodil; uvedls ny*...).

Participium I-ové je od původu deverbální adjektivum, které se stalo základem pro tvoření tzv. perfekta, tj. spojení se slovesem *býti*, jež mělo spíše rezultativní význam. Jeho zbytky nacházíme ještě v rané staré češtině: *jsi sstúpil* znamenalo původně asi „jsi sestoupivší“. Tato spojení se tehdy ještě zčásti chovala jako spojení spony s adjektivem: *sen-li ten pes ukradl* má tázací slovo *li* zařazeno za skutečný slovesný tvar (jako novočeské *jsi-li doma*). Teprve až se toto spojení začalo chápat nerezultativně, nýbrž časově, „minulostně“, docházelo k syntetizaci tohoto spojení v dnešní (a staročeské) préteritum: sloveso *býti* tu přestalo být sponou a jeho tvary či zbytky plní funkci osobních morfémů (proto jako znak 3. osoby záhy zanikají), I-ové přičestí je pak nositelem lexikálního významu a významů časových, vidových, číselných a rodových. Proto je vhodnější z novočeského hlediska mluvit spíše o I-ovém základu préterita než o participiu.

LITERATURA. KOPEČNÝ, F.: Problém českého „přičestí minulého činného“ v historii českého mluvnictví. In: Sborník v čest na akad. A. Teodorov-Balan. Sofia 1955, s. 293–300.

Plusquamperfektum se ve starém jazyce tvořilo z préterita slovesa *býti* + participia I-ového slovesa významového (*byl jsem nesl*) nebo z aoristu, případně imperfekta slovesa *býti* + přičestí I-ového (*běch nesl, bych nesl, případně biech nesl*).

Futurum. V nejstarších dobách pozorujeme pozůstatky dřívější pestrosti při tvoření futura nedokonavých sloves: typy *budu nésti, chcu nésti, jmám nésti, budu nesl*... Dnešní typ tvoření však už od XIV. století získal rozhodující převahu.

Jako prostředek jazyka knižního se ve staré době vyskytuje ještě tzv. futurum II. (typ *budu umřel*). Doklady jsou však poměrně vzácné. Futurum II. sloužilo vyjádření předčasnosti v budoucnosti.

Kondicionál se od nejstarších historických dob vyjadřoval tvary aoristového plusquamperfekta, tj. spojením tvarů *bych*... + I-ového participia slovesa významového. Zpočátku se v 3. osobě plurálu zřejmě používalo původního tvaru *bychu*, ten je však doložen vzácně, protože byl brzy nahrazen dnešním tvarem *by*. V 2. osobě singuláru se od XVII. století objevuje analogické zakončení -*s* (*bys*). Kondicionál minulý (*byl bych nesl, byl bych býval nesl*) je prostředkem jazyka nového; ve staré češtině se vyskytuje ojediněle.

Opisné tvary pasívní vznikají spojováním tvarů slovesa *býti* s participiem pasívním (n-ovým, popřípadě t-ovým): *jsem nesen, budu nesen, byl jsem nesen, biech nesen* atd. Podrobněji viz ve výkladu o slovesném rodu.

Pasívní indikativ prézentu se v nejstarších dobách vyjadřuje slovesem reflexívním (*chválí se*), později hlavně spojením participia pasívního s tvary slovesa *bývati* (*nebývá súzen*), ale tento způsob není zdaleka ustálen. Takový způsob vyjádření pasívního prézentu se drží až do doby obrozenské. Opisné tvary typu *chválen jest* měly totiž původně význam préteritální (nebo – u sloves perfektivních – rezultativní). Protože neměly po dlouhou dobu ustálené prezentní a futurální protějšky (spojení *bude súzen* bylo časově nevyhraněné, vyjadřovalo příležitostně i přítomnost), mohlo se – obdobně jako ve spojení s původním participiem I-ovým – *jest* a *sú* jako znak třetích osob vynechávat (*uzřě, že země porobena, všeho dobrého zbavena* – AlxV).

Teprve od druhé poloviny XVII. století, ale převážně až ve století XVIII. se ustavuje dnešní způsob vyjádření (tj. *je chválen* = přezens, *byl chválen* = préteritum). A opsané pasívum se tak pevněji zasazuje do soustavy časů. Pak už je ovšem užití znaků 3. osoby *jest* a *sou* (*nesen, nesení...*) nutné, neboť mají zároveň platnost časovou: vyjadřují přítomnost proti minulosti (*byl, byli*) a budoucnosti (*bude, budou*). Zbytky starého stavu se však ojediněle objevují ještě v minulém století (Jungmann v překladu Ataly: ...*od nich všemožnou péčí chován jsem*... „byl jsem chován“). Lidový jazyk toto složené vyjádření pasívních tvarů nezná. Je totiž nutno odlišovat skutečné pasívum (*jsem chválen*) od spojení deverbálních adjektiv se sponou *býti* (spis. *jsem unaven*, lid. nář. *pole je posečení*). V těchto případech totiž nejde vůbec o slovesný tvar; význam adjektivní (jakosti) tu zcela zatlačil do pozadí význam dějový.

LITERATURA. KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1958, s. 119.

Spojení typu *jsem nesa* se někdy považují za opsaný indikativ přezenta. Ve skutečnosti zde ovšem nejde o slovesný tvar, nýbrž o spojení spony s participiem, které tu má adjektivní platnost (vlastně = *jsem nesoucí*). Spona mohla být samozřejmě i v jiných časech; ve staré češtině se vyskytovalo i spojení *běch nesa, budu nesa, byl jsem nesa* atd. Zařazovat tato spojení do soustavy slovesných tvarů jako různé gramatické způsoby vyjádření času ovšem nelze.

SLOVNÍ ZÁSoba

Česká slovní zásoba má svůj základ v slovní zásobě praslovanské. Ta čítala pravděpodobně kolem 2000 slov (neodvozených nebo odvozených neproduktivními formanty). K tomu je třeba ovšem připočíst i praslovanské afixy, jimiž bylo možno tuto slovní zásobu podle potřeb rozhojňovat (srov. *uč-i-ti* — *uč-i-tel'ě*, *bog'ě* — *bog-atě*, *sě-bož'ě* atd.). Z těchto 2000 slov se do češtiny dochovala většina, chybí v ní ve srovnání s ostatními slovanskými jazyky necelých 40 slov, dvě slova chybějí shodně v češtině a v slovenštině (*sokъ, čaplja*) a 31 ve shodě s jinými jazyky, jak uvádí Kopečný. Nejvíce praslovanských slov zaniklo v reliktních okrajových jazycích (352 v luž. srbštině) a v jazycích nově vydělených (300 v makedonštině). Čeština spolu se sesterskou slovenštinou (tu chybí 60 slov) zachovaly podle našeho soudu nejvíce praslovanských slov. Je to dáno dlouhou kulturní tradicí češtiny (včetně navázání na staroslověnskou tradici).

Praslovanská slova zachycovala celou realitu, která byla spojena se životem Praslovanů. Byly to názvy pro přírodu živou (srov. *vlk, medvěd, jelen, kráva, koza, kůň, ovce, ryba, červ, lípa, dub, jedle, list* atd. — slova uvádíme pro jednoduchost v novočeském znění), přírodu neživou (*voda, země, oheň, skála, hora, nebe, slunce, měsíc, hvězda, pole, moře, řeka, písek, les* atd.), pro člověka a příbuzenstvo (*muž, žena, dítě, člověk, bratr, sestra, otec, máti, syn, dcera, strýc, ujec* atd., spolu s některými zvláštními názvy souvisícími s patriarchální rodinou jako stč. *zelva* „manželova sestra“, stč. *deveř* „manželův bratr“), pro části těla (*hlava, ruka, noha, oko, ucho, nos, líc, srdce, kost, maso, krev*), pro obydlí (*dům, jizba, okno, dveře, lavice, stůl, lože, pec*), pro kovy (*měď, stříbro, zlato, železo*), pro nástroje (*sekyra, lopata, srp, kosa, hrábě, vidle, nůž, šidlo, lžice,*

metla, dláto, měch, vůz, kolo, oje, stč. *stpicē* „paprsek u kola“, *osa, podkova, pluh, rádlo, hřidel*), pro části oděvu (*sukně, plášť*, stč. *krzno* „plášť podšitý kožíšinou“, *kožich, pás, krpce, střevíce, onuce, sukno, plátno, nit*), pro jídlo (*mouka, těsto, chléb, jícha, med, mléko, sýr, tuk, sádlo, pivo, víno, sůl*), pro vlastnosti (*veliký, malý, dlouhý, krátký, široký, starý, mladý, bílý, černý, rudý, tvrdý, měkký, zdravý, lichý, levý, ostrý, nový* atd.), pro děje a činnosti (*jíti, jísti, bráti, žíti, seděti, ležeti, státi, letěti, téci, mřiti, nésti, věsti, klásti, hýbat, znáti, mlíti, tesati, sekati, kopati, vrtati, tepati, štípati, přísti, tkáti, šíti, orati, kovati* atd.), dále měli Slované už z indoevropského období zděděnou desítkovou soustavu (*dva, tři, čtyři, pět... deset, sto, tisíc*), zájmena (*jā, ty, my, vy, on, kdo, ten, náš, váš*) a zájmenná příslovce (*kam, tam, sem, kde, jak*), předložky a s nimi spojené předpony (*s, k, v, na, po, pro, za, nad, před* atd.) a různé jiné partikule (např. záporku *ne, ni*), spojovací partikule a spojky (*a, bo, či, li, že* atd.).

Značná část těchto slovanských slov je odvozena z indoevropských kořenů a někdy má i přesně shodné paralely v dalších indoevropských jazycích (srov. např. slovanské *synъ*, lit. *sūnus*, staroind. *sūnu-* a gót. *sunus*; slovan. *mati*, lat. *māter*, řec. *mēter* atd.). Jen poměrně malá část praslovanských slov nemá další indoevropské příbuzenstvo nebo to dosud není odhaleno (např. *dъbъ* „dub“, *gъdъ* „hudu“, *къпати* „koupati“, *пѣти, плазити, skъpъ* „skoupý“, *тѣмѣ* „témě“). Některá slova jsou společná jazykům baltským a slovanským (*gālva* „hlava“, lit. *galva, kopsati*, lit. *kandu, krása*, lit. *grožis, ledъ, lit. ledus, lipa, lit. liepa, rogs, lit. ragas, rōka* „ruka“, lit. *ranka, vārna* „vrána“, lit. *varna* atd.). Těchto shod slovansko-baltských je značný počet. Některá slova mají v baltských jazycích úplně přesné protějšky (srov. dále *měchъ* a lit. *maišas, vьrchъ* a lit. *viršus, rudъ* „rudý“ a lit. *raudas, medъ* a lit. *medus*), a to i slova odvozená (srov. *вѣнць* „věnec“ a lit. *vainikas*). Někdy tu jde o slova, která mají vzdálenější obdoby i v jiných jazycích (např. *rudý* v lat. *ruber*, lit. *ranka* snad v galorománském *branca*, franc. *branche*).

Část praslovanských slov — relativně malá — je přejatá (*chlěbъ* z gót. *hláifs, jьstьba* „jizba“ z román. *aestuva*, psl. *chorogъ* „kórouhev“ z mongol. *orongo, kьniga* z orientálních jazyků, poslední pramen čínské *king*). K starobylým přejetím patří i některé názvy

kovů (*měď* snad podle názvu *Médie, srebro* „stříbro“, asi z východu; *zolto* „zlato“ má obdobu v něm. *Gold*, lit. *želtas* „zlatý“ a souvisí snad s názvy pro „zelený“ a „žlutý“, je tedy domácí).

Rovněž poměrně malá část praslovanských slov má kořeny starší než indoevropské. Základy těchto slov pocházejí z období předindoevropského, nostratického. Do nostratické velkorodiny patří jazyky indoevropské, uralské, altajské, jihokavkazské (kartvelské), drávidské a semitohamitské (afroasijské). Vyskytují se u nich shody ve formálních elementech a zájmenech (srov. slov. *mene* „mne“ a mandžuské (altajské) *mini* „mne“, slovanské *kъto* (lat. *quis*) a maďarské (uralské) *ki*, slovanské *voda* (angl. *water* atd.) a finské (uralské) *vesi, veden*, slov. *ne* a maď. *nem*, slov. *žena* (gót. *qinō*) a turkotatarské (altajské) *küni* atd.). Ze 353 slov, která jsou obsažena ve slovníku V. M. Illiče-Svityče, se do češtiny dochovalo 97. Spolu se slovy, která jsou v předběžných srovnávacích tabulkách, je to asi 110 slov (bez sufixů, s nimiž by byl počet shod ještě větší). Jsou to např. tato slova: *muž*, psl. *mъžъ* (nostr. *māna*), *žena* (*küni*), *oko* (*Huka* „vidět“), *bedro* (*podqa*), *srdce* (*kErda*), *krev* (*Kura*), *kost* (*KaSa*), *jméno* (*nimi*), *zelva* „manželova sestra“ (*kālU* „příbuzná“); *země* (nostr. *dīqa* > ide. *dʰgēm*, dříve označ. *dʰghem*, tochar. *tekan*), *voda* (*wete*), *moře* (*mārā*), *oheň* (*Henka*), *lado, ladem*, psl. *lědo*, něm. *Land* (*Lamdi*), *duha*, psl. *doga* (*danga*); *jelen* (*ilī*), *rys* (*LukA*), *blecha* (*pülčA*), *motýl* (*maṭA*), *červ* (*Kora*); *kůra* (*kařā*), *lupen* (*Lop'A*), *houba*, psl. *gōba* (*kampa*), *sláma*, něm. *Halm* (*Kila*); *bráti* (*bari*), *býti* (*buHi*), *jsem* (*'esA*), *jít* (*'ejA*), *jíst* (*'itā*), *česat* (*KašA*), *čítí*, slov. *čujem* (*čuHA*), *hořet* (*gUrA*), *hýbat* (*güpA*), *chopit* (*kaba/kapa*), *ležet* (*Laga*), *lomit* (*l'ama*), *mřít* (*mārA*), *mýt* (*mEwA*), *mlít* (*mola*), *plašit* (*pelHi*), *znát* (*kENA*); *živý*, ide. **gīwos* (*kojHa*), *hladký* (*gilhu*), *holý* (*kal'A*), *lepkavý* (*lip'a*), *krátký* (*KUrA*), *černý* (*Kařā*), *temný* (*TUma*), *jarý* (*ňar'A*), *veliký* (*wola*); *mne*, gen. od *já* (*mina*), *ty* (*ti/Si*), *my* (*mā*), *ten* (*tā*), *kdo* (*Ko*), *on* (nostr. *'a + NA*), *jaký* (*ja*), *ne* (*na*). Je vidět, že část naší slovní zásoby má poměrně velmi starobylé kořeny (sahající asi do 8. tisíciletí př. n. l.).

Než vrátíme se z těchto vzdálených dob do období praslovanského. Jak jsme již uvedli, valná většina praslovanských slov se zachovala až do češtiny. V češtině jsou však i slova, která patrně mají psl. kořeny, ale která se v jiných jazycích nevyskytují. Jsou to např. slova *hezky*;

~~hlemýžď, křba, slovo strom~~ pak se vyskytuje jen v češtině, slovenštině a v horní lužické srbštině (v stč. vedle *dřevo*), slovo *cesta* je kromě češtiny ještě ve slovenštině, slovinštině a v srbochorvatštině (v pol. *droga*, rus. *doróga*), *kladivo* je v slovenštině, slovinštině a srbochorvatštině (tu vedle *čekič*, jinde *mlat*, srov. pol. *mlotek*, rus. *mólot* atp.), slova *hodina*, *rok*, *rada* se v českém významu vyskytují v jazycích západoslovanských a v ukrajinštině a zčásti i v běloruštině (srov. pol. *godzina*, *rok*, *rada*, ukr. *hodyna*, *rik* (gen. *roku*), *rada*. V ruštině je tu *čas* „hodina“, *god* „rok“, *sovet* „rada“, v srbochorvatštině *sat* „hodina“ (z orientálního *sahat*), *godina* „rok“, *savet* „rada“. Obdobných diferencí mezi slovanskými jazyky bychom mohli uvést více.

Zděděná praslovanská slovní zásoba se už v období pozdně praslovanském dále vyvíjela. Některá slova modifikovala svůj význam. Např. slovo *svętz* „svatý“ znamenalo původně „mocný, silný“, např. ve jméně Svatopluk, jehož vlastní význam byl „mocnopluký, silnopluký“; význam se pak modifikoval na „magicky mocný“ a slovo *svętz* se tak stalo ekvivalentem latinského *sanctus* „svatý“. Slovo *bogъ*, jak ukazuje etymologie, znamenalo „úděl, osud“ (srovnej *bogatъ* „ten, kdo má dobrý úděl“ a *ubogъ* „ten, kdo má špatný úděl“), ale také „udělovatel osudu“ a stalo se tak ekvivalentem latinského *deus* „bůh“. Už v praslovanském období byla přejata některá cizí slova (srov. *chlěbъ*, *jistba* „jizba“, *šatъ* z germ. *hēta*z, *chorogy* „korouhev“, *kъnędzъ* „kniže“ z germ. **kuningaz* a v pozdně praslovanském období i *král*, pol. *król*, rus. *koról* ze jména Karla Velikého, *Karl*, *Carolus* a stejně tak i *cěsařъ* „císař“ ze jména *Caesar*, srov. i něm. *Kaiser*). Na sklonku praslovanského období a v rané češtině pak s přijetím křesťanství byla přejata slova *mše* (*mъša* z lat. *missa*), *apoštol*, *satanъ*, *anděl*, *biskup*, *mničъ* atd. Některá slova pak vznikla doslovným překladem, jsou to též. kalky, např. *sz-vědomъje* „svědomí“ podle lat. *con-scientia*.

Přejímání slov z latiny, němčiny, románských a jiných jazyků pokračovalo i v následujících obdobích. Hlavním pramenem vytváření a rozšiřování české slovní zásoby bylo však tvoření slov. O tom pojednává následující oddíl Slovo tvorba.

LITERATURA. KOPEČNÝ, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha 1981; ILLIČ-SVITYČ, V. M.: Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov. I, Moskva 1971, II, Moskva 1976, III, Moskva 1984.

SLOVOTVORBA

ÚVOD

Popis vývoje slovo tvorby v této učebnici si nečiní nároky být rovnocenným popisem historie ostatních jazykových plánů, tj. hláskosloví, tvarosloví a skladby. Zatímco v těchto případech jde o využití výsledků dlouhodobé badatelské tradice, popis historie české slovo tvorby tu představuje první pokus svého druhu. Je nesporné, že až bude dokončen postupně vydávaný staročeský slovník a až bude vytvořen obdobný slovník pro střední dobu, může pak vzniknout popis stejně široce materiálově fundovaný, jako je tomu v ostatních částech historické mluvnice češtiny. Abychom však mohli sledovat vývojové faktory, které se podílejí na změnách v slovo tvorbě, a doplnit tak poznatky o vývoji celého jazykového systému a abychom pak mohli i zde vykládat synchronní stav s dynamickým aspektem, vznikl tento nástin opírající se o dílčí sondy a některé předběžné práce. Naše výklady se omezují na vývoj apelativ, stranou necháváme také tvoření speciálních termínů. Vlastní jména na rozdíl od apelativ jsou totiž po sémantické stránce omezena jen na denotaci, svým smyslem (který je téměř nulový) nejsou začleněna do sémantické struktury lexika. (Patrně z toho plyne jejich značná slovo tvorná konzervativnost.) Vzhledem k omezenému rozsahu je zde možno pojednat jen o centrálních jevech soustavy; detailnější informace je třeba hledat ve speciálních studiích.

Úloha slovo tvorby v historickém vývoji češtiny vyvstane ze srovnání těchto dat. Zhruba 7 800 slov obsažených ve slovníku Sadnik-Aitzetmüller Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten představuje 1 180 etymologických čeledí. (Staroslověnština je tu pro nás do jisté míry reprezentantem pozdně praslovanského stadia.)

Novočeská slova domácího původu z Retrográdního morfematického slovníku češtiny E. Slavičkové, který má celkem asi 64 000 slov, jsou odvozena ze 1 737 domácích kořenů. Je tedy zřejmé, že během historické doby se slovní zásoba rozmnožila především slovo tvorbou, kdežto počet slovních základů se zvýšil jen nepodstatně. Přitom hlavní slovo tvorné afixy byly zdeděny už z praslovanské doby. Nejsou-li dnes všechny slovanské jazyky v oblasti slovo tvorby jednotné, plyne z toho, že úloha těchto formantů se během historické doby měnila. Měnila se jejich produktivita i jejich funkce.

Pojem produktivity bývá někdy vyvozován z množství tvořených formací. To je však dedukce nepřesná. Vyplyvá to ze svébytného mechanismu slovo tvorného vývoje: útvary jednou vytvořené žijí v jazyce, pokud je jich potřeba, i když formace stejně ztvárněné už dále nevznikají. Resuffixace jako následek zániku produktivity je v historické době výjimečná. To na rozdíl např. od vývoje plánu morfologického, v němž se změny realizují pod tlakem systému bezprostředně a staré formy přežívají jen výjimečně, obvykle u velmi frekventovaných slov. Tak může docházet k tomu, že i neproduktivní typy mohou být bohatě zastoupeny, někdy mohou dokonce převýšit i typy produktivní. Kvantitativní zastoupení jednotlivých typů je ve skutečnosti sumou jejich historických produktivit. Např. kolektiva odvozená ze substantiv morfologickou charakteristikou *-i* (*kamení*) jsou jen o něco méně zastoupená než útvary se sufixem *-ovi* (*stromovi*). Ale ve skutečnosti je formant *-i* dnes už zcela neproduktivní, kdežto sufix *-ovi* nese jisté známky produktivity stále (viz např. odvozeninu *krajkoví*, v obrozenské době ještě nedoloženou).

Pro určení produktivity jistého formantu je nezbytné poznání jeho úlohy v celé slovo tvorné kategorii. Při jejím komplexním sledování, tedy při hodnocení konkurence typů v rámci téže slovo tvorné kategorie, můžeme konstatovat jistou distribuci formantů. Ta může být:

- vázána sémanticky (např. odvozovacím základem je pojmenování osoby – neosoby);
- vázána slovo tvorně (např. základem je jméno odvozené – jméno neodvozené);
- vázána morfologicky (např. základem je maskulinum – jméno jiného rodu);

(d) vázána hláskoslovně (např. základ je zakončen V + K – zakončen skupením K + K).

Distribuce typu (a) samozřejmě naznačuje, že jde o kategorii sémanticky diferencovanou, popřípadě o dvě subkategorie. Např. posesivní sufixy *-ův*, *-in*, *-í*, *-ský/cký* mají v nové češtině tuto distribuci: *-ův* se pojí se základy mužského rodu pojmenovávajícími osoby, *-in* se základy ženského rodu pojmenovávajícími rovněž osoby, *-í* se základy jmen pojmenovávajícími zvířata, *-ský/cký* opět se základy pojmenovávajícími osoby. Odvozeniny z téhož základu se sufixem *-ův* a *-ský* však nemají povahu synonym. Je tedy zřejmé, že u odvozenin ze jmen osob jde o dvě subkategorie: individuálně posesivní (*-ův*, *-in*) a kolektivně posesivní (*-ský/cký*). O produktivitě samé tato distribuce přímo nevypovídá; je však zřejmé, že každá subkategorie má k dispozici dva formanty v komplementární distribuci, nejde tedy o konkurenci, a tyto prostředky jako jediné slouží objektivně existující kategorii, proto nutně musejí být produktivní.

Distribuce typu (b) poukazuje na okolnost, že některý z typů je neproduktivní, a to ten, většina jehož formací nebo aspoň jejich výrazná část je fundována útvary primárními, neodvozenými. Tak např. abstraktní názvy vlastností se odvozují morfologickou koncovkou *-í* (*veselí*), sufixem *-ota* (*čistota*), *-ství/ctví* (*hrdinství*, *lajdactví*) a *-ost* (*neprodejnost*). První dva převážně nacházíme ve spojení se základy adjektiv primárních, třetí se připojuje převážně jen k základům adjektiv na *-ský/cký* a konečně čtvrtý k základům adjektiv všeho druhu. Tato distribuce svědčí o tom, že první dva formanty jsou dnes neproduktivní, třetí je omezeně produktivní a konečně čtvrtý je plně produktivní.

Distribuce typu (c). Nespecifikovaná relační adjektiva se v rané staré češtině odvozovala třemi důležitými sufixy: *-ní*, *-ný* a *-ový*. (Sufix *-ní* měl variantu *-ovní*.) Nejčastěji zastoupený byl sufix *-ný*, méně *-ový* a nejméně *-ní*. Avšak zatímco sufixy n-ovými se odvozovala relační adjektiva od substantiv všech tří rodů, sufix *-ový* byl v této funkci spojitelný převážně se základy maskulin. Sufix *-ový* byl tedy v rané staré češtině ve skutečnosti méně produktivní než sufix *-ní*, ačkoli počtem vytvořených formací jej tehdy převyšoval. A třebaže tato původní distribuce byla později narušena, byl to přesto důležitý

předpoklad k tomu, aby počet adjektiv se sufixem *-ný* a zejména *-ní* vzrostl během historické doby výrazněji než počet adjektiv se sufixem *-ový*.

Konečně distribuce typu (d) umožňuje určit stupeň produktivity. Např. jména nositelů vlastností, jejichž fundující adjektivum je zakončeno na K + K, se odvozují sufixem *-ík* (*večerník*), ostatní sufixem *-ec* (*zuřivec*). Produktivních adjektivních slovotvorných sufixů složení V + K je přitom víc (např. *-alý*, *-elý*, *-ilý*, *-aný*, *-ený*, *-ěný*, *-atý*, *-itý*, *-avý*, *-ivý*, *-ový*) než typů kvalitativních adjektiv zakončených na skupení K + K (tj. hlavně se sufixem *-ný* připojeným k základu zakončenému na konsonant). Z toho plyne, že sufix *-ec* se uplatňuje u mužských názvů nositelů vlastností častěji než sufix *-ík*. (Nutným předpokladem pro takový závěr je ovšem znalost produktivity jednotlivých typů potenciálních fundujících útvarů. I z toho hlediska je nezbytný komplexní přístup.)

Produktivita sloves je — díky polyfunkčnosti infinitivních kmenotvorných formantů, které plní slovotvorné úlohy — dána především množstvím opozic, do nichž jisté typy vstupují, a slučitelností se základy jistého typu. Například v nové češtině velmi produktivní jsou slovesné n-kmeny (jsou zapojeny do protikladů *-slábnout* — *-slabít*, *-křiknout* — *-křikovat*, *syknout* — *sykat*, *syknout* — *syčet*, *vybafnout* — *vybafávat* a n-ový formant odvozuje od adjektiv: *chabý* → *chabnout*; viz výklad na str. 329). Naopak méně produktivní a-kmeny jsou zařazeny jen do tří opozic takto: *syčet* — *sykat*, *syknout* — *sykat*, *hrkávat* — *hrkat*.

Kromě této systémové produktivity se na slovotvorbě podílejí i faktory vnější, tzn. větší nebo menší potřeba tvoření společensky podmíněná.

Změna funkce slovotvorného typu není tak častou záležitostí jako změna produktivity. Je to důsledek značné setrvačnosti formací, o níž byla zmínka dříve. Také v soustavě slovotvorných kategorií je historický pohyb nevelký, výraznější změny konstatujeme pouze u adjektiv. Proto bude náš výklad o substantivech vycházet ze stavu kategorií, jak jej známe z češtiny současné. To umožní také praktickou návaznost našeho diachronního výkladu na synchronní stav, který známe z novočeských popisů. U adjektiv bude ovšem nutno sledovat i postupnou krystalizaci některých slovotvorných kategorií.

SUBSTANTIVA

Jména konatelská

jsou pojmenování osob na základě vztahu k neživotné substantii. Onomaziologickým spojem, v odvozeninách ovšem přímo nevyjádřeným, je obvykle činnost různého druhu.

Přehled formantů:

(Ve schématech znázorňujících přehlednou formou vývoj skladby formantů v kategorii zapisujeme nejproduktivnější formanty tučně, méně produktivní obyčejnými typy a neproduktivních uvádíme v závorkách. Typy s vyhraněnou komplementární distribucí spojujeme šikmou čarou /. V rámci téhož typu spojujeme šikmou čarou varianty.)

stsl.	-ьникъ	(-арь)	
stč.	-ník	-ář/ař	-ák
stř.	-ník	-ář/ař	-ák
nč.	-ník	/ -ář/ař	-ák

Ve staroslověně měl sufix *-ьникъ* v této funkci téměř monopolní postavení. Sufix *-ьникъ* je tu ovšem nepůvodní; vznikl spojením n-ového formantu deverbálních a desubstantivních adjektiv se sufixem *-икъ*, sloužícím k odvozování jmen nositelů vlastností. Avšak adjektivní mezistupeň nelze už pro staroslověňštinu předpokládat zdaleka u všech formací. To svědčí o tom, že se už v praslověně konstituoval sufix *-ьникъ* v nové funkci (viz odvozeniny jako *корабельникъ*, *ротникъ*, *вѣстникъ*, *пѣнѣжъникъ*...). Jen slabou konkurenci mu představoval sufix *-арь*, doložený ve staroslověně jen u 8 konatelských jmen jako *рыбарь*, *кļuѣарь*, *к'ѣветарь* apod. Zcela ojedinělý byl sufix *-итъ* (*рыбитъ*).

Ve staré češtině sufix *-ář/ař* hraje mnohem významnější roli. V celkově značně vyšším počtu konatelských jmen doložených ve dvou dílech Gebauerova Slovníku staročeského je už necelá třetina odvozena sufixem *-ář/ař*, zbytek sufixem *-ník*. O raném přejetí sufixu cizího původu *-ář/ař* svědčí skutečnost, že po palatalizovaných konsonantech došlo k přehlásce *'á > ie* (*mečieř, hrnčieř, košieř...*).

Postihnout distribuci obou stč. základních sufixů není snadné. Postupně se však začíná vyhraňovat distribuce vázaná hláskově: od základů zakončených na *-c, -r, -t, -v, -ž* se častěji odvozuje sufixem *-ník* (*čepíčník, čberrník, kabátník, lichevník, krádežník...*), v ostatních případech jsou obě derivační možnosti rovnocenné. Také se vyskytují často paralelní derivace významově nerozlišené: *apatekář//apatečník, kostkář//kostečník, modlář//modlník, masář//masník* atd., zřídka rozlišené, např. *medař* „chovatel včel“ × *medník* „výrobce věcí z medu“. V rané době tedy sufix *-ník* ve srovnání se sufixem *-ář/ař* měl zdánlivě o něco lepší vývojové předpoklady. Avšak sufix *-ář/ař* měl nadto výhodu jednoznačného zařazení ke jménům osob a nepojil se s alternacemi.

Projevilo se to ve střední době, kdy zvlášť často odvozuje od základů zakončených na *-h, -ch*, a zejména *-k* (*pluhař, jirchář, kronykář...*). Přehláskou vzniklá varianta *-íř* však již stagnuje: formace jako *mečíř, nožíř* jsou veskrze staršího data vzniku. O větší produktivitě sufixu *-ář/ař* svědčí i některé případy historické resuffixace: *čtenník* → *čtenář, lichevník* → *lichvář*. Produktivita sufixu *-ář/ař* se tedy vystupňovala a podíl konatelských jmen s tímto sufixem se zvýšil.

Nová doba přinesla masový rozvoj typu se sufixem *-ář/ař*. Ten nakonec početně převýšil počet formací se sufixem *-ník*. Patrně nejvíce nových formací je odvozeno ze základů zakončených na *-k*. Protože tento konsonant je charakteristický pro řadu produktivních slovtvorných typů možných jako fundující útvary, je tento fakt pro produktivitu našeho typu velmi důležitý. Dynamický a jednoznačný typ má jen nemnoho omezení. Nepočtené jsou jen formace zakončené na *-rař* (*vorář*), vůbec se nevyskytují odvozeniny na *-árař* (místo toho *lihovarník, požárník*) a *-řař* (místo toho např. *žalářník, kadeřník*). Odvozování sufixem *-ník* je také častější u základů zakončených na *-š, -z, -ž* (*salašník, plantážník*). Značnou část přírůstku konatelských jmen se

sufixem *-ník* představují formace zakončené na *-vník* (*právník, obuvník*), protože jsou podporovány podobnými jmény činitelskými odvozenými ze sloves na *-ovat* (*pracovník, bojovník*) – viz zde na str. 260.

Novočeský materiál tedy podává přesvědčivé doklady o větší produktivitě sufixu *-ář/ař* počínaje od doby střední. Jeho hlavními výhodami jsou jednoznačnost a eliminace alternací. Omezení jsou jen nepodstatná, motivovaná hláskoslovně.

Nepodstatnou roli vedle těchto dominantních prostředků hrál od staré doby sufix *-ák*. Měl expresivní zabarvení, což je patrné z toho, že se vyskytuje převážně jako prostředek tvoření názvů osob nízko postavených nebo hodnocených: *hlinák, kozák, modlák*. Ani formace doložené v době střední nemají jinou povahu: *volák, sviňák, kravák* atd. Emocionální zabarvení si tento typ uchoval až do nové doby.

LITERATURA: HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 39–41.

Jména činitelská

jsou pojmenování osob, výjimečně jiných životných substancí, na základě dějového příznaku. Onomaziologickým spojením je aktivní vykonávání.

Raná stará čeština měla pro jejich odvozování k dispozici sufixy *-č, -ec, -cě, -tel, -ník* a některé další. Z praslověnštiny je přitom zděděn jen sufix *-ec* (< *-bcb*), *-cě* (< *-bca*) a polyfunkční *-ník*; sufix *-tel* se v češtině prosadil patrně pod vlivem staroslověnštiny. Vidíme tedy značné difference mezi češtinou a staroslověnštinou jak v repertoáru sufixů, tak v jejich distribuci.

Přehled formantů:

isl.		-telъ	-ьсь/-ьца		-ьникъ				(...)
stč.	-č	-tel	-ec/-cě		-ník	-ák	(-ář)	(-l)	(...)
stř.	-č /	-tel	(-ec)/(-ce)	-či	-ník	-ák			
stč.	-č /	-tel	-ec/-ce	-či	-ník	-ák	(-ář)		

Staroslověnština měla totiž dva produktivní sufixy *-bcb* (s var. *-bca*) a *-telb*, dále ne původní sufix *-bnikb* vzniklý perintegrací sufixu *-ikb* u jmen nositelů vlastností s *n*-ovým zakončením adjektiva (*blodbn-ikb*). Ostatní prostředky (*-tajb*: *ratajb*, *-unb*: *pěstunb*) pouhé substantivní morfologické charakteristiky: *prorokb*, *sъpasb*) měly okrajový význam.

Distribuce obou základních sufixů byla v podstatě hláskoslovná: sufix *-bcb* se připojoval k základům zakončeným na konsonant, tedy ponejvíce k slovesným kořenům (*sěčbcb*, *lbstbcb*...), mnohem více využívaný sufix *-telb* byl spojitelný se základem vokalizickým. Sémantické omezení podobné stavu ve staré češtině tu neexistovalo; tvořili názvy činitelů jak abstraktních, tak konkrétních (*dělatelb*, *žetelb*, *gubitelb*, *gonitelb*, *spditelb*, *světitelb*...). Z produktivních prostředků nejméně byl zastoupen sufix *-bnikb*. Jeho nepůvodnost je zřejmá i z toho, že jen polovina z doložených staroslověnských formací nemá synonyma se sufixem *-telb* nebo *-bcb* (*propovědbnikb* // *propovědatelb*, *razdavbnikb* // *razdavbcb*...).

Nejzastoupenějším sufixem ve staré češtině je *-č*, který se připojuje k infinitivnímu kmeni slovesa. Odvozuje názvy činitelů dějů fyzických (*běhač*, *lamač*, *holič*...) i intelektuálních (*nabadač*, *domnievač*, *modlič*...). (Ve staroslověnštině bylo tímto sufixem odvozeno jediné jméno — název prostředku děje *bičb*.)

Druhým nejpočetnějším sufixem je *-tel*. Jeho využití je však jiné než ve staroslověnštině. Odvozuje se jím totiž převážně jen od sloves pojmenovávajících děje intelektuální: *hledatel*, *nalezatel*, *vykladatel*, *spasitel*... (také *kovatel* ve spojení *kovatel bludův*) atd. Téměř k polovině takových formací existují synonyma se sufixy *-č* (*hledatel* // *hledáč*...) nebo *-cě* (*činitel* // *čincě*). Soudíme, že v tomto využití sufixu *-tel* se reflektuje vliv staroslověnštiny, totiž povědomí o tom, že se tento sufix vyskytuje v náboženských textech.

Suffixy *-ec* a *-cě*, které ve staroslověnštině představovaly varianty (*-bcb* a *-bca*), mají ve staré češtině distribuci sémanticky řízenou: *-ec* odvozuje názvy činitelů dějů fyzických (*hudec*, *sějec*, *mlatec*, *lovec*...), *-cě* dějů intelektuálních (*chlůbcě*, *zrádcě*, *spáscě*, *mluvcě*...).

Suffix *-nik*, ve staré češtině stejného původu jako ve staroslověnštině, je zde zastoupen výrazně méně a přitom jen ojedinělé formace nemají paralelní synonyma vytvořená z týchž základů jinými sufixy, např. *chvalník* // *chvalič*, *měnník* // *měnič* // *měnitel* // *-měnec* // *měnář*, *následovník* // *následovač* // *následovcě*...

Ostatní sufixy mají okrajovou povahu: sufix *-ář/ař/ieř*, od původu

konatelský (viz zde str. 255), sem pronikl přes fundující dějová jména a formace typu *hledář*, *klamař*, *tesař*, *krajieř* jsou nepočetné.

Emocionální odstín nesou další okrajové prostředky *-ák* (*doják*, *klamák*), *-ka* (*hovorka*, *mluvka*), *-l* (*drbal*, *dýmal*), *-dlo* (pl. *hemzadla*), *-co* se hemží, plazí; hmyz“, *letadlo* „pták“) aj.

Činitelský význam mají i některé složeniny, obecně nepříliš časté, které patří ke dvěma typům: spojení jmenného základu se slovesným (*listonoš*, *koloděj*...); slovesného základu se jmenným (řidší, jen ve vlastních jménech typu *Budivoj*).

Využití činitelských sufixů je ve staré češtině podstatně odlišné od staroslověnštiny, ač zčásti jde o tytéž prostředky. Stav v obou jazycích je tu výsledkem rozdílného rozvoje praslovanského dědictví. Stará čeština přitom byla patrně ovlivněna staroslověnštinou ve využívání sufixu *-tel*, ten se však paradoxně dostal do postavení odlišného.

Ve střední době trvá produktivita dominantního sufixu *-č*. Avšak postupně ztrácí svou univerzálnost: vlivem konkurence sufixu *-tel* se nadále spojuje převážně jen se základy pojmenovávajícími fyzickou činnost (*hráč*, *vysevač*, *hojič*...). Dochází také k zániku jednoho z dvojic synonym vytvořených dříve sufixy *-tel* a *-č*: vycházejí z úzu útvary jako *klamač*, *chovač* atd. (Zato se objevují případy, že sufix *-č* odvozuje jména prostředků děje — viz str. 261.)

Přechodná redukce postihuje také útvary se sufixem *-ce*. Postupně vycházejí z úzu odvozeniny jako *zhůbcě*, *snůbcě*, *následovcě* apod. Také soubor činitelských jmen vytvořených formantem *-ec* se zužuje: ustupují formace jako *sěčec*, *hlodec*, *jhřec*, *tesec* apod. (Zato se tímto sufixem začínají odvozovat názvy prostředků — viz str. 262.)

Na druhé straně se novými odvozeninami začíná posilovat nepočetná skupina činitelských jmen se sufixem *-čí*: *náhončí*, *berčí*, *námluvčí*, *vejběřčí*... Výrazněji roste typ se sufixem *-nik*. Jeho zdrojem jsou zejména nová slovesa na *-ovati*: *hodovník*, *orodovník*, *opatrovník*, *panovník*...

Z dalších, periferních typů pozorujeme živější pohyb jen u kompozit typu *lomikámen*; nové formace (*střebikrevka*, *hubilen* apod.) se však uplatňují jen v terminologických okruzích.

Střední doba tedy znamená pokrok v postupné diferenciaci činitelských jmen na původce dějů intelektuálních (sufixy *-tel*, *-ce* a *-čí*)

a fyzických (-č, -ec, emocionálně zabarvený -ák a další). Díky vyhraněnému morfologickému rozdílu mezi maskuliny životnými a neživotnými začínají sufisy -č a -ec mimoto sloužit kategorii názvů prostředků činnosti.

Nová čeština dosvědčuje pokračování dřívějších tendencí: nejpočetněji zastoupený sufix -č odvozuje od sloves pojmenovávajících konkrétní, fyzické děje je nadále produktivní a ve velké míře odvozuje i neživotná substantiva. Tato významová nevyhraněnost je však jen zdánlivá, formace jsou dobře odlišeny morfologicky, jak bylo řečeno dříve. Méně produktivní, ale stále živý je typ se sufixem -ec (vědec, letec, sportovec). Při odvozování od sloves vyjadřujících děje intelektuální je dominantní sufix -tel. Odvozuje od všech typů sloves s výjimkou druhé třídy. (Obrozenský pokus pojmenovávat tak substance abstraktní – dělitel – se však nestal základem produktivního typu.)

V obrozenské době došlo ke zvratu ve využívání činitelského sufixu -ce. Přestože některé útvary doložené ve střední době ještě vyšly z úzu (slibce, smlouvce), počet jmen tohoto typu se od obrození rozhojnil: žalobce, výrobce, příjemce, nástupce atd. Dále byl v nové češtině s cílem významové specifikace rozhojněn počet činitelských jmen se sufixem -čí: rozhodčí, průvodčí, dozorčí, výpravčí...

Sufix -ník, styčný s kategorií jmen konatelských a názvů nositelů vlastností, je nadále produktivní. Výrazný je přírůstek jmen odvozených ze sloves na -ovat: pracovník, stolovník... Tento sufix je spojitelný se základy sloves různé sémantiky.

Z periferních sufixů si -ák zčásti uchovává emocionální náboj (syčák, ulepvák), ale některé nové formace jej už nemají (kuřák, kádrovák). Sufix -ář/ař, jehož funkční těžiště je v odvozování jmen konatelských (viz str. 256), je jen omezeně produktivní (vtipkař, veslař...), odvozuje hlavně od sloves neproduktivních typů (metař, pletař) a od některých sloves 2. třídy (žhář).

Je tedy v nové češtině jeden dominantní typ označující činitele dějů fyzických (sufix -č), jeden méně produktivní typ téže funkce (sufix -ec), jeden dominantní a dva omezeně produktivní typy pro pojmenování činitelů dějů intelektuálních (-tel; -ce, -čí). Dva sufisy tvoří styčné pole s kategorií jmen konatelských: produktivnější -ník a omezeně pro-

duktivní -ář. Typ se sufixem -ák je jen zčásti poznamenán emocionálním zabarvením. Ostatní prostředky mají zcela periferní povahu.

Nejvýraznějšími funkčními změnami prošel v historické době sufix -č: od univerzální činitelské derivace přes odvozování názvů činitelů dějů fyzických až po činitelsko-prostředkové odvozování v nové době.

LITERATURA: ŠLOSAR, D.: Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. In: SPFFBU, A 30, 1982, s. 131–135; MICHÁLEK, E.: K činitelským jménům ve staré češtině. LF, 83, 1960, s. 366–369; KRAVČUK, R.: K historii suffixa -č v češském jazyce. In: Studia Slavica, 3, 1957, s. 261–277; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 27–39.

Jména prostředků činnosti

jsou pojmenování konkrétních neživotných substancí, jejichž společným příznakem je děj; onomaziologický spoj mezi bází a příznakem má povahu instrumentální.

Přehled formantů:

stsl.	-lo					(-slo)	-b	-a	-ja	
stč.	-dlo					(-slo)	(-ø)	(-a)	(-ě)	(-icě)
XV. st.	-dlo		-č	-(č)ka						
stř.	-dlo		-č	-(č)ka	-ák	(-ek)				
obr.	-dlo	-tko	-č	-(č)ka	-ák					
nč.	-dlo	-tko	-č	-(č)ka	-ák					

Ve staroslověně je dominantní sufix -lo (< -dlo), už dávného data vzniku, jak ukazuje provedená metateze ve formaci ralo (< *or-dlo), uplatňující se u množství odvozenin jako sědalo, odějalo, črnilo, pravilo atd., a jen ojedinělé odvozeniny s jiným významem, např. pojmenování místa sělo. Vzácně zastoupeným, ale zcela jednoznačným prostředkem byl sufix -slo (maslo, veslo – < *veg-slo).

Další názvy prostředků jsou odvozeny formanty, jimiž se obyčejně tvoří dějová jména: -ja (svěšta – < *svět-ja), -a (opona), -b (mlatě), -b (jadb). Ukazuje se tedy, že jde o kategorii teprve krystalizující, která se vydělovala z původně nediferencovaných dějových jmen, jež oscillovala mezi konkrétností a abstraktností (viz str. 273).

V rané staré češtině je většina formací této kategorie vytvořena sufixem *-dlo*: *krajadlo*, *čítadlo*, *bidlo*, *černidlo*, *trdlo*, *mýdlo*... (Ten ovšem nebyl jednoznačný, sloužil i k odvozování jmen míst a ojediněle i dějových abstrakt — viz str. 266.) Ostatní odvozeniny tvořily roztržité skupinky, v nichž se uplatňovaly rovněž formanty obvyklé u dějových jmen: *-ø m.* (*zámek*, *brus*, *kolomaz*...), *-a* (*miera*, *závora*...), zřídka *-ě* (*svieč*, *krmě*) a další ojedinělé sufixy: *-icě*, *-ec*, *-slo*, *-tva*... Byla to tedy stále ještě kategorie poměrně málo vyhraněná.

Ale v češtině XV. století se objevují další prostředky: sufix *-čka* — původně varianta přípony *-ka* začínající ve staré češtině tvořit dějová jména (viz str. 275) — např. *kolebačka*, *dmychačka*, *kopačka*, *nalevačka*... a dále sufix *-č*, jímž se dříve tvořila v češtině jen jména činitelská (viz str. 258): *kláč*, *dymač*, *kopáč*..., starší je jen jméno *bič*.

Ve staré češtině nacházíme paralelně odvozované formace jen zřídka. Synonymní povahu mají např. *kopáč* // *kopačka*, *nalevadlo* // *nalevačka* apod. Jen vzácně jsou už významově diferencovány: *bidlo* × *bič*, *trdlo* × *trlic*...

Ve střední době pokračuje produktivita základního sufixu *-dlo*. Nejčastěji odvozuje ze základů sloves a-kmenových (*zapinadlo*, *rypadlo*, *umyvadlo*...) a i-kmenových (*krojídlo*, *tvořídlo*, *pravidlo*...). Sufix *-ka* se začíná projevovat jako dynamický prostředek (*obálka*, *vopálka*, *nadivka*...). Varianta *-čka* je podporována možností paralelní motivace nově vznikajícími účelovými adjektivy na *-cí* (*stříkačka*, *chřestačka*, *vařička*). Stejně zázemí má další rozvíjející se typ: maskulina se sufixem *-ák* (*škrabák*, *tesák*, *řezák*...).

Zatím nepočteně je zastoupena skupina substantiv se sufixem *-ek*: *opasek*, *podvazek*, *vejvazek* (jeho těžiště je však v tvoření názvů výsledků činnosti, viz str. 264). Produktivitu už ztrácejí typy tvořením shodné s dějovými jmény. Deminutiva od jmen na *-dlo*, tedy formace se sufixem *-dlo* (< *-dl-ko*): *štrafádlo*, *vrtádlo*... se ještě nederivují přímo od sloves; chápou se jako pojmenování předmětů menších rozměrů (*pravidlo*), nebo je jejich význam shodný s významem odvození nedeminutivních (*cedidlo* = *cedidlo*).

Nové paralelně odvozené formace jsou už vždy významově rozlišené (*stupadlo* × *stupeň*, *nalevadlo* × *nalevka* × *slevák*).

V nové době podle potřeb obrozenců byla vystupňována produktivita sufixů *-dlo*, *-čka* a *-ák*. Přibýlo také odvozenin se sufixem *-dlo/tko*, které se postupně přestávají pocítovat jako deminutiva, jak svědčí termíny *rovnítka*, *měřítka* apod. Velmi produktivní je i sufix *-č* (s morfologickou charakteristikou neživotnou).

V nové češtině je nejhojněji zastoupen typ se sufixem *-dlo*, ale téměř stejný počet formací má typ s formantem *-č*. Další sufix *-(č)ka* tvoří asi třetinu doložených formací. Sufix *-tko* už zcela pozbyl někdejší deminutivní povahy a je rovněž produktivní. Produktivní je i sufix *-ák*. Za obrození byla konečně oživena a produktivitu si pak udržela kompozita typu *teploměr*.

Rozdíl mezi novočeským a staročeským souborem názvů prostředků je podstatný. Zatímco v rané staré češtině dominoval typ neuter se sufixem *-dlo* a ostatní formace tvořily jen jeho nekompaktní pozadí, v současné době jsou zhruba stejně doložena maskulina, feminina i neutra, vytvořená celkem šesti produktivními sufixy *-č*, *-ák*, *-ka*, *-čka*, *-dlo*, *-tko*. Rod tu má i u neživotných pojmenování sémantickou funkci: dovoluje paralelní odvozování významově odlišných formací a podtrhává tak diferencující funkci vlastních sufixů, např. *rovnačka* × *rovnátka*, *svěrák* × *svorka*, *čistič* × *čistička*, *chránič* × *chránitko*, *sedáček* × *sedadlo*. Obdobné rozlišení je ovšem možné i v rámci téhož rodu: *sluchátko* × *sluchadlo*. Jen málokdy jsou paralelní odvozeniny významově nerozlišené: *vysílač* // *vysílačka*. Odvozeniny vytvořené sufixy formově shodnými se sufixy činitelskými (*-č*, *-čka*) pojmenovávají obvykle prostředky mající povahu složitějších zařízení. Tento vývoj, ve srovnání s jinými kategoriemi netypický v tom, že směřuje od formové sevřenosti odvozenin k mnohosti prostředků, má pozadí mimojazykové: objektivní pojmenovací potřebu danou technickým pokrokem.

LITERATURA: ŠLOSAR, D.: Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. In: SPFFBU, A 30, 1982, s. 135–138; NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980, s. 44; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 81–87.

Jména výsledků činnosti

jsou pojmenování neživotných substancí, převážně konkrétních, jejichž příznakem je děj. Onomaziologický spoj je méně výrazný než v předchozích kategoriích; je jím rezultat vzniklý završením činnosti. Přehled formantů:

stsl.	-ькъ		-(a)jъ			-lo	-lъ	-ъ	-a	-tъ	-bъa
stč.	-ek		-(ě)j(ě)	-ina	-(e)l			-∅	-a		-ba
stř.	-ek	-ka	(-j(e))	(-ina)				-∅	-a		
nč.	-ek	-ka		-ina							

Ve staroslověně byla nejčastějším prostředkem koncovka -ъ (m.), již je vytvořena více než polovina názvů: *grobъ, gradъ, godъ, zamyslъ, otvęřtъ, obrazъ*..., méně koncovka -a: *klada, ograda*..., vzácně sufiky -tъ (*pobyтъ*), -bъa (*sqdbba*), -lo (*dělo, sušilo*) aj. V těchto případech jde ovšem o formace významově málo vyhraněné, pojmenovávající v podstatě konkrétní, jejichž příznakem je děj. Staroslověně má i prostředky specifické, byť málo zastoupené. Patří k nim -jъ/ajъ (*ubojъ, gnojъ*..., *prihуčajъ, prikl'učajъ, obyčajъ*) a -lъ: *lętoraslъ*. Kromě toho se v této funkci objevuje -ъkъ (s variantami -mъkъ a -tъkъ: *ostanъkъ, ostatъkъ, izbytъkъ*...).

Staročeský stav prostředků sloužících této kategorii se velmi podobá stavu ve staroslověně: asi polovina formací je odvozena sufixem dějových jmen -∅ (m.): *hrad, úřad, hod, dóchod, sřek, nápis, nános, úraz*..., jen málo sufixem -a: *zahrada, osada, smlůva*..., ojediněle sufixem -ba (*hradba*) a -(e)l: *uzel, hnil* apod. Ze sufixů specifických se výrazněji uplatňuje -ek: *zárodek, spletek, úžitek, nálezelek*... V menší míře je zastoupen sufix -ěj (m.) s ženskou variantou -(ě)jě: *kročěj, svyčěj*..., *kročějě, náspě, hrázě*. Novem je sufix -ina: *hodina, rodina*...

V češtině doby střední se stav nijak podstatně nemění proti staré češtině: nejpočetnější jsou stále bezpříponová maskulina, následovaná formacemi se sufixem -ek (odvozujícím jen od sloves prefigovaných), pak jména s koncovkou -a. Jistým novem je sufix -ka, jehož funkce je vlastně dějová, ale který se uplatňuje často u konkrétních (srovnej dějová jména na str. 276, názvy prostředků na str. 262 a jména činitelská

na str. 259), např. *připovídka, scánky, snůška, obmítka* apod. Odvozeniny se sufixy j-ovými jsou nepočetné i velmi omezeně produktivní (*okuje, pomyje*), obdobně formace se sufixem -ina (*drťina*).

Novočeské popisy kategorie uvádějí tři produktivní sufiky: nejdynamičtější -ek, druhý -ka a nejméně zastoupený -ina (kromě formací se sufixy jmen dějových). Tento stav tedy plynule navazuje na vývoj ve staré a střední češtině. (Doba obrozená tento vývoj nijak výrazně neovlivnila.) V celku se jeví kategorie názvů výsledků činnosti jako málo rozvitá.

LITERATURA: ŠLOSAR, D.: Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. In: SPFFBU, 4 30, 1982, s. 138–139.

Jména míst

Jako kategorie se jména míst apelativní povahy, na něž se tu omezujeme, výrazně liší od kategorií ostatních, a to tím, že příznakem substance tu může být buďto děj (místa, kde děj probíhá), nebo substance (místa výskytu substancí). Avšak různá povaha příznaku se při vytváření názvů míst v historické době nijak markantně neprojevuje. Proto se uznává, že jména míst mají příznak zvláštní, který probíhá „napříč“ různými kategoriemi.

Přehled formantů:

stsl.	-(l)ište	-lo		-(l)nica			-b		-tъ	...
stč.	-iše/isko	-dlo	-ina	-(ov)nicě	-(ov)na		-∅	-a		...
stř.	-iště	(-dlo)	-ina	-nice	-(ov)na (ár)	-ka				
obr.	-(ov)iště /isko		-ina	-nice	(ov) -(ár)na (ír)					
nč.	-(ov)iště		-ina	-nice	(ov) -(ár)na (ír)					

Takový stav můžeme konstatovat už pro staroslověňštinu. Základní sufix *-ište* je spojitelný se základy substantivními: *župište, trbžište, sdište, gnojište*... i verbálními: *grobište, ischodište, pozorište, priběžište*... Varianta *-lište* je častější u základů verbálních: *světilište, žilište*..., ale najdeme ji i u desubstantiv (*ozilište* „vězení“ ← *oza* „pouta“). Patrně je tedy tento sufix původnější u deverbativ a k desubstantivům přešel sekundárně přes dějová jména.

Další často zastoupený sufix *-bnica* však odvozuje častěji od substantiv: *mzdbnica* „celnice“, *dělnica, sěbnica, žitnica, mytbnica, nožbnica*...; vzácnější deverbativa mají častěji variantu *-lbnica* (*lěgalbnica, umyvalbnica*). Tento sufix na rozdíl od prvního tvoří převážně názvy uzavřených místností nebo menších objektů. Objevuje se tu tedy náznak sémantické distribuce.

Další ojedinělé staroslověnské sufixy jsou zřejmě deverbální: *-z* (*zapadb, mlatb*...), *-tb* (*propastb, peštb*), *-(j)b* (*propadb, graždb*) atd. Tři staroslověnské formace se sufixem *-lo* (*šělo, cvětilo, světilo*) naznačují, že tento sufix asi původně odvozoval nediferencovaná dějová konkréta (viz u názvů prostředků činnosti, str. 261). Ojedinělá je staroslověnská formace *pastvina*.

Raná stará čeština má k dispozici bohatší repertoár prostředků: *-išče/isko, -dlo, -nicě, -(ov)na, -ina*, kromě nespecifických typů společných s dějovými jmény.

Nejvíce zastoupený je sufix *-išče*. Vytváří deverbativa jako *útočišče, hradišče, bojišče, jhřišče, lovišče, stanovišče*, i desubstantiva jako *bahnišče, hlinišče, strnišče, konopišče, dvořišče*... Objevuje se u desubstantiv i varianta *-ovišče* (*blchovišče, fikovišče*). Vzácná je morfologická varianta *-isko* (*nravisko* „mraveniště“). Sémanticky jde převážně o pojmenování otevřených prostor.

Sufix *-dlo* se omezuje na odvozování od sloves: *čuhadlo, napajadlo, kupadlo, otopčivadlo, bělidlo, bydlo*...

Staročeský sufix *-nicě* je zastoupen u deverbativ: *střelnice, mlatnice, ložnice*..., častěji však u desubstantiv: *cihelnice, chmelnice, vinnice, konnice, chlebnice, božnice*. Má i variantu *-ovnicě* (*fikovnicě, borovnicě*). Sémanticky je ještě nevyhraněn, tvoří jak názvy místností (*ložnice, chlebnice, božnice* „pohanský chrám“), tak otevřených prostranství (*chmelnicě, vinnicě, borovnicě*...).

Specifický sufix *-na* (na rozdíl od předchozího funkčně vyhraněný), který patrně nenavazuje na praslovanské dědictví, je běžnější u desubstantiv (*čeledna, cihelna, dielna, kólna, kurevna*...); má variantu *-ovna* (*hřebovna, krajčovna, birdovna, katovna*), zatímco varianta *-árna*

je zatím ojedinělá (jen *knihárna*). Ze základů dějových jmen jsou doložena i deverbativa *modlebna, mlatebna, dielna, modlitevna*. Ve všech případech jde o názvy místností či budov, tedy uzavřených prostor.

Sufix *-ina* se v lokální funkci spojuje se jmény stromů (*vrbina, bučina, dubina, březina*) a tam je styčný bod s významem kolektivním (viz zde na str. 283), i se základy jinými: *končina, krajina, kotlina* — a vytváří specifické názvy míst: v prvním případě názvy porostů, v druhém krajinných útvarů.

Nespecifické formanty společné s dějovými jmény mají jen periferní roli; nejčastější z nich jsou bezpříponová maskulina (*náchod, východ, brod, mlat*...), vzácnější feminina s koncovkou *-a* (*zátoka, modla* „pohanský chrám“).

Ač paralelní odvozování různými sufixy je za této situace poměrně časté, převážně tak vznikají synonyma. Ze čtveřice *modla // modlebna // modlitevnicě // modlitevna* (*-bna*) první tři formace jsou spíše archaické, poslední pak nakonec v úzu převážila. Rozdíl je už mezi formacemi *ložišče × ložnice*: druhá pojmenovává místnost. To je v souladu s významem sufixů *-išče, -dlo, -ina* na jedné straně a *-nicě, -na* na straně druhé: první už tehdy označovaly prostranství, kdežto druhé prostory uzavřené.

Je tedy pro ranou staročeskou dobu charakteristické na jedné straně částečné splývání sufixů deverbativ a desubstantiv, na druhé straně postupné funkční vyhraňování většiny formantů na vyjadřování buď prostranství, nebo uzavřených prostor.

Ve střední době pokračuje produktivita sufixu *-iště*, který odvozuje od slovesných základů, dějových jmen i od základů substantivních (*stanoviště; průchodiště; řečiště, temeniště, smetiště, rokytiště*). Morfologická varianta *-isko* je řídká (*pastvisko // pastviště*). Sufix *-ina* je nadále produktivní ve specializovaném významu „krajina“. Je zřejmě podporován živou možností derivovat ze základů adjektivních: *rozsedlina, klučenina*... (viz zde na str. 271). Produktivitu však zřejmě ztratil lokální sufix *-dlo*. V úzu jsou jen formace dříve vzniklé.

Produktivnější než sám původní sufix *-na* jsou jeho rozšířené varianty *-ovna* a *-árna*. Sufix *-nice* je zřejmě dále omezeně produktivní; tvoří názvy uzavřených prostor a schrán (*zbrojnice, včelnice, obilnice, sýrnice*), řidčeji otevřených míst (*štěpnice*). Ze sufixů nespecifických

zůstává živý formant *-ka* (*vyhlídka, sejpka*), kdežto bezpříponová deverbální maskulina i feminina mají význam periferní. Ostatní typy (*tůně, skrejše, příbytek*) mají zřejmě reliktní povahu.

Střední doba tedy znamená pokračování tendencí známých z doby staré až na sufix *-dlo*, který v lokální funkci produktivitu ztratil a specializoval se na odvozování jmen prostředků (viz str. 262).

V době obrození došlo k oživení varianty *-isko*. Tak vznikla řada synonymních dvojic významově nediferencovaných (*ohniště // ohnisko*), ale v dalším vývoji se začalo varianty *-isko* využívat k účelům terminologickým (*hledisko × hlediště*). Přesto existuje v nové češtině několik dvojic významově nerozlišených (např. *těžiště // těžisko*). Produktivní je od dob obrození i varianta *-oviště* (*vřesoviště*).

Obrození rozmnožilo také počet odvozenin s variantami *-árna, -irna* a *-ovna*. Základní podoba sufixu *-na* se od těch dob objevuje u nových odvozenin zřídka; je totiž připojitelná pouze k základu zakončenému na konsonant (*kuželna*). Velmi omezená je produktivita jmen na *-nice* (*nemocnice, porodnice*); nespojuje se už s vlastními slovesnými základy.

V nové češtině mají tedy dominantní povahu dva produktivní typy jmen míst: typ se sufixem *-iště*, odvozující názvy otevřených prostranství, a typ sloužící pojmenování uzavřených prostor se sufixem *-(ov/ár/ir)na*. Tyto historicky vzniklé varianty se podílejí na derivaci v této distribuci: varianta *-ovna* se připojuje k základům sloves na *-ovat* (*válcovna, studovna*), varianta *-irna* k základům sloves i-kmenových (*chladírna, třídična*), varianta *-árna* k základům substantiv (*mlékárna*) a k základům jiných sloves, zejména končících na *-kat* a *-vat* (*převlékárna, slévárna*). Podoba *-na* je u základů starých sloves, upravených často do podoby dějového jména (*prodejna, sběrna, hovorna, střižna*), a zejména u základů derivovaných sufixem *-ba* (*učebna, služebna*). Celkový počet těchto odvozenin v nové češtině značně vzrostl.

Sufix *-isko*, ač nepočetně zastoupený, se uplatňuje v terminologii (*ložisko, ohnisko*). Kromě toho je stále živý v moravských dialektech: *erteplisko* „brambořiště“, *zbořisko* „zbořeniště“... Suffixy *-ina* a *-nice* jsou jen omezeně produktivní; první tvoří názvy krajinných útvarů (*píščina, domovina*) a názvy porostů (*habřina, smrčina*), druhý názvy uzavřených prostor (*loděnice, tržnice*).

LITERATURA: ŠLOSAR, D.: Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. In: SPFFBU, 430, 1982, s. 139–140; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 74–81.

Jména nositelů vlastností

Jde o pojmenování konkrétních substancí životných i neživotných podle nedějového, statického příznaku. Odvozují se od adjektiv kvalitativních. Gramatický rod odvozeniny je dán rodem substantiva v motivujícím spojení substantivum + adjektivum. V praxi je střední rod odvozeniny nečastý; drtivě převažují maskulina a feminina.

Maskulina

Přehled formantů:

stsl.	-ѣсъ/-ѣн)икъ				-ѣкъ			
stč.	-ec	-ík	-ák	-áč	(-ek)	(-och)	(-oň)	(-ýš)
stř.	-ec/-ík		-ák	-áč				
nč.	-ec/-ík		-ák	-áč				

Ve staroslověně byla tvořena dvěma produktivními sufixy: *-ѣсъ* a *-(ѣн)икъ*. Varianta *-ѣн)икъ* vznikla perintegrací sufixu *-икъ* s n-ovým odvozovacím sufixem fundujícího adjektiva. Staroslověnský sufix *-ѣсъ* se připojoval převážně k základům adjektiv neodvozených: *chromъсь, črъньсь, l'utъсь, mrvъньсь*, řidčeji odvozených: *prišъльсь, gošъньсь, šestokrilatъсь*... Převážná většina odvozenin pojmenovává osoby. Asi třikrát větší zastoupení má sufix *-(ѣн)икъ*. Až na výjimky jsou tyto odvozeniny derivovány z desubstantivních, řidčeji z deverbálních adjektiv: *jezyčъnikъ, gradъnikъ, bestudъnikъ, potъnikъ, mččenikъ, izvolenikъ*... V této distribuci se zračí starší původ formantu *-ѣсъ* a mladší přípony *-ѣн)икъ*. Jen dvě odvozeniny se speciálním významem pojmenování dne (*četvrtъkъ* a *pětъkъ*) jsou utvořeny sufixem *-ѣкъ*.

Stará čeština má k dispozici dva produktivní sufixy *-ec* a *-ík*, dále sufixy *-ák, -áč, -ek* a okrajové, málo zastoupené *-och, -oň, -ýš*. Dominantní sufixy *-ec* a *-ík* zčásti reflektují praslovanské dědictví svou

distribuci: sufix *-ik* až na ojedinělé výjimky *mladik*, *malik*, *milik* odvozuje od adjektiv odvozených: *nedorostlik*, *mléčnik*, *biedník*, *bludník*, *mizerník*, *nábožník*..., sufix *-ec* od základů primárních: *mladec*, *holec*, *mudřec*, *čistec*... Avšak už zánik a vokalizace jerů vytvořily předpoklady pro novou distribuci obou prostředků: sufix *-ec*, jehož *-e* při deklinaci alternuje s \emptyset , odvozuje napříště převážně od adjektiv zakončených na V + K, aby se předešlo hromadění tří konsonantů v tvarech (*netbalec*, *lakomec*, *nazvanec*, *skrytec*, *kulhavec*, *dubovec*...), kdežto sufix *-ik* od základů zakončených na K + K (*nedorostlik*, *menšík*), především ovšem takových, u nichž druhým konsonantem je *n*, konsonant velmi produktivních adjektivních přípon: *hedvábník*, *náměsiečnik*, *krčmenník*, *vinník*, *hřešník*, *mezník*, *cuzoložník*...

Nový typ se sufixem *-áč* má od počátku jednoznačnou roli: odvozovat resufixací od adjektiv se sufixem *-atý*, např. *kosmáč*, *čtvero-hranáč*, *chlupáč*... Méně zastoupený sufix *-ák* má expresivní zabarvení: *mudrák*, *mrzák*... Expresivní jsou i ojedinělé formace se sufixy *-och* (*lenoch*), *-oň* (*chytroň*) a *-ýš* (*černýš* – název rostliny). Suffix *-ek*, nástupce praslovanského *-ькъ*, zůstává prostředkem periferním (*bielek*, *desátek*); stejně jako *-ec* vyžaduje vždy zakončení základu na V + K.

Ve střední době trvá distribuce hlavních sufixů, která se ustálila v rané době staročeské. Početní vzestup vykazuje typ se sufixem *-ák*, který sice odvozuje od adjektiv primárních (*pravák*, *kršňák*) nebo číslovkových (*páták*, *osmák*), ale nadto začíná derivovat i resufixací (*bodlák*, *tulák*). Novější formace už také nemají všechny expresivní zabarvení.

Novočeské poměry jsou především kvantitativně odlišné. Zatímco ve staré češtině byla téměř polovina maskulin odvozena sufixem *-ik* a více než třetina sufixem *-ec*, v nové češtině je více než polovina vytvořena formantem *-ec*, asi čtvrtina *-ik*, přes 12% formantem *-ák* a 7% sufixem *-áč*.

Na těchto přesunech se podílel jednak fakt, že obrozenci využili sufixů *-ec* a *-ik* ve velké míře k tvorbě terminologie, ale zejména skutečnost, že produktivní typy adjektiv končí většinou na V + K, dále pak produktivita sufixu *-ák*, který nezpůsobil alternace v základu. Suffix *-ák* slouží hlavně univerbizaci a skrze odvozeniny od adjektiv účelových na *-ací* se stýká s názvy prostředků činnosti (*šroubovák*, *zvětšovák*...), viz str. 262. Vlastním terminologickým potřebám

bám však neslouží, protože jeho derivace má povahu resufixace (*osobní* → *osobák*, *paličatý* → *paličák*, *slaměný* → *slamák*, *nezdvořilý* → *nezdvořák*); odtržení původního sufixu by k jednoznačnosti nositelského jména nepřispělo. U hlavních sufixů *-ec* a *-ik* trvá distribuce hláskově vázaná (základ na V + K + *ec*, základ na K + K + *ik*).

Feminina

Ve staroslověně se odvozovala dvěma základními sufixy *-(n)ica* a *-ina*. (Podoba *-nica* vznikla rovněž perintegrací původního sufixu *-ica* s *n*-ovým zakončením odvozovacího základu.) Mezi oběma lze pozorovat jistý náznak dělby funkcí. Suffixem *-(n)ica* se odvozují z adjektiv desubstantivních častěji pojmenování nositelů neživých (*stoklěnica*, *ďubnica*, *kolesnica*...), řidčeji osob (*blodnica*, *grěšnica*), z adjektiv deverbálních jsou vždy pojmenování osob (*mččnica*, *učenica*, *puštenica*). Vzácně jde o derivaci z adjektiva původního: *črčnica*, *desnica*, *zlatica*. Suffixem *-ina* se tvoří jen názvy neživotné: desubstantivní základy *otěčina*, *paččina*, deverbální *raspalina*, *udavlnina*... Odvozování ze základů primárních je vzácné (*sědina*); častěji tak vznikají abstraktní názvy vlastností, viz str. 278.

Stará čeština má o jeden produktivní sufix více: vedle *-icě* a *-ina* je to formant *-ka*. Hned od počátku je tu však patrný funkční rozdíl mezi odvozeninami sufixem *-ina* a dalšími dvěma. Prvním se tvoří pouze názvy neživotných substancí: souhrnné názvy látkové, názvy málo specifikovaných souborů. Odvozují se kromě základů primárních často z adjektiv desubstantivních. Pojmenovávají-li fundující substantiva zvířata, konečným výsledkem (dvojstupňové) derivace je pak název masa nebo jiného produktu: *medvědina*, *husina*, *jehnětina*, *býkovina*, *lososovina*... Odvozeniny z adjektiv deverbálních pojmenovávají souhrnně nebo nediferencovaně nositele vlastností plynoucích z výsledku děje: *hnilina*, *mrlina*, *hrabanina*, *nakaženina*. K těmto útvarům se ojediněle objevují paralely synonymního charakteru na *-icě*: *hrabanina* // *hrabanicě*.

Suffix *-icě* odvozuje jména jednotlivin. Přitom se postupně specializuje na odvozování od adjektiv zakončených na *-n*. Např.: *mladicě*, *teplícě*, *hustudnicě*, *hubenicě*, *měděnicě*, *temnicě*, *náušnicě*, *makovicě*, *jalovicě*...

Formace se sufixem *-ka* sice nejsou ve staroslověně doloženy, ve staré češtině však existují i odvozeniny z primárních základů a to je

jisté svědectví o starobylosti typu: *bělka, holka, lyska, nesytká...* Sufix *-ka* odvozuje dále z adjektiv na *-atý* (*mudatka, kuželatka, jědovatka*), *-ový* (*hadovka, medovka*), adjektiv složených (*křivonoska, trérozka*) apod. Paralelní formace se sufixy *-icě* a *-ka* se často významově liší: *bělicě* „ovoce“ × *bělka* „běloška“, *kysělka* „kyselé víno“ × *kysělícě* „pokrm“, *holka* „dívka“ × *holicě* „pleš“. U feminin je tedy už ve staré době zřejmý počátek významové diferenciacie pomocí paralelních sufixů.

Ve střední době trvá funkční distribuce hlavních sufixů *-ice* a *-ina*. Sufix *-ka*, ač početně nejméně zastoupený, se však vyvíjí nejdynamičtěji: nově začíná odvozovat od adjektiv na *-avý* a *-ivý* (*kejchavka, volavka, vozhrívka...*). Jsou to názvy jevů z běžného života, které z mluveného jazyka postupně pronikají do jazyka spisovného.

V nové češtině byla podstatně rozmnožena substantiva se sufixem *-ina* hromadným tvořením názvů jazyků. Zatímco v době střední jsou jména typu *řečtina* jen ojedinělá, od obrození se tvoří paradigmaticky.

Progresivní sufix *-ka* se ujal odvozování od přejatých základů (*verzálka, magnetka...*), kompozit (*šikmoočka, zlatovláska...*), od adjektiv z předložkových pádů (*náprsenka*), velké množství formací bylo odvozeno od adjektiv na *-ový* (*duhovka, zrcadlovka...*), převládá při odvozování od adjektiv na *-avý* a *-ivý* (*kulhavka, voňavka...*, *citlivka, zářivka...*).

Paralelní odvozování oběma funkčně shodnými sufixy, tj. *-ice* a *-ka*, není příliš časté. Významově jsou odlišeny nemnohé dvojice, jako *večernice* × *večerka*, *hlavatice* × *hlavatka*, *voskovice* × *voskovka* apod., synonyma typu *liskovice* // *liskovka* jsou ojedinělá. Paralelní odvozování sufixy *-ina* a *-ice* je pravidelně významově odlišeno: *tkanina* × *tkanice* (tj. látka × jednotlivina). Jen u odvozenin s kořenem verbálním jde někdy o synonyma: *škrábanina* // *škrábanice*.

Existuje tedy mezi hlavními sufixy feminin *-ina*, *-ice* a *-ka* poměrně vyhraněná distribuce: mezi prvním a druhými dvěma sémantická, mezi *-ice* a *-ka* zčásti hláskoslovná, zčásti sémantická.

Neutra

jsou periferní záležitostí. Staročeské typy nemají zřejmě praslovanský původ.

Jde o substantivizovaná adjektiva typu *dymné, chomůtné* a jména vytvořená na pozadí názvů mládat (viz zde str.) sufixem *-ě* řazujícím k deklinačnímu typu *kuřě*; např. *mládě, jadrně, blížně*, a jeho perintegraci rozšířenou variantou *-čě*: *nedochódčě*. První typ se rozvíjí ve službách terminologie, jde o významově vyhraněnou skupinu názvů poplatků, druhý představuje sémanticky různorodý soubor, do něhož patří nositelé životní i neživotní.

V nové češtině mají názvy poplatků typu *služné* několik desítek reprezentantů (*pohřebné, kapesné, bolestné, přepravné, poštovné...*) a typ je stále produktivní (sr. nespis. *všimně*). Avšak novější názvy typu *podsvinče, čtyřče* zůstávají stále vzácné.

LITERATURA. ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině. LF, 104, 1981, s. 170–175; MICHÁLEK, E.: Dvě poznámky k slovtvorné úloze starší češtiny v době obrození. In: Slavica Pragensia, 17, 1974, s. 29n.; NĚMEC, I.: O mezislovanských rozdílech v produktivitě c-ových slovtvorných formantů. Slavia, 42, 1973, s. 9–15; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 41–70.

Dějová jména

Přehled formantů:

sl.	-ně/tě	-ь	-a		(-ja)	(-ть)	(-(a)ъ)	-ьба	(-тва)	...
sl.	-nie/tie	-ø	-a	-(č/v)ka				-ba		-et/ot
sl.	-ní/tí	-ø	-a	-(č) (v) (n) (t)ka				-ba		-ot
sl.	-ní/tí	-ø	-a	(č) -(v)ka (n) (t)				-ba		-ot

Dějová jména vyjadřují dějový příznak jako samostatnou substanci. Jde tedy o kategorii transpoziční, výsledkem odvozování je abstraktum. Abstrakta mají ovšem obecně schopnost významové iradiace, tzn. pojmenování se přenáší i na konkrétní substance, které s dějem souvisí, hranice mezi abstrakty a konkréty je proto namnoze splývavá. Náš nástin proto vychází z formy a zahrnuje odvozeniny, které jsou tvořeny formanty typickými pro abstrakta, i když se jich užívá také jako pojmenování konkrét.

Raná stará čeština toto praslovanské dědictví přejala. Avšak produktivní už tu byly jen sufixy *-nie/tie*, dále \emptyset (m.) ($< -\bar{o}$), *-a*, *-ba*. Nově se začaly uplatňovat sufixy *-ka* s variantami a *-ot*.

Sufix *-nie/tie*, distribuce jehož variant je shodná s distribucí podob participia pasívního (viz zde v oddílu Tvaroslovi, str. 243), tvořil dějová jména paradigmaticky. Přitom postupně vzrůstal podíl substantiv verbálních odvozených od sekundárních imperfektiv.

Staroslověnština svědčí o tom, že v praslovanštině se dějová jména tvořila řadou formantů: $-\bar{o}$ (m.), *-a*, *-ja*, $-\bar{o}$ (f.), $-\bar{o}$ (m.), *-tb*, $-(a)jb$, *-bba*, *-tva* a $-\bar{s}nb/znb$. Kromě toho se tvořila substantiva verbální sufixy *-nbje/tbje*. Tyto typy lze rozdělit na starší, k nimž patří $-\bar{o}$ (m.), $-\bar{o}$ (m.) a *-tb*, a mladší se zbylými formanty.

Ze starších sufix $-\bar{o}$ (m.) se pojil se všemi typy sloves, např. *padb*, *rokb*, *morb*, *podvigb*, *krovb*, *um̃b*, *ṽbpros̃b*, *stud̃b*... O něco menší možnosti měly sufixy *-b* a *-tb*, pojily se především se starobylými typy sloves s infinitivním kmenotvorným formantem $-\emptyset$ -, $-\bar{i}$ a $-\bar{e}$. Protože se však slovotvorné prostředky připojovaly přímo ke kořenům sloves, nemohla dějová jména takto vzniklá obrážet různé způsoby děje vyjadřované podobou infinitivního kmene. (O dávném původu těchto typů svědčí hláskové alternace v základech).

Suffixy *-a*, *-ja*, *-bba*, *-tva*, $-\bar{s}nb/znb$ se pak pojily se základy slovesných i-kmenů \bar{e} -kmenů a a-kmenů. Možnosti paralelní derivace dovolovaly někdy odlišení skutečných dějových abstrakt od pojmenování konkrétních substancí: *padb* \times *pastb*, *rokb* \times *rečb*, *razdor̃b* \times *dira*, *svět̃b* \times *svěšta* apod.

Existovaly ovšem i slovesné typy, které původně neměly derivační možnosti rozvinuté, např. slovesa typu *minoti*, *znati*, *kupovati* a pak sekundární imperfektiva a-kmenová a ja-kmenová. Jejich derivační potřeby uspokojil další typ, zřejmě mladší, a to dějová jména s formantem *-nbje/tbje*. Ten měl tu výhodu, že odvozeniny zachovávaly vid fundujícího slovesa. To vedlo k jejich rozšíření, a to i k těm typům sloves, které měly další derivační možnosti. Tak byly dále rozšířeny možnosti paralelní derivace a významové diferenciací takto vzniklých útvarů. Respektování slovotvorně důležitého infinitivního kmenotvorného formantu (viz zde str. 317) vedlo k tomu, že jména na *-nbje/tbje* přednostně vyjadřovala významy abstraktní.

Druhou nejpočetnější skupinu představují dějová jména se sufixem \emptyset (m.). Tento sufix je produktivní, kromě sloves s infinitivním kmenotvorným formantem \emptyset tvoří tak dějová jména slovesné n-kmeny (*nátisk*, *popl̃z* „uklouznutí“), i-kmeny (*porod*, *zápal*, *rozdiel*) a ojediněle a-kmeny (*ruh* „rouhání“).

Také dějová jména s formantem *-a* jsou produktivní: odvozují většinou od i-kmenů: *příčina*, *úhora*, *osvěta*, *připusta*, *uprava*, *výmhuva*... Počet těchto odvozenin v rané době značně vzrostl.

Sufix *-ba* ve staré češtině splynul s praslovanským sufixem *-tva*. Výsledkem je v několika případech resuffixace: *kletva* \rightarrow *kletba*, *honitva* \rightarrow *honitba*... a vytvořila se varianta *-tba* (*bdětba*, *napomínatba*). Sufix *-ba* pak odvozoval od i-kmenů: *lečba*, *sočba*, *mlatba*, *lovba*..., ojediněle i od sloves jiných typů (*kradba*, *hudba*).

Novum představuje sufix *-ka*. V rané staré češtině se uplatňuje především při derivaci od sloves, která jinak měla omezené derivační možnosti: \bar{e} -kmenů (*válka*, *rozprávka*, *sázka*, *překážka*) a zejména a-kmenů (*kapka*, *rozsíevka*, *zkazka*...). Šíří se i varianta *-vka* (*běhavka*, *dýchavka*) a zejména *-čka*; ta se pojí výhradně s a-kmeny (*běhačka*, *dračka*, *lektačka*, *chvistačka*...).

Dějová jména se sufixem *-ot/et*, ve staroslověnštině ještě nepočtená (*skrb̃zbt̃b*, *rb̃p̃st̃b*, *klop̃ot̃b*) vznikla na pozadí odvozenin se sufixem $-\bar{o}$ od sloves se sufixem *-tati*, který modifikoval slovesný význam ve smyslu intenzifikace, chápané také jako opakování (*skrb̃zbt̃ati*, *klop̃ot̃ati*, *rb̃p̃st̃ati*). Zakončení těchto jmen se zřejmě perintegrací emancipovalo jako samostatná přípona a ve staré češtině se už se jmény na *-et* či *-ot* setkáváme i tehdy, jestliže sloveso na *-tati* není doloženo (*hřmet* // *hřmot*). Většina se jich ovšem může opírat o slovesa na *-tati*: *čebet*, *chechet*, *blsk̃et* // *bl̃ysket* // *bleskot*, *blekot*, *klop̃ot*... Jde samozřejmě o typ dynamický.

Střední doba pokračuje v naznačených tendencích. Substantiva verbální jsou nadále paradigmatickým typem, ale v důsledku hláskových změn dochází k nivelizaci jejich singulárových pádových koncovek. Proto jejich frekvence v textech klesá. Na pozadí tohoto typu vzniká nový, dějová jména se sufixem *-ná* (*zkušená*, *pomyšlená*...). Jeho zastoupení je ovšem zprvu sporadické.

Formant \emptyset je nadále produktivní, především však derivuje od

sloves n-kmenových a hlavně i-kmenových (*vpád, znik, nález; způsob, ouřad, průchod, podvod, oddíl...*). Formant *-a* se rozvíjí méně živě, zůstává však produktivní, nově odvozuje výhradně od i-kmenů (*zhoub, záloha, zásluha, proměna, ouhona, podpora, domluva, zámruva...*). Sufix *-ba* ve střední době poněkud stagnuje.

Zato velmi dynamický je sufix *-ka* a zejména jeho rozšířené varianty *-vka* a *-čka*. Objevují se i další: *-nka* a *-tka*. Připojují se k základům a-kmenovým a nově i ova-kmenovým (*potopovačka*). Protože právě u těchto typů sloves jsou běžná substantiva verbální, tvoří náš sufix útvary významem odlišné, povětšinou neabstraktní; názvy nemohou být (břhavka), rostlin (kýchavka), prostředků děje (kopačka). Pokud jsou to abstrakta, liší se někdy od svých protějšků na *-ní* významově, např. *kochačka* „obveselení“ × *kochanie* „slast“, *dračka* „loupež“ × *dranie* „vydírání“.

Sufix *-et/ot* je ve střední době sjednocen na podobu *-ot*, která zůstává produktivní: *jekot, třeskot*.

Obrození oživilo řadu typů dějových jmen: jména typu *podiván*, ve značné míře maskulina s formantem *-ø*, a to zvláště odvozeniny z předponových sloves, dále feminina s koncovkou *-a* a typ se sufixem *-ba*.

V nové češtině jsou tedy produktivní vedle substantiv verbálních odvozeniny s hlavními sufixy *-ø*, *-a*, *-ba*, *-ka*, *-ot*. Ty tvoří dějová jména často paralelně. Produktivní typy sloves (viz zde str. 328n.) mají tedy kromě substantiv verbálních tyto možnosti odvozování dějových jmen:

n-kmeny sufixem *-ø* (m.): *blesk, pokyn, skluz...*

ě-kmeny sufixem *-ø* (m.): *let, posed, ryk* (řidčeji)

-ot: *mekot* (zvukomalebně)

i-kmeny formantem *-a*: *pomsta, záchrana* (prefigované)

-ø (m.): *lep, smysl* (hlavně neprefigované)

-ba: *lčba, ražba*

-ka: *sádka* (ojediněle)

a-kmeny sufixem *-ka*: *hádka*

a variantami *-čka*: *střikačka*

-vka: *břhavka*

-ø (m.): *zpěv, šept* (řidčeji)

-ot: *praskot, jásot* (zvukomalebně)

ova-kmeny sufixem *-ba*: *malba, údržba* (ojediněle).

Sekundární imperfektiva bývají pouze základem k tvoření substantiv verbálních. Jen vzácně, a to od sloves vyjadřujících pohyb a transport, se derivuje sufixem *-ka*: *nakládka, vyorávka, vycházka...*

Pomocí sufixů *-ø* (m.) a *-a* se samozřejmě nederivuje od sloves desubstantivních.

V historické době se tedy posílilo postavení substantiv verbálních pro jejich schopnost vyjadřovat vidové rozdíly (a to přes jejich značnou morfológickou homonymii při deklinaci). U produktivních typů sloves se nadto projevuje tendence derivovat z téhož základu různými formanty. Výsledků paralelní derivace lze pak popřípadě využít pro vyjádření rozdílů dějových abstrakt proti konkrétům. Z produktivních slovesných typů tuto možnost paralelní derivace postrádá většina sloves ova-kmenových.

LITERATURA. ŠLOSAR, D.: Historický vývoj dějových jmen v češtině. In: SPFFBU, A 27, 1979, s. 141–148; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 112–134; JELÍNEK, M.: Slovtvorný typ *honěná*. In: SPFFBU, A 9, 1961, s. 89–91; ROJZENZON, L. N.: O niektórych wlaściwościach substantywowanych imiesłowów na *-ná* w języku czeskim. Poradnik językowy, 1959, s. 124–132; MÁTL, A.: Abstraktní význam u nejstarších vrstev slovanských substantiv (kmenů souhláskových). In: Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, s. 131–151.

Jména vlastností

Jsou to pojmenování nedějových, statických příznaků jako nezávislých substancí. Jde tedy o kategorii transpoziční povahy, výsledkem je abstraktum.

Staročeská deadjektivní abstrakta jsou hned v rané době formově odlišná od názvů konkrétních nositelů vlastností; většinou jsou odvozena sufixy *-ost*, *-ství/stvo*, podružnější roli tu zastávají sufixy *-ota*, *-oba*, formanty *-ie* a *-o*. Srovnání s materiálem staroslověnským ukazuje na shodu repertoáru sufixů, ale zároveň na jeho značně odlišné využití. Oba jazyky tedy už nesou znaky odlišného vývoje.

Přehled formantů:

stsl.	-ostb/estb	-bstvo (-bstvije)	-ota/eta	-oba	-ije	-o	-ina
stč.	-ost	-stvie (-stvo)	-ota	-oba	(-ie)	-o	
stř.		-ost/-ství	-ota			(-o)	
nč.	-ost	-ství/ctví	(-ota)	(-oba)		-o	

Ve staroslověnině byl dominantní sufix *-bstvo*: tvořil asi dvě pětiny formací. Jeho varianta *-bstvije* je mnohem méně početná a tvoří jen formace paralelní odvozením se sufixem *-bstvo*. Více než čtvrtina odvozenin je derivována sufixem *-ostb/estb*. Ostatní sufisy, tj. *-ota/eta*, *-ije*, *-ina*, *-oba* a *-o*, mají podružnou roli.

Sufixy *-ostb/estb* a *-ota/eta* se odvozuje téměř výhradně od adjektiv primárních: *slabostb*, *blagostb*, *bělostb*, *světostb*..., *bujestb*; *nagota*, *dlbogota*, *slěpota*, *dobrota*..., *toštetb*. Časté jsou paralelní formace, které mají povahu synonym: *nagota* // *nagostb*, *dobrota* // *dobrobtb*, *čistota* // *čistostb*... Sufix *-ina* odvozuje jen několik formací: *globina*, *tišina*, *čistina*, *tajina*, ale vyskytuje se i u názvů nositelů vlastností (viz zde na str. 271), což je u deadjektiv výjimka.

Sufixy *-ije* a *-bstvo/bstvije* odvozují z primárních adjektiv jen zřídka (*veselije*, *sytiije*, *mōdrbstvo* // *mōdrbstvije*...). Jejich hlavní funkcí je derivace z adjektiv odvozených, většinou desubstantivních, např. *milosrēdije*, *ugodije*, *dlbogotrēpēlije*, *tošteslavije*... Dále: *proročbstvo*, *vldyčbstvo* // *vldyčbstvije*, *materbstvo*, *bogatbstvo*, *bezbožbstvo*, *mōžbstvo* (základy adjektiv desubstantivní), *blaženbstvo*, *poslušbstvo* (základy deverbativní). Je tedy distribuce hlavních formantů dána slootovornou povahou základů. Jako produktivní se projevují sufisy *-bstvo/bstvije* a *-ije*.

Jiná je situace ve staré češtině. Více než 60% všech formací je odvozeno sufixem *-ost*. Odvozuje se jím nejen z adjektiv primárních (*l'ubost*, *mladost*, *tichost*, *bělost*, *sylost*...), ale i od řady produktivních typů adjektiv odvozených: deverbativ na *-lý* (*dospělost*, *vztekllost*), početných desubstantiv i deverbativ se sufixem *-ný* (*svobodnost*, *rozumnost*, *neposkvrněnost*, *trapnost*, *mluvnost*), méně z deverbativ na *-telný* (*nesnesitelnost*), desubstantiv na *-atý*, *-itý* (*chlupatost*, *masitost*), často z deverbativ a desubstantiv na *-avý*, *-ivý* (*blíkavost*, *hltaavost*; *krvavost*, *libivost*; *dobrotivost*...). Morfologická varianta *-ošče* vytvořila jen málo formací (např. *l'ubošče*, *horkošče*, *milošče*), jichž se užívalo zřídka a nedlouho.

Jeho funkčním partnerem byl druhý nejpočetnější sufix *-stvie*. Byla jím utvořena asi pětina deadjektivních abstrakt. Odvozoval až na výjimky jen od základů sekundárních, a to nejčastěji resufixací (u desubstantiv): *bědstvie*, *svobodstvie*, *lakomstvie*, *bedlivstvie*, *množstvie*..., jeho doménou však bylo především odvozování od adjektiv na *-ský/cký*: *kupečstvie*, *dědičstvie*, *dětinstvie*, *chlapstvie*, *kacieřstvie*, *kuřevstvie*, *bláznovstvie*... Velmi časté bylo zprvu odvozování z adjektiv na *-ný*; složený sufix měl pak podobu *-enstvie*: *mocenstvie*, *sličenstvie*, *svobodenstvie*, *sprostenstvie*, *náboženstvie*... Funkčně se tu shodoval se sufixem *-ost*, a proto nacházíme řadu paralelně vytvořených synonym: *nesnadenstvie* // *nesnadnost*, *lhostajenstvie* // *lhostajnost*, *jěšutenstvie* // *jěšutnost* apod. Sufix *-stvo*, méně zastoupený, je většinou jen paralelní podobou k předešlému, bez významového rozdílu. Pomineme-li doklady Klaretovy a Štítného, existuje jen málo případů, že by k útvaru na *-stvo* nebylo doloženo synonymum na *-stvie*. Doklady pozdější významové diferenciacie jsou ještě vzácné, např. u dvojice *křesťanstvie* (abstraktum) × *křesťanstvo* (kolektivum). Samostatné odvozování kolektiv typu *lotrovstvo*, *komonstvo*, *podružstvo* je ve staré češtině ještě vzácnou záležitostí (viz zde na str. 284). Ojedinelý je pokus tvořit tímto sufixem názvy zemí: *Múřinstvo* „Aethiopia“ ŽaltKlem.

Sufix *-ota* je zastoupen obdobně řídko jako v materiálu staroslověnském. Pravidlem je odvozování od adjektiv primárních (*nahota*, *hluchota*, *dobrota*, *drzota*), vzácně od odvozených (*dušnota*). Také sufix *-oba* má okrajové postavení (*chudoba*, *mdloba*, *jednoba*). Ojedinelá jsou abstrakta na *-ie* (*sdravie*, *veselě*) a na *-o* (*čělo*, *jasno*, *mokro*). Odvozují, jak je patrné, především od základů primárních.

V době střední se vyhraňuje komplementární distribuce mezi produktivními sufisy *-ost* a *-ství/ctví*, které už tvoří drtivou většinu abstraktních názvů vlastností. Sufixem *-ství/ctví* se derivují nové útvary pouze od adjektiv se sufixem *-ský/cký*, odvozených převážně od jmen osob. Někteří dubletní odvozeniny na *-enství* // *-nost* ustupují ve prospěch druhé podoby. Jen ojedinelá adjektiva na *-stý* z hláskových příčin dávají přednost odvozování sufixem *-ota*: *čistota*, *jistota* vytlačily staré podoby *čistost*, *jistost*. Odvozeniny se sufixem *-stvo* až na ojedinelé přežitky (*smilstvo*, *zločinstvo*) mají povahu kolektiv (viz zde

na str. 284). Periferní formant *-o* má speciální funkci: odvozuje jen pojmenování meteorologických jevů (*chladno, pošmurno*).

Přestože obrozenci výrazně zasáhli do tvoření abstraktních názvů vlastností umělým odvozováním, základní distribuce prostředků se nakonec ustálila v duchu historických tendencí. Obrozencům se nepodařilo natrvalo obnovit odvozování sufixy *-stvo/ctvo*, *-ina* a *-ota*.

V nové češtině přes tři čtvrtiny abstraktních názvů vlastností jsou odvozeny sufixem *-ost*. Lze jím derivovat od adjektiv všech typů, nově i od adjektiv se sufixem *-ský/cký* (*stranickost, ženskost* apod.). Část nových odvozenin je ve službách statistické profesní terminologie (*porodnost, rozvodovost, zmetkovost* ... a pronikají i do běžně mluveného jazyka: *pokojovitost, propadovost* ... Sufix *-ství/ctví*, jímž je odvozena asi pětina abstrakt, derivuje nadále resuffixací od adjektiv na *-ský/cký*. Od obrození pronikl tento typ i do terminologie (*osvícenství, květenství* ...) a nově se jím tvoří shrnující poloabstraktní názvy oborů pracovní činnosti (*výstavnictví, archivnictví, škrobárenství, slévárnictví* ...).

Sufix *-ota* je periferní: nově se objevují jen ojedinělé formace, především takové, jejichž adjektivní základ končí na skupinu konsonantů (*prázdnota, tesknota, prostota* ...). Sufix *-oba* vytvořil ojedinělé formace od adjektiv označujících nepříznivé vlastnosti: *hniloba, staroba, siroba*. (Pouze obrozenský termín *běloba* tu povahu nemá.) Omezená je i funkce formantu *-o*, který se vedle odvozování názvů meteorologických jevů uplatňuje částečně v terminologii (*vzduchoprázdno*), a to i v rozšířených variantách (*psychično, komično*). Využití periferních typů v terminologii je, jak ukázal I. Němec, symptomatické.

LITERATURA. ŠLOSAR, D.: Slovo tvorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině LF, 104, 1981, s. 167–170; ANDEL, V. P.: Slovo tvor abstraktních imenných v češtině. Utvorennja z sufiksom *-ství*. In: Tezy dopovidej V slavistyčnoj konferencii Užhorod 1962, s. 111–113; NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980, s. 14–15; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 87–112.

Jména okolností

představují svébytnou kategorii. Jde tu o transpozici okolnosti, tj. příznaku příznaku, v samostatnou substantii. Při této operaci se jakoby „přeskakuje“ nositel tohoto příznaku. Je proto pochopitelné, že se jména okolností prolínají se jmény nositelů okolnostních příznaků. Proto tu ve velké míře vedle skutečných abstrakt nacházíme pojmenování substancí konkrétních. Odvozovacím základem pro tuto kategorii jsou adverbia a výrazy funkčně ekvivalentní, tzn. předložkové pády substantiv.

Typ takových pojmenování byl zřejmě zastoupen už v praslovanštině. Svědectví o tom nám přináší staroslověnština. Tvoří se tu z předložkových pádů tak, že se předložka mění v prefix odvozeniny a ta je opatřena morfologickou charakteristikou *-ije*, častou i u jiných starých abstrakt. Uplatňují se prefixy *bez-*, *među-*, *na-*, *ob-*, *po-*, *pod-*, *před-*, *raz-*, *u-*, *o-*, *vš-*, *iz-* a *za-*. Nejvíce jsou zastoupeny formace s prefixem *bez-* (*bezdušije, bespravdije, besčiniije, bezbojaznije* ...), které reprezentují víc než třetinu z doložených formací. Další místa co do zastoupení mají odvozeniny s prefixy *na-* (*narěčije, nasilije* ...) a *po-* (*podobije, porědije* ...). Ostatní prefixy se tu uplatňují jen ojediněle. Co do významu převládají tu pojmenování okolností abstraktního rázu, názvy konkrétního typu *odolije, předstolije, raspotije* jsou v menšině.

Ve staré češtině existoval obdobný typ tvoření. Využíval prefixů *bez-*, *mezi-*, *ná-*, *nad-*, *o/ob-*, *po-*, *pod-*, *před-*, *při-*, *roz-*, *s-*, *ú-*, *vý-*, *zá-*. Nejvíce zastoupeny byly prefixy *ná-* a *bez-*, časté byly i *mezi-*, *po-*, *při-* a *zá-*. Příklady: *bezvodie, bezvětrie, bezprávie, nádomie, nákončie, náčinie, násilé, náusvitie* ..., *meziřěčie, mezimostie* ..., *povětrie, pokolenie* ..., *příjmie, přimírie, příslovie* ..., *zádušie, zajtrie*. Abstraktní význam obdobný významu staroslověnských formací převládá u odvozenin s prefixem *bez-* (*bezpokojie, bezživotie, bezmilostie* ...), v ostatních případech jde spíš o pojmenování okolností povahy místa, řidčeji času.

Staročeský nepočteně zastoupený typ se sufixem *-ek* nenavazuje na žádný typ doložený ve staroslověnštině. Reprezentují jej útvary jako *svrček* /| *svršek, nápolek, zášijek* apod. Zprvu jsou nejčastější útvary s prefixem *ná-*. Během historické doby se typ rozvíjí a častěji jsou zastoupeny zejména odvozeniny s prefixy *ná-* (*náruček, náhrdek,*

náušek ...), *pod-* (*podbradek, podhrdlek ...*) a *po-* (*pohrobek, pohlavek*). Jsou zastoupeny i odvozeniny ze skutečných adverbii (*předek, prostředek, spodek, okolek, potomek ...*). Jsou to pojmenování konkrétních předmětů, ojedinelé i osob.

Střední doba přinesla částečnou regresi podtypů s prefixy *bez-* a *ná-* s morfologickou charakteristikou *-i* a naopak vzrůst útvarů s prefixy *pod-*, *zá-*, *pří-* a *po-* (*podnebí, podsíní, podletí..., zámoří, zánadří, záduší..., přiročí, přístřeší..., pomoří, popluží...*). Celkový počet reprezentantů tohoto typu však zůstává nevelký. Vývoj ve střední době tedy směřoval ke konkretizaci těchto názvů; převažují názvy míst. (O převážně prostorových určeních u tohoto typu píše ve své gramatice také Rosa.)

U nepočetného typu se sufixem *-ek* jsou ve střední době nejčastější prefixy *ná-*, *po-* a *pod-*. Zcela periferní záležitostí jsou feminina se sufixem *-ka* (*poduška, podnožka*).

V době národního obrození došlo k oživení typu s koncovkou *-i* jako celku a zejména k aktivizaci některých prefixů: pod vlivem ruštiny došlo k rozmnožení formací s prefixem *bez-* (*bezvětrí*), dále spíše podle ruštiny než z nevýrazných staročeských základů byl rozvinut početný podtyp s prefixem *sou-* (*souhvězdí*). Tento podtyp ovšem ve skutečnosti tvoří styčné pole s kategorií kolektiv. Výrazně vzrůstá i počet odvozenin s prefixy *zá-* a *před-*, *ná-* a *pod-* (a koncovkou *-i*). I když se všechny obrozenské formace neujaly natrvalo, přece jen po obrození zůstaly tyto podtypy, zejména s prefixem *sou-*, produktivní.

V nové češtině jsou u typu s koncovkou *-i* zastoupeny útvary s prefixy *zá-* a *před-*, *nad-*, *pod-* a *mezi-*, dále *bez-* a *sou-*, méně frekventované jsou formace s prefixy *ná-*, *pří-*. Nejčastější jsou pojmenování okolností místních. Okolnosti časové jsou pojmenovány nejčastěji formacemi s prefixy *po-*, *před-*, *mezi-*. Okolnosti abstraktněji pojaté (vyloučení nebo naopak zahrnutí substance do situace) jsou doménou útvarů s prefixy *bez-* a *sou-* (*bezvládní, souostroví*). I když mezi uvedenými podtypy nacházíme i názvy konkrétních předmětů (*poprsí, zátylí, nadpažbí, podmáslí, meziarší...*), je těžiště tohoto typu v tvoření názvů okolností, nikoli konkrétních nositelů okolnostních příznaků.

Převaha konkrétních významů je v typu se sufixem *-ek*. I ten je

v nové češtině bohatěji zastoupen, zejména útvary a prefixy *ná-*, *po-*, *pod-* a *pří-*. Navíc je tu nová řada abstrakt odvozených přímo z adverbii sufixem *-ek*: *předevčirek, zítřek, pozítřek, dnešek, letošek* a pak formace s rozšířenou variantou sufixu *-(e)jšek*, který je reliktem adjektivního mezistupně (viz zde na str. 315): *tehdejšek, vedlejšek, dolejšek, včerejšek, vnějšek, nyníjšek ...* Jde o pojmenování okolností časových a místních. Feminina se sufixem *-ka* se v typ nerozvinula.

LITERATURA. ROSA, V. J.: Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae. Praha 1672, s. 391–392; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 154–156.

Jména hromadná

představují modifikační kategorii, v níž se lexikální význam fundujícího slova nemění, pouze se k němu přidává význam množství.

Přehled formantů:

stsl.	-(ov)ije		-ija (f.)	-ina
stč.	-ie / -ovie		(-ie(f.))	-ina
stř.	-í / -oví	-stvo/ctvo		(-ina)
obr.	(-i)	-oví / -stvo/ctvo		
nč.	(-i)	-oví / -stvo/ctvo		

Jediný typ zděděný z praslověnštiny nám dokládá staroslověnština; odvozuje se sufixem *-ije* (< *-ije*) připojeným k základu pojmenovávajícímu jedince. Staroslověnština tu dosvědčuje jisté sémantické omezení: základy jsou ve většině případů jen názvy rostlin, popř. jejich částí, např. *vrbije, dobije, bylje, smokovinije, trniji, protije, čivije, lozije...*, jen výjimečně jiných substancí (*brniji, žbzlije, trupije*). Ojedinelé je doložena rozšířená varianta *-ovije* (*groznovije*). Tvoření kolektivů životných je ojedinelé. Slouží mu sufix *-ija* (f.): *bratrija* || *bratija*.

Stará čeština má stav derivace pokročilejší. Doložených útvarů je mnohem víc a nejsou to jen odvozeniny z názvů rostlin a jejich částí, ale také z jiných pojmenování neživotných substancí. Tedy vedle *bodláčie, búčie, chebdie, jilmie, javošie, březie, hložie, jedlé, jmelé* apod. také *bodličie, chvojie, šciepie, listie, větvie, stéblé*... Nadto pak *náročné, hrudie, kamenie, skalé, kolé*... Ojedinelý je doklad *holomečstvie* odvozený od názvu osoby. Podoba *-ovie/ěvie* je dosti častá, ale je doložena především jako formant spojený se základem názvů rostlin a jejich částí: *krušcovie, hroznovie, křevie/křovie*.

Od názvů osob jsou doložena kolektiva *bratřie* a *kněžie* s ženskou morfologickou charakteristikou. Kromě nich se setkáváme s ojedinelými útvary se sufixem *-ina*, zčásti už deetymologizovanými: *čeledina, svačina* (pův. „shromáždění svých lidí“), *družina*. (Ve střední době k nim pak přibude *bratřina* a lexikalizované *hostina*.) Tento sporadický typ má asi prastaré kořeny: *družina* je doloženo už ve staroslověnině.

Ve střední době zůstávají formant *-í* a *-oví* produktivní: vznikají nové formace z obdobných základů jako v době staré: *kapradí, vlášení, peři, jiví*..., *lískoví*... Přitom vycházejí z úzu některé odvozeniny starší. Varianta *-eví* ustoupila. Zanikla také kolektiva *bratři* a *kněží* formově však přežívají jako výjimečná forma nominativu plurálu.

Ojedinelá kolektiva životná se sufixem *-ina* byla doplněna dvěma formacemi *hostina* a *bratřina*, jak bylo podotknuto dříve. Dále se však tento periferní typ nerozvíjel. Vzniklé formace se postupně deetymologizovaly. Nahradil jej zato typ se sufixem *-stvo/ctvo*, u něhož se právě ve střední době význam kolektivní vyhranil: *ptactvo, zemanstvo, bratřstvo, rytířstvo, tovaryšstvo*...

Za obrození pozorujeme vzestup kolektiv neživotných, zvláště produktivní začíná být sufix *-oví*: *vrboví, višňoví, jedloví, révoví*. Je produktivní i u základů pojmenovávajících jiné substance než rostliny a jejich části (*trámoví, lanoví*...).

Ještě výraznější rozmach zaznamenala kolektiva se sufixem *-stvo/ctvo*. Vznikly nejen formace navazující na starší typy jako *havířstvo, mužstvo, kupectvo* a *koňstvo, ssavectvo, živočišstvo*. Obrozenci zavedli pro potřeby terminologie sufix *-stvo/ctvo* jako prostředek k tvoření názvů kolektivů rostlinných: *rostlinstvo, bylinstvo*, i nerostných: *kovstvo, prejšťeninstvo*

minerosty, minerály“, a jiných: *svalstvo, nervstvo, střevstvo*... Všechny obrozené neologismy se ovšem nedochovaly; neujaly se také polonismy jako *generálstvo, baronstvo* ve významu „manželských dvojic“ a terminologické odvozování od neživotných základů mělo omezené možnosti. Přesto však doba obrozená znamenala oživení obou základních typů tvoření kolektiv.

V nové češtině je produktivní sufix *-oví*, který odvozuje od jmen rostlin (*jalovcoví, habroví*...), zejména ovšem od jmen neživých předmětů (*latkoví, břevnoví, sloupoví, cukroví, plachtoví, mřížoví*...). Kolektiva osobní se sufixem *-stvo/ctvo* jsou velmi početná, ale jejich produktivita v nejnovější době zřejmě ustává.

Jména jednotlivin

byla a jsou ryze periferní záležitostí. Je to sufixální tvoření od substantiv, která mají význam hromadný. Má asi praslovanské kořeny, jak naznačuje staroslověnské *ustbna* ve významu „ret“, ale ve staré češtině je doloženo jen několik takových jmen: *zelina, bylina, trstina, ledvina, křovina*. Ani ve střední, ani v nové době se však další formace tohoto typu neobjevují. V nové češtině žijí jen dříve vytvořené odvozeniny, jsou však převážně už lexikalizovány.

LITERATURA. ROSA, V. J.: Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae. Praha 1672, s. 359–360; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 146–150.

Jména přechýlená

Je to modifikační kategorie spočívající v tom, že k základnímu pojmenování živé bytosti se derivací přidává znak odlišného rodu. To může být buďto rod ženský, který slouží k vyjádření přirozených pohlavních rozdílů, nebo znak rodu středního, který vyjadřuje nedospělost, pohlavní nevyhraněnost pojmenovávaného jedince; tak jsou odvozována jména mláďat. (Do našeho výkladu nezařazujeme přechýlování nositelů vlastností typu *hříšník – hříšnice*, protože oba členy tu považujeme za výsledek paralelního odvozování z adjektivního základu. Vede nás k tomu skutečnost, že stejnými sufixy se odvozují i názvy

neživotných nositelů vlastností mužského a ženského rodu, například *zimní* (kabát) → *zimník*, *zimní* (nemoc) → *zimnice*, kde má rod ovšem jen formální funkci (viz zde na str. 133). Tak zároveň eliminujeme resuffixaci při odvozování feminin. Tím se ovšem nepopírá styčný charakter takových případů mezi kategorií nositelů vlastností a jmény přechýlenými.)

Feminina

Přehled formantů

stsl.	-yni		-ica	
stč.	-yni(ě)	-ka	-icě	-na
stř.	-(k)yně	-ka	-ice	(-na)
obr.	-yně/kyně /	-ka	-ice	
nč.	-yně/kyně /	-ka	-ice	

Ve staroslověně jsou bohužel doložena (kromě ojedinělého *telica*) jen jména osob (nikoli názvy zvířecí). Jsou tvořena dvěma sufixy: *-yni* (*rabyňi*, *gospodyňi*, *bogyni*, *krystijanyňi*...) a *-ica* (*proročica*, *vladyčica*, *česarica*, *vratarica*...). Druhý sufix slouží také k odvozování názvů ženských nositelů vlastností, jež se formově prolínají s ženskými protějšky konatelských jmen na *-nikъ*: *dvornica* apod. Distribuci obou produktivních prostředků (nehledíme-li k dvojicím jako *moččnikъ* – *moččnica*, o nichž byla řeč výše) není snadné postihnout.

A tak důležitějším východiskem je situace ve staré češtině. Zde se uplatňují tři produktivní sufixy: *-yni(ě)*, *-ka* a *-icě* a okrajový sufix *-na*. Jejich distribuce je více vyhraněna: sufix *-yni(ě)* slouží k přechýlování názvů osob, a to těch, jejichž odvozovací základ končí na nepalatální konsonant: *mistryni(ě)*, *lotryni(ě)*, *běsyně*, *robyně*..., zvláště často odvozuje od základů na *-k* (*jebákyni*) a *-c* – s alternací (*cuzozemkyni*, *Němkyni*). Perintegrací v posledních případech se vydělila varianta *-kyni(ě)* (*přítelkyně*). Výjimek z této krystalizující

staročeské distribuce je málo; patří k nim zvířecí jméno *mezkyně* a osobní *hospodyni*.

Avšak mnohem více zastoupený a také produktivnější je sufix *-ka*, který ve staroslověně nebyl. Ten je schopen tvořit ženské protějšky všech produktivních typů mužských jmen: *chytračka*, *bubennička*, *manželka*, *křesťanka*, *měščeninka*, *kuchařka*, *lůtněřka*, *konvrška*, *regentka*, *kněžka*, *katovka* (v posledním případě variantou *-ovka*). Periferní povahu má sufix *-na* s variantou *-ična* a *-ovna*. Přechyluje osobní jména jako *panna*, *strýna*, *kněžna*, *kmetična*, *dědična*, *královna*, *císařovna*, *chlapovna* (*královna* a *císařovna* jsou pojmenování dcer).

Sufix *-icě* přechyluje jména zvířecí (*holubice*, *vlčice*, *medvědice*, *lvicě*) a ve shodě s už praslovanskou tradicí také jména osobní se sufixem *-nik*, tedy jména konatelská: *kl'účnicě*, *čarodějnicě*, *komornicě*, *domovnicě*...

Ve střední době sufix *-(k)yně* stagnuje. Až na ojedinělé novoty (*hochna*) ustupuje také sufix *-na*. Sufix *-ka* si však udržuje dosavadní produktivitu i spojitelnost. Totéž je konečně možno tvrdit i o sufixu *-ice*.

Doba obrození přinesla aktivizaci typu na *-yně* k odvozování protějšků jmen na *-ák*, *-ek*, *-och* a některých neodvozených na *-k*, *-h*: *horákyně*, *svědkyně*, *divochyně*, *rekyně*, *vrahyně*. Varianta *-kyně* se uplatňovala u jmen na *-tel*, *-ec* a *-ce*: *ctitelkyně*, *lovkyně*, *průvodkyně*. Z těchto typů zůstalo dodnes produktivní přechýlování jmen na *-ek* a *-ce*. Distribuce sufixů *-ka* a *-ice* zůstala beze změny.

V nové době dochází obecně k aktivizaci přechýlování jmen osob. Sufix *-(k)yně* je přitom specializován jen na jména se sufixy *-ce* a *-ec* (*soudkyně*, *umělkyně*) a na neodvozená zakončená *-k*, *-g* a *K + r* (*žákyně*, *kolegyně*, *obryně*, *ministřyně*). Všechny ostatní produktivní typy osobních maskulin, s výjimkou zakončených sufixem *-(n)ik*, se přechylují nejproduktivnějším sufixem *-ka*. Jména na *-(n)ik* tradičně sufixem *-ice*. Jména zvířat se přechylují jen sufixem *-ice*: *jezevčice*, *velbloudice*, *slonice*, *tygřice*, *kamzice*...

Neutra

Jak dosvědčuje staroslověně, už v praslověně se jména mládát odvozila koncovkou *-e* zařazující k svěbytnému nt-kmenovému deklinacímu typu. Tvoří se tak názvy zvířat (*otbče*, *osble*, *agne*...) i osob (*otročě*). Tato derivace je často paralelní derivaci deminutiv sufixem *-ьcb* (*agnьcb*), řidčeji i *-ištъ* (*kozblištъ*).

Ve staré češtině je jeho nástupce -ě dominantní příponou: *holubě, káčě, býčě, medvědě, čápě, húsě, myšě, ježě*... Někdy se ji odvozuje od deminutivních základů: *lvíčě, ježčě*. (Perintegrací vznikly sufix -čě se pak sporadicky uplatňuje u jmen nositelů vlastností středního rodu, viz str. 273.) Odvozeniny od jmen osob až na *děvčě* a lexikalizované *kniežě* mají většinou expresivní zabarvení: *Němčě, sedláčě, chlápě, mníšě*... V rané době mají některé odvozeniny zvláštní plurál na -enci, který vznikl interferencí s deminutivou: *holubenci, lvíčenci, kuřenci, haděnci*... (Staročeská jména se sufixem -ic, odpovídajícím stsl. -ištъ, se specializují na vyjádření pojmenování synovských, např. *mlynářic, kněžic*...)

Ve střední době produktivita formantu -ě/e trvá: *jeřábě* apod.

Za obrození se tak tvoří jména zvířecí (*havráně, labutě, sloně, vráně*) i osobní — už s oslabeným emocionálním zabarvením (*cikáně, poháně, židě*). Objevuje se i varianta -če: *bachynče, andělče*.

V nové češtině trvá nadále produktivita základního formantu -ě/e, který stále odvozuje od jmen zvířecích (*krůtě*) i osobních (*klouče*). Není však už zřejmě produktivní rozšířená podoba -če. Někdy plní funkci pojmenování mládeže deminutivum bez významu malých rozměrů (*myšátko*).

LITERATURA. GREGOR, A.: Přechylování v staročeštině. In: SPFFBU, 44, 1956, s. 37–44; MARVAN, J.: K původu některých staročeských názvů mládat. LF, 85, 1962, s. 337–341; MICHÁLEK, E.: Mylné interpretace staročeských jmen mládat. LF, 85, 1962, s. 334–336; NEŠČIMENKO, G. P.: Slovoobrazování suščestvitelnych so značenijem lica v sovremennom češskom jazyke. In: Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija AN. Moskva 1960.

Jména zdrobnělá

Je to kategorie svou podstatou modifikační: k významu základního substance se přidává navíc znak menších rozměrů, který je často spojen s emocionálním zabarvením, pravidelně kladným. Prakticky se může každý z obou významových komponentů uplatňovat v různé míře, popřípadě zcela převažovat. Na druhé straně je možné i stírání deminutivního zabarvení až k jeho úplné ztrátě. Deminutivní význam

se také prolíná s významem specifikačním, který má zčásti povahu terminologickou (srovnej *ručička* „malá a milá ruka“ — *ručička* „součást měřicího přístroje“). Zvláštností kategorie deminutiv je možnost vícenásobné derivace, při níž se stupeň modifikace zvýrazňuje. Tak vznikají také sekundární sufixy (*rám — rámek — rámeček*). Protože deminutiva zpravidla respektují původní rod fundujícího jména, dělíme je na maskulina, feminina a neutra.

Maskulina

Přehled formantů:

stsl.	-ьць					
stř.	-ec	-ík	-ek	-ček	-iček	
stř.	(-ec)	-ík	-ek	-ček	-iček	
obr.	-ec	-ík	-ek	-ček	-iček	-inek
no.		-ík	-ek	-ček	-iček	-inek
						-oušek

Ve staroslověnštině je doložen jediný deminutivní sufix -ьць (se vzácně doloženou variantou -icъ), např. *oblačьць, vľьцьць, sqцьць, gradьць, cvěťць, kovčěцьць*... (*prabice*). Ten odvozuje, jak je patrné z příkladů, od všech základů mužského rodu. Avšak mezi doklady nelze najít odvozeniny od základů zakončených konsonanty -c, -č, -š. Je tedy možno předpokládat, že v některých případech se v praslovanštině deminutiva odvozovala i jinak, patrně sufixem -ikъ (mohlo to ovšem být až pozdě, po provedené 3. palatalizaci).

Ve staré češtině mají deminutivní funkci hned tři primární sufixy: -ek, -ec a -ík. Sufix -ec odvozuje od všech druhů substantivních základů, ale ve staré češtině — zčásti obdobně jako ve staroslověnštině — nejsou doloženy odvozeniny ze substantiv na -ř, -š, -z, -ž, ojediněle jsou pak odvozeniny od substantiv na -č, -s. Zde je ovšem situace jasná: právě takové základy (a některé další) jsou derivační doménou sufixu -ík, např. *hlíček, krajík, čepelík, koník, mlynářík, kmetík, mužík* aj. Dalšího uplatnění pak došel (v důsledku zániku a vokalizace jerů) u základů zakončených K + K: *drozdík, hoblík, hrozník, lotřík, veršík, drobtík*,

hynštik, lvík, črvík, protože konkurující sufíxy *-ec* a *-ek*, jejichž *-e* je *o* jerového původu se v deklinačních tvarech střídá s *ø*, by zde vytvářely složité skupiny konsonantů. Produktivita sufíxy *-ik* se tedy zvýšila po X. století. Kromě toho se často připojuje k základu na *-l*: *kbelík, kostelík, dolík*...

Naopak sufíxy *-ec* je zřejmě na ústupu; nejméně třetina jeho odvozenin nemá už význam deminutivní, nýbrž specifikační: *lučec* „hud. nástroj“, *nehtec* „onyx“, *božec* „pohanský bůh“ nebo se deetymologizovaly (*krahujec, jězvec*...), popř. žijí ve vlastních jménech (*Korábec, Hvozdec, Kostelec*...).

Sufíxy *-ek* se poji s alternací *k, c – č, h – ž, ch – š* (nikoli však *r – ř*). To ukazuje na skutečnost, že tyto alternace vznikly jen nápodobou alternací provázějících sufíxy *-ec* (< *-bcb*), kde byly hláskově náležité. Jde tu tedy patrně o resufixaci. Tento sufíxy se pak v historické době poji se základy všeho druhu, s výjimkou těch, které jsou zakončeny *K + K*.

Zajímavé jsou časté případy sekundární sufíxy odvozenin se sufíxy *-ec*; ty svědčí o ztrátě produktivity starého sufíxy a o tom, že se jeho deminutivní význam stíral: *brabček, lučček, měšček, stolček, hrnček, dvorček*... Tak se vytvořil nový sufíxy *-ček*, který se později mohl uplatňovat samostatně.

Sufíxy *-ek* se připojoval také k substantivům zakončeným skupením *-(n)ík, -íc*. To mohly být názvy nositelů vlastností (*malík*), jména konatelů (*lahodník*) nebo deminutiva (*koník*). Perintegrací vzniklý sufíxy *-íček* zčásti pak tvořil deminutiva 1. stupně (*malíček, lahodníček*), zčásti odvozeniny se zesíleným deminutivním významem (*koníček*).

Ve střední době je sufíxy *-ec* už zcela neproduktivní; většina dřívějších formací zanikla, mezi zbylými jsou jen ojedinělé se skutečným deminutivním významem (*měšec, rukávec*). Jeho místo zčásti zaujímá sufíxy *-ček*, jehož vznik byl vyložen výše: *domček, džbánček, zvonček, kopček, syrček*... Odvozuje i samostatně: *žlábkček, volček, oštípček*. Zatím ještě nedochází k důslednému morfologickému vyrovnání (podle genitivu a dalších pádů) na podobu *-eček*.

Sufíxy *-ík* má stejnou sféru uplatnění jako dříve; připojuje se k základům na měkký konsonant a na *K + K*: *hlemežďík, oslík, rožník, hospodářík, vepřík*...

Sufíxy *-ek* je základní. Zvláště produktivní je ve střední době variantanta *-íček*. Ta zčásti tvoří sekundární deminutiva vyjadřující vyšší stupeň deminutivnosti (*uhlíček, pacholíček, oslíček, koníček, bratříček, košíček, mužíček*), zčásti primární deminutiva k podobám na *-(n)ík* *-íc*. První převažují početně, a proto útvary se sufíxy *-íček* se obecně pocítují jako deminutiva vyššího stupně.

V obrození bylo načas oživeno odvozování sufíxy *-ec*, ale ten sloužil jen jako specifikační terminologickým potřebám (*dílec, vrchollec, provazec*...) a stylu básnickému. Kromě toho se v poezii přechodně uplatnilo i odvozování novou variantou *-ínek* (*větrínek, lesínek*). Někdejší sufíxy *-ček* už má novou podobu *-eček*.

V nové češtině neexistují skutečná deminutiva na *-ec*. Dva produktivní sufíxy *-ek* a *-ík* mají komplementární distribuci: *-ík* se připojuje k základům na *K + K* (*parčík, kufřík, kapřík, veršík, žertík*), *-ek* k základům ostatním. Sufíxy *-ek* se často poji s alternací kvantity a jejími důsledky: *soudek, pládek, dárek, plíšek*..., před sufíxy *-ík* předchází slabika krátká (*větrík, nožík*...).

Sekundární sufíxy jsou *-eček* a *-íček*. První se připojuje k těm základům, u nichž se primární deminutiva odvozují sufíxy *-ek* (*džbánček, kvíteček*...). Stejnou formu mají odvozeniny od substantiv na *-ec* (*paleček, taneček, čtvereček*). Ač to jsou de facto deminutiva prvního stupně, pod vlivem ostatních se pocítují za útvary s deminutivním významem zesíleným. Obdobně je tomu se sufíxy *-íček*. U ostatních (*-ínek, -oušek*) jde jen o příležitostné tvoření s emocionálním odstínem.

Feminina

Přehled formantů

ust.	-ьca / -ica	-ьka				
sl.	(-cě) / -icě	-ka	-ička			
st.	(-ice)	-ka / -ička	-inka	-uška		
ob.		-ka	-ička	-inka	-uška	-ečka
č.		-ka / -ička	-inka	(-uška)	-ečka	

Ve staroslověně jsou běžné jen sufixy *-ica* a *-ьca*; druhý se pojí jen se základními kmenovými: *rybica*, *dobrica*, *děvica*..., *dvьrьca*. Sufix *-ьka* je doložen jen ojediněle *tetьka*.

Raná stará čeština má sufixy *-ka*, *-icě*, zřídka variantu *-ce*. Útvary se sufixem *-ka* je ve srovnání s *-icě* víc než dvojnásob. Je slučitelný jen se základem na V + K (s výjimkou formací jako *kostka*, *marinátka*); to svědčí o tom, že byl produktivní teprve po zániku jerť. Existence jak palatálních, tak nepalatálních konsonantů před sufixem (nožka – hórka, hólka) ukazuje na původní podobu *-ьka*. Sufix *-ьka* by nemohl přecházet 3. palatalizaci. Alternace *k – č*, *h – ž*, *ch – š* (*ručka*, *nožka*, *muška*) jsou analogické starším formacím se sufixem *-icě* (*ručicě*, *nožicě*, *mšicě*). O témž svědčí podoba *klětka*, která vznikla resufixací staršího deminutiva **klet-cě*.

Sufix *-icě* se připojoval k různým typům základů: *dšicě*, *lodicě*, *křivdicě*, *cellicě*, *metlicě*, *dušicě*, *děvicě*... Varianta *-ce* je doložena jen u i-kmenů (*zedce*, *myslce*, *sience*, *dveřce*, *smrtce*...). Jsou doloženy případy paralelní derivace *-icě// -ka*, mající povahu synonym: *kačicě// kačka*, *lanicě// laňka*, *komořicě// komůrka*... Existují však i četné případy významově rozlišené: *hubicě* × *hubka*, *kobylicě* × *kobyčka*, „hmyz“, *blánicě* „kůže“ × *blanka*. Jak je patrné z příkladů, u odvození se sufixem *-icě* je často patrný přesun významu od deminutivního ke specifikačnímu: *kladice* „kláda k spoutání“, *jehlicě* „jehličí“, *mrkvicě* „planá mrkev“ apod. Takové útvary potom přežívají ve vlastních jménech (*Cihlicě*, *Cierkvicě*...) nebo vzácně v expresivech (*kurvicě*). Z toho je zřejmé, že v rané staré češtině ztratil sufix *-icě* svou produktivitu.

Svědčí o tom také řada odvození se sekundárním sufixem *-ička*. Ten vznikl perintegrací deminutivního *-ka* s polyfunkčním sufixem *-icě* (viz ženské nositele vlastností, jména přechýlená, jména míst apod.). Podle *bělicě* → *bělička*, *holubicě* → *holubička*, *chmelnicě* → *chmelnička* vznikla nová deminutiva ze starých: *lodicě* → *lodička*, *křivdicě* → *křivdička*, *metlicě* → *metlička* a podobně *básnicě*, *ložnicě*, *dušicě*, *kozičky*... Tímto sufixem *-ička* se pak záhy začala tvořit deminutiva samostatně, bez mezistupně na *-icě*, a to zejména tam, kde z hláskových příčin (zakončení základu na K + K) by byl sufix *-ka* nevýhodný.

hřivdička, *berlička*, *mošnička*, *královnička*, *jhříčka*, *konvička*, *hůžvička*, *kobzička*), zřídka i v případech jiných, např. *chlubička*, *hlavička*... Formací se sufixem *-ička* je v tomto období doloženo mnohem více než odvozenin se sufixem *-icě*.

Ve střední době je deminutivní sufix *-icě* už zcela neproduktivní. Většina formací doložených dříve zanikla, menšina má význam specifikační: *trubice*, *vidlice*, *truhlice*, *stolice*, *skořice*. Ve vlastní deminutivní funkci se uplatňují sufixy *-ka* a *-ička* v distribuci vázané hláskové (zakončení základu V + K – zakončení K + K).

Sufixy tzv. zdvojené (*-ičička*) a složené (*-uška*, *-inka*), naznačující vyšší stupeň zdvojení či citového zaujetí, se uplatňovaly asi více u vlastních jmen než u apativ.

V době obrození byla uměle porušena historicky vytvořená distribuce sufixů *-ka* a *-ička* a objevily se na přechodnou dobu formace jako *harfka*, *hvězdka*. Živě se rozvíjely sekundární sufixy: *-ečka* (*stránečka*, *knížečka*) a *-inka* (*ručinka*, *dušinka*, *nožinka*), méně *-enka* (*dušenka*, *děvenka*). K produktivnímu sufixu *-ička* se vytvořila varianta *-ičička* (*chvilčička*). Sufix *-uška*, v předobrozené době běžný jen ve formaci *dceruška*, byl nově využíván vedle básnického stylu také v terminologii (*světluška*, *vřetenuška*). Je proto pravděpodobné, že jde o vliv ruštiny.

Novočeský stav. Základní sufixy jsou *-ka* a *-ička*, jejich distribuce je v podstatě stejná jako ve střední době. V některých případech je ovšem využití sufixu *-ička* širší: *chybička*, *věcička*, *vodička*, *tváříčka*, *batička*, *ružička*. Varianta *-čička* (*hůlčička*, *jamčička*) se příliš nerozšířila. Ani sufix *-ečka* není zvláště častý (*řádečka*, *čárečka*, *šňůrečka*, *knížečka*...). Sufix *-uška* až na ojedinělé formace (*ženuška*) zůstal omezen na terminologii. Poměrně početně je zato zastoupena přípona *-inka* (*pusinka*, *trošinka*, *tetinka*...). Sufix *-enka* žije jen v nářečích na Moravě (*ručenka*, *šablenka*...).

Neutra

Ve staroslověně je doložen pouze sufix *-ьce*. Ten je připojitelný k základům různého druhu (*čedььce*, *iměnjььce*, *mladěььce*...). Dokladů je však velmi málo a poměrně častá je lexikalizace, ztráta deminutivního významu (*srěььce*, *slěььce*, *ajььce*).

Přehled formantů:

stsl.	-ice			
stč.	-ce	-ko	-ičko	-ečko
stř.		-ko	-ičko	-ečko
obr.	(-ce)	-ko	-ičko	-ečko
nč.		-ko /	-ičko	-ečko

V rané staré češtině je sufikem *-ce* odvozeno mnohem více formací. Pojí se s různými typy základů (*viečce, ličce, trnice, tělce, břeménce*), pouze na odvozeniny od nt-kmenů doklady nejsou. U bjo-kmenů se uplatňuje varianta *-ice*.

Avšak téměř od všech základů jsou možné i deriváty se sufikem *-ko* (*vičko, ličko, holúbátko, hradiščko*). Některé základy zakončené na K + K se upravují vkladným *-é-*: *dénko, jádérko*. U deminutiv od bjo-kmenů je patrná jejich sekundární povaha: odvozeniny typu *meškáníčko, listíčko* ve skutečnosti vznikly připojením formantu *-ko* k deminutivům se sufikem *-ice*: *listice* → *listíčko* apod. Tak vznikl sufik *-ičko* (*nádobíčko, zeličko, kořeníčko, narozeníčko*) a obdobně i další složený sufik *-ečko* (< *-ce + ko, -ko + ko*): *okénečko, místečko, ložečko*.

Střední doba ukazuje, že sufik *-ko* a sekundární *-ičko, -ečko* a *-átko* (u kořenů substantiv nt-kmenových) mají výhradní postavení: *vičko, očko, okénko, semýnko, vědýrko, ohništko, želizko..., zeličko, kameníčko, napomenutíčko, slovíčko..., městečko..., robátko...* Někdejší sufik *-ce* se už neobjevuje, místo odvozenin tohoto typu nacházíme často formace se sufikem *-ečko*: *hnízdečko, městečko...* Zůstaly jen odvozeniny lexikalizované: *srdce, vejce, slunce*, nebo povahy terminologické: *lumence, žabí střevce*.

Ve střední době vznikl perintegrací v odvozeninách od substantiv se sufikem *-dlo + ko* samostatný sufik *-tko* (v důsledku zániku pobočné slabiky a následující asimilace znělosti): *cedidlo* → *cedítko*, který se však

později přestal pociťovat jako deminutivní a začal tvořit samostatně názvy prostředků činnosti (viz zde str. 262).

Obrození vytvořilo několik nových formací na *-ce*, ale nikoli deminutivního, nýbrž specifikačního významu pro potřeby terminologie (*příslovce, bidélce...*). Produktivita typu však obnovena nebyla. Nadále jsou hlavními prostředky sufiky *-ko, -ičko, -ečko/éčko*.

V nové češtině má funkci základního deminutivního prostředku neuter sufik *-ko*. (Omezení je jen u jmen s morfologickou charakteristikou *-e* a *-i*; viz dále.) Základy zakončené na K + K se při derivaci upravují vkladnými vokály (*divadélko, světélko//světýlko, vlákénko//vlákýnko*). Není však už produktivní odvozování od jmen se sufikem *-ice*.

Od jmen deklinačního typu *kuře* se deminutiva stejně jako ve starém jazyce odvozují sufikem *-átko* (vlastně *-ko + hláskoslovně změněný kmenotvorný formant -et- > -ät- > -át-*). Jména s morfologickou charakteristikou *-e* odvozují základní deminutiva sufikem *-ičko* (*nebičko, kaflíčko, paraplíčko*). Stejný sufik se připojuje někdy, jestliže základ končí na K + K: *sklíčko, teplíčko, másličko*. Sufik *-ičko* odvozuje dále od jmen s morfologickou charakteristikou *-i*: *údolíčko, psaníčko, koplíčko, napomenutíčko*. Deminutiv se zesíleným významem vyjádřeným sekundárním sufikem *-ičko* je menšina: *čelíčko, těličko, zrníčko, pivíčko, slovíčko...*

Sufik *-ečko* se někdy pojí k základům končícím na K + K: *hnízdečko, městečko, místečko...* a jen zřídka má zesílený deminutivní význam: *blínečko, pérečko, pivečko*.

LITERATURA. NEŠČIMENKO, G. P.: Očer k deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka (konec XIII – serecina XX vv.). Praha 1980; NĚMEC, I.: O mezislovanských rozdílech v produktivitě c-ových slovotvorných formantů. Slavia, 42, 1973, s. 9–15; HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978, s. 138–146.

ADJEKTIVA

Zatímco u substantiv byly významové kategorie konstituovány už koncem praslovanštiny a pračeština je zdědila jako do značné míry vyhraněné (výklad proto mohl být uspořádán podle nich), u adjektiv je situace jiná. V praslovanštině byla adjektiva slohotvorně diferencována jen zhruba do jakýchsi prakategorií a z těch se dnešní diferencovanější kategorie konstituovaly až během historické doby. Náš výklad se proto snaží postihnout i tento proces, pokud je to za dnešního stavu poznání možné.

Desubstantivní adjektiva

Ve staroslověně se vydělují dvě skupiny: adjektiva relační a kvalitativní. Relační mají k dispozici soubor sufixů *-bskŕ*, *-jb* (*-ijb*), *-ovŕ/evŕ*, *-inŕ* (*-ŕnŕ*), *-ŕŕŕ* a speciální sufix *-ŕnŕ* odvozuji vyhraněnou skupinu adjektiv vyjadřujících původ z látky. Kvalitativní adjektiva se tvoří sufixy *-ŕnŕ*, *-atŕ/itŕ/ovitŕ*, *-ivŕ*, *-avŕ* a *-ŕ*.

Adjektiva relační

Nástin významové diferenciace:

stsl.	posesivita		relace nespecifikovaná		pův. z látky
	poses. indiv.	poses. kolekt.	relace lok.	relace nespec.	pův. z látky
stč.	poses. indiv.	poses. kolekt.	relace lok.	relace nespec.	pův. z látky
stř.	poses. indiv.	poses. kolekt.	relace lok.	relace nespecifikovaná	
nč.	poses. indiv.	poses. kolekt.	relace lok.	relace nespecifikovaná	

Nejproduktivnějším sufixem ve staroslověně je nesporně *-bskŕ*; poji se se základy pojmenování osob mužského i ženského rodu, různých kmenů: *rabŕskŕ*, *roditelŕskŕ*, *ŕŕdijŕskŕ*, *vojevŕdŕskŕ*, *gospŕdŕskŕ*, *ženŕskŕ*, *děvičŕskŕ*, *děťŕskŕ*..., se základy pojmenování zvířat: *osŕbŕskŕ*, *koňŕskŕ*, pojmenování rostlin: *smokŕŕŕničŕskŕ*, neživých substancí, zejména označují-li místa: *zapadŕskŕ*, *rajŕskŕ*, *lunŕskŕ*, *zemŕskŕ*, *pustŕŕŕskŕ*, *ŕselenŕskŕ*, *polŕskŕ*..., zřídka i se základy pojmenovávajícími abstrakta: *ŕlŕŕskŕ*, *razbojŕskŕ*, *žitijŕskŕ*...

Sufix *-jb* (*-ijb*) je spojitelný jen s názvy živých bytostí, a to všech rodů, o-kmenové, jo-kmenové, ja-kmenové a ojediněle r-kmenové deklinace: *člověčŕ*, *otčŕ*, *děvičŕ*, *mateřŕ*; *otčŕŕ*, *junčŕ*, *ovbčŕ*, *govežďŕ*; *otročijb*, *psijb*... Jisté omezení tu vidíme u základů jo-kmenů, jejichž poslední konsonant nepodléhá alternaci (*-lb* apod.). Tato derivace, která se už od praslovanských dob, totiž od splynutí *-j-* s posledním konsonantem základu, manifestuje jen konsonantickou alternací, by v takových případech neměla smysl (např. *roditelŕ* → **roditelŕŕ*).

Další sufix *-ovŕ/evŕ* sice není ve staroslověnském materiálu příliš početně zastoupen, ale všechny známky produktivity: odvozuje od maskulin životných pojmenovávajících osoby (*ženichovŕ*, *učitelŕevŕ*...), zvířata (*lvovŕ*, *zmijevŕ*...), rostliny (*avorovŕ*) neživotné substance (*trŕnovŕ*, *ďžděvŕ*...). Je spojitelný se základy u-kmenů, o-kmenů a jo-kmenů. Jeho komplementárním protějškem je sufix *-inŕ*, který odvozuje od a-kmenů, ja-kmenů, i-kmenů, ŕv-kmenů a nt-kmenů bez omezení rodového a sémantického: *vojevŕdinŕ*, *igŕlinŕ*, *bogorodičŕnŕ*, *zmijŕinŕ*, *zvěřinŕ*, *smokŕvinŕ*, *osŕlŕtinŕ*...

Sufix *-ŕŕŕ* hraje ve staroslověně nepodstatnou roli: připojuje se sice k základům pojmenovávajícím osoby (*vladyčŕŕŕ*, *gospŕdŕŕŕ*, *mateřŕŕŕ*) i neživotné substance (*večŕŕŕŕŕ*, *trŕŕŕŕŕ*), ale v konkurenci s dalšími prostředky se tu zatím prosazuje jen ojediněle.

U jmen živých bytostí, která jsou spojitelná s největším množstvím formantů, se paralelní derivace začíná využívat k odlišování posesivity kolektivní (*rabŕskŕ*, *koňŕskŕ*...) od individuální (*rabijb*, *koňŕnŕ*). Sufix *-jb*, který se už realizuje jen jako konsonantická alternace, se dostává v důsledku toho do regrese. (Ta se však netýká jeho varianty *-ijb*.) Nejlepší předpoklady pro uplatnění díky široké slučitelnosti má proto dvojice sufixů *-ovŕ/evŕ* a *-inŕ*, zatím ovšem nepočetně zastoupená.

(Sufix *-ŕnŕ* je široce aplikovatelný, ale relační funkci, a to nezcela vyhraněnou, má v podstatě jen ve spojení se základy neživotných konkrét: *zŕbŕnŕ*, *trŕbŕnŕ*, *mlěčŕnŕ*, *ogŕbŕnŕ*, *zemŕnŕ*. Ve spojení s jinými základy tvoří adjektiva kvalitativní.)

Raná stará čeština má v kategorii relačních adjektiv jiné kvantitativní zastoupení sufixů než staroslověně, přesto však naznačuje kontinuitu: praslovanský sufix *-ovŕ*, který měl nejlepší předpoklady rozvoje, se po vzniku deklinace složené široce uplatňuje ve dvou kategoriích: jako relační *-ovŕ* a individuálně posesivní *-ŕv*.

První z nich, spojitelný jak se základy pojmenování životných, osobních i zvířecích (např. *býkový*, *kuchařový*), tak neživotných (*hrobový*),

ve staročeské době nadto překročil původní omezení rodové a začal se pojít i se základy feminin, zprvu pojmenováními rostlin (*liliový, čekankový, kalinový, lípový...*), pak i jiných substancí (*rybový, púščový, lupežový*). Jeho někdejší rodový komplementární protějšek *-im* se rovněž rozštěpil na podobu jmennou *-in*, která vyjadřuje individuální posesivitu feminin (*děveččin, mateřin*), neuter (*kniežetin*) a mužských a-kmenů a ja-kmenů (*Bořetin, junošin*), a na podobu složenou *-iny*. Ta se však v produktivní prostředek nakonec nerozvinula. Uplatňuje se ojedinele ve spojení s i-kmenovými základy (*dětiný, hostiný, vlastiný*).

Sufix **-jb* (*-ijb*) v podobě jmenné deklinace svou produktivitu ztrácel. Na přechodnou dobu se uplatňuje jen jako prostředek derivace od vlastních jmen (*Bezděz < Bezděd-jb*, pod. *Boleslav* apod.). Avšak s morfologickou charakteristikou deklinace složené se nadále pojí se základy životnými, a to pojmenovávajícími osoby (*babí, člověčí, kniežecí...*) i živočichy (*holubí, svíní, hovězí...*). Ve funkci individuální posesivity se už neuplatňuje (přežívá jen adjektivum *boží*).

Částečnou funkční regresi zaznamenáváme u sufixu *-ský*. Spočívá v tom, že se už jen ojedinele spojuje se základy pojmenování živočichů (*hovádký, koňský*) a zcela vzácně se jmény neživotnými nepojmenovávajícími místo (*hvězdský, nedělský*). Počet formací se sufixem *-ský* přesto absolutně vzrůstá díky četným odvozeninám ze jmen osob (*dědičský, přátelský, hospodářský, ženský, mateřský*) a z pojmenování míst (*nebeský, zemský, mlýnský...*). Varianta *-ovský*, která je rovněž na početním vzestupu, se pojí s jednoslabičnými základy maskulin (*žakovský, mistrovský, katovský...*) a někdy se základy jo-kmenovými (*chodcovský*).

Sufix *-ný*, navazující na psl. *-nъ*, ve staroslověnětině ještě ve funkci relační/ velmi málo zastoupený, se ve shodě s širokými derivačními možnostmi (se širokou spojitelností) početně rozvíjí. Spojuje se ovšem nejčastěji se základy feminin a neuter (u maskulin, jak bylo řečeno výše, převažuje sufix *-ový*): *mlýnničný, lodný, hvězdý, krůpný, dveřný, krevný..., slunečný, bahništný, celný, senný, kladivný...* Jak je z příkladů patrné, jde o odvozeniny z konkrétních.

Konkurenční sufix *-ní*, ač ve staroslověnětině zastoupený jen ojedinele (*-nъ*), měl teoreticky široké možnosti spojení a ty se v rané době staročeské výrazně projeví. Spojuje se tu se základy všech tří

rodů, pojmenovávajícími osoby, zvířata, jiná konkrétní, místa, dobu a abstrakta: základy životné jsou tu ovšem v menšině. Např.: *lékařní, kurní, hradní, křištní, lesní, denní, zákonní; kl'usičn, jistebn, zahradn, ločn; bydlní, jezerní, letní...* Varianta *-ovní* se spojuje jen s jednoslabičnými základy maskulin (*duchovní, bojovní*) a se základy přejatými (*křaštní, glejtní, křaltovní*).

Pokročil tedy ve staré češtině jak proces krystalizace kategorií, tak specializace prostředků jim přiřazených.

Kategorie posesivity se rozdělila ve dvě: vyjadřující posesivitu kolektivní (*-ský, -í, -ový*) a individuální (*-ový/-in*, u toponym ještě alternace posledních konsonantů *< *-jb*). Krystalizuje také kategorie adjektiv vyjadřujících vztah k místu. Jejimi prostředky jsou jednoznačný sufix *-ský* (připojený k neživotnému základu) a univerzálnější *-ní*. Zbytek, relační adjektiva v užším smyslu, mají k dispozici velmi produktivní sufixy *-ový, -ní* a méně jednoznačný sufix *-ný*.

Střední doba

Individuální posesivita se vyjadřuje odvozeninami ze jmen osob vytvořenými sufixy *-ův* a *-in* v komplementární distribuci řízené stejně jako v rané staré češtině. Frekvence těchto odvozenin v textech však postupně klesá.

Kolektivní posesivita se vyjadřuje sufixem *-í* u jmen zvířat: *žabí, prasecí, ptačí, opičí, medvědí, myší, kraví...* Jen vzácně jsou doloženy odvozeniny toho typu od jmen osob: *kmetci, pastuší*. Od jmen osob se totiž odvozuje převážně sufixem *-ský/cký*: *kupecký, zednický, prorocký..., anjelský, panský, ženský, kuchařský, šermýřský, kurevský, mužský*. Varianta *-ovský*, zatím nepočetná, je nejčastěji u jmen se základem zakončeným na K + K (*otcovský, krejčovský, lotrovský...*), ojedinele jinde (*královský, židovský*). Odvozeniny sufixem *-ský* ze jmen zvířat představují už jen ojedinelé relikty (*koňský, kravský, sviňský*) zachované díky velké frekvenci. Tento sufix také restrukturuje neproduktivní skupinu adjektiv se sufixem *-iný*: *dětinský, hostinský...* Zcela ojedinelé je už odvozování posesiv sufixem *-ní*: *včelní, čelední*.

Adjektiva vyjadřující vztah k místu se odvozují sufixy *-ský* a *-ní*. První je produktivnější: připojuje se k základům vlastních jmen zeměpisných (*anglický, arabský, švédský, safojský, brabantský...*) i apelativ

(*nebeský, rajský, pozemský, městský*...). Sufix *-ní* je připojitelný jen k základům apelativ (*louční, západní, zahradní, polní, jezerní, lužní*...). U původního u-kmene *dům* je varianta *-ovní* (*domovní*).

Ostatní, nespecifikovaná relační adjektiva se odvozují sufixy *-ní, -ný* a *-ový*. Jejich distribuce není ještě vyhraněna. Sufix *-ní* se spojuje se substantivy všech tří rodů, konkréty i abstrakty: *chlební, taneční, potoční, soudní, živelní, hřbetní, družní*..., *lazební, obecní, ruční, abecední, řitní, krevní*..., *sluneční, polední, celní, věnní, tenetní*... Varianta *-ovní* se připojuje jen k maskulinům, převážně přejatým: *erbovní, šifovní, šenkovní, pulsovní, žertovní*..., kromě toho *listovní*. Stejnou spojitelnost jako *-ní*, ale menší zastoupení má relační sufix *-ný*: *chlebný, tanečný, ovesný*..., *rybný, válečný, hraničný*..., *srdečný, pekelný, obilný*... (Většina adjektiv na *-ný* má už význam kvalitativní, viz dále na str. 304).

Konečně sufix *-ový* je zatím nejméně zastoupený. Omezení spočívá v tom, že se spojuje převážně jen s maskuliny a femininy (mezi základní feminin nadto převládají jména rostlin), jen výjimečně s neutry. Kromě toho odvozuje pouze od konkrét. Např.: *korábový, trhový, dolový, hroznový, hřbetový, křížový*..., *vrbový, malinový, březový*..., *přízmový*.

Obrozená doba

Obrození přináší několik dalších změn. Posesivita individuální se u pojmenování osob mužského rodu vyjadřuje jen sufixem *-ův*; typ *vojevůdův* tedy definitivně zatlačil relikty staršího typu *vojevodin*. Ustupují relační adjektiva se sufixem *-ný* a jejich místo zaujímají odvozeniny s jednoznačným sufixem *-ní* (*celný* → *celní*, *tanečný* → *taneční*, *hraničný* → *hraniční* apod.). Počet formací se sufixem *-ní* postupně značně vzrostl. Dynamická je i varianta *-ovní*, pojící se převážně s přejatými základy: *archovní, rytmovní, rýmovní, poštovní, taxovní*...

Nová doba

V nové češtině existují tyto produktivní prostředky desubstantivních adjektiv relačních (vedle formací utvářených naznačenými způsoby ovšem přežívá množství útvarů vytvořených dříve, podle starších zákonitostí):

Individuální posesivita se vyjadřuje sufixy *-ův* a *-in* připojovanými k základům jmen osob a zvířat. Distribuce je řízena rodem fundujícího

jména. Např. *bratrův, předsedův, slonův*..., *matčin, veverčin*... Na rozdíl od starších dob převažuje užívání posesiv u vztahu subjektového (*předsedovo rozhodnutí*), kdežto u objektového ustupuje ve prospěch dominanci genitivu (*pronásledování Petra*).

Kolektivní posesivita se vyjadřuje sufixem *-ský/cký* u jmen osob (*odborářský, ženský, básnický*) a koncovkou *-í* u jmen zvířat (*velbloudí*). Jména deklinace nt-kmenové se ze synchronního hlediska odvozují variantou *-ecí*, ev. *-ečí* (*morčecí, prasečí*); varianta *-ečí* vznikla analogií podle případů jako *zaječí, holubičí*...

Relace k místu se adjektivně vyjadřuje odvozeninami se sufixem *-ský/cký* u vlastních jmen (*pražský, mělnický*), u apelativ pak sufixem *-ní* (*polní, okresní*).

Nespecifikovaná relační adjektiva se odvozují sufixy *-ový* a *-ní*. Jejich distribuce je nevyhraněná. Stará rodová byla překonána, nová je jen zčásti řízena zakončením základu. Sufix *-ový* převažuje u zakončení na *-c, -h, -ch, -k, -ř, -s, -t* (*rámcový, lihový, poplachový, posádkový, poledníkový, pancéřový, kulisový, žesťový*), sufix *-ní* u slovtvorných typů se sufixy *-ba, -ce, -ost, -óza, -áž* (*spotřební, publikační, injekční, pravděpodobnostní, intravenózní, sabotážní*). V některých sufixech se tedy reflektuje i rod fundujícího jména. Paralelní derivace se často užívá k diferenciaci: *ustupní* × *ustupový*, *nosní* × *nosový*..., někdy oba útvary představují synonyma: *diplomní* // *diplomový*.

*

Speciální funkci měl staroslověnský sufix *-ěнь*: jednoznačně odvozoval adjektiva látková: *měděнь, lněнь*... Tak byla zjevně už v praslovanské době vytvořena poměrně početná řada adjektiv odvozených vesměs z primárních substantiv pojmenovávajících nerosty, látky a staré kulturní rostliny.

Stará čeština většinu těchto formací zdělala. Vedle odvozenin jako *měděný, hliněný, lněný, dřevěný* se vyskytují jen ojediněle nové, např. *opočěný, brněný*. Další adjektiva toho významu se odvozují dvojicí sufixů *-ový* a *-ný*, jejichž distribuce je dána rodem základového substantiva. Od maskulin se odvozuje převážně sufixem *-ový* (*bobový, hlohový, křišťalový, jílový, alabastrový, kmentový*...), od neuter a feminin sufixem *-ný* (*hedvábný, mléčný, stělný, stříbrný*..., *kůdelný, konopný*,

mosazný). Rodové omezení překračují nejdříve základy pojmenovávající rostliny; i feminina se spojují se sufixem *-ový*: *jahodový*, *jedlový*, *lípový*...).

Suffixy *-ový* a *-ný* v této distribuci běžně slouží k odvozování nespecifikovaných adjektiv relačních (viz výše na str. 300), a tak lze konstatovat, že dříve vyhraněná kategorie adjektiv látkových postupně ztrácí svou specifičnost a splývá s kategorií méně vyhraněnou. Speciální významový odstín „původ z látky“ je patrný pouze z povahy základu.

Ve střední době už převažuje sufix *-ový*; odvozuje nejen od ženských názvů rostlin (*škořicový*, *voškerušový*...), ale i od přejatých názvů látek (*cvilinkový*, *barchanový*, *mastyxový*, *minyový*).

V nové době se taková adjektiva tvoří pouze sufixem *-ový*: *uranový*, *rtuťový*, *viskózní*... Formace jinak vytvořené jsou staršího data vzniku.

Adjektiva kvalitativní

Nástin významové diference:

stsl.	kvalita		
stč.	kvalita	objektová posesivnost	
stř.	kvalita	objektová posesivnost	podobnost
nč.	kvalita	objektová posesivnost	podobnost

Ve staroslověně byl v této funkci nejzastoupenější sufix *-ьнъ*. Byl připojován k základům primárním (*solьнъ*, *divьнъ*) i odvozeným (*врачьбьнъ*, *погыбьлнъ*, *милостьнъ*, *божьбствьнъ*...), různých kmenů i rodů (*гнѣвьнъ*, *дѣждьнъ*, *лѣдвьнъ*, *рѣчьнъ*, *тройчьнъ*, *дѣвьбствьнъ*, *безмьлвьнъ*...). Častěji se ovšem objevoval u základů pojmenovávajících abstrakta než konkréta. (U posledních měl někdy nevyhraněnou funkci, derivoval totiž také adjektiva relační: *земьнъ*, *рѣчьнъ* apod.; viz výše.) Výjimečné byly odvozeniny od jmen životných (*убожьбьнъ*). Varianta *-овьнъ/евьнъ* byla obvyklá u substantiv u-kmenových (*воловьнъ*), některých jo-kmenových (*врачевьнъ*) a deklinací konsonantických (*дбневьнъ*).

Suffix *-атъ/итъ/овитъ*, ač značně méně zastoupený, mu konkuroval v derivaci od konkrét. Distribuce variant byla asi tato: u základů o-kmenových se objevovaly

varianty *-атъ* a *-овитъ* (*богатъ*, *крѣлатъ*; *ядовитъ*, *плодовитъ*), varianta *-итъ* u konsonantických kmenů a i-kmenů (*именитъ*, *многочѣитъ*, *мститъ*).

Zprvu nečastý sufix *-ивъ*, deverbativního původu, derivoval od abstrakt, převážně i-kmenových. V tom byl konkurentem suffixu *-ьнъ* a skutečně také často nacházíme paralelně vytvořené formace: *лѣствѣ // лѣствѣнъ*, *милостивѣ // милостивѣнъ*. Zpočátku ojedinělá byla varianta *-ливъ* (*завистливъ*, *гнѣбливъ*).

Suffix *-авъ* je doložen u ojedinělých formací, jejichž základem je konkrétum (*сѣдинавъ*, *крававъ*).

Koncovkou *-ъ* se pak derivovala kompozita a útvary z předložkových pádů (*јединѣчѣдъ*, *чудосилъ*, *безумъ*...).

Stará čeština

Raná staročeská doba má k dispozici shodný repertoár derivačních prostředků. Dochází však k jistým přesunům.

Suffix *-ný* se nejčastěji pojí se základy majícími povahu abstrakt, a to všech rodů (neuter však řidčeji), různých deklinací typů. Např.: *věčný*, *hladný*, *obyčejný*, *hanebný*, *hrozný*, *svévolný*, *dýchavičný*, *bolestný*, *hladilný*, *kúze(d)lný*... Odvozeniny ze základů konkrét jsou v menšině: *mračný*, *deščný* (← *deska*), *bezvodný*, *hnojný*, *dvorný*, *masný*, *kurevný*, *jizevný*...

Dynamický je sufix *-atý*, který má významový odstín „vyznačování se tím, co vyjadřuje základní jméno“, tj. význam objektové posesivity. (Proti ojedinělým staroslověnským dokladům je ve staré češtině těchto adjektiv doloženo velké množství, několik desítek formací.) Pojí se výhradně se základy konkrét. Základní podoba *-atý* se spojuje se základy maskulin, feminin i neuter: *rohatý*, *končatý* „špičatý“, *hubatý*, *rozsochatý*, *křídlatý*, *hrdlatý*. Varianta *-ovatý* se pojí zprvu převážně se základy maskulin: *hrbovatý*, *jědovatý*, *chrbolovatý*, *křovatý*... Varianta *-itý* je zprvu obvyklejší u neuter: *hrdlitý*, *znamenitý*, *masitý*, *letitý*..., později toto omezení překračuje (*kamenitý*). Mladší jsou varianty *-ovitý* (*mchovitý*, *mozkovitý*, *hnátovitý*...), uplatňující se ojediněle u maskulin, a *-natý* (*listnatý*, *hvězdnatý*, *hornatý*, *nesrdnatý*), nemající toto rodové omezení. Původní rodové omezení některých variant se však později narušuje.

Možnosti paralelní derivace, které se v některých případech naskytlí, vedou pak postupně k možnostem vyjádření nového významového

odstínu kvality, a to podobnosti: *kuželatý, krupnatý, hlinovatý, hrdlitý*... Ten se však zatím objevuje jen zřídka.

Sufix *-avý* konkuruje sufixu *-atý*. Až na výjimky (*laskavý, buřavý*) se pojí jen se základy konkrét, jeho produktivita je dále omezena tím, že je spojitelný jen s femininy: *mhlavý, blchavý, kýlavý, kadeřavý, krvavý, rzavý*... Proto jsou tyto odvozeniny mnohem méně početné než formace s konkurenčním *-atý*, který toto rodové omezení nemá. Paralelní formace na *-avý* // *-atý* však v našem materiálu doloženy nejsou.

Sufix *-ivý* (s variantou *-livý*) je prostředkem, který se pojí – až na nečetné výjimky (*balnivý, črvivý*...) – se základy abstrakt: *násilivý, mrzkostivý, nepříznivý, dobrotivý, bolestivý, chůlostivý, hněvivý, lživý, neduživý*... V základech jsou zastoupena substantiva všech tří rodů, i když feminina převažují. Je tedy tento sufix konkurenčním prostředkem k sufixu *-ný*, který má stejnou spojitelnost. Skutečně také nacházíme řady paralelních formací: *nerozpačlivý* // *nerozpačný, bezpečlivý* // *bezpečný, bolestivý* // *bolestný, milostivý* // *milostný, hněvivý* // *hněvný, neduživý* // *nedužný*. V souhlase s obecným vývojem jsou formace na *-ný* často staršího data, srovnej *lestný* → *lstivý*. To ukazuje na dynamiku sufixu *-ivý* v této konkurenci.

Beze změn navazuje na praslovanský stav vývoj typu kompozit, popř. odvozenin ze spojení předložka *bez* + substantivum. Adjektiv typu *křivobradý, jednoruký a beznosý* ve staré češtině dynamicky přibývá. Nejčastější jsou formace s druhou částí v podobě *-bradý, -boký, -nohý, -rohý, -duchý, -ruký, -vlasý, -letý*.

Vznikla tedy ve staré češtině nová kategorie kvalitativních adjektiv, která vyjadřuje vlastnost „vyznačování se tím, co pojmenovává fundující jméno“, objektovou posesivitu, a později začíná ojedinělými doklady další kategorie, adjektiva podobnostní.

Střední doba

Sufixem *-ný* se kvalitativní adjektiva nadále odvozují ze základů pojmenovávajících abstrakta, a to převážně maskulin a feminin: *společný, dostatečný, zvučný, případný, rozdílný, pozorný*..., *hanebný, pochybný, dejchavičný, vonný, pokorný, novotný*... Řidší jsou už od-

vozeniny z konkrét: *písečný, tučný, kalný, sněžný*..., *otrubný, cihelný, rezný*... Odvozeniny z neuter jsou vzácné: *mlíčný, povětrný, šťastný*...

Vyhraněný je sufix *-atý* s variantami *-natý* a *-ovatý*. Vyjadřuje objektovou posesivitu. Odvozuje od konkrét, varianty se početně vyrovnávají základní podobě sufixu nebo ji i mírně předčí: *hubatý, špičatý, rohatý, břichatý, volatý, nosatý, hlavatý*..., *vodnatý, skabnatý, tělnatý, jikrnatý, prsnatý, krevnatý*..., *hrbovatý, hubovatý, pihovatý, dírkovatý, volovatý, fousovatý*... Z ilustrací je zřejmá možnost paralelního tvoření (*volatý* // *volovatý*), které se někdy využívá k významovému odlišení: *hubatý* „mající velká ústa“ × *hubovatý* „podobný houbě“. To je počátek už výraznějšího rozvoje nové kategorie adjektiv vyjadřujících podobnost. Do ní patří formace jako *klejovatý, rosolovatý, cibulovatý, mstovatý* a další. Tento význam má i odvozenina *kulatý*. A stejně lze zařadit některé z formací se sufixem *-ovitý*: *jabkovitý*... Řada dalších příležitostně vytvořených formací téhož významu s různými sufixy svědčí o tom, že jde o kategorii teprve in statu nascendi (např. *vlčatý, banitý, fiolový, šafráněný*...).

Sufix *-avý* odvozuje téměř výhradně od feminin: *pěnavý, špinavý, dřavý, krvavý*... Varianta *-lavý* je u několika formací vyjadřujících nepříznivé vlastnosti: *smradlavý, kostlavý*... (Těžiště funkcí sufixu *-avý* a *-ivý* je v odvozování deverbálním – viz str. 310.)

Sufix *-ivý* však překonal původní sémantické omezení a odvozuje nyní jak ze základů abstrakt (*příznivý, dobrotivý, žádostivý, hněvivý*...), tak konkrét (*uhřivý, vohřivý, všivý*...). Početněji než dříve je zastoupena varianta *-livý* (*důtklivý, bouřlivý, pamětlivý, starostlivý*...).

Kompozita z dvouslovných pojmenování (typ *stoletý* a *bezhlavý*) vznikají stejným způsobem jako dříve.

Obrození

Dozněla distribuce sufixů řízená rodem fundujícího substantiva. Produktivní typy byly už řízeny distribucí sémantickou. Od abstrakt se kvalitativní adjektiva odvozovala sufixem *-ný*: *obmyslný, rozmarňný, úpisný, čistotný, výpravný, nedužný*.

Týmž sufixem se nyní odvozují i kompozita a deriváty z předložkových výrazů: *jinozpůsobný, bezpochybný, dvoudílný, vítězoslavný*... Další objektově posesivní adjektiva se odvozují sufixem *-atý*

s variantami *-natý* a *-ovatý*. Nejméně produktivní je asi základní varianta *-atý*, produktivnější jsou *-natý* a zejména *-ovatý*. Objevují se tu náznaky distribuce variant řízené hláskoslovně (nejčastější je zakončení *-rnatý*, *-tnatý*, *-dnatý*, *-vnatý*; *-kovatý*, *-novatý*, *-lovatý*). Z dalších prostředků sufix *-itý* je zastoupen poměrně málo.

Zato výrazně vzrostl počet adjektiv se sufixem *-ovitý*. Většina z nich má význam podobnostní: *čočkovitý*, *mýdlovitý*, *pánovitý*, *sádrovitý*, *francouzovitý*...

Zato neproduktivní je už sufix *-avý* a velmi omezeně produktivní je *-ivý/livý*, nemající sice omezení rodové, ale odvozující převážně z abstrakt, kde však dominuje odvozování sufixem *-ný*: *bolestivý*, *hněvivý*... U kompozit a předložkových odvozenin stará koncovka *-ý* stále konkuruje novějšímu typu se sufixem *-ný* (viz výše).

Nová čeština

Adjektiva vyjadřující kvalitu se tvoří sufixem *-ný* od základů abstrakt: *palebný*, *sporný*, *výsostný*, *příležitostný*... a od dvouslovných pojmenování (*vlastizrádný*, *čistokrevný*...). Zde mu ovšem stále konkuruje i koncovka *-ý* (*dlouhosrstý*, *pěticipý*...). Neproduktivní už je sufix *-ivý* s variantou *-livý*.

Rovněž skončila produktivita sufixu *-ný* ve spojení s konkréty. Od konkrét se totiž odvozují objektově posesivní adjektiva sufixem *-atý/natý/ovatý* a sufixem *-itý*. Dynamičtější je přitom varianta *-natý*, než základní podoba *-atý*: nové odvozeniny typu *horečnatý*, *cukernatý*, *vrstevnatý*, *žláznatý* apod. jsou mnohem početnější než odvozeniny typu *krkatý*, *cipatý*, *plešatý*. Naopak redukci pozorujeme u adjektiv se sufixem *-ovatý*: nejsou už v úzu početné obrozené odvozeniny jako *hvězdovatý*, *mechovatý*, *ocelovatý*, *kamenovatý*, *lesovatý* apod. Sufix *-itý* je dynamický díky novým formacím na *-(i)čitý* a *-nitý*: *buničitý*, *vrásčitý*..., *zákonitý*, *vápnitý*, *trnitý*... Periferní sufix *-avý* je v podstatě už neproduktivní.

Adjektiva vyjadřující podobnost jsou už formově vyhraněná. této kategorii slouží sufix *-ovitý*: *hřibovitý*, *válcovitý*, *fraškovitý*, *červovitý*, *kožovitý*... Jde o velmi produktivní typ sloužící mj. i potřebám terminologickým: *medvědovitý*, *kočkovitý*, *liliovitý*, *psovitý*...

LITERATURA. ŠLOSAR, D. – RUSÍNOVÁ, Z.: Průřez vývojem slovo-ustavy adjektiv v češtině. In: SPFFBU, A 15, 1967, s. 37–64; SKALKA, B.: Slovo-orná analýza denominálních adjektiv ze slovníku Tomáše Rešela Dictionarium latino-emicum. Rkp. dipl. práce, Brno 1983; HOLZ, V.: Retrogradní seznam a slovo-orná charakteristika českých adjektiv ze slovníku Neuestes deutsch-böhmisches Taschen-örterbuch K. H. Tháma. Rkp. dipl. práce, Brno 1983.

Deverbální adjektiva

Nástin významové diference:

nedif. dějová	neaktuál. aktivní	potenc. zasažení		
(nedif. dějová)	neaktuál. aktivní	potenc. zasažení	výsledek	
	neaktuál. aktivní	potenc. zasažení	výsledek	účel
	neaktuál. aktivní	potenc. zasažení	výsledek	účel

Staroslověnština

Nejpočetněji zastoupený typ je funkčně nevyhraněný. Odvozuje se od konsonantického slovesného kořene různých tříd (nejčastěji 4. a 3., zřídka 1., ojediněle 2. třídy), popř. od základu dějových jmen sufixem *-ьнъ*. Vyjadřuje zřejmě pouze nediferencovaný dějový příznak, který se může chápat aktivně, nebo pasivně, popř. může vyjadřovat potenciální zasažení dějem. Např. *потьнъ*, *мръзьнъ*, *отлѣчьнъ*, *прѣрѣчьнъ*... Důležitý pro další vývoj je fakt možné derivace od dějových nebo činitelských jmen, např. *ѣзньнъ*, *покажьнъ*, *убѣдѣньнъ*, také *губитьнъ*, *цѣлительнъ*...

Avšak praslovanská derivace od slovesného kořene nebyla jistě perspektivní v době, kdy infinitivní kmenotvorné formanty získaly na důležitosti; rovněž nedostatek možnosti vyjadřit rozdíl mezi vlastností vyplývající z aktivního vykonávání děje a pasivního (potenciálního) zasažení dějem nepředstavoval výhodu.

Proto se jako dynamické ukazují typy méně zastoupené: adjektiva se sufixem *-ливъ* (vyjadřující vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje. Odvo- zují se od kořene sloves i-kmenových (*получивъ*, *благотворивъ*, *страшивъ*, *подразивъ*), ev- kmenových (*доброразумивъ*, *непрѣпривъ*), zde se však častěji uplatňuje varianta *-(ъ)ливъ* (*убѣдѣливъ*, *тѣпѣливъ*, *завидливъ*). Ojediněle se tak odvozuje od sloves jiných typů (*полюболюбивъ*, *крѣповивъ*, *тѣшивъ*...).

Dalším jednoznačným typem ve staroslověnštině jsou útvary s příponou *m-ovou*. která má různé varianty, zčásti podle morfologických vlastností fundujícího slovesa. na výjimky jsou odvozeny ze záporné podoby slovesa a vyjadřují potenciální

zasažení dějem: *neizglagol'emo, neizdajemo, nerazdrěšajemo ... , neoslavim, nerazorim, neukrotim ... , nevidom, nesěkom ...*

Lze počítat s tím, že adjektivizace participií nt-ových a pasívních byla už paradigmatická. Naopak útvary s příponami k-ovými, l-ovými, r-ovými, t-ovými a v-ovými jsou vzácné nebo ojedinělé (*styděko, mrzěko, zbrělo, mokro, naročito, mrzěto*).

Stará čeština

Raná doba zdělila nejpočetněji zastoupený typ deverbálních adjektiv se sufixem *-ný*. Odvozují se tak formace od sloves různých typů, ale převažují derivace od základů i-kmenových a ě-kmenových. Význam je převážně aktivní (*vděčný, oslavný, hlučný, vonný, nepřislušný, nákladný, dělný, neposlušný, následovný, milovný, folkovný*). Odvozeniny od sloves 1. a 2. třídy jsou někdy fundovány dějovými jmény (*nesmrtný, výtečný, dostatečný*). „Pasívní“ význam je zastoupen mnohem řidčeji (*cudný, dielný, smutný, přivuzný...*). Zděděny byly zřejmě i formace vyjadřující potenciální zasažení dějem, např. *nepróchodný, chvalný, nedielný, nepříjemný, nepotupný, nepostižný* a vznikaly i nové, např. *následovný*.

Na pozadí praslovanského typu (odvozeného původně z činitelského jména) *gubitelъnъ* se začal v široké míře uplatňovat rozšířený sufix *-te(d)lný*, u něhož význam potenciálního zasažení dějem už jednoznačně převažuje. V rané staré češtině tak bylo odvozeno několik desítek formací, jako *chvalitedlný, neproměniteltný, čutedlný...* Řidká byla varianta *-dlný* (*nesstížedlný, nepřetrpědlný...*). Zprvu těmto odvozeninám konkurují další, odvozené různými jinými sufixy (viz dále). Ale v dalším vývoji formací se sufixem *-(i)teltný* rychle přibývá a typ *nepopsateltný, nenáviditeltný, nesvěřiteltný, nenabyteltný* se stává pro danou kategorii dominantním. (Nečetné odvozeniny s tímto sufixem, ale významu aktivního obvykle nemají záporku (*milovateltný, mstiteľtný, činiteltný...*)). Čeština se tu ubírá jiným vývojovým směrem, než jaký známe ze staroslověnštiny; m-ové formace této kategorie v češtině neslouží, a proto ustupují (zachovalo se jen několik lexikalizovaných formací jako *vědomý, lakomý, pitomý* apod.).

Vyjádření vlastnosti vyplývající z neaktuálního vykonávání děje se ve staré češtině zvýrazňuje odvozováním pomocí sufixu *-ivý*. Přibývá odvozenin od základů sloves i-kmenových, např. *děšivý,*

strašivý, klevetivý, neduživý..., a ě-kmenových, např. *blščivý, slzivý,* i jiných (*narostivý*). Dynamická je varianta *-livý*, odvozující od sloves různých typů, např. *doufalivý, trvalivý, bodlivý, dótklivý, horlivý, chvatlivý...* Nadto se objevuje podoba *-avý*, která se připojuje především k základům sloves a-kmenových (*hýbavý, kulhavý, nařiekavý, mumlavý, kúsavý, chechtavý, nesetrvavý...*), ale i jiných typů sloves (*lščavý, křikavý, liknavý, kňuřavý...*). Varianta *-lavý* je vzácná, např. *bodlavý, hryzlavý*. Paralelní formace, např. *hryzlavý // hryzlivý, bodlavý // bodlivý, hltavý // hltivý, mstivý // mstiteľný* nejsou vzácné.

Periferní záležitostí jsou v rané staré češtině deverbální adjektiva se sufixy *-atý, -itý, -utý*. Geneticky to jsou varianty participií nt-ových s jinou morfologickou charakteristikou. Tvoří ojedinělé formace vyjadřující rovněž vlastnost vyplývající z neaktuálního vykonávání děje, např. *smrdatý, nestydatý, bojatý, lsknatý, mrzatý, ležatý...*, *hbitý, dotčítý, nepřiseditý, náležitý...*, *smrdutý, běhutý, tekutý, lsknutý, mrzutý*. S výjimkou sufixu *-itý* se dále nerozvíjejí. (Obdobné formace na *-itý* v době nevyhraněnosti kategorie vyjadřují někdy potenciální zasažení dějem, např. *nedochoditý, měnitý, nedomnitý*.)

Na rozdíl od staroslověnštiny jsou v staré češtině běžná deverbální adjektiva s formantem l-ovým. Převážná většina je jich tvořena od sloves intranzitivních, a tedy vyjadřuje vlastnost vyplývající z výsledku děje: *zúfalý, nedřiemalý, zralý, propadlý, nastydlý, zsechlý, zabředlý, moklý, přišlý, dorostlý, utylý...* Nečetné odvozeniny z tranzitiv jsou významově nevyhraněné; vyjadřují výsledek zasažení dějem (*chovalý, narodilý, nakazilý...*) nebo potenciální zasažení dějem (*nejedlý, nedosáhlý, nepřemohlý...*), ojediněle vlastnost plynoucí z aktivního vykonávání děje (*jědlý* „vorax“, *neumělý*).

Teprve na sklonku XV. století se objevují deverbální adjektiva vyjadřující účel: odvozují se od infinitivního kmene slovesa příponou *-ci*. První doklady: *léhací, choděcí // chodící, měřící, narostící, krycí*. (Vznikla na pozadí nepravidelně tvořených variant adjektivizovaných participií, která měla aktivní dějový význam, jako *dělací, cělící, modlící*.) Jak ukázal Kopečný, jsou to vlastně adjektivizované infinitivy, proto se ustálilo odvozování z inf. kmene. Některé podobné formace vyjadřovaly zprvu i potenciální zasažení dějem, např. *dotykující, nebydl'ující, divující*.

Toto období znamená postup ve vyhraňování důležitých kategorií. Kromě paradigmaticky tvořených formací z participií nt-ových a pasívních, vyjadřujících vlastnost plynoucí z aktuálního vykonávání děje a ze zasažení dějem, jde o následující kategorie:

Vlastnost vyplývající z neaktuálního vykonávání děje (k níž se mohou družít významy náchylnosti k ději apod.) se vyjadřuje sufikem *-avý/-ivý/-livý*. Dynamičtější je *-avý*, připojitelný k základům sloves a-kmenových (*šilhavý, dravý...*) a *-livý*, který se pojí se základy i-kmenů a ě-kmenů (*odvážlivý, stydlivý*). Méně produktivní v této funkci je už sufix *-ný*: *cvičný, štěbetný...* Produktivní je však stále u základů ova-kmenů, u nichž se připojuje k infinitivnímu kmeni bez koncového *-a*: *hodovný, kejkllový, fresovný...*

Potenciální zasažení dějem: díky velmi produktivnímu sufixu *-(i)telný* došlo k výraznému vyhranění kategorie. Většina nových formací je vytvořena právě tímto prostředkem: *ukazatelný, neukojitelný, nesrozumitelný, nevyhnutelný, pomínutelný* a mnoho dalších. Do pozadí se v této kategorii dostává sufix *-ný* (*nezáživný, nevýslovný*).

Plně byla konstituována dále kategorie adjektiv účelových. Tato adjektiva se hromadně odvozují sufikem *-cí* připojeným k infinitivnímu kmeni: *prohledací, zdvihací, křesací, oděvací, házecí, picí, dlážicí, mycí, krycí...* Nejsou však ještě doloženy odvozeniny ze sloves na *-ovati*. Jistě jen jako relikty plní tuto funkci ojedinělá adjektiva se sufikem *-ný*: *cvičný, tažný*.

Konečně adjektiva vyjadřující výsledek děje sufikem *-ový* se rozvíjejí dále. Počet odvozenin ze sloves tranzitivních ovšem poklesl, je zřejmé, že produktivní je jen derivace z intranzitiv (*svraskalý, vyžablý, zocitělý, zmužilý...*).

Doba obrozenská

Adjektiva vyjadřující vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje se odvozují novými variantami v-ových sufixů, a to *-lavý* (*chraplavý, štiplavý, třaslavý, chytlavý, mazlavý...*), *-čivý* (*záhubčivý, palčivý, hánčivý, urážčivý...*); živé jsou stále i další varianty *-avý, -ivý* a *-livý* (poslední se často spojuje se základy dějových jmen – *trvánlivý*). Vedle toho se aktivizovaly – někdy přechodně – ještě

některé varianty sufixů n-ových: *-čný*, připojitelný k infinitivnímu kmeni a-kmenových a ova-kmenových sloves k vyjádření nepříznivých lidských vlastností: *ušklibačný, utrhačný, panovačný, rozkazovačný...* Živé je dále odvozování od sloves ova-kmenových základní variantou: *následovný, spojovný, milovný...* Některé další varianty prosazované obrozenci se natrvalo neujaly, např. *-jičný* (*utrhačjičný, panujicjičný, pomljejicjičný...*) a *-ečný* (*podmazečný, rozvázečný*). Jako periferní záležitost byl obnoven několika málo novými útvary typ deverbativ na *-itý* (*končitý, připaditý, spojitý, roztržitý, odtazitý*). Navazoval na terminologický typ *náležitý*, vzniklý ve střední době, ale málo využívaný.

Potenciální zasažení dějem se vyjadřuje sufikem *-(i)telný*, který se připojuje k základům kterékoli ze šesti slovesných tříd, např. *pítelný, vyhnutelný, nepromlčitelný, dělitelný, neodolatelý, nepojmenovatelný*.

Adjektiva účelová se tvoří sufikem *-cí* připojovaným k infinitivnímu kmeni sloves 1., 2., 4., 5. a nově také 6. třídy: *roztahovací, obalovací, hoblovací, šněrovací...*

Konečně odvozeniny l-ové, vyjadřující výsledek děje, se zřejmě přechodně derivují v některých případech i od sloves tranzitivních: *neskonalý, uznalý, zapomnělý, probudilý, zděsilý, prodloužilý...* Ne všechny takové útvary však zůstaly natrvalo v úzu. Běžnější je ovšem odvozování z intranzitiv, ve shodě s celkovou vývojovou tendencí tohoto typu: *zdvěnělý, zvodnatělý, zplesnivělý, ovdovělý, ochablý, tkřehlý, splasklý...* Obrozenská adjektiva na *-ilý* se často v úzu neudržela (*zamračilý, zbláznilý, ztřeštilý...*).

Novočeský stav

Synchronní pohled zahrnuje vedle produktivních typů i početné výsledky slovtvorných aktů ze starších období. Zde budeme přirozeně věnovat pozornost především typům produktivním a živým.

Adjektiva vyjadřující vlastnost plynoucí z neaktuálního vykonávání děje se tvoří především variantami sufixu v-ového: *-avý, -lavý, -ivý, -livý*, např. *zvidavý, hořlavý, brodivý, pohoršlivý*. Varianta *-lavý* se pojí k základům sloves a-kmenových, *-lavý* převážně k a-kmenům pojmenovávajícím nepříznivou charakteristiku člověka, *-ivý* k i-kmenům a ě-kmenům, *-livý* k slovesným základům různých tříd.

Sufix *-ný* je stále produktivní u ova-kmenů (*kočovníý, varovný*) a ve speciálních okruzích terminologických i ve spojení s jinými základy (*průbojný, dalekonosný, málomluvný...*). Nová je tendence připojovat jej k základům adjektiv na *-cí* z participií nt-ových (*kajícíný, přejícíný, žádoucný, jsoucný...*); je způsobena faktem, že adjektiva na *-cí* jinak uzavírají možnost další derivace.

Adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem jsou stále představována dominantním typem se sufixem *-(i)telný*: *neslibatelný, používatelný, zúčtovatelný, zúčočitelný, postižitelný, nedotknutelný...* Jen pro potřeby terminologické se ojediněle oživuje sufix *-ný* (*štěpný*).

Adjektiva účelová se stále tvoří sufixem *-cí* připojeným k infinitivnímu kmeni sloves všech tříd kromě druhé: *zasedací, bombardovací, žací, předváděcí, těsnicí...*, výjimečně k základu jinému (*pečicí*).

Adjektiva vyjadřující výsledek děje se odvozují sufixem l-ovým už pouze od sloves intransitivních: *nabobtnalý, zarudlý, vyvřelý, zuhelnatělý, nakynulý...*

Paradigmaticky se adjektivizují participia nt-ová a pasivní.

Je tedy během historické doby zřejmá výrazná krystalizace většiny kategorií deverbálních adjektiv směřující k sevřenosti produktivních derivačních prostředků. Vedle těchto centrálních typů však dnes žijí četné relikty starších typů tvoření jako jejich periférie.

LITERATURA. HAVRÁNEK, B.: Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských. *Slavia*, 7, 1928–29, s. 766–784; SKALKOVÁ, E.: Slovtvorná analýza deverbálních adjektiv ze slovníku Tomáše Rešela *Dictionarium latinobohemicum*. Rkp. dipl. práce, Brno 1983.

Deadjektivní adjektiva

Při tomto odvozování jde jen o modifikaci významu kvalitativních adjektiv ve smyslu zesílení nebo zeslabení vlastnosti vyjádřené základní formou.

Zesílení

Ve staroslověně se zesilování dalo kromě stupňování pouze připojováním prefixu *prě-* (*prělēpъ, prědobrъ, prěmilostivъ...*), ojediněle i k formě komparativu (*prěvysšijъ*). Méně využívaný byl prefix *velъ-* (*velblępъ*).

Raná stará čeština užívá rovněž stupňování. V rané době do XIV. století přitom přežívají ještě ojedinělé starobylé mužské tvary komparativu typu *dalí, hoří* (< **gor-ji*), *hrzí* (< **grъd-ji*) apod., ale pod vlivem feminin a nepřímých pádů, které měly v příponě *-š-* (např. gen. *dal'ša* atd.), došlo ke konstituování analogické přípony *-ši* (*dalši, hrzši, horši...*), která byla v komplementární distribuci se sufixem *-ejši* (pův. mask. **bohatějši*). Superlativ se tvořil prefixem *naj-* připojovaným k formě komparativu. (Ojediněle se tento prefix připojoval i k základní podobě adjektiva: *najvrchní, najdřevní*.)

Kromě paradigmatického stupňování užívala stará čeština často i prefixu *pře-*: *předrahý, přezlý, přesrdečný, přenevýmluvný...* Jako ojedinělé, patrně individuální vtvory se objevují formace s prefixem *nad-* (*naddivný*) a *přes-* (*přesmilitký*).

Těžiště slovtvorného zesílení významu však bylo nesporně v sufixaci; zde se zároveň pojilo s emocionálním zabarvením. Uplatnily se sufixy *-učký/účký* (*mal'učký, drobňučký*), později též v podobě *-ičký/ičký* (*mladičký, řědičký, chudičký, kratičký...*), a sufix *-itký* (*mladitký, bělitký, čelitký, kratitký...*), ojediněle *-útký* (*měkútký*), zřídka *-ečký* (*nemalečký, jedinečký*). Ojediněle se setkáváme s útvary jinými, např. *mladichný, mal'učkný* atd. Spíše jen individuální povahu měl sufix *-úci* (*drahúci, bělúci, čistúci, milosrdnúci*), doložený jen v LegKat. Ojedinělými způsoby tvořených adjektiv s emocionálním zabarvením lze nalézt i více.

Ve střední době se kromě stupňování, jež má prostředky shodné s novočeskými, uplatňuje nadále prefixace pomocí produktivního formantu *pře-*. Vedle sufixu *-ičký* (*malíčký, kyselíčký*) se vyskytuje i podoba *-oučký* (*lehoučký*), kdežto sufix *-itký/ičký* už stagnuje.

Doba obrozenská přináší oživení této kategorie. Vedle zesilujícího prefixu *pře-*, i nadále produktivního, se objevují nové prefixy přejaté od substantiv: *pra-* (*praobyčejný, prastarý, pranejdelší*), později s expresivní hovorovou variantou *prach-* (*prachstarý*), a prefix *vele-* (*velemnohý*). Menší vývojové uplatnění našel prefix *arci-* (*arciskoupý, arcířidký*), rovněž přejatý od substantiv.

Také sufixace je živá. Vedle sufixu *-ičký* (*snadničký, skrovničký, staříčký...*) se ve velké míře uplatňuje *-oučký* (*sladoučký, křehoučký, měkoučký, maloučký, tenoučký*) a nový sufix *-ounký* (*lehounký, ti-*

chounký, teplounký, hezounký), řidčeji také *-inký (malinký)*. Z běžné mluvy pronikají do spisovného jazyka emocionálně zabarvené útvary s infixy, např. *maličičký, novičičký, malilinký* apod. Z dalších sufixů je nejvýznamnější *-ánský (-atánský)*: *velikánský, dlouhatánský* apod.

V dalším vývoji se pak vyhraňuje distribuce prefixů *pře-*, který je v důsledku široké spojitelnosti nejproduktivnější, a *pra-* (*prach-*), jenž se specializuje na odvozování od základů pojmenovávajících nepříznivé vlastnosti (*pramizerný, prablblý, prachšpatný...*). Prefix *vele-* postupně dostává charakter příznakového prostředku pro vysoký styl (*velevzácný*). Prefix *arci-* produktivitu ztrácí.

Ze sufixů jsou dynamičtější *-oučký* a *-ounký*, převážně jen od primárních základů odvozuje *-ičký* a nových útvarů se sufixem *-inký* je nejméně. Živá je zato infixace, i reduplikovaná, emocionálně zabarvených formací: *slaboulinký, uzoulinký...*, *uzoulinký* apod.

Novem je prefix *sebe-* připojovaný k formě komparativu: *sebelepší, sebevětší...*

Zeslabení

Ve staroslověněštině je tento druh modifikace doložen jen ojediněle formacemi *bodrlivъ* a *lěnivъ*, tedy odvozeninami se sufixem *-(l)ivъ*. Modifikační význam má nadto asi prefix *pri-* ve formaci *priskrobъnъ*.

Ve staré češtině je tato kategorie poněkud rozvinutější, zejména počínaje XV. stoletím. Zprvu se setkáváme pouze s formacemi přefigovanými předponou *při-*: *přiobhrublý, přiobtiežný* apod. Ale od počátku XV. století se postupně objevuje řada odvozenin s prefixem *ná-*, např. *nábledý, nákyslý, náčrný, nákulhavý, nákadeřavý, našedivý, náohnivý* atd. Důležité je, že jsou doloženy také prefixálně-sufixální útvary jako *nápieskovatý, nápopelovatý, nábělavý, náryšavý*; jejich sufixy se pak začaly uplatňovat jako samostatný modifikační prostředek pro vyjádření zeslabené vlastnosti. Tak se tedy objevují odvozeniny jako *bělovatý, churovatý, leňovatý...*, *churavý* apod.

Ve střední době se dále setkáváme s odvozeninami vytvořenými prefixem *při-*: *příhluchý, přízelený, přičervený...* Obdobné odvozeniny s prefixem *ná-* jsou už však v částečném ústupu; přitom se objevují známky restrukturační v útvarech jako *náčervenalý, náčrnalý, ná-*

modralý: ukazují na kontaminaci s deadjektivními slovesy (*načrvenati* apod.) — viz zde na str. 336.

Za obrození se na přechodnou dobu ožívají starší modely modifikace: adjektiva s prefixem *při-* a *ná-*, řidčeji s prefixy jinými. Ale vpravdě živé začíná být odvozování sufixální: sufixem *-avý* se derivují útvary jako *bělavý, zelenavý, černavý, modravý* a sufixem *-atý nahatý, dlouhatý, zelenatý...* Místo starých prefigovaných útvarů s *ná-* a *při-* zaujímají nové odvozeniny prefixálně-sufixálního typu s prefixy *na-*, *při-*, řidčeji *za-* a *po-* a sufixy *-ovými*: *nasládý, našedivělý, přihlouplý, přimodralý, zahrnědlý...* Přestože jde už o samostatné tvoření od adjektiv (možné fundující sloveso není ani vždy doloženo), respektuje odvozenina morfologickou formu možného participia *-ového* výběrem předchozí hlásky (*sládnout — sládl — nasládý, zmodrat — zmodral — přimodralý, šedivět — šedivěl — našedivělý*).

V nové češtině jsou tyto poslední typy stále živé. Produktivní je i sufix *-avý*, který má dále novou nespisovnou variantu *-kavý*: *zelenkavý* apod. Není už produktivní sufix *-ivý* ani typ se sufixem *-ovatý*.

LITERATURA. NEŠČIMENKO, G. P.: Istorija imennogo slovoobrazovanija v češskom literaturnom jazyke konca XVII—XX vv. (Prilagatelnoje). Moskva 1968. KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. Praha 1981, s. 89—91.

Deadverbiální adjektiva

Jde jen o transpozici okolnostního příznaku, tedy příznaku příznaku, v příznak substance, tudíž o změnu slovního druhu bez významového posunu.

Ve staroslověněštině se deadverbiální adjektiva všeho druhu odvozovala adjektivizujícím sufixem *-ivъ* (*poslědivъ, dolivъ, otrivъ, jutivъ, zautrivъ, dnivъ, niživъ...*). Rozšířené varianty *-šivъ/štivъ* nebyly časté; připojovaly se jen k adverbialnímu základu zakončenému na *-ě* (*kroměšivъ // kroměštivъ*) nebo *-a* (*včerašivъ // včeraštivъ...*). Řidší byl sufix *-ivъ*, který se vyskytuje např. ve formacích *otivъ, iskovivъ, pozdivъ, vskupivъ...*

Také ve staré češtině byl nejčastější sufix *-ní*: *zadní, pozdní, dolní, spolní, dnešní, dřevní, bližní...*, *náchlební, poslední, okolní...* Ojediněle se připojoval k celému tvaru adverbia: *dolení*, také v rozšířené

podobě: *dolejší, hořejší*. Jen od adverbíí na -ě, -a, -i se někdy odvozovala sufixem -(ě)jší: *nynější, včerajší, lonější, zajtřejší*. Častý byl ovšem i sufix -ný: *oblaščný, daremný, nadhlasný, náprsný, sprostný*... Uplatňoval se převážně u adverbíí vzniklých ustrnutím předložkových pádů substantiv. Ostatní prostředky byly ojedinělé: pouhá konverze pomocí -í: *obláščí, zvláščí* nebo -ý: *upříemý, jinaký, zřiedký*, sufixy -cí a -cký (*domáci, domácký*).

Střední doba na tomto stavu nic podstatného nezměnila. Teprve ve střední době je doloženo ojediněle utvořené adjektivum *loňský*.

Za obrození jsou zřejmě živé všechny typy: se sufixem -ní (*pokoutní, dosavadní, opětní, tamní, zpětní*), -ejší (*onehdejší, vedlejší, zdejší*...) i -ný (*vděčný, vhodný, přítomný, přílišný, vesměsný*...).

V nové češtině je stav zhruba stejný, ale odvozování z adverbíí vokálního vyznění sufixem -(e)jší má nejmenší možnosti vzhledem k malému počtu adverbíí takto utvářených. Naopak nejproduktivnější je sufix -ní, který adjektivizuje i adverbia vznikající z předložkových pádů (*potomní*), protože paralelně tvoří relační adjektiva i z neadverbializovaných předložkových pádů. Zde zatlačuje konkurenční sufix -ný.

SLOVESA

Tvoření sloves má svou specifickou spočívající v tom, že funkci odvozovacích sufixů tu povětšinou zastává pouhý infinitivní kmenotvorný formant. Vyjadřuje vztah k fundujícímu slovu, u sloves neodvozených pak (v souhře s prefixem) vyjadřuje slovesný vid. Slovesný vid lze považovat za záležitost slovotvornou přes fakt jeho gramatikalizace. Roli infinitivního kmenotvorného formantu a dělbu funkcí lexikální i vidové povahy lze ilustrovat například na novočeské čeledi

(Ve schématu stojí proti sobě vertikálně slovesa tranzitivní proti intranzitivním, horizontálně perfektiva proti imperfektivům (stranou tu necháváme fakt, že slovesa *zhasnout, zhasínat* mohou být sekundárně i tranzitivy).)

Z možných slovesných základů (kořen, přítomný kmen, infinitivní kmen) má nejdůležitější slovotvornou roli nesporně kmenotvorný formant infinitivní, už proto, že většina deverbálních derivací (substantiv i adjektiv) se opírá právě o něj; přítomný kmen u produktivních typů sloves na něj pouze odkazuje. Diachronním potvrzením role infinitivního kmenotvorného formantu je historická skutečnost, že ta slovesa, která měla tento formant reprezentován nulovým morfem (I. třída), se na začátku historické doby ukázala jako neproduktivní, bez ohledu na různost přítomných kmenů začala jako celek ustupovat na periferii celé soustavy.

Sama podoba infinitivu ovšem neurčuje morfologické vlastnosti slovesa; v řadě tříd existují podtypy, které se v přítomných tvarech různí. Ale ve většině případů je infinitivnímu kmeni přiřazen jen jeden produktivní typ slovotvorný (například z typů *volati*, *mazati* a *bráti* je slovotvorně produktivní jen první). Pouze infinitivním ě-kmenům jsou přiřazeny dva produktivní slovotvorné typy *trpěti* a *sázeti*. Ale i ty během historické doby projevují silné morfologicky integrační tendence. Z hlediska slovotvorby slovesa můžeme tedy infinitivní kmen považovat za dostatečný pro charakteristiku slovotvorného typu.

Omezený repertoár infinitivních kmenotvorných formantů však způsobuje, že většina těchto formantů musí být polyfunkční. Ta skutečnost spolu s faktem, že jde o funkce namnoze různorodé, nás vede k tomu, abychom zvolili jiné hledisko než u substantiv: východiskem našich pozorování bude proto forma a budeme si všímat jejích funkcí ze zorného úhlu kmenových protikladů jednotlivých typů sloves.

Na rozdíl od jmen hraje u sloves významnou roli prefixace. I prefixy jsou tu polyfunkční: vedle nejrozličnějších funkcí modifikačních se uplatňuje funkce vidová a další. Pro omezený rozsah této příručky se omezíme na shrnující diachronní nástin postihující vývojové tendence slovesné prefixace v historické době.

SUFFIXACE

Kmenové protiklady sloves v diachronním pohledu

Stav v praslovanštině

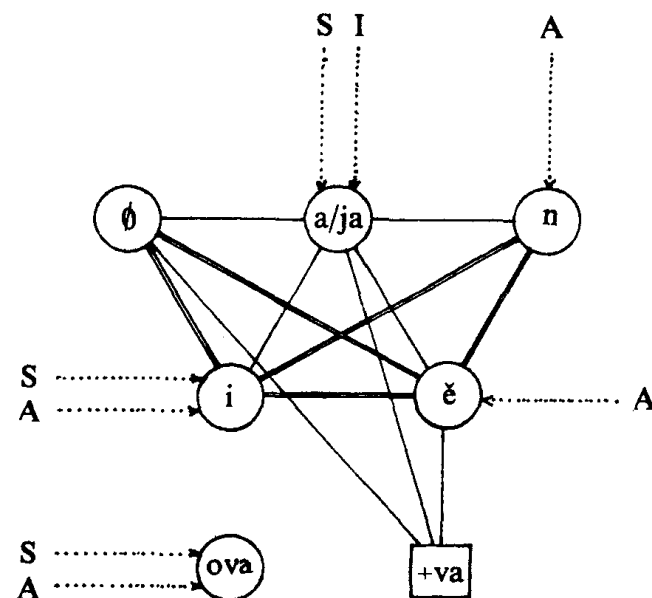
Derivace sloves z jiných slovních druhů se dala takto:

Desubstantiva se řadila k ova-kmenům (*vražďovati*), i-kmenům (*omračiti*), zřídka k a-kmenům (*gněvati se*), ojediněle k ě-kmenům (*oboněti*).

Deadjektiva tranzitivní k i-kmenům (*oslabiti*), intransitivní k ě-kmenům (*oněměti*), n-kmenům (*isъchnŭti*) a ova-kmenům (*prazďnovati*).

Od interjekce se odvozovaly a-kmeny (*šъpъtati*).

Vzájemné vztahy slovesných typů lze znázornit tímto schématem, v němž dvojitou čarou jsou naznačeny protiklady povahy lexikální, jednoduchou opozice vidové. Tečkovaně je tu naznačena možná fundovanost jednotlivých typů jinými slovními druhy (S = substantiva, A = adjektiva, I = interjekce).

i-ě -saditi – sěděti
-bohatiti – bogatěti
i-n -topiti – tonŭti
-sušiti – sъchnŭti
i-Ø -poiti – piti
-voditi – vesti
i-Ø sěděti – sěsti
i-n sьbŭtěti – sьbŭtnŭti

n-a -tъrgnŭti – tъrgati
-sъchnŭti – sychati
ě-a -zъrěti – zirati
i-a -ložiti – lagati
-saditi – sadjati
Ø-a -grěsti – grěbati
Ø-va -kryti – kryvati
a-va -klevetati – klevetavati
ě-va -uměti – uměvati

Centrální postavení měly i-kmeny a ě-kmeny.

Protiklad i-kmenů ke slovesům \emptyset -kmenovým (1. třídy) vyjadřoval:

faktivnost – nefaktivnost: *-poiti – piti*

indeterminovanost – determinovanost: *voditi – vesti*

Protiklad i-kmenů a \check{e} -kmenů vyjadřoval:

tranzitivnost – intranzitivnost: *-saditi – sěděti*

-bogatiiti – -bogatiēti

Protiklad i-kmenů a a/ja-kmenů vyjadřoval:

dokonavost – nedokonavost: *-ložiti – -lagati*

-saditi – sadjati

Protiklad \check{e} -kmenů a \emptyset -kmenů vyjadřoval:

stav – přechod do stavu: *sěděti – sěsti*

Protiklad \check{e} -kmenů – n-kmenů:

stav – přechod do stavu: *svbtēti – svbtŋoti*

Protiklad \check{e} -kmenů – a/ja-kmenů:

dokonavost – nedokonavost: *-zbrēti – -zirati*

A-kmeny, jež měly ještě varianty ja-kmenové a va-kmenové, byly jediným prostředkem imperfektivizace. Ve shodě s tím měly vztah ke všem ostatním typům: i-kmenům (*-ložiti – -lagati*, *-saditi – -sadjati*), \check{e} -kmenům (*-zbrēti – -zirati*), n-kmenům (*-targŋoti – -targati*, *-sachŋoti – -sychati*) i k slovesům bez infinitivního tématu (*-grēsti – -grēbati*, *-kryti – -kryvati*).

Jak je patrné z ilustrací, ja-kmeny a va-kmeny představovaly původně jen varianty a-kmenů s komplementární distribucí. Tento stav byl porušen až poté, co se formant *-va-* emancipoval a stal se prostředkem imperfektivizace a-kmenů (stsl. *-kl'evetati – -kl'evetavati*) a tak nahradil méně výhodný typ *-bŕati – -birati*, založený na alternaci koněnného vokálu a na přítomných koncůvkách. Formant *-va-* se pak ve staroslověně stal také prostředkem imperfektivizace \check{e} -kmenů (*-umēti – -umēvati*). Z faktu, že východisko formantu *-va-* je derivace od sloves s infinitivním formantem \emptyset , vyplynula také později odlišná povaha tohoto prostředku: zatímco ve všech ostatních případech tvorby kmenových opozic jde o jistý druh resuffixace, formant *-va-* se připojuje za plný odvozovací základ, tedy infinitivní kmen (např. *kleveta-va-ti*). Uplatňuje se tu stejný mechanismus jako ve východisku tohoto prostředku – u typu *kryti* 1. třídy slovesné, kde se původní infinitivní formant „neodpojoval“, protože byl nulový: *-kry- \emptyset -ti – -kry-va-ti*.

Beze vztahu k ostatním třídám existovaly tehdy ova-kmeny; jak bylo řečeno, byla to veskrze denominativa. Takový stav, až na zmíněnou emancipaci formantu *-va-*, představuje i klasická staroslověňština.

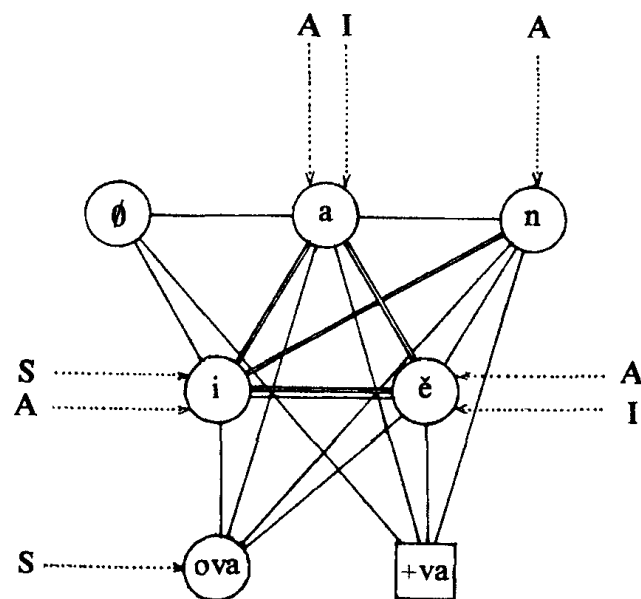
Stará čeština

Slovesa se ze substantiv odvozují pomocí formantů *i* a *ova*. První je zastoupen početněji, neboť se tak derivují už nejen tranzitiva typu *saditi*, ale též intranzitiva jako *bydliti*, *žieziti*. Toto rozšíření možností bylo způsobeno tím, že tranzitivnost bylo možno neutralizovat pomocí formantu *sě*, např. *mučiti – mučiti sě*. Desubstantivní ova-kmeny ne navazují na formace, jaké známe např. ze staroslověňštiny (*svvėdėtelbstvovati* apod.). Jsou doloženy odvozeniny jiné, jaké ze staroslověňštiny neznáme, např. *putovati*. Produktivita tohoto typu byla však omezena tím, že konkurenční i-kmeny začaly tvořit vidové protějšky právě ova-kmenové (*-svėdčiti – -svėdčovati*). Tak mohlo vzniknout nebezpečí vidové nejednoznačnosti některých ova-kmenových sloves, jejichž základ končil na *-č*, *-j*, *-ň*, *-ř*, *-š*, *-z*, *-ž* (viz o tom dále na str. 329); proto se od základů končících na uvedené konsonanty později odvozuje sufixem *ova* jen v malé míře. Přežívají ovšem dříve odvozené formace jako *bičovati* nebo *bojovati*.

Deadjektivní slovesa se odvozují pomocí čtyř formantů: *i*, *ě*, *n* a *a*. I-kmeny jsou faktitiva (*tvrditi*). Ale ve staré češtině, obdobně jako už ve staroslověně, lze tranzitivnost těchto útvarů neutralizovat. Vznikají tak dvojice typu *veličiti – veličiti sě*. Staročeské \check{e} -kmeny navazují na praslovanské (*ztvrděti*); jsou to intranzitiva. Stejný význam mají také odvozeniny n-kmenové (*vyschnúti*), ale jejich produktivita je omezena morfonologicky, totiž možností vytvořit vyslovitelné participium I-ové. Proto se neodvozovaly od základů zakončených na *-r*, *-l*, *-n*. Novum představovaly deadjektivní a-kmeny typu *sstarati*. Tvořily se jen omezeně, a to v takových případech, kdy nebyla možná odvozenina n-kmenová. (Později nabývají ve spojení se *se* speciálního odstínu „vyznačovat se vlastností“: *zelenati se*.)

Slovesa z interjekcí se tvoří dvěma formanty paralelně: \check{e} -kmenová vyjadřují děj nečleněný (*chučěti*), a-kmenová členěný (*chúkat*). N-kmenové odvozeniny představují zprvu jejich dokonavé protějšky (*chuknúti*). (Později se z nich vyvinul svébytný typ sloves okamžitých.)

Soustavu kmenových protikladů si lze schematicky představit takto:

<i>i – ě</i> -sytiti – -sytěti	<i>n – a</i> -sechnúti – -sychati
<i>i – n</i> -saditi – -sědnúti	<i>∅ – a</i> -lezti – -lězati
<i>i – a</i> -zeleniti – zelenati	<i>n – ě</i> minúti – mījěti
<i>ě – a</i> chučěti – chūkati	<i>∅ – i</i> -vesti – -voditi
<i>ě – ∅</i> hřbieti – -hřěsti	<i>i – ě</i> vrátiti – vracěti
	<i>i – ova</i> -vrátiti – -vracovati
	<i>a – ova</i> -kázati – -kazovati
	<i>n – ova</i> -táhnúti – -tahovati
	<i>∅ – va</i> -krýti – -krývati
	<i>a – va</i> -znati – -znávati
	<i>n – va</i> -stati – -stávati
	<i>ě – va</i> -spěti – -spievati

Vzájemné vztahy slovesných typů

V rané staré češtině byla soustava kmenových protikladů už výrazně odlišná od stavu staroslověnského. Ze starých opozic nevidového charakteru se udržel protiklad tranzitivních i-kmenů proti intransitivním

kmenům, a to díky nově vznikajícím deadjektivním formacím (-sytiti – -sytěti), a opozice i-kmenů proti n-kmenům, která měla stejnou povahu (-tvrđiti – -tvrđnůti), a tak byly ožiovány i protiklady -saditi – -sědnůti (poslední vystřídá v rané době dřívější opozice i-kmenů proti ∅-kmenům, tedy -saditi – -siesti).

Pro další vývoj ztratily však význam opozice i-kmenů proti slovesům bez infinitivního tématu (-pojiti – -piti a -voditi – -věsti), i když raná stará čeština přináší ještě několik nových reprezentantů zapojení ∅-kmenů (hřbieti – -hřěsti apod.). Protiklad ě-kmenů proti n-kmenům, tak důležitý v praslovanštině (-světiti – -světnoti), má v historické době už jen reliktní povahu.

Navíc však v rané staré češtině nacházíme novou opozici ě-kmenů proti a-kmenům, která vyjadřuje protiklad děje jednolitého proti rozčleněnému. Ta sice nemá ani centrální, ani zvlášť důležité postavení, ale možností derivovat slovesa z interjekcí je tento protiklad během historické doby stále posilován. Konečně se nově objevila nepatrně využívaná opozice tranzitivních i-kmenů proti intransitivním a-kmenům (-zeleniti – -zelenati), o níž už byla zmínka dříve.

Kmenové protiklady stojící ve službách slovesného vidu jsou v rané staré češtině mnohem různotvárnější než v praslovanštině či staroslověně a postupně se dále přetvářejí. Nedokonavým protějškem dokonavých i-kmenů jsou po přehlásce 'a > ě' jednak ě-kmeny (-vrátiti – -vracěti), jednak jako novum ova-kmeny (-vrátiti – -vracovati). Tento konkurenční prostředek imperfektivizace, jak ukázal M. Komárek, vznikl z potřeby nahradit vidově nejednoznačné odvozeniny typu přēsázěti, jež se mohly chápat jako imperfektivní protějšky prefigovaných i-kmenů typu přēsaditi, ale také jako prefigované, tj. perfektivní odvozeniny sloves typu sázěti. Nové, jednoznačné odvozeniny typu přēsazovati se pak v dalším vývoji uplatňovaly jako hlavní vidový protějšek perfektivních i-kmenů. Tímto způsobem se také ova-kmeny, dosud teple integrované, zapojily do soustavy slovesných kmenových opozic. To se zřejmě začalo dít ještě před změnou 'a > ě', neboť řada perfektivních a-kmenových sloves pod vlivem formové atrakce vytvořila rovněž ova-kmenové nedokonavé protějšky: kázati – kazovati, kárati – karovati apod.

Běžnějším protějškem perfektivních a-kmenů se po zániku kořen-

ných opozic typu *-bŕati* – *-birati* stala slovesa s formantem *-va-* (*-znati* – *-znávati*) a tento prostředek také zcela převažuje, i když mu ova-kmeny, jak jsme právě viděli, do jisté míry konkurovaly.

Značně nejednotné jsou raně staročeské imperfektivní protějšky n-kmenů. K a-kmenovým (a ja-kmenovým) opozitům zděděným z praslovanštiny a stále ještě produktivním (srovnej *-schnŭti* – *-sychati*, *minŭti* – *mijěti* (< *mijati*)) přibývají další: ova-kmenové a pak útvary s formantem *-va-*. První vznikají z potřeby eliminovat vidovou nejednoznačnost původnějších odvozenin typu *přitahati*, které se mohly obdobně jako typ *přēsázěti* chápat buď jako imperfektiva, nebo jako perfektiva; nově vzniklý imperfektivní typ *přitahovati* tyto nevýhody neměl a stal se proto produktivním. Imperfektiva s formantem *-va-* se pak zprvu začala krystalizovat kolem slovesa *-stanu* *-stati*, a to díky jeho nepravidelnému infinitivu připomínajícímu a-kmen.

První třída slovesná je v rané staročeské době začleněna do soustavy vidových opozic stále ještě živými vztahy, ovšem dosti rozčleněnými podle podtypů. Imperfektivizace přechodem k a-kmenům (*-lězti* – *-lězati*) je stále ještě živá; staročeské texty přinášejí řadu a-kmenových imperfektiv, která ještě nejsou doložena v staroslověnštině. Některá slovesa 1. třídy mají v oné době imperfektivní protějšky i-kmenové (*-věsti* – *-voditi*); tento protiklad, v praslovanštině slouživší vyjádření indeterminovanosti či determinovanosti slovesného děje, získal s rozvojem prefixace povahu vidovou. Uplatňuje se však jen u malého počtu pohybových sloves (*něsti*, *vězti*, *věsti*, se supletivismem kořene také u slovesa *jíti* – *choditi*). Prostředkem imperfektivizace sloves typu *krýti* je pak i v rané staré češtině formant *-va-* zděděný z praslovanštiny. Rozšířil se také k slovesům typu *léti* (u ě-kmenů zůstaly pouze starší imperfektivní odvozeniny *-bījěti* a *-pījěti*) a podobným, jejichž kořen končí vokálem.

Živost opozice perfektivních ě-kmenů s imperfektivy vytvořenými formantem *-va-* (typ *-spěti* – *-spievati*) přetrvává. V rané staré češtině existuje jen tento jediný případ jednodílné imperfektivizace (na rozdíl od praslovanštiny, kde to bylo pravidlem). Naproti tomu v historické době už jen přežívá, ale neupevňuje se vidový protiklad perfektivních i-kmenů proti imperfektivním a-kmenům (*-mluviti* – *-mlúvati*).

V dalším vývoji zaniká derivace deadjektivních a-kmenů (*zele-*

hati) a pak dochází k dalším změnám ve vyjadřování vidových protikladů.

Uzavřený počet sloves \emptyset -kmenových má už od dřívějšího vytvoření nové, popř. *va-*ové imperfektivní protějšky (*-rōsti* – *-rōstati*; *-krýti* – *-krývati*) a další reprezentanti proto nepřibývají. Opozice přestávají být produktivní. I-kmenová imperfektiva, protějšky \emptyset -kmenů u sloves pohybových, jsou nahrazována ě-kmenovými: *-vesti* – *-voditi* → *-vesti* – *-vázěti* (později *-váděti*).

Končí produktivita opozice *minŭti* – *mijěti*. Ale protiklad perfektivních n-kmenů proti imperfektivním a-kmenům se udržuje dynamičtější tím, jak slovesa typu *vrhu* *vrce* postupně přecházejí k n-kmenům: *vrce* – *vrhati* → *vrhnŭti* – *vrhati*.

Dalším novem je rozšiřování i-kmenů formantem *-va-* (kmenotvorné *i*, které v odvozenině samozřejmě zůstává, alternuje přitom s *ie*). Tento proces sloužil bezesporu už primárně tvoření iterativních protějšků (*hubiti* – *hubievati*). Tvoření iterativ se v té době dostalo do pokročilejšího stadia: začala se formovat v kompaktní typ, jehož vnější manifestací byl formant *-va-*. Na rozdíl od vidových protějšků a-kmenů (*-polati* – *-voldávati*) a ě-kmenů (*porozuměti* – *porozumievati*), které měly primárně funkci imperfektivizační a až sekundárně iterativní, je v tomto případě jasné, že nejde o imperfektiva, protože ta se tvořila, jak je patrné z předchozích výkladů, hned dvěma jinými prostředky: přechodem k ě-kmenům nebo k ova-kmenům. Útvary typu *hubievati* svědčí tedy o tom, že iterativnost je v té době gramatikalizována.

Doba střední

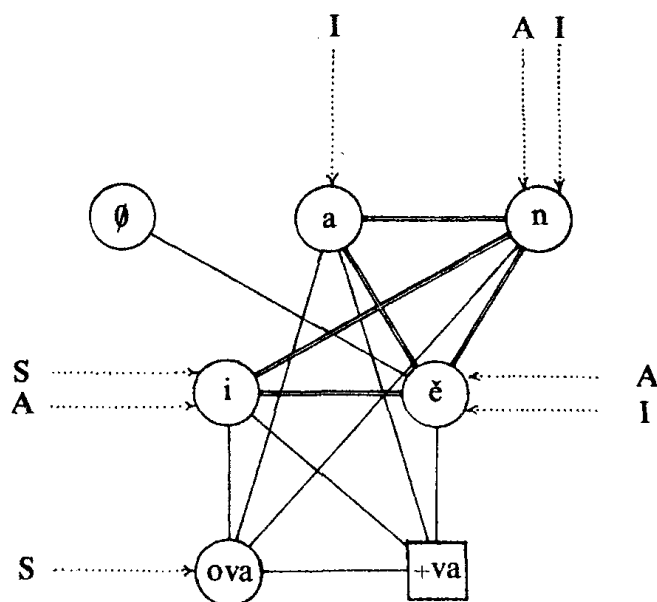
Odvozování ze substantiv: dosavadní konkurence desubstantivních kmenů a ova-kmenů trvá a zachovává si dřívější distribuci, přičemž kmeny stále mají větší možnosti a ukazují se jako produktivní.

Základním formantem k odvozování tranzitivních deadjektiv je nadále *i* (*tupiti*); svou produktivitu si podržuje. Větší pohyb pozorujeme v distribuci formantů derivujících deadjektivní intranzitiva. Změna *e > i* způsobila značnou homonymii přítomných koncovek typu *chuděti* s typem *-chuditi*, a v důsledcích tedy značně podvázala produktivitu intranzitiv ě-ových. Dokonce některé starší formace ě-kmenové byly vytlačeny n-kmenovými: *chuděti* → *chudnouti*. Také ojedinelé

starati bylo nahrazeno dynamičtější formací *stárnouti* (nesporně také pod vlivem antonyma *mládnouti*). Na druhé straně o neztenčené produktivitě intransitiv n-kmenových v oné době svědčí mimo jiné ta skutečnost, že některé nové formace překračují původní omezení tohoto typu spočívající v možnosti odvozovat jen z jednoslabičných základů; tak vzniklo např. (z)*bohatnouti*. Derivace ě-kmenová zůstala pak omezena na adjektivní základy odvozené sufixy obsahujícími *n* nebo *v* (*ztemněti*, *zkuhavěti*) – samozřejmě vedle adjektiv se základem zakončeným na *l* nebo *r*. Deadjektivní derivace n-kmenová, i když stále početně málo zastoupená, se tedy jeví přes všechna formální omezení jako produktivní.

Derivace sloves z interjekcí se děje stále týmiž dvěma formanty *ě* a *a* jako dříve. Ale výsledky derivace n-kmenové je už možno chápat jako formující se skupinu sloves okamžitých, nikoli jako vidové, perfektivní protějšky a-kmenů, neboť k jejich perfektivizaci se v oné době ustaluje speciální lexikálně prázdný prefix *za-* (vidová dvojice je tedy např. *chrkati* – *zachrkati*, kdežto *chrkati* – *chrknouti* je protiklad děje členěného a děje okamžitého).

Soustavu v době střední si lze představit asi takto:

i – *ě* – *temniti* – *temněti*
i – *n* – *bohatiti* – *bohatnouti*
ě – *a* – *chrčeti* – *chrkati*
a – *n* – *chrkati* – *chrknouti*
ě – *n* – *chrčeti* – *chrknouti*

ø – *ě* – *věsti* – *váděti*
i – *ova* – *tvrditi* – *tvrzovati*
a – *ova* – *toulati se* – *tulovati se*
n – *ova* – *lětnouti* – *letovati*
a – *va* – *volati* – *volávati*
ě – *va* – *trpěti* – *trpívati*
i – *va* – *mluviti* – *mluvívati*
ova – *va* – *smilovati se* – *smilovávati se*

Soustava kmenových protikladů absolvovala ve středním období několik dalších změn: opozice n-kmenů proti a-kmenům, jež měla vidový charakter (*-schnůti* – *-sychati*) se stala neproduktivní, protože nové n-kmeny jsou teď veskrze deadjektiva, a tudíž mají vidovou platnost imperfektivní. Avšak opozice nezůstává nevyužitá: jak už bylo řečeno, v té době protiklad deinterjekcionálních a-kmenů a n-kmenů počíná konvertovat v opozici nevidovou: n-kmeny vyjadřují děj okamžitý, zatímco a-kmeny rozčlenitelný děj trvajících: *hrkati* – *hrknouti*.

Definitivně končí ve středním období éra vidového protikladu i-kmenů a ě-kmenů, neboť po změně *ie* > *í* ztratily přítomní koncovky schopnost rozlišovat mezi oběma typy a diferenční platnost by v přítomtu ležela pouze na alternujících hláskách, nebo dokonce jen na alternujících kvantitě: perfektivum *příčiním* – imperfektivum *příčiním*. Také vidový protiklad sloves bez infinitivního tématu proti ě-kmenům definitivně končí krátké údobí své produktivity, neboť se týkal malého uzavřeného počtu sloves.

Za novum je třeba považovat vidový protiklad perfektivních (prefigovaných) ova-kmenů proti slovesům s formantem *-va-*, jež představují jejich imperfektivní protipól: *smilovati se* – *smilovávati se*. Tak byla vytvořena možnost imperfektivizace (a iterativace) důležitého produktivního typu sloves.

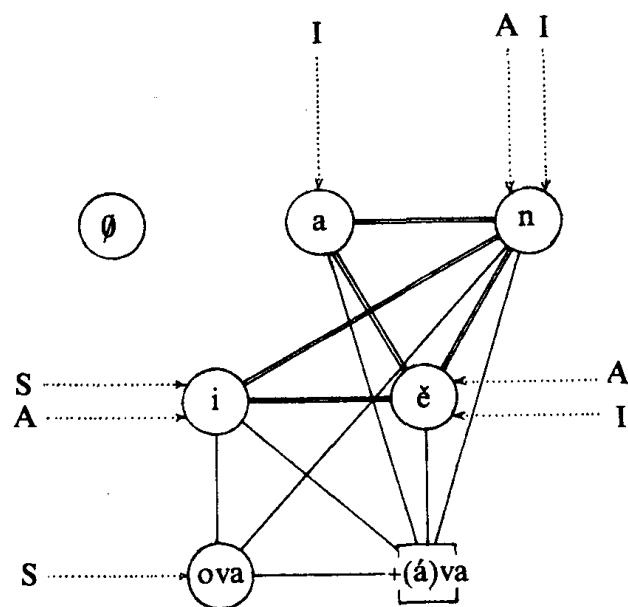
Dynamické nadále zůstávají protiklady: perfektivních i-kmenů proti imperfektivním ova-kmenům (*-tvrditi* – *-tvrzovati*), protože i-kmeny představují produktivní desubstantivní i deadjektivní typ; opozice i-kmenů proti iterativním formacím s formantem *-va-* (*mluviti* – *mluvívati*); opozice ě-kmenů proti útvarům s formantem *-va-*, která je živena stále se rozvíjícím iterativním videm.

Stejným způsobem, vedle vyjadřování imperfektivnosti, je zasazena do systému opozice a-kmenů proti odvozeninám obsahujícím -va- (*volati – volávati, přivolati – přivolávati*), kdežto odvozování druhým možným imperfektivizačním postupem, totiž přechodem k ova-kmenům (*protoulati – protulovati se*), nesporně období své velmi omezené produktivity ukončuje.

Konečně vidový protiklad n-kmenů proti ova-kmenům (*rozlétnouti se – rozletovati se*) zůstává dynamický díky přibývajícím prefigovaným n-kmenům.

S tím, jak se zařadila nově do systému opozice vyjadřující děj okamžitý (*chrknouti*) proti přerývanému, členitelnému (*chrkatí*), je třeba uznat za významný i protiklad děje jednolitého (*chrčeti*) proti okamžitému (*chrknouti*). Má ovšem přes jistou dynamičnost okrajové postavení.

Tento stav už bez větších změn ústí v soustavu novočeskou. Tu lze schematicky znázornit asi takto:

i – ě žhavit – žhavět
i – n -blbit – -blbnout
ě – a syčet – sykat

n – ova -křiknout – -křikovat
i – ova -žhavit – -žhavovat
a – va hrkat – hrkávat

a – n sykat – syknout
ě – n syčet – syknout

ě – va syčet – syčívati
i – va žhavit – žhavívati
ova – va -losovat – -losovávat
n – áva vybařnout – vybařávat

V ní se slovesa z jiných slovních druhů derivují takto:

Ze substantiv se odvozuje formanty *i* a *ova* bez významového rozlišení. (Stranou tu ponecháváme dvojice, v nichž jeden člen má povahu terminologickou, jako *kličít – kličovat, roubit – roubovat*...). Distribuce obou formantů je i dnes zčásti podmíněna hláskově: ze základů zakončených na -j, -ň, -ř, -š, -z a také -ž se odvozuje častěji formantem *i*-ovým, jak již bylo řečeno, zřejmě proto, že zakončení -jovat, -ňovat, -řovat, -šovat, -zovat, -žovat jsou typická pro sekundární imperfektiva k *i*-kmenům. Naopak zase od základů zakončených na -m jsou mnohem častější slovesa ova-kmenová než *i*-kmenová. Ze základů na V + k se derivuje pomocí formantu *i* (*zedničit*), kdežto zakončení K + k je hláskově vhodnější pro derivaci ova-kmenovou (*papouškovat*). Je jisté, že sufix *ova* získal proti raným dobám na produktivě, projevuje se to také v terminologických okruzích. Po celou historickou dobu dodnes má pak výsadní postavení při odvozování z cizích základů, popř. při adaptaci cizích sloves.

Derivace od adjektiv se v nové češtině děje trojím formantem: *i*, *ě* a *n*. První z nich stojí přitom v opozici ke zbylým dvěma jako prostředek odvozování tranzitiv (*žhavit*). Prostředky k tvoření intransitiv stojí dnes ve vzájemné komplementární distribuci dané hláskově: od nových adjektiv majících před morfologickou koncovkou *n*, *t* a *v* se odvozuje formantem *ě*-ovým (*malátnět, plešatět, šedivět*), od ostatních formantem *n*-ovým (*chabnout*). Kromě toho lze ovšem protiklad tranzitivnost – intransitivnost vyjádřit připojením formantu *se* (*-horšit – -horšit se*), produktivního v té funkci po celou historickou dobu.

Tvoření sloves z interjekcí (a sloves zvukomalebných) využívá trojího formantu: *ě*, *a* a *n*. Tyto prostředky vyznačují – stejně jako v obdobích starších – různé průběhy slovesného děje: děj nečleněný, členěný a okamžitý.

Soustava opozic vidových je blízká systému předchozího období s jedinou změnou: k prefigovaným n-kmenům se dotvářejí imperfektiva

formantem *-áva-* (*vybafnout – vybafávat*) a tato opozice, na niž najdeme doklady už v době obrozené, se stává dynamickým článkem vidové soustavy. Ostatní vidové protiklady zůstávají v podstatě beze změny, i když kvantitativní rozvoj některých typů je málo patrný, protože závisí na množství vhodných derivačních základů (intransitivní deadjektiva typu *chabnout*, deinterjekční a zvukomalebné ě-kmeny typu *fičet*).

Produktivní typy vidových opozic jsou tyto: *i – ova*, *n – ova*, *ova – ováva*, *a – va*, *n – áva*. Vedle nich existuje řada opozic reliktní povahy: $\emptyset – a$, $\emptyset – va$, $\emptyset – ě$, *n – a*, *n – ě*, *i – ě*, *i – a*, *a – ova*.

V relativně stabilizovaném novočeském subsystému kmenových protikladů nenacházíme kromě sloves s nulovým infinitivním formantem žádné členy jednoznačně periferní. Rozdíl mezi nejmenším a největším počtem opozic u ostatních formantů je malý; relativní vyváženost soustavy, která z toho stavu plyne, je příčinou její stability.

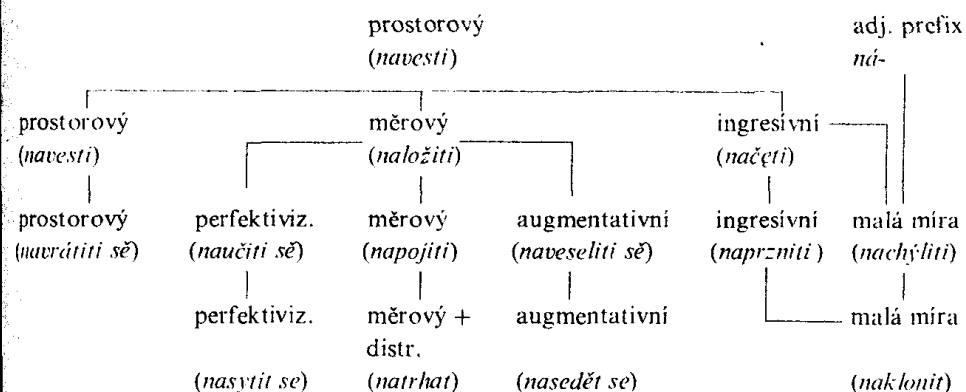
LITERATURA. NĚMEC, I.: Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa. In: Informační bulletin pro otázky jazykovědné, 5, 1964, s. 5–14; KO-MÁREK, M.: Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. In: Miscellanea linguistica, Ostrava 1971, s. 107–112; ŠLOSAR, D.: Slovo tvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981, s. 7–62 (tam i další literatura).

PREFIXACE

Po celou historickou dobu mají slovesné prefixy, jejichž repertoár se během historické doby nezměnil (*do-*, *na-*, *nad-*, *o/ob-*, *ot-*, *po-*, *pod-*, *pro-*, *přě-*, *před-*, *při-*, *roz-*, *s-*, *u-*, *v-*, *vy-*, *vz-*, *z-*, *za-*), troji funkce:

- (1) prostorově modifikační,
- (2) vyjádření způsobu slovesného děje,
- (3) vidovou.

Tyto funkce se však vyvíjely postupně. Jako ukázkou viz schéma vývoje hlavních funkcí u prefixu *na-* od praslovanštiny po současnost:

významy prostorové (a jejich bezprostřední metafory u abstraktně pojatých dějů). Dokonce i u prefixu *vz(e)-*, který se v rané staročeské době dostal do podstatné regrese, se prostorový význam „směřování vzhůru, popř. proti“ udržel jako živý po celou historickou dobu.

Zvláštním případem lexikální modifikace prefixem je významová inverze. Není častá, je výsledkem kombinace jistých speciálních významů slovesných základů s některými prefixy. Je to jev už starý. V češtině se s ním setkáváme, kombinujeme-li prefix významu separativního se slovním základem vyjadřujícím kontakt (z praslovanštiny zděděné *otakryti*, pozdější *odvázati*, *odpojiti* apod.). Na rozdíl od staroslověnštiny se v této funkci neuplatňuje prefix *roz-*. Inverzní význam prefixu vedl v rané staré češtině k inverzi významu celého slovesa *haliti* (původně psl. *galiti* „vyjasňovat“) po vidové deprefixaci. Takové případy jsou ovšem řídké a v soustavě mají zcela periferní povahu.

Vzácné a v podstatě také okrajové jsou případy, kdy lexikálně relevantní prefix překračuje meze modifikace významu tkvícího ve slovesném základu a mění význam do té míry, že nositelem jádra významu se stává on sám, kdežto slovesný základ vyjadřuje jen okolnosti tohoto děje. Mezní případ mezi modifikací a mutací představuje význam „uspokojení z děje“, tkvící ve formantu *za- + si* (*zazpívat si*). Takové útvary jsou ovšem nesporně mladého data vzniku. O něco staršího původu a zcela mutační povahy je význam „získání dějem“ vyjadřovaný prefixem *vy-* (*vybojovat*, *vydělat*). Ovšem takové útvary se objevují teprve na sklonku doby střední. Konečně význam „zničení dějem“ (*uštvat*) patří k těm, které vykrytalizovaly až v nové době. Skupiny takto vytvořené bývají vždy nepočtené.

Způsob slovesného děje

Do vyjádření způsobu slovesného děje zahrnujeme:
fáze děje,
distributivnost děje,
míru děje.

Fáze

Fázová určení vyjadřují začátek děje nebo jeho konec, méně často jeho průběh.

Ingresivnost, tj. vyznačení začátku děje, se začala vyjadřovat prefixy poté, co upadl starý protiklad, který ji vyjadřoval dříve podobou kmene (např. *svbtŋoti* – *svbtěti*), viz zde na str. 200. Ve staroslověnštině se ingresivnost vyjadřovala prefixy *vъz-*, *pro-*, *po-* a *raz-* (*vъzglagolati*, *procvъsti*, *porazuměti*, *razbogatěti*). Doložené paralelní derivace typu *vъzgorěti se* // *razgorěti se* ukazují, že prefix *raz-* měl navíc významový odstín „postupně vzrůstající míry děje“.

V rané staré češtině se repertoár prostředků podobá staroslověnskému, nejčastěji se uplatňuje *vz(e)-*, *po-* a *roz-*, v menší míře *pro-*. Nově se do této funkce dostává dynamický prefix *za-* a v omezené míře i *o/ob(e)-* (u deadjektivních sloves). Základním prostředkem je zřejmě *vz(e)-*: *vzbáti se*, *vzbojovati*, *vzdrážditi*... Má omezení pouze v tom, že se nespojuje se slovesy pohybu; u nich totiž vyjadřuje prostorové zaměření „vzhůru“, popř. „proti“ (*vzněsti* apod.). Od ostatních je významově odlišný – stejně jako ve staroslověnštině – prefix *roz(e)-*, a to průvodním významem vzrůstající intenzity děje (*rozdrážditi*). U prefixů *vz-* a *po-* dochází postupně k funkčnímu přehodnocení ve význam futurální (viz dále).

Velmi brzy se však situace výrazně změnila. Už ve 14. století došlo k náhlé regresi prefixu *vz(e)-* (viz o tom dále na str. 334) a jeho funkci ingresivní zaujal prefix *za-*, popř. *za- + se* (*zažéci*, *zamilovati se*). V prefixu *roz-*, popř. *roz- + se* se začala zvýrazňovat intenzitní složka a funkčně se od prostě ingresivního odlišil, srovnej *zapáliti* × *rozpáliti se*. Ostatní prefixy, tj. *o/ob(e)-*, *po-*, *pro-* se ukazují dále jako neproduktivní. Na tomto rozdělení funkci se pak během historické doby už nic nezměnilo.

Funkce futurální nezávislá na perfektivizaci, tzn. vyjadřování nedokonavého futura pomocí prefixu, vznikla přehodnocením významu prezენტních tvarů s ingresivními prefixy: *vъznenavidѣti* „začne nenávidět“ → „bude nenávidět“.

Ve staroslověnštině měly tuto futurální funkci ve spojení s některými slovesy prefixy *po-* (*povedetъ*), *vъz-* (*vъznenavidѣti*) a *u-* (*uzbrjъ*).

V rané staré češtině byly prostředky obdobné, prefix *vz-* měl mezi nimi dominantní postavení; rané staročeské tvary *vzhněvá se*, *vzkraluje*, *vztúlajú se*, *vzveselé se* apod. jsou nedokonavá futura. Stejný

význam mají tvary *zchvál'u*, *zpěju*, *zprošu* apod. Prefix *z-* zde vznikl nepochybně zjednodušením původního *vz-*. Prefix *po-* má futurální význam v případech jako *podme*, *pomyšl'u*, *poslav'u* apod. Kromě toho jsou nespornými nedokonavými futury tvary jako *ustihaju*, *usudí* apod. Tu jde asi ve skutečnosti o variantu prefixu *vz-*, jež vznikla splynutím *-z-* s následující sykavkou a přeměnou tehdy ještě bilabiálního *v-* v *u-*.

Považujeme-li tedy *vz-*, *z-*, *v-* a *u-* za varianty téhož futurálního prefixu, jeví se nám distribuce těchto prefixů v rané staré češtině takto: základním prostředkem je *vz-* se všemi variantami, ale u sloves pohybových, kde má *vz-* obvykle význam prostorové modifikace, zastává futurální funkci prefix *po-*. Toto základní distribuční schéma není ovšem zcela vyhraněno.

Raně staročeská tendence k vyjadřování futura slovesnými prefixy byla však záhy podlomena kolizí protichůdných vidových funkcí prefixu *vz-* (a variant *z-* a *u-*): protože po dobudování protikladu perfektivnost – imperfektivnost měly stejné prefixy i perfektivizační roli (přezentní tvary mnoha takto vytvořených sloves vyjadřovaly zřejmě dokonavé futurum; srovnej perfektivní tvary *vzbojovachu*, *zbách se*, *ustydte se*), odumřely během XIV. století obě kolidující funkce, tj. futurální i ingresivní. Počátkem XV. století se nové formace takto ztvárněné už neobjevují. Slovesa pohybová, u nichž futurální funkci mohl plnit prefix *po-*, zůstala této kolizi ušetřena, zřejmě díky existenci přežívajících indeterminovaných protějšků jako *nositi*, *choditi*, *voditi* apod. Ty totiž bylo možno perfektivizovat prefixací a tato nová perfektiua mohla plnit funkci vidových protějšků imperfektiv typu *pójdou* (tedy *pójdou* – *pochoz'u* apod.). Na základě významové shody se pak prefixem *po-* začalo tvořit futurum i u dalších pohybových sloves: ve střední době např. *povane*, *poletí*, *poteče*, *zřídka* i u sloves jiných (*potrvá*). V poobrozenské době se produktivita tohoto typu vystupňovala, takže F. Kopečný napočítal pro novou češtinu takových futur už 115.

Finitivnost neboli vyjádření závěrečné fáze slovesného děje (odlišné však od vyjádření vidového) bylo ve staroslověněštině možno ojediněle vyznačit pomocí prefixu *otz-* (*otzdoiti*, *otzcvisti*, *otzčisti*). Tohoto prostředku využívá i raná stará čeština (*otdojiti*, *otchovati*, *otkvěsti*...), avšak vzhledem k dominantnímu významu odlukovému

tu má samozřejmě omezené možnosti: tento prefix není v této funkci upotřebitelný u sloves pohybových a podobných. A tak i když se ve střední době objevují ojedinělé formace další (*odmlčovati se*, *odrostati*), nelze o něm později mluvit jako o prostředku v této funkci produktivním. Vedle toho se ve staročeské době začíná ve stejné funkci uplatňovat prefix *do-*, jehož finitivní význam se vyvinul z cílového (*dokonati*). Postupně se stává vpravdě dynamickým, což je patrné z faktu, že tvoří vidové dvojice a že se připojuje i ke slovesům stavovým (*doležeti*). V nové době se už uplatňuje jako druhý prefix (*doumývat* apod.). Jen zdánlivě mu v nové češtině konkuruje prefix *od-* (*odpracovat*). Jak je patrné z koexistujících dvojic *dopracovat* – *odpracovat* apod., čistý finitivní význam bez dalších významových odstínů má jen prefix *do-*. Fakt slučitelnosti se slovesy už prefigovanými (s výjimkou ingresivních) svědčí o tom, že tato finitivnost je odlišná od čisté perfektivnosti.

Další fázové významy prefixů: perkurzivnost, opětovanost a přerušovanost mají v prefixaci sloves nevýznamné postavení.

Distributivnost

Distributivní prefix je zdánlivě redundantní, protože distributivní sloveso se pojí s plurálovým, popř. kolektivním objektem nebo subjektem. Je ovšem třeba upozornit na to, že distributivní význam části prefigovaných sloves je jednoznačný **teprve** ve spojení s plurálovým nebo kolektivním jménem, srovnej např. *pobít střechu* (nedistributivní) × *pobít dobytek* (distributivní). Někdy tu tedy jde o záležitost synsemantickou. Vlastním invariantem distributivního významu není však směřování děje na množství substancí (popř. od množství substancí u sloves subjektivních): to by bylo lze vyjádřit např. i prefixem *roz-*. Zde jde o sumární vyjádření řady shodných dějů (srovnej *roznést dopisy* × *poroznášet dopisy*), jež však nemají uzuální charakter, jaký lze vyjádřit iterativem (*roznášivat dopisy*). Dokonavá povaha distributivní formace je ten žádoucí významový rys, který iterativem vyjádřit nelze. Protože distributiva jsou z hlediska vidu nepárová, nelze jich užít v přezentním významu.

Ve staroslověněštině se distributiva odvozovala pouze prefixem *po-* (*popaliti*, *popřati*, *poraziti*, *počesti*). Raná stará čeština se už liší: podle prefixu *po-* (*pobiti*, *popísati*) je v této funkci zastoupen i prefix *z-*

(*zjémati, zobláčiti, zpohaniti*). Oba se zprvu jeví jako stejně produktivní, ale pak se začíná vyhraňovat komplementární distribuce: prefixem *po-* se ve střední době odvozuje od sloves prostých, prefixem *z-* od předponových: *pobíti, pobrati, polámati, poroubati* – *zobláčeti, zprobijeti, zpodpírat, zpřetinati, zvyrážeti*...

V nové češtině slouží k vyjádření distributivnosti prefixy *na-*, *po-*, *s(e)-* a *z(e)-*. Avšak distributivní význam prefixu *na-* je jen průvodním rysem významu měrového. Prefix *s-* je pak jen hláskovou variantou prefixu *z-*. Vyhraněně distributivní funkci mají tedy dva prefixy, a to *po-* a *z(e)-*. Jejich distribuce je však pozměněna proti stavu ze střední doby. Častější je nesporně prefix *po-*: odvozuje se jím nejen ze sloves prostých (*pomřít*), nýbrž také od mnoha prefigovaných (*porozbljet, povynášet*). Nová produktivita při odvozování od sloves s prefixem *vy-* je zřejmá z často doložené reprefixace typu *zvyrážet* → *povyrážet*; původní podoby jsou dnes doloženy jen od starších spisovatelů. Dále – zřejmě i ve shodě se starším stavem – se prefixem *po-* derivují distributiva od sloves, jejichž prefix začíná na *s-* nebo *z-* (*posbírat, poztrácet, pozapomínat*). Plně produktivní zůstává *z-* jen tehdy, začíná-li prefix fundujícího slovesa na *p-*, tj. např. *zpřevracet, zprohýbat, zproplétat*... U sloves, jež začínají na samohlásku, se vedle prefixu *z-* (*zotvírat, zurážet*) nověji uplatňuje složená varianta *poz-* (*pozotvírat, pozurážet*). Stará distribuce prefixů *po-* a *z-* byla tedy nahrazena novou, jejíž pozadí je morfonologické. M. Komárek ukázal, že oživení prefixu *po-* je výsledkem vlivu Jungmannova slovníku, do něhož byla převzata řada distributiv slovenského a polského původu. Ta se pak stala vzorem pro další derivaci.

Míra

Vyjádření stupňů intenzity děje bylo a v některých případech stále je synsemantickou záležitostí.

V staroslověštině vyjadřuje míru příležitostně prefix *po-*; není to však míra specifikovaná, slovesa jako *požiti, pokyvati, postyděti* se vyjadřují spíš mírou malou, sloveso *posmijati* příležitostně mírou malou i velkou.

V rané staré češtině má prefix *po-* obdobnou funkci u sloves *počekati, pojhráti, pomenšiti, povýšiti* apod. Ale na rozdíl od staro-

slověštiny se tu objevují prostředky další: je to prefix *na-* (*na-* + *sě*): *načiniti (chlebov), najiesti se, naveseliti se, naplakati se*. Vyjadřuje tu velkou míru. Ale stejný prefix vyjadřoval i míru malou: *nakřiviti*. Jako kalky najdeme ve staročeských textech také slovesa s prefixem *nad-*: *nadufati se* „supersperare“, *nadvzněti* apod. Začíná se tedy vyhraňovat význam velké míry u prefixu *na-* (sloveso má pak genitivní rekcí) a *na-* + *sě*. Nespecifický měrový význam má starý prefix *po-*.

Ve střední době se zvýrazňuje funkce prefixu *po-* ve významu malé míry s tím, jak se tento prefix připojuje k slovesům už prefigovaným (*poodpočinouti, poodvrátiti*) nebo se objevuje u imperfektiv (*poskakovati*). Také prefix *na-* s genitivní rekcí slovesa je jednoznačně augmentativní (*nadělati*) s vedlejším odstínem distributivním, kdežto *na-* s akuzativní rekcí má význam malé míry (*nakaziti*). Začíná se dále uplatňovat měrový prefix *při-* (*přiodíti*).

V obrození k těmto měrovým prefixům přibývají *pod-* s významem menší než žádoucí míry děje (*podceniti*) a antonymní *nad-* (*nadlepšiti*). Poslední má synonymní prostředek v zatím málo zastoupeném prefixu *pře-* (*přesytiti*).

V nové době došlo k dalšímu zvýraznění měrových prefixů: *na-* s významem malé míry se připojuje ke slovesům dokonavým nebo okamžitým (*napovědět, naseknout*). Prefix *po-* se spoluformantem *si* (*pospat si*) vyjadřuje větší míru. U sloves pohybových, kde *po-* má funkci futurální, se uplatňuje varianta *popo-* (*popolézt*) s významem malé míry. K prefixu *pod-* vzniká synonymní *nedo-* (*nedocenit*). Poněkud ustupuje obrození uměle oživené *nad-* (zaniklo např. *nadrápiti*).

Soustava produktivních měrových formantů se v nové češtině jeví asi takto:

Velká míra:

1. *napovídat* (+ gen.) – vedlejší význam distributivnosti;
2. *napovídat se*;
3. *popovídat si* – vedlejší význam uspokojení z děje;
4. *přehřát* – větší než náležitá míra.

Malá míra:

1. *napovědět* – vedlejší význam počáteční fáze;
2. *poskakovat, poponést*;

3. *přiškrtit*;

4. *nedocenit, podcenit* — menší než náležitá míra.

Tyto formanty samozřejmě nejsou slučitelné se slovesy všech významů. Pouze typ *napovídat se* představuje paradigmatický typ tvoření. Typy 1–3 ve vyjádření velké míry jsou vidově nepárové.

Vidové funkce — rezultativnost a čistá perfektivnost

Chápeme-li dokonavý vid jako individuaci děje spojenou s jeho determinací (prostorovou, časovou, měrovou, fázovou nebo jinou), pak můžeme konstatovat, že schopnost perfektivizace má slovesný prefix téměř vždy, je-li připojitelný k infinitivní formě (výjimku tu tvoří prefixy se zdloženým vokálem jako *ná-*, *při-* apod.). Tuto individuaci lze také chápat jako verbální protějšek singulárového pólu kategorie čísla u jmen. Jen v menšině případů je to individuace nevňázející žádný vnější významový prvek, konstatující prosté dovedení děje ke stavu očekávanému z hlediska pojmenování děje samého. Způsob determinace je přitom závislý na sémantice slovesného základu; např. u sloves pohybových čistá perfektivizace vůbec možná není. Menšina s prefixy, které nazýváme prostě (čistě) vidovými, není zcela jednolitá. Pojem prostě vidové předpony by bylo možno dále jemněji členit a rozeznávat např. významy dovedení děje do konce nebo k očekávanému výsledku, děje komplexně pojatého apod. Avšak hranice mezi těmito významy a významy lexikálně modifikujícími je poměrně výrazná. Při strukturně sémantické analýze nelze totiž význam prostě vidového prefixu vyjádřit lexikálně (adverbiem) jako významy jiné.

Prostě vidovou funkci mívají během historické doby prefixy *na-*, *o/ob(e)-*, *po-*, *pro-*, *pře-*, *při-*, *roz(e)-*, *s(e)-*, *u-*, *vy-*, *z(e)*, *za-*.

Deprefixace

je důležitý zpětný slootovorný postup sloužící potřebám vyjadřování vidu. Spočívá v tom, že dokonavá prefixovaná slovesa tvoří vidové protějšky odpojením prefixu. Odpojit však nelze prefix lexikálně relevantní. Z toho plyne, že důležitým předpokladem pro vidovou deprefixaci je lexikální vyprázdnění prefixu, tedy vznik čistě vidových

předpon (viz dále). Tento proces začal už v praslovanštině (viz staroslověnské *vzaveličiti* — *veličiti*) a pokračoval i ve staré češtině *obohatiti* — *bohatiti*). Většího rozsahu pak nabyl v době střední a nové.

Geneze čistě vidových prefixů

Sledování perfektivizace sloves pomocí prefixů nám objasňuje genezi čistě vidových prefixů. První fázi představuje tzv. subsumpční stadium, v němž prefix vyjadřuje významový rys, který je součástí sémantiky slovesného významu samého. V takových případech se prefix jeví navenek jako lexikálně prázdný, prostě vidový. Tak např. prefix *při-* u staročeských sloves *přiblížiti se*, *přilnutí* apod. V tomto případě slovesných základů této povahy není příliš mnoho, a proto prefix *při-* toto subsumpční stadium nepřekračuje. Ve shodě s tím ve všech případech existují sekundární imperfektiva (*přibližovati se*, *přilínati* apod.). Prefix *při-* má tu tedy funkci rezultativní.

Přechod k jiné kvalitě nám naznačuje perfektivizační prefix *na-*. Za subsumpční je možno jej považovat v staroslověnských slovesech *naplniti (se)*, *nasytiti*, *nalěšti* apod., kde prefix vyjadřuje velkou míru, která už je jedním ze sémantických rysů základového slovesa. Ale už v tomto stadiu je patrné šíření prefixu do synonymních řad: vedle *nasytiti* je doloženo také *napoiti*, vedle *naplniti* také např. *nasladiti (se)* a také *naostriti* apod., vedle *nalěšti* také *naučiti* atd.

Stav v staré češtině je velmi podobný: máme doloženo např. *naplniti*, *nasytiti se*, *napojiti*, *nakirmiti*; *napieti*, *natáhnúti*, *nadúti*, *naostriti* a také *naučiti* atd. Dále také *napísati* a *naroditi se*, v nichž měl subsumpční prefix *na-* původně význam prostorový. V oné době se ještě setkáváme pravidelně se sekundárními imperfektivy od těchto sloves, např. k *naroditi se* — *narázěti se*. Během dalšího vývoje však některá sekundární imperfektiva zanikají a od nových synonym (čím dál širě chápaných) se už nevytvářejí: *nasáknouti*; *nabrousiti*, *nalíčiti*. Subsumpční charakter prefixu *na-*, v nejranějších stadiích ještě zčásti zřetelný, byl postupně zastřen, prefix se stal čistě vidovým.

Ostatní čistě vidové prefixy překonaly toto subsumpční stadium už dříve: synonymní řady, kterými se původně subsumpční prefixy šířily, přerostly v rozsáhlé sémantické skupiny — mimo jiné také skrze

antonyma, jak svědčí staročeské doklady *vyprázdniti* → *vyplniti*, staroslověnské (*izmrěti* →) *iznemošti* → *iscěliti* (→ *izvračěvati*) atd. Tyto sémantické skupiny lze vymezit jen velmi zhruba.

Za prefix rezultativní tedy považujeme takový, který perfektivizuje sloveso bez modifikace jeho významu, ale k tomuto perfektivu existuje sekundární imperfektivum (*přiblížiti se* – *přibližovati se*). Za čistě vidový ten prefix, který pouze perfektivizuje, ale vidový protějšek tohoto slovesa představuje sloveso prosté (novoč. *narodit se* – *rodit se*).

Vlastní čistě perfektivizační prefixy jsou méně stálé než prefixy s jinými funkcemi: u perfektiv jimi vytvořených mnohem častěji dochází k reprefixaci jako důsledku zániku produktivity prefixu.

Někteří autoři (M. Komárek) existenci prázdných (čistě vidových) prefixů popírají a tvrdí, že lexikálně relevantní je každý prefix a že pravé vidové dvojice vznikají jen imperfektivizací (např. *ulehčit* – *ulehčovat*). Nejvážnějším argumentem proti tomuto pojetí je však nepopiratelný fakt historické deprefixace: prefix lexikálně relevantní by nemohl být od jistého vývojového okamžiku pravidelně odpojován jen v důsledku neutralizace u některých sloves (např. *uvařit* – *vařit*), u jiných však ne (*umýt* – *umývat* // *mýt*). Zatímco v druhém případě jde o prefix rezultativní, v prvním má zřejmě povahu čistě vidovou.

LITERATURA. KOMÁREK, M.: Zur Verbreitung und Stabilisierung des distributiven Verbaltyps povyhozovat in der modernen tschechischen Schriftsprache. In: Zur grammatischen und lexikalen Struktur der slawischen Gegenwartssprachen. Halle 1968, s. 147–155; KOMÁREK, M.: Místo prefixace v systému slovesného vidu (K tzv. prostě vidovým prefixům v češtině). In: Aspektualnyje i temporalnyje značenija v slavjanskich jazykach. Moskva 1983, s. 40–45; KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha 1962, s. 90–133; NĚMEC, I.: Genese slovanského systému vidového. Praha 1958; NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968, s. 51–59, 93–101; POLDAUF, I.: Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu. In: Studie a práce linguistické I. Praha 1954, s. 200–223; SEKANINOVÁ, E.: Klasifikácia predpôn v slovanských jazykoch (Na základe štruktúrno-sémantickej analýzy). In: Československé přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů, Lingvistika. Praha 1973, s. 195–201; ŠLOSAR, D.: Slovo tvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981, s. 63–135 (tam i další literatura).

SKLADBA

CHARAKTERISTIKA SYNTAKTICKÉHO VÝVOJE

Prislušnost češtiny k západoslovanské skupině jazyků se projevuje i ve skladbě. Základní syntaktické kategorie a prostředky, kterých se užívá při stavbě jednoduché věty, zdědila čeština už z praslovánštiny a jsou společné pro všechny slovanské jazyky. Jsou to základní větné typy, vyjadřování predikační dvojice nominativem podst. jména a shodným tvarem slovesa nebo přísudkového jména, tendence k širokému užití adjektiv ve funkci přívlastku, využití pádů k vyjádření vztahu mezi předmětem a řídícím slovesem nebo příd. jménem a k vyjádření základních příslovečných významů, využití kategorie rodu, čísla, času, slovesného způsobu, využití jmenných tvarů slovesných atd. V X. stol. tu byly mezi slovanskými jazyky rozdíly poměrně malé a teprve v dalším vývoji jich přibývalo. Patří k nim např. různé rozlišení predikativního instrumentálu, přívlastkového dativu, nevyjadřování spony, raný vznik opsaného imperativu v jihoslov. jazycích, nestejně využití infinitivu aj.

Zato jevy spjaté se syntaktickou stavbou složitější věty a souvětí jsou ve slov. jazycích značně diferencovány. Jde tu vesměs o konstrukce, které se ustalovaly nebo nově vznikaly v souvislosti s růstem komunikačních funkcí jazyka, zvl. pak po vzniku jazyka spisovného. Nároky na syntaktickou stavbu mluveného jazyka jsou podstatně nižší, neboť mnohem jednodušší jsou zpravidla i sdělované obsahy, a nadto je jazykový projev vždy dokreslován aktuální situací a bezprostředním kontaktem mluvčího s adresátem, při němž se uplatní prostředky intonační a gesto. V psaném projevu může jeho autor nad formulací

uvažovat, hledat vhodný výraz, opravovat dodatečně to, co dříve napsal. Protože chybí dokreslení intonací, gestem a znalostí aktuální situace u adresáta projevu, musí být jazykové projevy mnohem explicitnější, jejich složky musí být jednoznačně a výrazně navzájem spjaty. V starých dobách nebyl ustálen ani systém interpunkčních znamének, kterými dnes zčásti naznačujeme intonační členění projevu. (Interpunkce v našem smyslu se ustalovala až od XVI. stol., v starších památkách se užívalo obvykle jen fakultativně teček nebo čárek a zcela chaoticky velkých písmen. V edicích staročeských památek jsou interpunkční znaménka dodána vydavatelem.)

Je tedy pochopitelné, že rozhodujícím momentem ve vývoji syntaktického systému byl vznik spisovného jazyka. (O stavu syntaxe v době předspisovné můžeme soudit jen nepřímě; velkou pomocí je nám při tom znalost syntaxe místních nářečí, neboť ta mají povahu jazyka pouze mluveného dodnes.) Počátky spisovné češtiny ve XIII. – XIV. stol. jsou k tomu z velké části spjaté s překlady z vyspělého spisovného jazyka s dlouhodobou tradicí – z latiny. (V mnohem menší míře se uplatnily překlady ze staré němčiny.) Je přirozené, že se tu nutně uplatnil vliv latiny, přímý i nepřímý: aby bylo možno tlumočit složité větné i souvětne konstrukce latinských předloh, bylo nutno vytvořit odpovídající konstrukce české, přizpůsobit prostředky existující v mluveném jazyce nebo vytvořit nové. Skutečné latinismy, otrocky napodobující předlohu, neměly zpravidla dlouhý život a do vznikajících památek původních se nerozšířily. Zato vhodně vytvořené domácí prostředky se staly trvalým majetkem našeho jazyka a mnohé se rozšířily i do jazyka mluveného. Podobný vliv cizího spisovného jazyka se starší tradicí se projevil při vzniku všech spisovných jazyků, kde k tomu byly předpoklady (srov. např. vliv řečtiny na latinu, vliv latiny na germ. a román. jazyky, vliv řečtiny na staroslověnštinu atd.); přijetí a rozvinutí podnětů zvenčí nesnižuje nijak hodnotu jazyka, naopak, obohacuje jej, jestliže se děje v souladu s jeho vývojovými dispozicemi, jestliže rozvíjí dispozice v něm existující.

Čeština se obohacovala i při bezprostředním styku jejích nositelů s cizojazyčným obyvatelstvem, zejm. německým. Pro syntax mělo značné důsledky zvl. přejetí modálních sloves (*musiti* a *drbiti*, které vedlo k rozšíření dvojčlenné větné struktury (viz str. 351). Ubránila se

tak vlivům rušivým, neorganickým (např. nadměrnému užívání ukazovacích zájmen podle něm. určitého členu, výskytu opsaného futura a dokonavých sloves aj.).

Rozhodujícím momentem v syntaktickém vývoji českého jazyka byl růst jeho komunikativních funkcí. Vývoj probíhal nejintenzivněji ve spisovné formě jazyka (a jen pro něj máme bezprostřední pramen poznání – písemné památky). Měníci se uplatnění spisovného jazyka, které zase úzce souvisí se společenským vývojem, se proto bezprostředně odráží ve vývoji syntaktické stavby. Sepětí je tu daleko těsnější než ve vývoji ostatních složek mluvnické stavby jazyka (syntax lze po této stránce srovnat se slovní zásobou, v níž se odrážejí měnící se sdělné potřeby ještě bezprostředněji). Proto také můžeme ve vývoji syntaxe rozlišit několik období, která se jen částečně kryjí s periodizací vývoje hláskového a tvaroslovného:

1. Období do vzniku spisovného jazyka, tedy vlastně předhistorické. Pro syntax bylo rozhodující, že šlo o jazyk pouze mluvený, s poměrně jednoduchou syntaktickou stavbou.
2. Období od konce XIII. do zač. XV. století. Je to období vzniku prvního velkého rozmachu spisovného jazyka, spjaté s vytvořením a ustálením syntaktických prostředků potřebných pro stavbu složité věty a souvětí.
3. Období husitské revoluce a po ní, přibližně do konce XV. stol., zčásti s přesahem do počátku XVI. stol. Provedla se pronikavá přestavba syntaktické stavby, zvl. souvětí, kde došlo k výměně mnoha spojovacích prostředků. Podnět k tomu dalo jistě sblížení spisovného jazyka s jazykem mluveným, které uvolnilo pouta spisovné tradice.
4. Období XVI. – počátku XVII. stol., charakterizované novým velkým a uvědomělým pěstováním spisovného jazyka. V syntaxi byla oblíbená složitá stavba věty a souvětí, napodobující klasické jazyky, zvl. latinu. Spisovný jazyk se vzdálil od jazyka mluveného a vyvíjel se v mnohem autonomně.
5. Období pobělohorské do obrození, tj. XVII. – XVIII. stol. V této době se zpočátku držela tradice spisovného jazyka, zvl. v literatuře exulantské (jistým vyvrcholením je jazyk J. A. Komenského), ale pak nastal úpadek spisovného jazyka, silné omezení jeho funkcí, a to se nutně odrazilo i v syntaxi.

6. Období formování a ustalování nové spisovné češtiny v 1. pol. XIX. stol. Navázalo se na složitou syntaktickou stavbu češtiny XVI. až XVII. stol., ale oživovaly se i jevy starší a vedle toho se uplatňoval vliv jazyka XVIII. stol. i jazyka lidového. Zároveň zde byl silný vliv němčiny. V jazykové praxi docházelo pak k postupnému ustalování a oprostování syntaktické stavby spisovného jazyka.

7. Období 2. pol. XIX. stol. a počátku XX. stol. je charakterizováno ustálením syntaktické stavby a stylistickou diferenciací prostředků; umělé a zastaralé prostředky většinou zanikly. Začala se vytvářet hovorová podoba spis. jazyka; její syntaktická stavba, mnohem bližší mluvenému jazyku lidovému, měla pak vliv na syntaktickou stavbu jazyka psaného.

8. V období od 30. let se syntaktická stavba spisovné češtiny hlouběji stylisticky diferencovala; v krásné literatuře došlo k dalšímu sblížení skladby psaného a mluveného jazyka, ustálily se prostředky publicistického a odborného stylu, který tíhne ke zhuštěnému a jmennému vyjádření. Všeobecně se prosazuje tendence, aby se pro každou syntaktickou funkci ustálil jeden základní prostředek.

V dalších výkladech vyjdeme vždy od stavu staročeského, jak se odráží v památkách z XIII. – XV. stol., a pak budeme sledovat jeho změny až do doby nové. Všimati si budeme zejm. změn v XV. stol. a stavu ve stol. XVI. – XVII.; na tuto dobu se navazovalo v XIX. stol. Naproti tomu stagnující jazyk XVIII. stol. měl na další vývoj poměrně malý vliv. Ustálení stavu novočeského můžeme zde jen obecně naznačit.

LITERATURA. TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 3–6; BAUER, J.: Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím. In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha 1958, s. 108–123; BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960, s. 19–25; BAUER, J.: Phénomènes centraux et périphériques dans l'évolution du système syntactique de la langue tchèque. TLP, 2, 1966, s. 225–238; BAUER, J.: Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 329–337; ROJZENZON, L. I.: Vlijanije morfoložičeskich i semantičeskich faktorov na formirovanije i stabilizaciju sintaksičeskich struktur. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 253–261; HAVRÁNEK, B.: Větná struktura v nejstarších fázích slovanských jazyků. In: Čs. přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů, Lingvistika. Praha 1973, s. 5–13.

VĚTNÉ TYPY

TYPY VĚT PODLE POSTOJE MLUVČÍHO

Již v nejstarší době existovaly základní typy vět podle postoje mluvčího k sdělovanému obsahu: věty oznamovací, tázací, rozkazovací a přací.

1. Věty oznamovací

si zachovaly během celého historického vývoje svou základní podobu: užívalo se v nich slovesa v indikativu, sdělovalo-li se něco reálného, a měly klesavou koncovou intonaci, např. *otka vypusti z sebe pět pramenův a z nich prokvite pět ořechův* Dal; *kněz Alexander v tu dobu spade v velikú sirobu* Alx*). Kondicionálně se vyjadřoval děj nereálný, nějak podmíněný nebo žádoucí, nesmělé tvrzení apod.: *lépe by bylo orati než v neděli tancěvati* Hrad; *každý... rád by se té ceste(!) zbavil* Alx; *tak by mně se zdálo* LegKat. Citově zabarvené věty měly zvolací intonaci a často začínaly příslovcem *kak(o)* nebo jinými zvolacemi zájmeny a příslovci, která měla stejnou podobu jako zájmena a příslovce tázací: *mrzí mě v tomto přiebytcě býti!* Dal; *ach, člověče, kak si křivý, kak jsi svéj hospodě lstivý!* Alx „jak jsi k svému pánu lstivý“; *kolikrát rozdražďovali sú jej!* ŽaltKlem. V XV. stol. se příslovce *kak(o)* a zájmena *kaký* přestalo užívat (stejně jako ve větách tázacích) a místo nich se časem rozšířilo *jak*, *jaký*; srov. *kako divné jest jmě tvé!* ŽaltWittb × *jak důstojné jest jměno tvé!* BiblKral.

* Staročeské doklady citujeme v přepise, začínáme je zpravidla malým písmenem a oddělujeme středníkem, i když jde o celé věty.

2. Věty tázací

se od vět oznamovacích odlišovaly jistě jako dnes především intonací.

Doplňovací otázky se během historického vývoje vcelku nezměnily. Začínaly vždy tázacím zájmenem nebo příslovcem; z nich bylo *kak(o)* a *kaký* nahrazeno v XV. – XVI. stol. od původu vztažnými *jak* a *jaký*, *kakový* a *ký* zaniklo; *čemu* a *poč* ustoupilo příslovci *proč* apod., např. *kak se jmaš?* Hrad; *kakú omluvu nesete proti člověku tomuto?* EvZim × *jakou žalobu vedete...*? BiblKral; *čemu mi jest tato čest?* Hrad; *nač bych o tom mluvil mnoho?* LegJid.

Zjišťovací otázky se uvozovaly v starém jazyce velice často tázací částicí a jen zřídka byly bez ní, např. *ženo, chceš do krčmy jíti, jediný halěř propiti?* Hrad.

Z částic bylo nejčastější příklonné *li* (*l'*); stálo za prvním přízvučným slovem otázky: *hosti, chceš-li vrci krychle?* Hrad „hráti v kostky“; *Rubine, skoro-li mé masti budú?* Mast; *i v tom-li jest tvá nádej?* Podk. V samostatných otázkách se časem užití částice *li* omezovalo, ale najdeme ji ještě v XIX. stol., archaicky i později, např. *vidíš-li poutníka, an dlouhou lučinou spěchá ku cíli?* Mácha; *ty-li mne neznáš?* Jirásek. V dnešním jazyce stává jen v opakovaných otázkách citově zabarvených; srov. *Mám-li ho ráda! Zbožňuji ho!* Majerová. Běžné je po celou dobu historickou v otázkách závislých.

Částice *či* byla dosti řídká a dodávala otázkám citový ráz; zesílené *čili* se ustálilo ve vylučovacích otázkách, ale v nové češtině se na jeho místo rozšířilo *či* (ale i to bylo dnes zatlačeno spojkou *nebo*); např. *kteřá, bože, moje vina? či sem byl v čem právo mina...? či sem kdy komu povolil...?* Alx „zdalipak jsem v něčem pominul právo?“; *či na věky zavirže böh...? čili do skončení milosirdie své ostrěže...? čili zapomene smilovati se böh? či sdirží v hněvě svém milosirdie své?* ŽaltWittb; *ty-li jsi, jenž jmaš přijíti, čili jiného čekámy?* EvZim × *či máme čekati jiného?* nč. překlad Žilkův.

Částice *zda* (též *zdali*, *za*, *aza*, *azda*, *izda*, *zali*) uvozovala též otázky citově zabarvené (měla význam „cožpak“): *zda sú dnes nejedli bratřie, otče?* Otc; *izda sám již neznáš sebe?* Podk. Stejný význam měla i částice *ké* (*kěž*); uváděla otázky řečnické: *Kěž Naaman byl zdráv vinem?... Kěž jest byl zbaven malomoci? Nemohlo jemu toto spomoci!* Svár „cožpak

byl Naaman uzdraven?“ Brzy však přešla v částici přací a ve větách tázacích se jí přestalo užívat. V novém jazyce jsou citově nezabarvené otázky vždy bez částic; k vyjádření nejistoty se užívá částice *zdalipak* (tedy proti stč. se změnil její význam) a v hovor. jazyce nespisovné částice *jestli*, *jestlipak*, která pochází asi ze XVI. stol.; v řečnických otázkách je nejčastější *cožpak*, které zde nahradilo starší *zdali*.

3. Věty rozkazovací a přací

prošly též většími změnami, zejm. v užití imperativu. V stč. neexistoval opsaný rozkazovací způsob; proto sloužil prostý imperativ i k vyjádření rozkazu adresovaného třetí osobě: *zpoviedajte se tobě všickni králové zeměi* ŽaltKlem; *znamenaj to člověk všaký* Hrad; *nepřichod mně noha pyšnosti a ruka hříšníkova nehýbaj mne* ŽaltWittb × *nechažť nedotírá na mne noha pyšných, a ruka bezbožníků at mne nezavozuje* BiblKral. Opsaný imperativ se pozvolna šířil až od XV. stol. Tvořil se dvojím způsobem: z částice *at'* a indikativu nebo z částice *necht'* a indikativu. Částice *at'* vznikla jako spojka v souvětí spojením *a* s příklonkou *t'* (*tí*) (v. str. 393). Ze staré doby máme jen ojedinělé doklady, např. *obraň jazyku tvému od zlého, a rty tvá at nemluvíta lsti* ŽaltWittb; v XV. stol. častější: *houfy at' dva vedou, každé stracence at' jeden vede* ŽižkaŘád. Částice *necht'* (*nech*, *nechajť*, *nechažť* apod.) vznikla ustrnutím imperativu slovesa *nehati*, proto si často podržovala významový odstín blízký přípustkovému: *vaříž to v čisté vodě, pak nechajť se ustojí* LékChir „nech, at se ustojí > necht' (= at') se ustojí“; *poněvadž jest náměstek biskupa anebo pomocník, necht' jemu biskup potřebu dá* HusSvatokup; *nechat' jini, kdo chce, brebci, ty mlč* NRada. Byla méně častá než *at'* a v novém jazyce má knižní zabarvení; žije však i v lid. nářečích na vých. Moravě.

Přací částice jsou pozdějšího původu. Částice *ké* (*kěž*) vznikla z ustrnulého nominativu stř. rodu tázacího zájmena *ký* a měla zpočátku častěji funkci částice tázací („cožpak“; v. výše); první doklady v přacím významu jsou však už ze XIV. stol.: *a ké by zpřiemily (se cesty)* ŽaltKap (s kondicionálem); *i vecě jemu: a kéž ste mne zavolali!* Otc (s indikativem); *ké sobě nynie můžeš pomoci* Hrad. Tato částice se ustálila v podobě *kěž* jen v jazyce spisovném, do nářečí nepronikla. Částice *bodejť* (*bodejž* apod.) je vlastně spřežka vzniklá ustrnutím výrazu *böh daj* > *bodaj* > *bodej*; k němu se pak připojovala částice *-ž* nebo *-ť*. Srov. *böh daj živ*

byl král BiblLit; bodajž mi toto nebyla příčina k zatracení RokPost; bodej ho hrom zabil Rosa. Dnes je zastaralá.

Velmi řídké byly přací věty bez částic s kondicionálem: protož by ty se pokořil a pustil od svého bluda, by tvá mysl u vieru chudá rozčítala srdcem právě... LegKat; ó byt' jen Izrael živ byl před tebou! BiblKral. Časem se v nich místo pouhého kondicionálu začalo užívat aby a kdyby: abych já ještě, než umru, mého bratra uzřela Pas; ó kdybychom raději zůstali za Jordánem! BiblKral. — Jen ojediněle najdeme přací věty s minulým indikativem (jako jsou nč. arch. zdrávi došli, vzal to das): když já umru, třebas se všecko propadlo! Vel.

VYJADŘOVÁNÍ ZÁPORU

Zápor se už v praslovanštině vyjadřoval záporkami *ne* a *ni*; rozdílly byly v jejich poloze a v jejich společném užívání v jedné větě.

Celkový zápor, při němž se popírá obsah věty v celém rozsahu, vyjadřujeme dnes připojením záporky *ne-* k přísudkovému slovesu; kromě toho se ve větě místo všech neurčitých zájmen a příslovci užije záporných s předponou *ni-* a částice nebo spojka *i* se nahradí zápornou *ani* (knižně též *ni*): *nikdo o tom nic neslyšel* (× *někdo o tom něco slyšel*); *nepřišel ani otec ani matka* (× *přišel otec i matka*). Podobně tomu bylo i v starém jazyce, např. *zlí ničs nejmajú na neb'u Túl*; *netbaj nice na to* LegJid „nic“; *nikdy nižádné zlosti neučinil* Trist; *ani otec ani matka nebývá při křtu* Štít. Kolísá však podle pojetí tvaru postavení záporky *ne-* v opsaných tvarech slovesných a ve sponově jmenném přísudku: *nejsi pomohl jemu* ŽaltKap // *a nepomohl jsi* ŽaltWittb; *mluviti nemoci budeš* Pas (nč. *nebudeš moci*); *to je nikdy neslýháno* Pas (nč. *nebylo slýcháno*) apod. Záporka *ni-* nebyla v stč. ještě spojena se zájmenem nebo příslovcem tak pevně jako dnes — odtrhovala se předložkou: *všecko ni za č by nejměl* Túl „za nic“; *ni se s kým o to potáza* Alx „s nikým se o tom neporadil“. Někdy se předložka opakovala před *ni* i před zájmenem: *v ni v čem takovém* Štít „v ničem“; zachoval se ustrnulý výraz *vniveč* < *v ni ve č* „v nic“.

Vedle toho se mohlo vyjádřit celkové popření i záporkou jednou:

a) U slovesa byla záporka *ne-*, kdežto zájmena i příslovce byla už bez záporné předpony *ni-* a užívalo se vytýkacího *i*, nikoli *ni*, *ani*, např.

král nad králi, jehož se moci vše nevzdáli Alx „jehož moci nic neuniklo“; *i jedna žena mužem jista nebieše* Dal „ani jedna, žádná“; *řeč šeredná a nestydatá všem neslušie* Štít „nikomu“; *jemu i kúska chleba nepodali* ModlLeg „ani kousek“.

b) Užilo se slova se záporkou *ni-*, popřip. vytýkací částice nebo spojky *ni*, *ani*, a sloveso bylo pak kladné: *nic mi je známo* Alx „není“; *tajně mluvil jsem ničse* Ans „nemluvil jsem nic“; *když jest rozum slep, ani zlému ani dobrému můž rozuměti* Chelč „nemůže“; *hledám niž naleznu* Hrad „a nenaleznu“ (záporka *ni* má zde funkci slučovací spojky a je zesílena částicí *-ž* podobně jako v častějším *aniž*); *ptáci nesejí ani žnou* BiblKral „ani nežnou“.

Záporným protějškem zájmena *každý* je dnes *žádný*. V stč. mělo toto zájmeno původně kladný význam „žádoucí“, např. *dám tobě zemi žádnú* Pror. Ve větách se záporkou *ne-* sloužilo k zesílení záporu; vytýkalo se přitom většinou částicí *i* nebo *ni*: *i žádný nemůž otpustiti hříechov* Alb „nikdo, nižádný člověk“; *neměl by nade mnú ni žádné moci* ModlLeg (z pův. významu „ani žádoucí moci“ vznikl význam „nižádné, nijaké“). V takovém užití vznikl záporný význam samotného *žádný*; je doložen už z konce XIV. stol.: *žádný prorok vzácen jest vlasti svéj* EvOl „není vzácný“. Zde už stačilo samo zájmeno *žádný* bez záporky *ne-* k popření celé věty.

V XV. stol. věty s jednou záporkou ustupovaly a šířilo se užití obou záporek; brzy se stalo pravidlem. Jen po spojení *ani* a *aniž* se drželo kladné sloveso déle. Po *ani* pronikal druhý zápor až do konce XV. stol. a časem zcela zobečněl, např. *čehož oko nevidalo, ani nebe neslýchalo, ani na srdce lidské nevstoupilo* BiblKral. Po *aniž* se drželo kladné sloveso až do nové spis. češtiny; pak šel vývoj dvojím směrem: (1) po předcházející větě záporné se časem přestalo *aniž* užívat a bylo nahrazeno spojkou *ani* se záporným slovesem (*aniž* se pocituje za silný archaismus, srov. *kmotr ho nezdržoval aniž zval* Jirásek); (2) po předcházející větě kladné se *aniž* + kladné sloveso udrželo, ale nabylo funkce podřadící spojky, např. *šla spat, aniž povečeřela* Šrámek.

Částečný zápor, kterým se popírá jen některá složka sdělovaného obsahu, vyjadřoval se v stč. většinou připojením záporky *ne* přímo k popíranému členu (podobně jako v ruštině): *to se stalo ne mů vinú* Hrad; *a ještě ne všeho máš* Štít; *ne na to sem psal knih těchto* Štít. Někdy

se však kladlo *ne-* k přísudkovému slovesu a tento úzus časem zobecněl; srov. *žeť jmu nebieše do smiechu* Hrad; *nebylo by jmu do spánia* Alx; nč. *nestalo se to mou vinou* (tj. stalo se to, ale nikoli mou vinou). Bylo to umožněno ustálením dvou záporok (*ne* a *ni*) ve větách s celkovým zápořem: pokud stačila zápornka jen jedna, mohla věta *a ještě všeho nemáš* znamenat „a ještě ničeho nemáš“, proto se dala přednost citovanému vyjádření *ne všeho máš*. Později se stalo právě užití nezáporných zájmen a příslovcí znakem částečného popření: *každý to neví* = *ne každý to ví*; *někde jsem nebyl* = *ne všude jsem byl*.

Ve větách záporných se v stč. užívalo takřka bez výjimky záporového *genitivu* místo předmětového akuzativu, např. *slibu zemanóm neplníeš* Dal × *plniti sľib*; *neměl sbožie velikého Štít* × *měl veliké zboží*. Akuzativ býval jen ve větách s částečným zápořem, ale i tu mohl být *genitiv*: *ne všickni zákonníci mohú jmiati písma Štít* // *když kto nečasto přijímá těla božieho Štít*. *Genitiv* začal ustupovat až v XVII. stol. a teprve v nové spisovné češtině se tento vývoj dovršil.

Genitiv se většinou užívalo i místo podmětového *nominativu* v záporných větách s existenciálním slovesem *býti*: *toho jest dříve nebyvalo* Dal × *to dříve bývalo*; *tutoť mého bydla nenie* Podk × *zde je mé bydlo*.

VYJADŘOVÁNÍ VOLNÍ MODALITY

Ve větě se často vyjadřuje i to, zdali je děj vynucený, nutný, náležitý, možný, dovolený, chtěný apod. Jde tu o vystižení volního postoje činitele k ději, a proto mluvíme o volní modalitě (nebo též o modalitě v užším smyslu).

K vyjádření volní modality má jazyk trojí konstrukce: (1) *infinitivní věty* se sponou, (2) spojení modálního slovesa s *infinitivem* významového slovesa, (3) spojení modálního predikativa (tj. příslovce nebo příd. jména s predikativní platností) s *infinitivem* významového slovesa. Podíl těchto konstrukcí na vyjádření různých odstínů se v historickém vývoji jazyka měnil.

(1) *Infinitivní věty* se sponou *býti* zdělila čeština z praslovanštiny. Vyjadřoval se jimi:

a) děj *nutný*: *mněť jest s tohoto světa sniti* Hrad „musím z tohoto světa odejít“; *bylo jemu býti sedm let v lesě* Kruml „musel být“; *avšak*

jest smrti neutéci Vít „nikterak není možno smrti utéci“; konkrétní činitel děje se tu vyjadřoval dativem, obecný činitel se nevyjadřoval;

b) děj *náležitý*: *což sem kázal napsati, tomuť jest tak ostati* Hrad „to má//musí tak zůstat“; *o tom by bylo mnoho praviti* Hrad „bylo by třeba“; v rozvažovacích otázkách: *co mi učiniti s tobú?* Hrad „co mám s tebou udělat?“; *co je nám sobě sdieti?* Mast „co si máme počít?“; i v těchto větách se mohl vyjádřit činitel dativem;

c) děj *možný*: *nejednu pohanskú paní bieše viděti slziece* LegKat „bylo [možno] vidět, jak slzí“; *to vše jest tak skryto, že toho bez mála nečíti* Kruml „že to bezmála nelze pozorovati“ (s elipsou spony); zde se činitel dativem nevyjadřoval, proto mají tyto věty všeobecnou platnost.

V dalším vývoji jazyka ustupovaly první dva druhy *infinitivních vět*. Věty vyjadřující nutnost se udržely až do XIX. stol., např. *tobě jako knížeti jest pánem naším býti* Há; *Čechům bylo ustupovati* Tyl; dnes jsou však silně archaické. Z vět s významem náležitosti se zachovaly *deliberativní otázky*, ale nelze v nich užít *dativu činitele*: *co si počít? kam to dát? být či nebýt?*; byly však silně zatlačeny větami s modálním slovesem *míti*: *co si mám počít? kam to máme dát? máme tam jít?* apod. Věty vyjadřující možnost se zachovaly: *avšak šlěpěji tvých nebylo znáti* Bibl-Kral; *avšak tu ještě žádného pole ani cesty nikdež viděti nebylo* Slavata; *teď je všude znát zlé časy* Jirásek.

(2) Spojení základního modálního slovesa s *infinitivem* slovesa významového jsou zčásti stará, zčásti pozdější.

Z praslovanštiny zdělila čeština mod. slovesa *jmiati* „míti (povinnost)“, *moci* a *chtieti*; všechna se zachovala dodnes. Srov. *ty mne máš poslušen býti* Křiž; *vieru pravú mají miati lidé* HusPost; — *tuto býti nemůžem* Mast; *nikte nevie, co se státi moci bude* Alx; — *utrpenie jmiati hechtie* LegKrist; *chcme vstáti* RůžZahr. Ke zdvořilému vyjádření rozkazu se užívalo už v stč. slovesa *ráčiti*: *páni, račte slyšeti* Dal.

Z němčiny přejala čeština (stejně jako jiné západoslov. jazyky) slovesa *musiti* (*musěti*) a *drbiti* (srov. dnešní něm. *müssen* a *dürfen*); tato slovesa se záhy ujala, protože umožňovala osobní vyjádření nutného děje, a zatlačila *infinitivní věty*. Sloveso *drbiti* bylo řídké a brzo zaniklo. Např. *musivě pryč jiti* Mast; *Řekové utiekati museli* Troj; — *drbite za kněz silného mužě jmiati* Dal.

Navíc proti dnešnímu jazyku měla stará čeština modální sloveso *neroditi*, významově blízké zápornému *nechtieti*. Nejčastěji se ho užívalo v rozkaz. způsobu, kde se stalo jakýmsi zesílením imperativu. Zaniklo v XVI. stol. Srov. *Přemysl nerodi s nimi jěti* Dal; *a nerodi doma ostati dále* OtcD//*aniž chtěl* OtcE; *nerodte se vinem opijeti* Jeron „neopijte se“.

Zato sloveso *smieti* znamenalo v stč. ještě „odvážiti se“ a modálního významu „směti“ nabývalo jen poněkud: *když ty smieš mluviť a nám přimlúvati smieš, směj se také jmenovati, kto jsi* Tkadl „když se odvažuješ mluviť a nám domlouvati, měj odvahu také říci své jméno“; – *apoštolé jsú nesměli soboty světiti* Mat; *nižádný... nic svého nesmějieše mieti* Otc.

Modálních sloves *musiti*, *drbiti* a *moci* se už v stč. užívalo i k vyjádření míry jistoty, jakou mluvčí připisuje ději: *to musí býti sirá duše, ješto za ni nižádný nic kněžím nedal* Chelč „jistě je“; *zlý člověk to drbí býti, kterýž pro své dobré dá obci zlým toho užiti* Dal „musí býti = jistě je“; *kterak se tento dlúho zpoviedá! móż mnoho hřiechóv mieti* Kruml „asi má“.

(3) Spojení modálních predikativ s infinitivem jsou většinou pozdější. Stará jsou pouze predikativa *lze*, *nelze*, *třeba*, *netřeba*, *potřeba*, *potřebie*, např. *u boha všecko lze jest* Krist; *již téhož netřeba jest druhé psáti* Štít „není třeba podruhé psáti“; *na koho se nám třeba ohledati* Kom. Ve významu „možno“, „lze“ se užívalo 3. osoby sg. slovesa *moci* (s původním významem všeobecného činitele jako nč. *může se*); apokopované *móż* ustrnulo: *toto dielo jest užitečné, nebo jím móż boha získati* AlbRáj. Později bylo nahrazeno predikativem *možno*.

Modální predikativa *nutno*, *dlužno* se ustálila až v nové češtině (*dlužno* bylo přejato z ruštiny): *nutno nám bude vstáti* Čas. Čes. musea 1831; *názoru dlužno srovnati vespolek* Marek.

VĚTY JEDNOČLENNÉ A DVOJČLENNÉ

Oba základní větné typy zdělala čeština už z praslovanštiny a zachovala je s menšími změnami po celou dobu historickou. Věty dvojčenné byly vždy nejčastější a zčásti se na úkor jednočenných vět šířily, ale došlo i k přesunu opačným směrem, k rozšíření jednoho typu vět jedno-

čenných. Vcelku nebyla v starém jazyce mezi jednočennými a dvojčennými větami tak ostrá hranice jako dnes.

Některé slovesné věty jednočenné měly dvojčenný protějšek: *nedščilo tři léta a měsiečov šest* BiblDrážď „nepršelo“//*děšt' by nedščil* BiblOl; podobně bylo později *prší//děšt', sníh prší* apod. Dodnes je možno obojí formou vyjádřit tělesné a duševní stavy: *když ženu boli k dietěti* ŽaltPod//*v těch časiech počě Nera břicho boleti* Pas.

Ustoupily jednočenné infinitivní věty s modálním významem, ale přibýlo vět s neosobním modálním predikativem (v. výše). Ubylo silně vět s genitivem záporovým nebo partitivním ve funkci podmětu, které jsou po formální stránce blízké jednočenným: *jedno pláčě jiej zbýváše* Hrad x *už jen pláč ji zbýval*; *mezi kniežaty nebylo viec hrdiny takého* Dal; *báznět není v lásce* BiblKral; *žádného domu celého nezůstalo* Vel x *už žádný dům nezůstal celý* apod.

Jednočennou podobu měly věty s neurčitým věcným činitelem: *zbořilo se kus zdi kostelnie a ... zabilo dva černé křesťany* CestKab; v novém jazyce převládají věty s formálním zájmeným podmětem *to*: *zabilo ho to, v kamnech to hučí* apod.

Naopak se rozšířily jednočenné věty, v nichž se neosobním zvrtným tvarem slovesa (tj. tvarem 3. os. sg. neutr. s refl. *se*, utvořeným od sloves nezvratných) vyjadřuje všeobecný nebo neurčitý osobní činitel: našemu šlo *se, říká se* apod. odpovídalo v stč. převážně *šel, říká*, tj. věta se slovesem v 3. os. sg. mask., v níž bylo možno doplnit podmět *člověk*. Srov. *z sieně do každé komory jíti mohl* CestLobk „se mohlo“; *okolo toho města turkysóv najde mnoho* CestMil „se najde“; *nečisté myšlenie ... modlitbami odpudí* Otc „se odpudí“; *pravá pokora jest, když člověk netbá na čest tohoto světa* AlbRáj. Zbytky tohoto vyjádření se zachovaly zejm. v ustálených srovnávacích obratech, např. *jako když utne, jako by ho do vody hodil, jako když bičem mrská* apod.; srov. stč. *tehdy rosa připrchne-li na tě, jako by horkým varem z kropil* CestLobk. Hojnější jsou v nářečích. Věty s neosobním reflexivním tvarem slovesa byly v stč. velmi řídké a teprve časem jich přibývalo; např. *čte se o jednom v kronice římské* Štít; *říká se latinně* Blah „latinsky“. Zato najdeme v stč. k vyjádření všeobecného činitele i neosobní věty s opsaným pasivem: *by na lov v hojněj čsti jěno* LegPil „jelo se na lov v hojné nádheře“; *prošeno mne i mého otce* Hrad; *má k němu hleděno býti* Všeh.

Ostatní způsoby vyjádření všeobecného osobního činitele se vcelku nelišily od dnešního stavu, jen rozsah užití byl jiný:

Věty s 3. os. plur. muž. život.: *vložichu jej v rov Hrad; těmto knihám Světlost ději* Lucid; někdy se zde vyjádřil podmět lidé: *v tom údole... vykopávají kakús věc velmi dobrú k jedení a jedie ji lidé jako zelé nebo koření* CestMand.

Věty s 2. os. sg. byly častější: *nalezneš také lidi, kteřížto na kolenú chodie* CestMand; *čím čestějie ji [vrbu] obrúbáš, tiemť hústě sě obalí* Štít; dnes jsou obvyklé hlavně v příslovích, např. *jak si usteleš, tak si lehneš*.

Věty s 1. os. pl. byly řídké: *tak jako hrnce poznáme po zvuku, tiem obyčejem lidi po řeči* FrantPr; *říkáme zavolej otce nebo matky* Blah; v novém jazyce jsou oblíbeny v odborné literatuře.

Hojnější byly v starém jazyce jednočlenné věty jmenné a citoslovečné; mnohé ztratily platnost samostatné věty. Tak např. ze jmenné věty vzniklo příslovce *jedno* > *jen*, *div* apod., z citoslovce s větnou platností vzniklo přitakací příslovce *ano* a spojka *ano*, *an* apod. Ve jmenných větách se často nevyjadřovala spona, např. *strach mě za krále* Dal; *blaze mýma očima* Krist; *juž čas mně všu [číši] vypiti* Dal. Hojnější byly zvolací věty genitivní, dnes archaické: *aj, viery muže statečného!* Štít; *i většího blázna!* Ezop „ten největší blázen!“; *ach, jakého tu běhání!* Kom; — *a té hanby!* Jirásek.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929, s. 41–45, 638–673; TRÁVNÍČEK, F.: Neslovesné věty v češtině I. Brno 1930; II. Brno 1931; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 7–39; VEČERKA, R.: K vývoji modálních konstrukcí v slovanských jazycích. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno 1973, s. 303–306; SVĚRÁK, F.: K vyjadřování modalit tázacích vět v češtině z hlediska historického. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno 1973, s. 325–328.

VĚTNÉ ČLENY

ZÁKLADNÍ ČLENY VĚTY

Nejčastějším vyjádřením podmětu je od nejstarších dob nominativ podst. jména a vyjádřením přísudku sloveso v určitém tvaru, např. *kněz Oldřich v jeden čas lovieše* Dal.

Podmětem mohlo být i zpodstatnělé přídavné jméno nebo zájmeno zastupující podst. jméno; podmět známý z kontextu nebo ze situace se nevyjadřoval: *závistivý z zloby tyje* Alx; *ktož kak umie, ten tak pėje* Alx „jak kdo umí, tak zpívá“; *králi zlá příhoda sta sě, pro niž upade osidlo* Alx. Podmětem může být i infinitiv nebo vedl. věta: *na mě hrozno jest hlédati* Pas; *sta sě, že kněz Oldřich v jeden čas lovieše* Dal. Změny nastaly jen v rozšíření genitivu záporového a partitivního ve funkci podmětu; srov. výše.

Přísudek slovesný se také neměnil, nehledíme-li k tvaroslovným změnám slovesa. Zato ve vyjádření jmenného přísudku nastaly změny:

(1) Ve vyjadřování spony: v stč. byla častější elipsa spony v platnosti 3. os. ind. prez., ale převládal už přísudek se sponou: *Hospodin mi pomocník ŽaltWittb// Hospodin mi jest pomocník ŽaltKlem; on sluha, já pán* Mat; *milo jich poslúchati* CestKab. Časem se nesponové vyjádření silně omezilo.

(2) Ve vyjadřování jmenné části přísudku:

a) Podstatné jméno bylo častěji než dnes v nominativu: pravidelně se ho užívalo k vyjádření hodnocení, zařazení, stálého stavu nebo vlastnosti, ale udržel se částečně i tam, kde se později rozšířil instrumentál: *obec jest každého ohrada* Dal; *ta knieni pohanka bieše* Dal; *poslední byl ještě dietě* LegJid; — *syn buď mi* Alx „buď mi synem“; *chléb solivovým ovocem mně pokrm bieše* Pas „byl mi pokrmem“; *jenž jest byl*

starosta mnohých klášterů Otc „starostou“. Je to zbytek starého stavu, kdy ve slov. jazycích ještě nebyl predikativní instrumentál a užívalo se jen nominativu jako pádu shodného s podmětem. Nástup predikativního instrumentálu však spadá v češtině do doby předhistorické. Už v stč. se ho běžně užívalo, když se v přísudku vyjadřovalo povolání, úkol nebo měnící se stav: *Joáb bieše vojska zprávci* BiblOl; *uhel často ohněm bývá* Dal; — *byla tomu matkú, jemužto jsem otec* Pas; *však vrahem nejsem, onť jest vrah* Svěd. V dalším vývoji překročil někdy instrumentál tuto hranici: *vše to hříchem jest* BiblKral; *tělo lidské předivným nástrojem jest* Kom. Tendence k nadměrnému užívání predikativního instrumentálu trvá ve spis. jazyce dodnes, ale přece se poněkud ustálilo významové rozlišení instrumentálu a nominativu jako závazná norma. V lid. nářečích se udržel daleko víc nominativ.

b) Přídavné jméno bylo při sponě *býti* pravidelně v nominativu; instrumentál pronikl jen tam, kde *býti* znamenalo „státi se“ nebo kde šlo o zpodstatnělé přídavné jméno: *aby zlé dobrým bylo* Štít; *jež jest ocet i mateři jedinú* LegKat; za nadměrný možno už pokládat instrumentál v dokladu *zdaž každý tak drzým jest* Kom. V nominativu převládalo užití tvarů jmenných: *že je krásen květ na dřevě* Štít; *kak jest ten svět bieden* Hus; *uši jich hluše budeta* BiblOl; jmenné tvary komparativu: *byli bychom bohatějšě* Štít; *sám sa nade vše zlato draží* Alx. Složené tvary byly v stč. řídké: *ach, člověče, kak jsi svéj hospodě lstivý* Alx; *oko tvé křivé jest a já dobrý jsem* HusPost; *kterěz víno horšie jest* HusPost. Jmenné tvary ustupovaly poněkud a ještě v XIX. stol. byly dosti časté. U některých adjektiv, která si jmenné tvary zachovala, se ustálil významový rozdíl: jmenné tvary označují příznak jen aktuálně platný, složené trvalý: *je nemocen//nemocný, jsem zvědav//zvědavý*.

c) Do XVI. stol. bylo jmennou částí přísudku někdy i aktivní participium přítomné nebo minulé po sponě *býti*: *proč sem jáz h mój muž hyna* LegMar „proč já a můj muž hyneme?“; *jenžto mi byl věrně slůžě* Alx „který mi věrně sloužil“; *kdež byl dřive slůživ* Alx.

Podobně se užívalo přechodníku po slovesech s významem fáze, zvl. *přestati* (místo infinitivu, který byl také už v jazyce starém): *plačíc nepřestává* Hrad; *ani kdy ustanieše hádať se se mnú* Otc//oči plakati nepřestávajíte Hrad. Srov. též užití přechodníku po jiných slovesech (v. str. 359 a 365).

Shoda přísudku s podmětem

Shoda se řídila stejnými pravidly jako dnes; více se však uplatňovala shoda podle smyslu: označoval-li singulární podmět větší množství jedinců (kolektiv apod.), byl přísudek obvykle v plurálu, např. *snidú se vyše-hradská kněžíe* Hrad „sešli se vyšehradští kněží“ (*kněžíe* bylo kolektivem jedn. č. žen. rodu; podobně *bratříe*); *všěcka bratříe milováchu jeho* Otc; *ediné chudina na vinnicích dělají* ChelčPost; — *táhniechu vóz osm koní* Alx; *toho časa českých mniškúv šest u polském lesu sediechu* Dal; — *každý z nich oružie jmiechu* Alx „každý z nich měl zbraň“. Odchytky (předznamenávající vývoj, zejména v nářečích) byly v rodové shodě v množném čísle: *všěcka kniežata řekly sú* ŽaltKlem; *zvířata sú podobné k opicem* ČestKab; — *vojska polní ostatek jim vydrali* ChelčPost; *až na něm vlasy jako peři orliči vzrostli a nehty jako ptačí pazourové byli* BiblKral (rozlišení život. a neživot. jmen mužských v množ. čísle se ustalovalo až od XVI. stol.). Odráží se v tom zčásti tendence k odstranění rodových rozlišů v plurálu, ale ve spisovné češtině se neprosadila a v důsledku archaizujících tendencí v XIX. století byla shoda v rodu pro novou češtinu plně restituována. Spona se někdy shodovala s přísudkovým jménem a nikoli s podmětem: *to město byla hlava všeho království* Pas; *proč byl jeho pokrm jeho byl kobyly* BiblKral; *at kamení toto chlebové jsou* BiblKral. Do nového jazyka se zachovala shoda spony s přísudkovým jménem v plurálu: *čas jsou peníze*.

Ojedinele se klade neutrální reflexivum neshodně místo očekávaného tvaru mužského nebo ženského: *I bude zvěstováno rod budúci* ŽaltWittb; *léta Páně 1602 v úterý po památce s[va]té Kateřiny [...] stalo se trh smlouva celá a dokonalá* (listina). Do nového jazyka se zachoval tento typ jen ve východomoravských nářečích, např. *Zabilo sa jalúška*.

Od XV. stol. se začalo při zdvořilém oslovení uplatňovat vykání; přítom byla někdy v množ. čísle i jmenná část přísudku nebo přičestí: *ostí jest zajisté na té ztrátě, kterou jste již vzaly//neračte mu toliko sama* Zpírati ŽerK; *pane, z úst mých jste to vyňali* Beckovský. V XVI. stol. se šířilo (zejm. v městské mluvě) též onkání a onikání; uvádí je už Blahoslav (v Gramatice české): *přál bych, aby se pán měl dobře; dou-li pán doma?; srov. též: můj nejmilejší pán nemohou odjeti* ČernZuz „nemůžete odjeti“. V novém jazyce časem zaniklo.

Doplněk

Vyjádření doplňku se v mnohém shoduje s vyjádřením jmenné části přísudku.

Adjektivní doplněk byl většinou ve tvaru jmenném, i když se shodoval s předmětem v různých pádech: *sám pěš a bos k řecě šel* Krist; *ukázal se jest umrl světu* Brig; — *uzřě košík svalen* Otc; *do Prahy je svázány poslachu* Dal; [dívky] *mne svázány tuto odběhnú* DalC//*mne tak svázané odběžechu* DalL; *žeť mi živě jest ostatí* Modl. Mnohem řidčeji byl ve tvaru složeném: *když se jim živý ukázal* Chelč; *svázaného před súdci přivedl* Gesta. Při reflexivních slovesech mohl být doplněk v akuzativu (shodoval se s akuzativem *sě* a nikoli s podmětem): *chtěl se známa dáti* Dal; *a vida se tak povýšena* CestMil.

Vedle shodného doplňku byl v stč. zřídka doplněk v predikativním instrumentálu, a to zejm. u sloves znamenajících „nazvati“, „slouti“ apod., „učiniti nějakým“ a ojed. jinde: *budeš dobrým slúti* Štít//*chce slúti urozený* HusSvatokup; *Hron tu byl v radě ze všie rady múdrejším nazván* Dal; — *učíň mě dobrým* UmučRoud//*ctnosti činie člověka slavného* Hus; — *kdy smy tě viděli lačného, pitie žádajíc, hostem, nahým nebo nemocným?* EvVid (v instr. jsou poslední dvě adj., následující po substantivu; první adj. a přechodník jsou ve tvaru shodném — v akuzativu); *blázen jest, ktož cizozemce dobrým súdí* Dal. Časem se instrumentál šířil. Po některých slovesech, zvl. *jmieti* „míti, považovati zač“ a *zdáti se*, byl doplněk též v akuz. s předl. *za*: *a toť se nám zdá za nejlepší* ŠtítBarl; *a tak mě za krásnú mají* LegKat; *což se mu za pravé vidí* BiblOl.

Shodný doplněk někdy ustrnoval v příslovce nebo byl příslovcem nahrazen: *chovajž tvrdé moje slova* Alx//*dirž svú vieru k bohu tvrdě* LegKat; *jehožto svaté tělo mrtvo ležieše* Pas // *tvé tělo mrtvě ležalo* UmučRoud; *všěcky pěšě do Říma šly* Pas//*pán Kristus pěšky chodil* HusitKáz; *radějiše věříme pochlebníkom* Štít//*aby jiní lidé tím se radějl podle mne brali* ListKrum. Mnohá příslovce na -o vznikla ustrnutím jmen. tvaru střed. rodu doplňkového adjektiva. Podobně ustrnovaly doplňky vyjádřené přechodníkem: *když by mohl... trpěti mlčě* Otc//nč.

mlčky; pod. *pláčě*//*plačky*, *stojě*//*vstojě* atd. Ustrnoval i doplněk v dativu, který se původně shodoval s dativem činitele v infinitivních konstrukcích: *mněť vždy prázdnu jíti nedá* Podk „nikdy mi nedá jíti prázdnému = s prázdnou“//*káza hotovu se lidem jmieti* LegKatMen; *tak jest hodné nám býti vyhojenu* Štít; vedle toho sem pronikal instrumentál: *slušie každému dobrým býti* Dal.

Substantivní doplněk býval též shodný s určeným substantivem: *pravdě se zdá bláznovstvie* Chelč; *učiněn jest Hospodin útočišče chudému* ŽaltWittb; *z anděla světlého sám se učinil diábla temného* Hus „učinil se ďáblem“; *břicho lakotných slove böh jich* Hus; *jiné lidi dobré kacieře nazývajú* HusSvatokup. V případech tohoto druhu však již v stč. převládal instrumentál a časem zatlačil nom. a akuz. skoro úplně: *já tě vévodú i kniežetem učiním* Otc; *ukázal se novým člověkem* Hus; *nalezli jej dietětem* Štít; *že sem slíbila vdovu ostatí* Otc; *vy mne nazýváte mistrem a pánem* Hus.

Hojný byl doplněk v akuzativu s předl. *za*: *chcem mužě za hospodu jmieti* Dal; *těmto poslóm se to zdieše za veliký div nad divy* LegKat; *svého vraha za kněze sobě volichu* Dal. Setkáme se i s jiným vyjádřením: *ne k choti, ale k služě by mě přijal* LegKat; *aby jemu dceru v ženu dal* CestMil//*aby dal jemu Aseneth za manželku* Asen (častější vazba)//*pojal sobě ženě hpannu* LegMar „za ženu“ (ojediněle).

Dnes nejčastěji substantivní doplněk s *jako* v stč. teprve vznikal; v nejstarších dokladech proniká všude význam srovnávací: *pak jide k otcí jako král k králi* ŠtítBarl; *nebo jako proroka jej jmějiechu* EvZim; *aby jej pohonili jako holomka* Rožmb „aby jej pohnali k soudu jako nežnatého člověka“//*pohnal mě holomkem a já paní jmám* Rožmb.

Vcelku je pro vývoj substantivního doplňku charakteristická tendence odstranit z věty druhý nominativ, akuzativ apod. a odlišit tak doplněk tvarem od podmětu nebo předmětu; stejnou funkci má připojení spojky *jako* ke shodnému doplňku. Výsledkem je sblížení doplňku s příslovečným určením.

V stč. nebyl ještě doplněk vyjadřovaný infinitivem při slovesech smyslových vjemů; místo něho se užívalo přechodníku nebo doplňkové věty s *an*: *viz'u strážu svého na nosidlech ležiec* LegAl „vidím ležeti“; *když svého kněze za železným stolem jedúc uzříete* Dal „uzříte jísti“; *když tě slyši křičiec* Plankt „slyším tě křičet“//*již slyši hlas smrti, ana*

volá Štít „slyším, jak volá//slyším volat“. Infinitivní doplňky se rozšířily od XVI. stol., např. *my jsme slyšeli mluvíti slova rouhavá* BiblKral; *vidíme ptáka létati* Kom.

Přívlastek

Čeština zdělila z praslovanštiny tendenci k vyjadřování atributivních vztahů shodným adjektivním přívlastkem a ta v historickém vývoji jen pozvolna slábla. Projevovala se tím, že se tvořila příd. jména s významem široce vztahovým, nahrazující různé neshodné přívlastky, např. *vinné sbieranie* Pror „sbírání vína“, *ľudský dávce* Alx „utlačovatel lidí“, *nedostatek vodný* BiblOl „nedostatek vody“, *hladné léto* Comest „léto hladu“, *milost ženská* Kruml „láska k ženě“, *přietelská válka* Dal „mezi přáteli“, *sto kyjevých ran* Hrad „ran kyjem“, *trud cestný* BiblOl „únava z cesty“; z pozdějšího jazyka: *východ slunečný*, *stráž žalární*, *studenost sněžná* BiblKral; *křtitel boží*, „kdo pokřtil boha“, *spasení lidské* „lidí“, *pád rajský* „v ráji“ Kom; *chlebová lopata* „na chleba“, *obědní hodina* Vel. Podobná adjektiva se hojně vyskytují v lid. nářečích.

Přívlastňování určité osobě se vyjadřovalo pravidelně přídavným jménem přívlastňovacím, a to většinou i tehdy, když byla tato osoba označena jménem rozvitým: *od prvního králova syna* Dal „od syna prvního krále“; *z králova Herodova města* Hrad „z města krále Heroda“//*syn krále Herodův* Krist „krále Heroda“//*králeva Heroda ženina* Hrad; *bratr vévody českého Boleslavův* Pulk „vévody českého Boleslava“. Genitiv byl řídký, častěji při přívlastňování obecném, např. *had neslyší hlasu zaklínače* Hugo; při rozvitém jméně: *jenž bieše Erodesa tetrarchy zachovanec* BiblKoř. Setkáváme se s příd. jmény přívlastňovacími i od jmen neživotných: *k opravení ohně oltářova* Comest „na oltáři“; *z jitro-cilova semene* HájHerb „ze semene jitrocele“. Individuální přívlastňování bylo možné i přídavnými jmény, která dnes přívlastňují jen druhově (na -í, -ový, -ský), např. *otec dietěci* BiblKoř „dítěte“; *milost bratrská na hoře přebývajících* Otc „bratří“.

Přídavná jména přívlastňovací si většinou zachovávala jmenné tvary i v přívlastku; jiná atributivní adjektiva mají jen tvary složené. V starém jazyce se však zachovaly zbytky jmenných tvarů: *na veliku noc* HusPost; *na však večer* Dal „na každý večer“; *bude nóv mesiec* Štít; *na jeden dalek ostrov* Pas; *ostřejší by ostra meče* Baw; *nad hrad pány silny posadi* Dal.

Předmět

Předmět se vyjadřuje zpravidla podstatným jménem, které je rozvíjeným členem (většinou slovesem, řidčeji adjektivem) řízeno, je jeho vazbou. Proto souvisí změny ve vyjadřování předmětu se změnami ve vazbě sloves a v užití pádů prostých i předložkových.

Během historického vývoje češtiny se vazba mnohých sloves měnila. Nejvýraznější je šíření vazby se 4. pádem na úkor vazeb jiných, zvl. s 2. pádem. Už v předhistorické době ustoupil genitiv u sloves smyslových vjemů; v stč. jsou jen ojedinělé zbytky, např. *slyš těchto nových řečí* Tkadl; *viz velikého díva* LegJiřB; *patří smělosti německé* HusPost. V historické době ustupoval u mnoha sloves dalších, např. *prositi* (přítel mé chleba prosie mne ŠtítBrig), *přieti* (mně dobrého slova přejte Alx), *brániti* (aby viery a pravdy božie bránili Hus), u mnoha sloves s předponami (tak např. bylo *podati čeho*, *dostati čeho* atd.). Tento proces probíhá dodnes; srov. např. šíření akuzativu místo genitivu u sloves *používat*, *užívat*, *dobýti* atd. Pojednali jsme již o ústupu genitivu záporového (v. str. 350). Silně byl omezen i genitiv partitivní, dříve často užívaný místo akuzativu k vyjádření toho, že předmět je dějem zasažen jen částečně, např. *čili jiesti budu masa býkového* ŽaltKlem; *kázachu jemu octa s žlučí dáti* Hrad; *vezmi strdi, opichu, pepře třeného a klad' horké na jazyk* LékRhaz; *ktož těch koláčiev kúpi* Hrad. U některých sloves s předponami, zejm. *na-*, *při-*, *u-*, *po-*, byl genitiv v stč. skoro ustálenou vazbou, kdežto později se stává jen fakultativním vyjádřením vedle akuzativu, např. *nabrali sú popele z peci* BiblPraž; *přineste mi soli* Otc. Ústup genitivních vazeb neprobíhal plynule; rozhodujícím obdobím tu bylo XVII. stol., kdy se velice zrychlil; v nové spis. češtině pokračuje přes snahu jazykovědců obnovit po obrození stav ze XVI. stol.

Prostý genitiv ustupoval i ve spojení s významem odluky nebo vzdalování, v nichž má většinou už význam příslovečný: *však sem toho ujíti nemohl* Pas „ujíti tomu //od toho“; *apostoli mne otešli* Hrad „ode mne odešli//mne opustili“; *ztráty nám jest neutěci* Alx „ztrátě//před ztrátou nemůžeme utéci“; *často své vlastnie čeledi krýti se mosí* Štít „před svou vlastní čeledí“ aj. Instrumentálu ustoupil genitiv látky ve spojení typu: *nakirmíš nás chleba* ŽaltWittb

„chlebem“; *napoju šípy mé kirve* ŽaltWittb „napojím šípy své krvi“; *když srdce naplněno bude hněvu* Hus „hněvem“.

Dativní vazby se měnily mnohem méně. K výraznějším případům patří ústup dativu u slovesa *divati se* (mělo též význam „diviti se“): *jeden divaje se kráse obrazu toho Štít* „divě se“; *nalezli jej, an se divá dělníkuom* Háj „jak se dívá na dělníky“; u sloves *nadieti se*, *úfati*, *doufati*: *naději se světlu* BiblOl; *moci své doufajíce* Pulk; aj.

Přísluvečné určení

Přísluvečné určení se vyjadřuje jednak příslovci, jednak různými pády podstatných jmen, prostými i předložkovými; zřídka se vyjadřuje i jinak, zvl. infinitivem.

V zásobě příslovcí nastaly během historické doby značné změny, ale jde tu o změny lexikální, které se syntaxe dotýkají jen nepřímo.

Pád podstatného jména vyjadřuje v adverbiálním užití jistý přísluvečný význam; není svým nadřazeným členem řízen (jde tu o přímýkání). V přísluvečných významech pádů došlo v historickém vývoji k mnoha změnám; zmíníme se aspoň o některých.

Zanikly poslední zbytky bezpředložkového lokálu, který kdysi sám mohl vyjádřit určení místa nebo času; srov. stč. *Pavel dal jest Ploskovicích zem'u* ListLit (XIII. stol.) „dal v Ploskovicích zemi“; *aby zimě i létě ovoce na tobě bylo* ModlLeg. Omezilo se užívání časového genitivu a instrumentálu, např. *jednu dne jědl* Pas „za dne“ – zůstalo nč. *jednoho dne* apod.; *když jest oněmi třmi dny v hrobu ležal* Štít „ony tři dny“ – zachovalo se nč. *tou dobou* apod. Také instrumentálu příčiny ubylo – vedle příkladů jako nč. *umříti hladem* bylo v stč. také: *ty lkáš chudobú* Mast; *Adam vymlúval se Evú*, *Eva hadem* Has; *muož se radovati odpustěním hříechov* Štít; apod. Zanikl prostý instrumentál vyjadřující průvodní okolnost: *on leží zbitú hlavú* Alx „s rozbitou hlavou“; *jide proti němu smutnú postavú* Trist „se smutným vzezřením“; zachoval se jen ustálený obrat *přejít vodu suchou nohou*.

Z mnoha změn v užití předložkových pádů upozorníme aspoň na jednu: ve významu „směřovati dovnitř“ byl nahrazen akuzativ s předložkou *v* genitivem s *do*, který v stč. znamenal „(až) k něčemu“; srov. stč. *král s úsilím v hrad vnide* Dal; *posla ženu v jiné bydlo* Alx; (*Bracislav*)

do kláštera jěde ..., a když Čechy v klášter jdiechu, Jitka skry se za oltářem Dal „Břetislav jel ke klášteru, a když Čechové šli do kláštera, Jitka se skryla“; *Boleslav všie země až do Krakova doby* Dal; – *utiekajě vběže do kláštera* Otc „vběhl do kláštera“. Už v stč. bylo *do* v obojím významu někdy vedle sebe: *před Srby do Prahy jide*, a když do města dojěde, do města ho nepustichu Dal „táhl ku Praze, a když přijel k městu, do města ho nepustili“.

Ke změně došlo v chápání přísl. určení místa při dokonavých slovesech vyjadřujících pohyb na jiné místo: v stč. zde býval lokál s předl. *v* nebo *na*, později se ustálil akuzativ s *na* nebo gen. s *do*: *na kolenú klekše* ModlLeg „kleknuvše na kolena“; *padši na podlazě* LegKat „padnuvši na podlahu“; *ciesar kázal jeho v žalári vsaditi* Pas „do žaláře“, apod.

Infinitiv měl v stč. často funkci přísl. určení zřetele (zvl. při příd. jménech) a účelu, např. *těžek's mi nésti*, *mój pane* Hrad „jsi mi těžký na nesení“; *nijeden hrad tak nesnaden jest dobyti* Alx „žádný hrad není tak nesnadný k dobytí“; *oheň dobr jest se zhřieti* Pas „oheň je dobrý k ohřátí“; *toť jest ten pokrm jěsti a to pitie píti* Štít „pokrm k jídlu a nápoj k pití“ (při substantivu může mít infinitiv platnost přívlastku); *kúpichu pole pútníkóm hřesti* Hrad „koupili pole pro poutníky k pohřbívání“; *zvěři sniesti dáni budete* Pas „k snědku“; *nedostává se tomu mlýnu mlěti pšenice* Chelč „pšenice k mletí“. V tomto užití se infinitiv neudržel a byl nahrazen jednak předložkovými pády podst. jmen slovesných (už v stč. bylo též: *nenie ještě k jedeni dobr* Comest; *kúpichu pole na pohřeb pútníkóm* Drk apod.), jednak byly přetvořeny v konstrukce typu: *žádný hrad není tak nesnadné dobyti, je pro mne těžké nésti* tě.

Už v stč. vstupoval infinitiv na místo supina jako přísl. určení účelu po slovesech pohybu a během XV. stol. je vytlačil; srov. *jědú bránit svého dvoru* Dal „jely bránit svůj dvůr“; *jdiž hledat oslic* BiblOl „jdi hledat oslice“ / *přišla viděti hrob* EvSeit; *jak přišel volati nespravedlivé* Kruml.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929, s. 9–37; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 123–146; HAUSENBLAS, K.: Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha 1958; FIEDLEROVÁ, A.: K vývoji neshodného přívlastku v staré češtině a u Komenského. SaS, 31, 1970, s. 337–345. CHLOUPEK, J.–ŠLOSAR, D.: Specifický východomoravský typ deagentních vět. Slavica Slovaca, 7, 1972, s. 236–239.

V předhistorické době, kdy byla čeština pouze jazykem mluveným, nečlenily se jazykové projevy tak výrazně v samostatné syntaktické jednotky, pevně uvnitř mluvnicky organizované a navenek zřetelně od sebe oddělené, jako je tomu v jazyce spisovném. Vedle útvarů s jasnou predikační platností (většinou s určitým slovesem ve funkci predikátu) byly tu i polosamostatné nominální útvary, které se volněji nebo těsněji přimykaly k sousedním slovesným větám. Přitom se buď plně začlenily do jejich syntaktické stavby jako normální větné členy, nebo si zachovaly jistou samostatnost a často i polopredikační platnost – změnily se ve volně připojené větné členy a polovětné útvary. Ve spisovném jazyce vznikaly na tomto základě a vedle toho i nové polovětné útvary, které umožňovaly vyjádřit v jediné větě složitou myšlenku. Ale tu a tam se v stč. památkách zachovaly stopy starého stavu. (Jistou představu o syntaktické povaze jazykových projevů před vznikem spisovného jazyka nám dává syntax nářečí, ve které je volně připojených členů a různých polovětných útvarů velice mnoho.)

Tak např. najdeme v stč. památkách příslovečná určení, v nichž je po předložce nominativ podst. jména: *v ta doba, v jedna doba, v ty pátá hodina* Jeron; *králová z kraj světa* přišla Brig; *bude panovati... až do kraj světa* ŽaltKlem. Podle výkladu Jos. Zubatého jde tu o zbytek polovětných nominálních útvarů nebo dokonce nominálních vět, které se mechanicky začlenily do slovesné věty bez přizpůsobení tvaru.¹⁾ Podobně je tomu v tomto dokladu: *od toho mostu svrchu*

¹⁾ ZUBATÝ, J.: Studie a články II. Praha 1949, s. 54n.; též TRÁVNÍČEK, F.: Ne-slovesné věty v češtině II. Brno 1931, s. 167n.

psaného jedna míle jest městečko dobře veliké CestLobk. Jindy se zachovala v nominativu jen část několikanásobného členu, takže vzniká anakolut: *vlasyt má črné, nákaďeravé, oči veliciej, brada dlúhá, šedivými vlásy promiešaná* Pas; *muži... v plášťích krátkých, kukly široké, čepice vysoké a břicho sádlné, takové řády boží slavně vedú* Chelč. Volně připojený člen věty zůstává celý v nominativu: *svatá Mandalena uzřela dva anděly, jeden v hlavách a druhý v nohách* Krist // *viděla dva anjely, jednoho v hlavách a druhého v nohách* EvVid (první doklad lze ovšem chápat i jako akuzativ – viz v oddílu Tvarosloví).

Ve skutečné polovětné útvary se rozvily obraty s participiem a s infinitivem: staly se prostředkem k vyjádření druhé predikace v jediné větě a blíží se svou platností vedlejším větám. Vedle zděděných a přehodnocených útvarů starších vznikly ve spisovné češtině útvary nové, zčásti podle cizích vzorů.

ÚTVARY S PARTICIPII

Byly čtverého druhu: 1. participium bylo vazbou jistých sloves, např. *liška mnieše oklamajíc* džbána Hrad „domnívala se, že oklamala džbán“; 2. participium se kladlo po zájmenech *kto, čo*, po spojce *jak(ž)* aj., např. *neviem co čině* Štít „nevím co dělat“; 3. přechodníkové vazby, např. *bděli, stád svých střehúce* Štít; 4. absolutní vazby vzniklé napodobením latiny, např. *sediecích jich a jedúcích vece jim* Ježíš EvOl „když seděli a jedli, řekl jim“.

① Participium přítomné činné se kladlo po slovesech s významem „dělati se, domnívati se o sobě“ apod., zejm. *činiti se, mnieti (se), mysliti* a n. j.; vztahovalo se k podmětu, proto bylo v nominativu. Významově tato vazba odpovídá obsahové větě se spojkou *že* (stč. *by*). Časem ustupovala, ale udržela se až do sklonku XVI. stol. Srov. *činieše se toho netbaje* Comest „dělal, že na to nedbá“; *mniš se kúpe u Vltavě?* Dal „domníváš se, že se koupeš ve Vltavě?“, *mysléch ležě sám jediný* Alx „myslil jsem, že ležím“; *činil se neslyše* Blah „dělal, že neslyší“. Zřídka stála i po slovesech smyslových vjemů („viděti sám sebe“): *uzřě se před králem nebeským na súdě stojě* Pas „viděl se, jak stojí“. Obdobně se po *mnieti se* kladla příd. jména, např. *mnohé ženy mnie se múdry* Štít „považují se za moudré“. Jde o konstrukci domácí, do-

svědčenou i v jiných slovanských jazycích. Blízké jí jsou konstrukce s přechodníkem při sponě *býti* a slovesech fázových (viz v kapitole o přísudku, str. 356).

K předmětu v akuzativu se vztahovalo participium při slovesech smyslových vjemů (k nim počítáme i *nalézt*); má platnost doplňku a později bylo nahrazeno infinitivem (v. str. 370); např. *uzře muže proti sobě stojiec* Comest „uzřel muže proti sobě státi“. Mohlo zde být i participium minulé; obě participia často ustrnovala (zpravidla v tvaru množ. čísla), např. *viděch zhynuvše jěd jeho* LegMar „viděl jsem, jak zhynul jeho jěd“; *když kokota slyšel pějice* HodMuz „když slyšel kohouta zpívat“. V odpovídajících větách trpných se ovšem participium vztahovalo k podmětu (a celá konstrukce se blížila příkladům uvedeným výše): *nalezena jest majíc v životě* Comest „těhotná“. Po jiných slovesech nebyly tyto konstrukce v stč. běžné; z ojedinělých dokladů srov. *viemy boha z mrtvých ustavše* HymnOpav; *pravě jej živa jsúce* EvZim. Po slovesech smyslových vjemů je akuzativ s participiem jistě konstrukce domácí, slovanská. Podobně se tato slovesa spojovala s akuzativem příd. jména, např. *tak ji ihned zdrávu nalezu* Pas „nalezli zdravou“; *anděla viděl velmi smutna* AlbRáj. Po jiných slovesech, zejm. po slovesech pravení, může jít o její příležitostné dodatečné rozšíření.

② Participium přítomné po zájmenech *kto*, *čso* zastupovalo obsahovou větu.

Konstrukce s *kto* stávaly po záporném slovese *býti* s významem „existovati“, druhotně též po kladném. Již ve XIV. stol. se s nimi střídaly věty s kondicionálem a brzy je vytlačily. Srov. *nenie kto čaký přidada* Alx „není [nikoho], kdo by dodal naděje“; *vzdycháše vól všeliký, ande nenie kto jím ořě* Alx „vzdychal každý vůl, vždyť nebylo, kdo by jím oral“; *neby kto za právo se postavě* Dal „nebylo [nikoho], kdo by se postavil za právo“; *padne oslice a jest kto pozdvihna ji* Hus „je, kdo by ji pozdvihl“; *nenie kto pomoha* ŽaltWittb // *nenie, kto by pomohl* ŽaltKlem. Konstrukce s *čso* (*co*) stávaly nejčastěji po slovese *nevěděti* a měly smysl rozvažovacích otázek; byly pak zatlačeny větami s infinitivem (a v novém jazyce větami s *míti* a infinitivem); např. *neviete co prosiec* Krist „nevíte, co máte prosit“; *nevědieše co odpověda* Pas „nevěděl co odpovědět“ // *neviem co řeci sobě* Baw „co si mám říci“.

Participium se ojediněle objevuje i po jiných tázacích slovech v zá-

vislých rozvažovacích otázkách, např. *nevědieše, co učiniti ani kam sebu rha* OtcA „nevěděl, co má učiniti ani kam se poděti“ (zde je vedle sebe obojí vyjádření, s infinitivem a s participiem).

Po jiných slovesech mělo *co* nebo *kto* s participiem funkci věty vztahné: *i to, což chtě, to dobude* Alx „co chce, toho dobude“; *nad nimi což chtiec činichu* Baw „dělali nad nimi, co chtěli“; *on sám kohož ráče koronuje* Štit „koho ráčí“. Přechodník mohl stát místo určitého slovesa i po jiných vztahných slovech: *Bořivoj přeč utekl jest kam moha* Pulk „kam mohl“; *nemohú choditi kudyž chtiec* Rožmb „kudy chtějí“.

Participium přítomné, ojediněle i minulé činné po spojce *jako* (*jakž*, *jakož*) zastupovalo srovnávací větu; nejčastější je ustálené čtení *jakž moha: s těmi jakž moha král se bránieše* Dal „bránil se jak mohl“; *jakž mohúce se sebrachu* Dal „sebrali se jak mohli“; *trpme jakož mohúc* Štit „jak můžeme“; *mluvieše jako o ciesařovi nic netbajě* Dal „jako by nedbal“; *jakž chtě dary své děliš* LegMar „jak chceš“; *běháš jako húby jied* FljšPřísl „jako bys snědl houby“. Zcela ojediněle se setkáváme s přechodníkem místo určitého slovesa i v jiných větách vedlejších.

Obrat *nenie kto pomoha* připomíná participiální vazby uvedené v odst. 1 a bylo by jej možno vykládat „není nikdo pomáhající“. Ale ostatní případy užití přechodníku po zájmenech a příslovcích nebo po spojkách se zdají svědčit pro původní větnou platnost těchto útvarů, v nichž byl přechodník jmenným přísudkem.

③ Přechodníkové vazby mají dnes ve větě funkci doplňku k podmětu, ale svou sdělnou platností jsou to protějšky vedlejších vět časových nebo i jiných. V starém jazyce byly hojné přechodníkové vazby vyjadřující pouze doprovodný děj bez zřetelného významového vztahu k ději hlavnímu; často se jich užívalo i při různých činitelích dvou dějů, např. *uslyšav to od posla, bude jemu protivno* Štit; *hledaje kněz český cizieho oběda i utka jej jeho bieda* Dal „když český kníže hledal cizí oběd, potkalo ho jeho neštěstí“; *kázal ho sviežic železnými závorami bíti* Pas „aby ho svázali a bili“. Přechodníková vazba se mohla spojit s větou spojkou *i*, když předcházela, nebo spojkou *a*, když následovala, např. *a po šesti dnech pojem Ježíš Petra a Jakuba a Jana, bratra jeho, i vede je na vysokú horu* EvZim; *pojide z hrobu a nesa korúhev s sobú* Hrad; *a kde pak odpočinúti a léhaje velmi tvrdě?* Podk „kde si má člověk odpočinout, když lehá na velice tvrdém [loži]?“; *tu jsem stála a plačici* Vit.

Děj současný s dějem hlavním se vyjadřoval přechodníkem přítomným nedokonavých sloves, ale mohl se vyjádřit i nedokonavým přechodníkem minulým; podobně se děj předčasný před dějem hlavním vyjadřoval nejen přechodníkem minulým slovesa dokonavého, ale i dokonavým přechodníkem přítomným: *leževše vstáti nemožiechu* Krist „ležice nemohli vstáti“; *přečta listy král pohanský poče se tomu diviti* Alx; *přida chudý i bude tak řeči* Hrad „chudý přijda bude tak mluvit“. Dnešní pravidla o užívání přechodníků formuloval až J. Dobrovský a zpřesnil J. Gebauer.

V dalším vývoji se přechodníkové vazby staly velice oblíbeným prostředkem v jazyce spisovném, zvl. v XVI.–XVII. stol., kdy si uživatelé spisovného jazyka libovali v složité větné stavbě podle vzoru latiny. Jejich místo mezi syntaktickými prostředky se přitom změnilo: začlenily se pevněji do větné stavby a staly se prostředkem zhuštěného vyjádření myšlenek v rámci jediné složité věty. Proto se omezovalo užití přechodníkových vazeb nevztahujících se k podmětu věty a vyžadovalo se dodržování shody přechodníku s podmětem. Srov. *i že pak mnozí na tom, což títo svrchu řečení sepsali, dosti měvše, k práci nechťiv, v tvrdém vrtati nemajíce chuti aneb snad nemohše, tak se tomu poněkud naučili a tímž se v mluvení i v psání zpravují, ne bez mnohých při tom nedostatků, a jiní na ty všecky zprávy nebo zapomněvše a neb snad o nich nemnoho vědouce, předce tak v zmatku zůstávají, místně, jak kde co napsati aneb promluvití mají, nevědouce* BlahGram; *v tom jdouce trefíme mezi jakési, kteří plnou síň cifer majíce, přebírali se v nich* KomLab. V mluveném jazyce však přechodníky ustupovaly vyjádření jinému a ustrnovaly; proto pronikaly neshodné tvary a přechodníky různopodmětné i do spisovného jazyka, např. *než vyjdouc my zase na síň, uzřím já, že těch apatekářských nádob vždy víc a víc po všech stranách přibývá* KomLab; *my pak navečeřeuvši se čekali sme* CestPref; *císař na osobu jeho pohlédna, líbila se mu jeho postava* MitřPřih. V jazyce lidovém přechodníkové vazby zanikly kromě adverbializovaných obrátů; jen ve východomorav. nářečích se zachovaly ve větším rozsahu, např. *přižeňa krávy dělali povřísla; vyjda hore už mu bylo horko* mor. slov. V nč. spisovném jazyce byly přechodníky oživeny a žijí jako prostředek stylisticky zabarvený; častější jsou přechodníky přítomné.

Participium přítomné ve tvaru jmenném mohlo mít v stč. i platnost

mlzkou přívlastku nebo přístavku, např. *zjeví se dětátko, nesa košíku ovoce* Vit; *jsem od těch zlých dievek svázána, chtiec mě násilím na hrad vésti* Dal „chtějících“; *pokoj lidem dobré vuole jsúce* Pas „jsoucími“. Skutečnými přívlastky byly tvary složené; v stč. se jich užívalo málo, ale později (v XVI. stol.) se značně rozšířily, např. *opět podobno jest královstvie nebeské člověku kupcovi, hledajícimu dobrých perel* EvOl; *nač mě přijieti kajícíeho a prosícíeho tebe* Otc; *bez toho potomci předkům svým skrze knihy mluvícím snad by potom nerozuměli* BlahGram. Zpřídavněle přechodníky (přechodníková adjektiva) minulé na -ši (přišedší, hošívši) v stč. nebyly; rozšířily se až v nové spis. češtině napodobením ruštiny, např. *poslové od krále Kazimíra přišedší* Palacký.

4. Absolutní participiální konstrukce vznikly v stč. napodobením latiny a zůstaly v podstatě omezeny jen na překladové památky; nestaly se obecně přijatým jazykovým jevem a časem byly i z překladů odstraněny. Lat. ablativ absolutní byl někdy tlumočen spojením genitivu jména s genitivem participia přít. (ve složeném tvaru) nebo s ustrnulým tvarem nominativním: *a ješče jich nevěřících, ale divících pro veselé, becé jim* EvZim // *ale ješče jich nedověřice a divice se pro radost* EvOl (lat. illis non credentibus et mirantibus) – srov. BlahNZ: *když pak oni ješče nevěřili pro radost, ale divili se, řekl jim*. Ablativ se tu ojediněle tlumočil též instrumentálem: *aby umy, tě (! – čekali bychom tebu) pomáhajícím, opravil* Kar „aby s tvou pomocí opravil rozumy“. Poněkud častější byl překlad dativem: *a scházejícím jim z huory přikázal jim* EvOl (lat. descendentibus illis) // *a když jdíechu z hory* EvZim. Žádná z těchto konstrukcí nepřekročila XIV. stol.

ÚTVARY S INFINITIVEM

Tyto polovětné útvary byly zčásti původu domácího, zčásti se ve spis. jazyce rozšířily vlivem latiny.

Zmínili jsme se již o infinitivů po slovesech pohybu, který zatlačil supinum a měl funkci příslovečného určení účelu. Vyjadřoval druhý děj ve větě a mohl býti rozvit, takže představoval protějšek věty účelové: *přišel jest hledati a spasiti, což zahynulo jest* Chelč // *přišel, aby hledal a spasil, což bylo zahynulo* BiblKral. Tento účelový infinitiv se zachoval

v plném rozsahu dodnes. Podobně je tomu s infinitivem po slovesech a jménech vyjadřujících uplatnění vůle; konkuruje zde obsahovým větám žadacím s *aby*: *káza se všem Němcům sníti* Dal „přikázal všem Němcům, aby se sešli“; *dva korce ustavi dávati oráči každému* Dal; *kterak jest ten obyčej křesťanuov vzvzděti, kde křesťani přebývají* OtcA // *aby zvzděli* OtcB.

Trvale se ujal doplňkový infinitiv po slovesech smyslových vjemů, který nastoupil na místo dřívějšího participia (v. str. 366); tak vznikl „slovanský akuzativ s infinitivem“ (typu: *viděl ho odcházet*).

V překladových památkách se objevuje jiná vazba akuzativu s infinitivem, vzniklá podle latiny: po slovesech vnímání, myšlení a říkání je předmětový akuzativ a k němu se vztahuje infinitiv spony *býti* s akuzativem příd. nebo podst. jména, např. *mním to dobré býti* EvOl; *jej boha býti vyznávají* Kruml; *když Krista lačna býti vidieše* Kruml „viděl lačného“. Podobná je vazba instrumentálu s infinitivem: *jedni jej králem izraelským býti vzýváchu, druzí jej spasitelem světa býti praviechu* Kruml. Tyto vazby konkurují většinou obsahovým větám se spojkou *že*, v stč. *těž by* (v. str. 382). Ve spis. jazyce se rozšířily zvl. v době humanistické, např. *znamenal sebe býti mocného* Háj; *viděl jej nepřítele svého býti* Kom; *ona od lidí v tom dospělá býti pravena* Háj; *abych hostem se v cizím domě býti pamatoval* KomLab. Do mluveného jazyka nepronikly a nová spisovná čeština se jich časem zbavila.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929, s. 573–581, 587–630; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 167–190; PORÁK, J.: Vývoj infinitivních vět v češtině. Praha 1967; PORÁK, J.: K vývoji infinitivních vět v češtině. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 345–349; DVOŘÁK, E.: Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Praha 1970; NĚMEC, I.: K vývoji funkcí infinitivu v češtině a litevštině. SaS, 38, 1977, s. 229–237.

LOVOSLED

Vývoj českého slovosledu není dosud dostatečně prozkoumán. Velkou překážkou je to, že nejstarší památky jsou veršované a do značné míry podřizují pořádek slov potřebám rýmu; prozaické památky jsou zase převážně překladové (hlavně z latiny) a silně se přidrží slovosledu originálu. Ten měl vliv i na slovosled vznikajících památek původních. Často lze říci, že v živém jazyce se už tehdy prosazovalo jako základní slovosledný faktor aktuální členění výpovědi: v citově nezabarvených projevech začínala věta zpravidla východiskem výpovědi a jádro výpovědi stálo na konci; srov. *rozkázav poslóm ta slova, / da jim listy tomu znova, / potom daři i každého / podlé práva králevského. / Vzemše posli listy jeho, / nesú je před krále svého* Alx. — *A když mnohý minu rok, / sta v zemi muž, jemužto jmě Krok. / Ten zemi všicknu súdieše / a múdrosti učieše. / Potom Krok jide do návi / a tři dcery múdré ostavi, / Kaši, Tetku a Libuši* Dal. — *Kacieřství má najprvé tři kmeny, takže jest troje kacieřství; to jest: odstúpení, rúhaní a svatokupectvie. Odstúpení jest od úkona božieho odvrácení. Rúhaní jest moci božské hanění* HusSvatokup.

Ve spisovném jazyce se stále silněji prosazoval vliv latiny zejm. tendenci klásti sloveso na konec věty. Projevuje se v některých památkách už ve XIV.–XV. stol., ale plně se uplatnil v XVI.–XVII. stol. Srov. *neb jedno to chváliti slušie, čehož jest kto dobře svědom; ale vyzditi žádný nemá, a by čeho i svědom byl, leč by toho slušná potřeba byla slít; nebo duch boží, jímž ho Pán Bůh navštíviti ráčil, odpočinutí žádného mu nedal, než vždy ho k tomu pudil, aby on na vůli boží dobře libou se dohládal a podlé té svůj život zpravoval* Blah; *co se prohlédání radostného způsobu Bohu oddaných srdcí dotýče, toť více in idea vypsáno jest, nežli aby se tak plně při všechněch vyvolených nalézalo* KomLab. Tento slovosled

se zachoval i v nč. jazyce spisovném a teprve postupně, zvl. od 2. pol. 19. stol., pod vlivem jazyka mluveného ustupoval.

Rozdíly byly též v *postavení přívlastku*. V dnešním jazyce stojí přívlastek před podst. jménem, shodný před ním, rozdílný po něm. V obou případech nebývá od rozvíjeného podstatného jména odtržen jako samostatný větný člen. V starém jazyce toto postavení přívlastku také převládalo, ale bylo tu i mnoho odchylek nemotivovaných důrazem na přívlastek. V starém jazyce toto postavení přívlastku také převládalo, ale bylo tu i mnoho odchylek nemotivovaných důrazem na přívlastek. V starém jazyce toto postavení přívlastku také převládalo, ale bylo tu i mnoho odchylek nemotivovaných důrazem na přívlastek.

statečné mysli // *mysli hrdé* Štít; *svých duší* // *rodu svého* Otc; *veliké hody* // *bžeš mu se dobře brániti* Baw. *veselí velké* Kom; – *vida mnicha tváři pokorné* Hrad; *člověk myslí hrdé* Štít; *cesta pravdy* Hus // *podlé mého mistra hrobu* Hrad; *nemysleč držel* Štít; *toho zákona ustavenie* Štít; *k každého učedníka peleši* OtcA; *z očí vynětí* Štít; *trój póhon* Rožmb; – *co tělesná slibuje vôle* ŠtítBrig; *jakož o svatém zpižni* Štít. Aspoň zčásti tu jde o vliv latiny. Skoro pravidelným se stalo kladení shodného přívlastku za podst. jméno ve výrazech povahy náboženské a v termínech odborných: *vuole boží, služby božie, písmo svaté, duch svatý; právo zemské, dsky zemské, právo obecné, království české; korúhev znamenitá* „k dávání znamení“, *vóz špižierní, písař vojenský*.

Zajímavé bylo kladení předložek u rozvinutého substantiva. Většinou stála předložka před celým výrazem jako dnes: *před svými očima* Modl; *k čistému té svátosti přijímání* Štít. Mohla stát i před přívlastkem neshodným, který sám byl vyjádřen předložkovým pádem, takže se setkaly dvě předložky vedle sebe: *(po z) mrtvých vstání až do na nebe vstúpenie* Hus; *k ve dsky kladení* VšeH „ke kladení do desek [zemských]“. Příslovce rozvíjející přívlastkové adjektivum stávalo před předložkou: *prijedú drie králi velmi z převeliké dáli* Hrad; *umluvie bližnieho tak o malú věc* Štít. Před shodným přívlastkem se někdy předložka opakovala: *po všech po těch vlastech* Otc; *s jinými s mnohými dary* Pulk; *v ony u pokojné časy* Alx (u za v před p-); *pod skalú pod vysokú* Otc; *v jednu v ženskú v těhotnú* Otc; *do Nazareta do města* Hrad. Později, zejm. od XVI. stol., tohoto opakování předložek silně ubývalo; dodnes se zachovaly jen ustálené výrazy typu *k tomu ke všemu, o tom o všem* apod.

Shodný přívlastek býval často odtržen od svého substantiva příklonkou; v stč. se totiž uplatňovala tendence ke kladení příklonek za první přízvučné slovo tak silně, že převážila princip sounáležitosti přívlastku

určovaného jména: *jeho se tvář stvieše* Pas; *jedna mu ruka uschla* Pas; *v ty mi se lesy jěti žádá* Hrad.

Postavení příklonek nebylo však zcela ustáleno; většinou se sice kladly první přízvučný výraz ve větě, ale nezřídka stávaly i jinde: *tehda bel užasl se* Pas; *tatoť řeč tvá nelíbí mi se* Štít. Ve vzájemném pořadí příklonek byl rozdíl: v stč. se kladly příklonné dativy zájmen před akuzativ se, např. *nezdá mi se* AlxM; *ukázal mi se ve sně muž* Pas; *bžeš mu se dobře brániti* Baw.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929, s. 83–92; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 147–163.

VZNIK SOUVĚTÍ

Souvětí vznikalo již v době praslovanské a některé typy jsou snad ještě starší. Zkoumání ukazuje, že tu šlo zpravidla o těsnější spojení dvou vět původně samostatných, které stály v jazykovém projevu vedle sebe a byly těsněji spjaty po stránce obsahové. Některá taková spojení se opakovala častěji, ustálila se a významově se přehodnotila.

Tak je např. zřejmé, že podmínkové věty se spojkou -li vznikly ze zjišťovacích otázek: mluvčí se v nich na něco ptál, a nečekaje na odpověď, řekl v další větě, co by vyplývalo z kladné odpovědi. Když se takové spojení vět zautomatizovalo, ztratila původní otázka tázací intonaci a začala se chápat jako vyjádření podmínky; tázací částice li pak nabyla funkce podmínkové spojky, stala se vyjádřením vztahu mezi větami. V hovorově zabarvených projevech najdeme dosti souvětí, kde bychom mohli prostě doplnit po první větě otazník a měli bychom spojení samostatných vět; srov. stč. *máš-li mast s myrrú a s tymiánem, s kadidlem a s balšánem, dobrý družo [?], tu prodaj nem Mast*. Zachovala se i spojení asyndetická, tj. bez *li* ve větě smyslem podmínkové; někdy jsme na rozpacích, nejde-li ještě o věty samostatné: *chceš mi odplatu dáti [?//], chciť slúžiti, že mi nebudeš děkovati Mast*. Jindy je v pozdějším opise podmínková spojka doplněna, takže je zřejmé, že i spojení beze spojek se chápalo již jako souvětí: *chtěl by ty mě sobě mieti, musil by jiej život otjieti; a toť se mōž dobře státi, chceš jie na tejto cestě ždāti DalC // chtěl-li by..., ač jie chceš...* DalL (původně: „chtěl bys mě mítí [za ženu]? musel bys jí vzít život; a to se může dobře stát! chceš na ni počkat na této cestě?“). V stč. najdeme podobná spojení vět, v nichž byla v první

větě tázací částice *zda* (*za*, *zdali* apod.), ale ta se neustálila jako skutečná podmínková souvětí (asi proto, že byla méně častá) a zůstala na přechodu mezi souvětím a těsnějším spojením samostatných vět: *pane, da jsi ty otnesl jej [?//], pověz mně, kdes položil jej EvZim; zda žádáš mār mu opatřiti [?//], vstaň a hleď, dokudž chceš Otc*. Původně samostatná druhá věta, která se změnila ve větu řídící, mohla začínat souřadící spojkou, částicí nebo příslovcem, kterým se reagovalo na předpokládanou odpověď; to se dosti dlouho drželo i po vzniku skutečného souvětí; např. *bude-liť muž hospodárný, ale ženat' nebude tbavá Štít < „bude muž hospodárný? [snad bude,] ale žena nebude dbalá“*.

Z vět tázacích vznikly zřejmě i vztažné věty s kdo, co, který a s jinými vztažnými zájmeny a příslovci tázacího původu; tak např. souvětí typu: *kto chce zbýti strasti, neroď prsta mezi dřvi a podvoj klásti Dal* lze vyložit z pův. „kdo se chce vyhnout utrpení? ať nedává prst mezi dveře!“

Z vět zvolacích vznikly přípustkové věty se spojkou *kakž* (*kak*, *kako*, *kakož*); např. *kakž mnoho věž bě ve zdi, však se jemu nic to nezdí Alx* ačkoli bylo v hradbě mnoho věží, přece se mu nezdálo ničím“ < „jak mnoho věží bylo ve zdi! přece se mu to nezdálo ničím“. (Samostatné zvolací věty s *kak* se do stč. zachovaly, srov. výše str. 345.)

Obsahové věty se spojkami *že, jež, ano, nali* aj. vznikly zřejmě ze samostatných vět; celé souvětí mělo původně podobnou povahu jako spojení uvozovací věty a přímé řeči a pozdější spojka měla význam upozorňovací částice, např. souvětí typu: *jdi a pověz jim, že nejsem hrázden Otc* vyložíme z původního: „jdi a pověz jim toto: nejsem volný“ *že, ježe* byla upozorňovací částice, která asi patřila do první věty; neprve po spojení vět v souvětí nabyla funkce spojky a přesunula se do druhé věty): *uzřě, ano jeho žena duši běře Dal* < „uviděl: hle, jeho žena vypouští duši!“

Podobně lze vyložit vznik většiny souvětných typů. Vidíme z toho, že nejstarší souvětí vznikala z pouhého postavení vět vedle sebe (tzv. juxtapozice), bez skutečných spojovacích prostředků; spojky jako prostředky k vyjádření vztahů mezi větami vznikly dodatečně přehodnocením slov, která měla původně jiný význam (tázací, zvolací, upozorňovací atd.). Tento vývoj nastal u některých typů souvětí už v době pradávnej, u jiných mnohem později a někde probíhal dokonce až v době

historické. Pěkně to vidíme v souvětí stupňovacím s ba, nébrž apod. Slovo *ba* bylo citoslovce a teprve v 15. stol. se ho začalo užívat k vyjádření stupňovacího vztahu vět; tak např. souvětí: *již vše minulo, ba již jim to nevoní* RokPost vzniklo ze tří vět: *Již vše minulo. Ba!* [= věta citoslovečná] *Již jim to nevoní*. Spojka *nébrž* se skládá ze zápornky *ne* (v stč. bylo též *nie*) a příslovce *brž(e)*. Zápornka měla větnou platnost a dodatečně popírala obsah předchozí věty; v další větě se pak říkalo, co místo toho platí. Příslovce *brž(e)* je komparativ k *brzo* a znamenalo „spíše“; pomáhalo tedy svým lexikálním významem vyjádřit, co platí spíše než obsah první věty, např. [*lidé*] *v paměti toho [dobrodiní] nemají ani jemu odplatiti dbají, nébrž radují se zlobě* Baw „nesnaží se mu odplatit, ne, spíše se radují ze zla“. V stč. najdeme i souvětí s pouhým *ne*, *nie* bez *-brž*, jasně dokládající původní větnou platnost zápornky: *ani jest to bylo prvé vítězství svatého Antonie proti diáblu, ne, zajisté byla v něm moc našeho spasitele Otc.*

CHARAKTERISTIKA STAROČESKÉHO SOUVĚTÍ

Vedle takto vzniklých souvětí, v nichž je vztah mezi větami vyjádřen spojkami a jinými spojovacími prostředky, přežívala i souvětí s pouhou juxtapozicí vět bez vyjádření jejich vztahu. V předhistorické době byla jistě velice častá; jazyk mluvený (zejm. nářečí) jim dává mnohdy přednost dodnes. V literárních památkách stč. sice už převládala souvětí s mluvnicky vyjádřeným vztahem vět, ale v dílech bližších mluvenému jazyku najdeme dosti příkladů pouhého přiřazování vět, např. *sta se druhú noc na zajitřie, jdiechu na jitřni vše bratřie, zjěvi se svatý Prokop Hrad* „stalo se druhou noc k ránu, když šli všichni bratři na ranní [mši], že se zjevil sv. Prokop“; *tak biechu strachu poddání, přemohú jě bez všie brani* Alx „tak podlehl strachu, že je přemohli beze všeho odporu“; srov. i výše citované příklady bezespoječného souvětí podmínkového.

Vcelku bylo v (stč. památkách souvětí již na dosti vysokém stupni vývoje. Hlavní rozdíl proti dnešnímu stavu byl ten, že nebyly tak vyhraněny jednotlivé typy souvětí: většina spojek mohla vyjadřovat několik vztahů z dnešního hlediska různých, a na druhé straně skoro

žádná spojka nevyjadřovala některý vztah v celém rozsahu, protože její užití bylo omezeno zpravidla nějakým zbytkem původního lexikálního významu, který měla před přechodem ve spojkou. Podoba spojek nebyla též ustálena.

V dalším vývoji se souvětí se ustalovaly – vnitřně sjednocovaly a navenek rozlišovaly od typů jiných; vznikaly i typy nové. Přitom se ustalovaly spojovací prostředky, některé zanikaly a jiné nově vznikaly; k přesnějšímu rozlišení vztahů se vytvářely složené spojky a zužoval se význam spojek jednoduchých. K největším změnám došlo v průběhu XV. stol.; v XVI. stol. se už většina souvětí se ustalovaly a existovaly už skoro všechny dnešní spojovací prostředky. Napodobením klasických jazyků, zejm. latiny, se však šířila velice komplikovaná stavba souvětí. Nová spis. čeština na ni navazovala, ale vliv měly i zjednodušené konstrukce z doby úpadku spis. jazyka v XVIII. stol. Brzy se uplatnil vliv živého mluveného jazyka, který vedl k oproštění souvětí souvětí stavby; zároveň se spojovací prostředky definitivně ustalovaly a synonymní prostředky se časem (zvl. od konce XIX. stol.) stylisticky diferencovaly. Dnešní souvětí se vyznačuje tím, že se pro každý vztah ustálil zpravidla jeden spojovací prostředek bez sémantického a stylistického zabarvení; vedle něho však máme k dispozici bohatý repertoár prostředků významově užších, takže je možno explicitně vyjádřit i velmi jemné odstíny vztahů; mnohé z nich jsou zároveň stylisticky zabarveny (většinou jsou charakteristické pro jazyk psaný, některé pro odborný styl, jiné jsou archaické; vedle toho máme prostředky typicky hovorové, někdy i nespisovné).

V starém jazyce nebylo tak zřetelně rozlišeno souvětí souřadné a podřadné jako dnes. K vyjádření obou druhů vztahů mezi větami se mohlo užit zmíněného přiřazení vět beze spojek, např. *ve mnozě sem zemiech byl, nikdá sem lepšieho [vína] nepil* Hrad – vztah odporovací; *chovaj se jména zlého, nic dražšieho nenie jména dobrého* Dal – vztah důvodový; *přihodi se toho času, věč Pilát na ščěpy zřieti* LegJid „začal se Pilát dívat na jabloně“ – vztah obsahový; *a netaže toho řeci, tak se inhed uzřě na břězě u svého kláštera* Otc „nestačil to říci// než to stačil říci, hned viděl, že je na břehu“ – vztah časový; *a taký pokoj buoh vám učiní, viec budete jmieti i po vás jiní* Hrad – vztah účinkový; *šafrán zimnici krotí, tak pravá láska žádosti tělesné uhašuje*

Hus – vztah srovnávací; *a ovšem v panenství: jediná je ztratiš, věčně jeho mieti zase nebudeš* Štít – vztah podmínkový. (Srov. též str. 374.) Podobných spojení se dodnes užívá v mluveném jazyce, zvl. lidovém; spis. jazyk dává přednost souvětí se spojkami.

Ale i mnohé spojovací prostředky sloužily ke spojení vět jak v souvětí smyslem souřadném, tak podřadném, zejm. *a, ano, nali(t)*, např. *z chlapův šlechtici bývají, a šlechtici syny chlapy mievají* DalL × již *vizi, a ty na smrt jdeš* Pas „již vidím, jak // že jdeš na smrt“; *abych tě opatřila, a ty se ve zdraví vracuješ* Troj „abych tě spatřila, jak se ve zdraví vracíš“; *o příkrovu co sobě stýskáš, a ty udatnú ženu jmaš* Hrad „proč si naříkáš pro rubáš, když máš zdatnou ženu“; – *čekali smy světla, naliť tmy* Pror „a hle // a zatím // avšak jsou tmy“ × *uzřě, naliť dievka pláče* Dal „uzřel, jak dívka pláče“; *uslyše, naliť psi skučie* Baw „uslyšel, jak psi skučí“; – *řkú „pokoj, pokoj“, ano nenie pokoje* Štít „ale není“; *a pak v skutcích nic těch ctností sem nenalezl, ano plno pýchy, lakomství, netrpělivosti a nestatečnosti* HusSvatokup „nýbrž // ba“; již *nemohu státi, ano mi se chce velmi sráti* Mast „neboť“; *[v]lk slyšel, ano dítě pláče* Ezop „jak“; *zítra, ano se zabřezkuje, rytieřstvo zdvihlo se* Pulk „když se rozednívalo“; *proč sú ti tři králi do Jeruzalema přišli, ano se jest tu Ježíš nenarodil, ale jinde* Pas „když // ačkoli“. Mnohoznačnost těchto spojek vyplynula z jejich původu: byla to upozorňovací citoslovce (s významem asi našeho „hle“), která uvozovala věty vyjadřující něco nečekaného, překvapivého, pozoruhodného; brzy poklesla v částice a časem se začala chápat jako vyjádření vztahu mezi spojenými větami (srov. str. 382). Při ustalování souvětných typů se takové nediferencované prostředky odstraňovaly: řídké *nali(t)* zaniklo již v XV. stol.; *a* se časem přestalo užívat ve spojeních smyslem podřadných; časté *ano* se drželo déle, ale ustálilo se nakonec v souřadném souvětí jen ve významu stupňovacím „ba“ a v podřadném se měnilo v ustrnulé *an* nebo shodné *an, ana, ano*; zachovalo se hlavně ve větách důvodových a doplňkových až do nové spisovné češtiny, kde časem zaniklo.

Spojka *až* uváděla věty, v kterých se vyjadřovalo dovršení děje předcházející věty; podle obsahu spojených vět tu proniká někdy vztah slučovací („a nakonec“), někdy časový („dokud ne“), někdy účinkový („takže“), např. *Tateři vŕecko Polsko zhubichu, až se i před Kladskem stavichu* („zastavili“) Dal; *a tu vždy čekáše, až jiej chleba dadieše* Otc

„čekala, až jí dal chleba“; *v smutčě a ve slzách lkáše, až pro mdlobu ledva v tom trváše* OtcB // *a již* OtcE „lkal, až // a nakonec již pro slabost v tom sotva vytrvával“. Vedle toho se užívalo vět s *až* i v jiných druzích souvětí. Výraznější odlišení podřadných spojení s významem časovým od souřadných pronikalo už ve XIV. stol. (užívalo se v hlavní větě odkazovacích výrazů *dotud, tak dlouho, tak* apod., které naznačovaly funkci věty s *až*, např. *pak dotavad s ním tu bydlil, až se dobře zákonu naučil* Hrad; *Pražěné tak Lučany tepiechu, až potoci krvaví tečiechu* Dal), ale vedle toho přežívala i souvětí s nediferencovaným vztahem vět.

Jinak tomu bylo ve větách se spojkou *než*: souřadné souvětí odporovací bylo už v stč. odlišeno od podřadného souvětí srovnávacího; srov. *bohu neděkoval, než sám se v své krási choval* ZrcSpas „nýbrž“ × *spieše oráč dobrým knězem* („knížetem“) *bude, než taký Němec věrně s Čechy zbude* („pobude“) Dal. Jistý přechod tvořily jen věty s *než* po záporné větě s *jiný, jinak, žádný*, vyjadřující omezení nebo výjimku: *jinéhoť pitie nejímám, než tu vodu, jižto piem sám* Hrad. Užití *než* ve větách časových souvisí se srovnávacím (v. str. 390). Spojka *než* je v odporovacím i srovnávacím užití stejného původu – je to zápornka *ne* zesílená částicí *ž(e)*, ale vyvíjela se v odlišném kontextu různě.

SOUVĚTÍ PODŘADNÉ

Uvedené případy ukazují, že v stč. byly mezi souvětím souřadným a podřadným přechody dvojího druhu: (1) některé vztahy vět nebyly ani jasně koordinační, ani jasně determinační (např. u vět s *až*), a teprve časem se diferencovaly; (2) jindy se užívalo téhož prostředku k vyjádření vztahů koordinačních i determinačních. Většinou však najdeme už v stč. památkách jasně rozlišené typy souřadné a podřadné.

Podřadné souvětí je charakterizováno tím, že jedna věta (vedlejší) rozvíjí druhou větu (tzv. větu řídící) podobně jako větný člen; přitom se jí mluvnický podřizuje. Závislost se vyjadřuje podřadicím spojovacím prostředkem, ale i přizpůsobením mluvnické stavby: mění se někdy užití času, způsobu, osoby, vedlejší věta nemá samostatnou modální platnost, přizpůsobuje se řídící větě v kontextovém členění apod.

Podřadné souvětí se dělí na typy podle druhů vztahu mezi větou vedlejší a větou řídící. Dnes jsou jednotlivé typy většinou od sebe výrazně odlišeny. Pro stč. bylo naproti tomu charakteristické, že se některých spojovacích prostředků užívalo k vyjádření mnoha různých vztahů, a na druhé straně zase většinou nevyjadřovaly žádný z těchto vztahů v celé šíři, ale jen některé jeho speciální odstíny. Přitom měly tyto prostředky obvykle několik různých podob, kterých se užívalo bez významového rozlišení.

Snad nejrozmanitější použití měla spojka *jako* (*jak*, *jakož*, *jakž*, *jakžto*, *jakožto*, *jako*): zřídka uvozovala věty obsahové (*bě obyčej časa toho, jakože doma nikoho své čeledi neostavili* AlxV × *že* AlxH; *zdáše se jima, jako by [chléb] byl prostydlý* Otc) a jen ojediněle důvodové (*my, jako smy tělesní, i slušie nám jiesti* OtcB × *ješto* OtcD „nám, protože jsme tělesní, je třeba jisti“), často věty časové (*slušie ihned udusiti hněv, jakž se zažže* Štít), srovnávací (*jakžto ten mák Řeci zobí, tak vašeho krále pobí* Alx „pobíjí“; *běžiechomy, jako bychmy se vstekli* Hrad „běželi jsme, jako bychom se vztekli“) a účinkové (*byla kdas zima veliká, jakž stala řeka všeliká* LegJid „takže se zastavila“); ojediněle i věty jiné. Vznikla sotva ustrnutím středního rodu zájmena *jaký*, spíš to byla původní částice (se zakončením stejným jako *ako*, *kako*, *tako*) s upozorňovacím nebo odkazovacím významem („takto, takhle“); v různém kontextu nabývala různých spojkových významů. Tento vývoj jistě značně pokročil již v době praslov.; v stč. je to již hotová a v některých typech (srov., účink.) velmi častá spojka. Měla i funkci vztažného zájmena: *jest dítě jedno zde, jako má pět chlebuov* GlosLec. V dalším vývoji jazyka se přestalo užívat *jako* ve větách obsahových (nově sem však proniklo *jak* po slovesech smyslových vjemů) a účinkových (bylo vystřídáno spojkou *že*, *takže*); ve větách důvodových se běžnou spojkou nestalo. V časových větách se zachovalo a kromě toho se na jeho základě vytvořily složené spojky *jakž brzo*, pozd. *jakmile*. Nově se *jak* rozšířilo místo spojky *kakž* ve větách přípustkových a dodnes se zachovalo složené *jakkoli*. Příslowce *jak* nahradilo starší *kak(o)* v otázkách. Zůstaly tedy slovu *jako*, *jak* i v novém jazyce různé funkce (k nim patří i *jako* u doplňku, v str. 359), ale jednotlivé typy souvětí jsou přitom svou celkovou strukturou zřetelně odlišeny; zčásti se využívá i rozdílu v zachovaných podobách této spojky — *jak*||*jako*||*jakožto*.

Rozmanité spojkové funkce plnilo i *ješto*, ale mnohem řidčeji; do nč. se ustálila jediná — důvodové *ješto* „protože“. Velice časté bylo *ješto* jako ustrnulé vztažné zájmeno.

Důležité místo měly v souvětí podřadném věty s *že* (*žež*, *ž'*, *ež*, *eže*, *jež*, *ježe*) a věty s *by* ve funkci spojky. Byly mezi sebou v některých typech souvětí v jistém protikladu: věty s *že* vyjadřovaly zpravidla reálný děj a užívalo se v nich indikativu, kdežto kondicionálové věty s *by* vyjadřovaly děj nejistý nebo nereálný (domnělý, popřený apod.). Bylo tomu tak v souvětí obsahovém, příčinném a účinkovém; srov. *páni odpověděchu, že o jeho volení nevěděchu* Dal × *nebo jest nikdy neslycháno, by šel děst v těch krajinách* Otc; — *počť jeho litovati, že jemu nejma co dáti* Hrad × *Vladislava knězem učinichu, ne proto, by lepší byl, ale...* Dal; — *proto budů jich koni svázáni, že nemoci budů sebu hnůti* Dal × *nebyl by člověk tak lýtý, by to vida stál nepláče* LegKat. Věty s *by* kromě toho vyjadřovaly i děj žádoucí v obsahových větách žádacích a v příslovečných větách účelových a účinkových a děj nereálný ve větách podmínkových a přípustkových: *jě sě* („jal se“) *s pláčem prositi, by mu to bůh odpustil* Dal; *i poslal jě on obaké* („přece“) ... *by jeho vstanie zjěvili* Hrad; *řídky jest, ješto by prošel, by neupadl jim v ruce* CestMil; — *by ty mě viděl ze vnitř, co by ty pak řekl?* Otc; *by na oheň dal své tělo...*, *žádnému to nepomůž* FlašRada. V dalším vývoji došlo k rozlišení různých typů souvětí: v obs. větách oznamovacích převládlo *že* (ostatní podoby spojky zanikly) s indik. nebo s kondic. (místo vět s *by*; v. dále str. 384). Podobně se pak odlišovaly jen užitím kondicionálu věty s popřenou příčinou od vět s reálnou příčinou: *nepsal jsem vám proto, že byste neznali pravdy, ale že ji znáte* BiblKral. Od vět obsahových se věty důvodové i účinkové odlišily tím, že se v nich značně rozšířily složené spojky *protože* a *takže*, nebo aspoň tím, že se v řídící větě užívalo odkazovacích slov *proto*, *tak*, *takový* apod. V obsahových větách žádacích, ve větách účelových a v části vět účinkových se rozšířilo *aby* místo *by* (*aby* zde bylo časté už v nejstarších textech); ve větách podmínkových nastoupila za *by* spojka *kdyby* a jen v přípustkových zůstávalo *by*, často s příklonným *-ť*, které se zčásti udrželo dodnes jako *byť*, zčásti bylo nahrazeno spojkovým výrazem *i kdyby* (v. str. 395).

K výraznějšímu rozlišení došlo od XVI. stol. i mezi větami podmínkovými a přípustkovými, když se spojky *ač* přestalo užívat v podmínko-

vém významu (v. dále str. 394). Podobně se od sebe diferencovaly i jiné souvětí typy; jen tam, kde šlo o věty významově příbuzné (např. obsahové věty žadací a věty účelové), anebo kde naopak nebylo žádné nebezpečí nesprávného chápání, protože se od sebe lišily jinak (např. závislé otázky s *-li* a reálné věty podmínkové), zůstal zachován společný spojovací prostředek. Přehlédneme stručně stč. stav a další vývoj jednotlivých typů podřadného souvětí.

SOUVĚTÍ S VĚTAMI OBSAHOVÝMI

Obsahové věty přinášejí závislé oznámení, závislou otázku, závislý rozkaz nebo přání; jsou závislé na slovesech nebo podstatných jménech a podle toho mají funkci vět předmětných nebo přívlastkových, někdy i podmětných nebo doplňkových. Jejich jádrem je nepřímá řeč, ale vedle toho k nim patří i věty vyjadřující obsah smyslových vjemů, myšlenek, událostí apod., hodnocení události aj.

Obsahové věty oznamovací

V stč. jsou ještě jasné stopy toho, že tyto věty vznikaly z vět nezávislých, k nimž řídící věta tvořila jakousi větu uvozovací podobně jako při přímé řeči. Ukazují na to především obsahové věty oznamovací uvozené slovy *ano* a *nali(t)*, která byla v samostatných větách upozorňovacími částicemi nebo citoslovci (v. str. 375); např. souvětí: *uzřě, naliť dievka pláče* Dal znamenalo původně asi: „uzřel: hle, dívka pláče“. Svědčí o tom užití obou slov jako skutečných citoslovců, např. *vyjdu-liť na pole, anot, zbiti mečem* Pror (v lat. předloze je *ecce* „hle“). Z tohoto důvodu se větami s *ano* a *nali* vyjadřoval obsah živého vjemu, obvykle právě probíhajícího, takže v nich bývá většinou oznam. způsob a přít. čas. Doložena jsou i volná spojení vět, v nichž větu s *nali* nelze považovat za větu vedlejší: *i uda se Hektorovi na zdi městské vzhlednutí. Naliť Elena i žena jeho ... stojie na zdi* Troj. Stejnou povahu měly i věty s *a já, a ty, a my, a vy* (v. str. 378). Až do nové češtiny se udržely po slovesech smyslových vjemů věty s *ano*, *an*, zvl. v platnosti vět doplňkových: *nalezla děvečku, ana leží na loži* BiblKral „jak“; *v tom se ohlédl a vidí, ana bída jde k němu* Erben. Zde bylo *an* nahrazeno

spojkou *jak*, která se v této funkci objevuje ojediněle od XVI. – XVII. stol. (Toto *jak* není přímým pokračováním řídké stč. obsahové spojky *jako*, v. str. 380).

Nejčastější byly už v stč. obsahové oznamovací věty se spojkou *že*, která měla též podoby *ež, jež, eže, ježe, ž', žež*: *zrado, vědě, ž'nic nemineš* LegJid „vím, že“; *vizi, ež jsi smělého srdce, jež se smrti nebojíš* Pas „vidím, že...“, *že*“. Býval v nich většinou indikativ a vyjadřovaly reálný děj (v. výše). Uvedené podoby spojky jsou zcela souznačné a užívalo se jich od nejstarších dob vedle sebe; *ž'* je apokopované a *žež* zdvojené *že*. Podoby *ež(e)* a *jež(e)* mohou, ale nemusí s *že* svým vznikem přímo souviset; všechny však vznikly z upozorňovacích částic stejného významu (v. str. 375). Nejčastější *že* brzy převládlo a v XV. stol. se ostatních podob přestalo užívat.

Poznámka. To, že spojka *že* není pokračováním praslovanské částice *že*, nýbrž souvisí s upozorňovacím (a také relativním) *ježe*, do svědčuje i polština, kde vedle *že* je *iż* (< *jež*), a stará ruština, kde se vyskytuje *ože*. Toto upozorňovací *ježe* patřilo původně do první věty a teprve později bylo přesunuto do věty druhé (srov. s. 375). Svědčí o tom i obdobný vývoj v jiných jazycích, srov. něm. *ich weiß das, er kommt* > *ich weiß, daß er kommt*, nebo rus. *ja znaju čto, on pridët* > *ja znaju, čto on pridët*.

Spojka *že* uvozovala i věty s nepřímou řečí: *i jechu se u vojště i u městě mluvíti, že ciesaři jedú lidé na pomoc* Dal. V starém jazyce se však kladla často i na začátek vět, kterými se reprodukovala přímá řeč, a v nichž se proto neměnila osoba: *a on pravieše, že já jsem EvZim; poslali sú do Konstancí listy páni, rytieři, panoše a tak sú psali, že jste nám to k hanbě učinili, že jste nám naše mistry spálili* Let. Někdy se začalo řeči nepřímou a pak se přešlo k řeči přímé: *strážný tlumači* („tlumočníku“) *odpovědě, že by to učiniti chtěl, než nesmiem* CestKab.

Protějškem vět s *že* byly věty s *by*: vyjadřovalo se v nich sdělení, k jehož platnosti měl mluvčí nějaké výhrady – domnělé, nejisté nebo popřené, nepravdivé apod. Slovo *by*, které mělo funkci spojky a stálo na začátku těchto vět, bylo zároveň součástí podmiňovacího způsobu spolu s minulým přičestím slovesa, které se po něm kladlo, např. *před Děvin se brachu, mniece, by dievkyměchýřem zahnali* Dal „domnívajíce se, že zaženou“; *na světě nenie slyšáno, by kto otevřel oči slepce urozeného*

(„od narození“) EvOl; *ty pravíš, bych já blůdil, ale svého nic nestůdiš* LegKat „že bloudím, tj. mýlím se“; *my nedieme, by naši ciesaři někteří proto byli šťastni, že jsú dlúho a mocně panovali* Štit.

Oba tyto typy obsahových vět se ve XIV. stol. poměrně přesně rozlišovaly; časem se začalo *by* zčásti nahrazovat spojkou *aby* nebo se přidávala spojka *že*, takže tu byla věta s *že* + kondic.: *a nepraví, aby svůj duši dal za všech vykúpenie* MatHom „že dal“; *Saraceni nadiechu sě, že by ihned měl vešken sklep toho kostela padnutí* CestMil „doufali, že hned spadne celá klenba“. Šířily se i věty s *že* + indik.: *mějiechu za to, že jeho andělé často navštěvováchu* OtcB „měli za to, že ho často navštěvovali andělé“. V XVI. stol. se ustálilo nové rozlišení: po řídící větě kladné převládaly věty s *že* + indik., po řídící větě záporné věty s *aby* a zčásti se ještě držely věty s *by*: *vy (prý) mníte, že sou praví křesťané* Blah × *však nepamatuji se, abychom kdy na čem jistém zůstali* Blah//*mnozí toho nesoudí, by to co neslušného bylo* Blah. Věty s *že* + kondic. dostávaly nový význam: vyjadřovalo se jimi nezaručené sdělení, např. *někteří praví, že by boží hrob... v Jeruzalémě nebyl ten pravý* CestPref; *já sem slyšel u nejvyššího Colloredy, že by... nepřítel ku Praze táhnouti měl* ČernZuz. Dodatkovým prostředkem tu bylo užití modálního slovesa *míti*. Tento úzus se udržel až do nové spis. češtiny; během XIX. stol. pak převládly věty s *že* úplně a užití kondicionálu se podstatně omezilo: bývá vedle indikativu po řídící větě záporné (*nevěřím, že by to udělal//že to udělá; nestalo se dosud, že by komu ublížil* Majerová), ale vůbec se ho neuvžívá k vyjádření nezaručeného sdělení (je-li třeba, užije se tu adv. *prý*: *slyšel jsem, že prý se u Jihlavy vykořelel vlak*). Věty s *aby* stávají jen při citovém zabarvení po říd. větách záporných typu *není možné, aby to byla pravda*. V nářečích je *aby* častější po říd. větě záporné: *nevěřili zme, aby už mjeli po žňách hranic., nepamatuju, aby zme m'eli dochtora* mor. slov. Ve spis. jazyce tak došlo k úplnému vnitřnímu sjednocení celého větného typu, který byl v stč. výrazně rozčleněn ve dva odlišné podtypy.

Obsahové věty tázací

V obsahových větách tázacích, tj. v závislých otázkách, nedošlo k větším změnám. V otázkách zjišťovacích se užívalo nejčastěji částic *li* (l') a *zda*, *zdali* (*zdá*, *za*, *zali*): *počě Smila tázati, umie-li zlato plavati* Dal

bačal se ptát“; *ptaje se všech... , zda by kde ztraceného jeho vola viděli* Zop. V otázkách doplňovacích došlo k některým změnám v tázacích jmenech a příslovcích: *kto* se změnilo v *kdo*, *čso* v *co* apod. Nejdůležitější byl zánik tázacího *kaký*, *kakový* a *kak(o)*: ve XIV. stol. byly běžné, XV. stol. se místo nich rozšířilo *kteraký*, *kterak*; ojediněle na konci XVI. stol., více v XVI. stol., plně až v XVII. stol. proniklo do tázacích vět *ký*, *jak*, např. *prorok... nepraví, kaková by to zvěř byla* ŠtitMus × *kterák* ŠtitOpat; *a protož vězte, kakt' jest poslušenstvie před bohem vzácno* OtcB × *kterakt'* OtcCE; — *pověz mi, jaká jest toho příčina* Hyn; *jak ten potok přejeti mohli, rozmlúvali* Háj.

Obsahové věty žádací

V obsahových větách žádacích, vyjadřujících závislou formou rozkaz nebo přání, užívalo se už od nejstarších dob *aby*; vedle něho bylo dosti časté pouhé *by*, ale postupně ho ubývalo a dnes je archaické. Srov. *adilt' bych, aby přestala* Mast „abys“; *jě sě s pláčem prositi, by mu to odpustil* Dal; *ale chovaj sě, aby nikdy do svých dobrých skutkuov přieliš nedoufal* OtcB//*by* OtcA „střež se, abys“. Po řídící větě rozkazovací, řídka i jiné, užívalo se už v stč. vět s *at'*: *řci bratru mému, at' rozdělí se mu dědictví* Hus Svatokup; *čso chceš, at' tobě učiním?* EvOl × *aby tobě učinil* EvZim. Ve větách s *at'* se mohlo užít i kondicionálu: *co chceš, at' bych učinil?* Štit; *hlediž, at' by se tolikéž nepřiřhodilo* Ezop. V nové češtině byly věty s *at'* + kondic. obnoveny, ale neužaly se a nepřetrvaly 1. pol. XIX. stol.; naproti tomu věty s indik. jsou dodnes živé. Srov. obdobné užití *at'* ve větách účelových (str. 393; tam viz o původu *at'*).

POUVĚTÍ S VĚTAMI VZTAŽNÝMI

Vztažné věty byly v stč. velmi výrazně rozděleny ve dva typy: věty přívlastkové, v nichž se užívalo pravidelně zájmena *jenž*, řídč. *kaký*, a věty podmětne nebo předmětne, v nichž se užívalo vztažných zájmen *kdo*, *co*, *který*, *či*. Rozdíl byl i v tom, že věty s *jenž* vyjadřovaly obvykle charakteristiku něčeho již jmenovaného, známého, určitého, kdežto věty s *kdo*, *co*, *který*, *či* se týkaly osob a věcí všeobecně vzatých, neurčitých nebo neznámých, např. *uzřev on toho bratra, jenž mu chléb*

kradieše, i vecě jemu Otc; a to vše v takém veselí, jakéhož nikdy nejměl Alx × *kohož lidé navštěvují, toho světi andělé navštěvovati nebudú* Otc; *koho(ž)to*; ustrnovaly i tvary *jenž, jež*, např. *zástupy, ježto napřed jdíechu* což biele dobré, to mu ukazoval Otc; *k čímuž tělu najvíce ptáků přileti, ten* EvZim//*kteríž předcházichu* EvOl; *ze všech ujide jediný Straba tú radi, má býti najsvětější CestMandB//k kterémuž tělu CestMandA; kterýž se mu byla dala baba DalL//již DalC; navštievivše toho pústenníka, pacholík urodí, ať se viec k boji nehodí* Dal. Tento rozdíl vyplýval z původu *kohož sta žádala* OtcB//*jehož* OtcA. Pád větného členu zastoupeného obou druhů vztažných vět: *jenž* bylo původně zájmeno ukazovací, které vztažným zájmenem se mohl vyjádřit náležitým tvarem zájmena 3. osoby: odkazovalo na něco známého; zájmena *kto, čso, který*, či byla od původu *mníšku, jenž mu pán buoh pokrm dáváše* Otc „kterému dával“; *hrnec*, tázací a vztažné funkce nabývala (vedle funkce neurčitých zájmen) *kto v něm jahody jsú* LékNeduh. Ustrnulé *jako* se od XV. stol. šířilo druhotně, když se věta jimi uvozená těsněji spojila s následující větou: *udrželo se dodnes; ješto* bylo nahrazeno zájmenem *co*, které se objev V stč. je dosti stop volnějšího sepětí vět, např. *kterúž stranu peniez súdí* je ojedinele už ve XIV. stol. a silně se šíří v době pozdější: *střežiechu druhá se naprázdno trudí* Alx; *prvý, ktož tě potká, tomu stój* Dal. Mezi *vědečstvie jeho a kázanie, čsož dal jim* ŽaltWittb//*přikázanie jeho*, spojenými větami zde proniká vztah podmínkový. *ješto dal jim* ŽaltKlem; *opovie tu škodu, což se byla stala* Rožmb; *že*

Věty obou typů se sblížily: podmětná nebo předmětná věta mohla charakterizovat osobu jedinečnou, a uvozovala se proto zájmenem *jenž*, které rozšířilo zejm. v jazyce nespisovném; spisovný jazyk dával přednost nebo naopak přívlastková věta mohla dodávat jménu všeobecné platnosti a uvozovala se zájmenem *který*, např. *jehož někdy najvěrnějšíeho* Vztazná zájmena se v stč. často zesilovala příponou *-ž(e)*, někdy *mníeše a jemuž ... zemi poručil biele, tomu káza na nátonu bradu obrubati* -to; v XVI. stol. se to stalo skoro pravidlem. V nové spisovné češtině Dal „*jehož kdysi považoval za nejvěrnějšího a jemuž svěril zemi, tomu naopak ustálilo užití zájmen* *kdo, co, který, jaký* bez *-ž* (jen v tzv. nerozkázal na špalku osekát bradu“; *i vecě ten, jenž mi posluhováše* Otc × *pravých větách vztažných je což, pročez* apod.). Přívlastňovací vztažné × *všeliká rána, kteráž předvěděna bude, vždy jie spíeše člověk zbude* zájmeno *čí(ž)* bylo nahrazeno zájmenem *jehož, jejíž, jejichž*: *blažený, či* NRada; *mnich, kterýž nedá vuole svému břichu..., ten zajisté neumře* h Jakubův pomocník jeho ŽaltWittb//*jehožto* ŽaltKlem; definitivní *věčnú smrtí* Otc. Je pravděpodobné, že tyto věty s *který* vznikly představou vztažného *čí(ž)* spadá až do doby nové.

bou vět typu *který mnich nedá vuole..., ten...*

Rozdíl mezi přívlastkovými větami s *jenž* a s *který* se pak postupně stíral: v souvislosti s celkovým ústupem vztažných zájmen, příslovci a spojek odvozených od zájmenného kmene **jo-*, o němž se ještě zmíníme, omezovalo se i užití zájmena *jenž* a na jeho místo nastupovalo *který*. V mluveném lidovém jazyce zaniklo *jenž* zcela; ve spis. jazyce se udrželo vedle *který* dodnes. První stopy tohoto vývoje najdeme již ve XIV. stol., ale ještě v XV. stol. byl rozdíl mezi oběma vztažnými zájmeny většinou zachovávan a teprve v XVI. stol. se užívalo zájmena *který* všeobecně; řidší *jenž* si přitom vcelku zachovávalo původní oblast užití. Srov. *ale sluhy vědiechu, jižto biechu načřeli vody* EvZim//*kteríž vážili vodu* BlahNZ.

Zájmeno *který* však nebylo jedinou střidnicí za *jenž*; na jeho místo nastupovalo i zájmeno *co*, které mělo povahu neshodného vztažného

SOUVĚTÍ S VĚTAMI PŘÍSLOVEČNÝMI

Věty místní

Věty místní, které jsou připojovány vždy vztažným příslovcem, zachovaly v stč. ještě stará relativa od kmene **jo-*: *jamž(to)*, nahrazené pak původně tázacím *kam(ž)*; *jadyž(to)*, za něž nastoupilo *kady(ž/to)* *akudy(ž)*, a *otňadž(to)*, *odňavadž*, vystřídané příslovci *otkad(ž)*, *otkud(ž)*, *odkavadž*, *odkovadž*: *děšč tam splynu, jamž on chtieše* LegDět//*kamž* *plavec mieni, tam [lod] sama běží* Otc; *bera se jak <o po s> ledu, jadyžto* *ho v <ódcě> vedú* AlxH//*kadyžto* AlxV; *otňadž byl všel, tamož vznide* LegKat „*odkud vešel, tam vyšel*“//*odkavádž se [laně] bála, odtud se ji*

nic zlého nestalo, /a odkudž se nenadála, odtud jest zrazena Ezop. Stará vztažná příslovce zcela ustoupila již ve XIV. stol.; k adv. *kdež(to)* se starý protějšek nezachoval vůbec; srov. *kdež jáz stoju nebo choz'u, tu vešdy tvů čest plov'u* MastMuz „kde stojím nebo chodím, tu vždy tvou čest rozmnožuji“. Nová vztažná příslovce se zpravidla zesilovala příponou *-ž* a někdy i *-to*; teprve v nové spisovné češtině se ustálila jejich podoba bez *-ž*.

Věty časové

Věty časové jsou též zčásti uvozovány spojkami vzniklými ze vztažných příslovci. I zde se v stč. zachovaly zbytky starých relativ. V pouhých třech dokladech máme *jedyž to a jedaž*, nahrazené spojkou *když* (v starém jazyce též v podobě *kdy, kda(ž), kdež(to), kehdy(ž), kehda(ž)*): *co jest tu uslyšal hrózy, jedyž to již hnuchu vozi* AlxH // *když se hnuchu ottud vozi* AlxV; *jedaž se slunce prosvietí, tu se spolu vojem snieti i dojiti bylo boje* AlxH // *kda* AlxV „až zasvíti slunce, tu se měli setkatí vojskem“; *jedyž to přijidu do Tyrie, kdež král bieše ... , vojšče odtad vstáti káza* AlxH // *když zase přijidu* („přišli zpět“) *do Tyře* AlxV; — *a kehdyž těch šest let mine, kněz Sbyhněv nemilostivý zhyne* Hrad.

Daleko častější *jeliž(e)* nemělo přímý tázací protějšek, proto se drželo ještě v XV. stol. Znamenalo při řídící větě kladné „až když“, po větě záporné „dokud ne“, v obou případech často s odstínem výjimečným („leďa když, leďa až“): *jeližt' let dojde, teprv učiní slib čistoty* Štít; *v tom úmysle stój tvrdě, jeliž vstúpiš v mužská léta* FlašRada „až“; — *Judáš... pírve cestujě nepřesta, jeliže se dobra města* LegJid „J. dříve nepřestal cestovat, dokud se nedostal do města“; *nikoli neustanu, jeliž pryč puojdeš* Otc „dokud nepůjdeš // leďa až půjdeš“. V druhém významu se někdy spojovalo s *až*: *tak jeho chci ostaviti, až jeliž přídu* EvOl // *dokudž nepřijdu* BiblKral. V obou významech pak nastupovaly na místo *jeliž* jiné časové spojky, zejm. *až*, které se tak dostalo i do nového významu (v. dále str. 390).

Velmi hojné byly věty se spojkami *donid(ž), doniž, doňad(ž), doňaz, doňud(ž), donědž, doněvadž* apod. Ojedinele už ve XIV. stol. a silně pak v XV. stol. je zatlačovala spojka *dokud(ž)* (též *dokad(ž), dokavad(ž), dokovad(ž)*). V nové spis. češtině se nakonec ustálilo *dokud*, nářečí mají

podobu jiné. Srov. stč. *donidž ztravu jmějieše, dotud ctěn bieše* DalL „dokud měl stravu, dotud byl ctěn“; *dotavad by jemu viděníe dano, doňavadž tělo svatě nepochováno* Hrad; *nemine pokoleni toto, doňovadž štecko toto se nestane* EvOl // *dokudž* EvZim; — *aby toto nižádnému nepravil, dokudž jest on živ* OtcB // *dokovadž* OtcC // *donivadž* OtcA; *stikáza, aby dotovad tu huol zaléval, dokudž by nezakvetla, na každý den* OtcB // *donidž* OtcA. Řidká byla spojka *poňadž* (též *poniž, ponidž, ponědž*), nahrazená spojkou *pokud(ž)*: *ponidž jest tu opatem byl, klátěrského nic nežil* („neužíval“) Hrad // *pokudž dědic maličký jest, nic není rozdílný od služebníka* BiblKral.

Z ústupu starých relativ se obecně vymklo *jako* (ba naopak, samo ustoupilo na místo pův. tázacího *kako*); proto se udržela i časová spojka *jak* (*jakž, jakož*). Už v stč. nejčastěji uváděla větu, jejíž děj bezprostředně předcházela dějem vět řídící: *a jakož se jeho dotku, Přemysl vdruží zemi otku* DalC // *a když* DalL; *jakž ta trojě věc pomine, tako i jich sled pohyne* Alx. Okamžitý nástup hlavního děje se často vyjadřoval příslovci: *ihned* (*inhed, hned*) ve větě řídící, *náhle* a *rychle* ve větě časové, např. *slušie ihned udusiti hněv, jakž se zažže* Štít; *pobi ty všě voje, jakož brzo došel boje* Alx; *moře, jakž náhle víetr pověne, tak se vzmuťi* Štít; *jakž rychle do Prahy přijel, hned kázal kostel krásný založiti* Háj. Spojením těchto příslovci s *jak(o)* vznikly složené spojky: *hned jak* se udrželo *odnes, jakž brzo, jakž náhle* a *jakž rychle* bylo v nové češtině nahrazeno spojkou *jakmile*.

Velice pozdní — až ze XVI. stol. — je časová funkce zájmena *co*: *z minul rok a více, co jsme do této země vtrhli* Troj. Spojka *zatímco* zanikla až v XIX. stol.; zpočátku měla podobu obrácenou *co zatím*: *vaněk obstarával domácnost, podožil dvě krávy, co zatím hospodář o pole se staral* Jirásek.

V časovém souvětí se využilo i spojek jiného původu; nejdůležitější jsou *až* a *než*. Spojka *až* vznikla z částice, která měla významy „a tu“ a „nakonec“. První z nich se uplatnil ve spojení vět, z nichž druhá vyjadřovala děj nečekaně přerušivší nebo vystřídavší děj věty první: *nešce se jedno dotiežeš, až s potřebu vyviežeš* Alx „jen se dotážeš měšce, až už podle potřeby vyndáš [peněz]“; *nezapěje kokot, až mě zapříš třikrát* Krist „nezazpívá kohout (// než zazpívá) a už“; *netáhl toho dořeci, až lešcer z jezera se vyklopil* Pas „nestačil to dořici, a už“; *dřeve než mužie*

k mečům dospěchu, až je jako ptáky jechu Dal „dříve než se dostali k mečům, už je zajali“. Celý tento typ časového souvětí před koncem XVI. stol. zanikl a spojka *až* se v tomto užití nezachovala. (Zato zde vznikly spojky *jen, jedno, jedva, sotva*; srov. první z cit. příkladů.) Druhý význam spojeky *až* se stal základem jejího užití ve funkci spojky s významem blízkým „dokud ne“, v němž se ustálila a udržela dodnes: *dotud se s ní nedomluhne, s tolik v nás boží ruchroste* Štit// *kolikéž máme dní v témdni, tolikéž sůdichu, až zemi Vladislavovi přísůdichu* Dal; *ale on jemu neotevře, až námý planet menších* Lucid. Ojedinele se zachoval i souvztažný výraz *i den byl* Otc. (Srov. též str. 378.) V dnešní češtině má spojka *až* ještě jeden časový význam: uvádí větu, která vyjadřuje časovou okolnost při budoucím čase ve větě řídící (je protějškem *když*, kterého se užívá při ději minulém a přítomném). Tuto funkci měla už v stč., třebaže zřídka; ojedinele se jí užilo i při předčasnosti k ději minulému: *až se s vojny vráci, zaváleji Čechům velikú práci* Dal; *takéž budú šedivěti, až budú staří* Lucid; *mnozi to za nepodobné velmi mnějí, a jáť sem též mnějí, ale až sem opatřil, tak jsem věřiti musil* CestMand. Zdá se, že zde *až* nastoupilo na místo *jeliž* (v. str. 388).

Spojka *než* neměla v stč. původně časový význam; dostala se do časového užití ze srovnávacího po komparativu *dříve* a souznačném výrazu *prvé*: *dříve než na hrad přiběžechu, mužie po nich na zvoditý most zběžechu* Dal „dříve než přiběhly, muži za nimi vběhli na padací most“; *prvé nežli se nadviže, hlavu jemu mečem střiže* Alx „než se nadzvedl, usekl mu mečem hlavu“; *dříve než šest dní pominu, až strati lidu třetinu* Alx „než uplynulo šest dní, už ztratil“. Celé *dříve než* a *prvé než* se stalo složenou časovou spojkou (dnes je živé jen *dříve než*). Vedle toho se záhy začalo v časových větách užívat i samotného *než*: *za žádného nepójdú muže, nežť jej ohledaji* LegKat; *pak tehdy, než na nepřátely vyjediechu, až svú zemi drahně zhubiechu* DalL// *dříve než* DalC. Do významu „dokud ne“, dnes častého (např. *počkám, než to vyřídíš*), dostávalo se *než* sekundárně v případech jako je citovaný doklad z LegKat.

Věty srovnávací

Ve větách srovnávacích je od počátku doby historické základní spojkou *jako* (*jak*(ž), *jakož*(to) apod.): *jako róžu prostřed lúky postavi, takež böh českú zem'u Přemyslem oslavi* Dal; *tento Prokop tako jest tich, jichž jako by byl ovšem mnich* Hrad. Ve XIV. stol. se vedle ní zachovala

ještě archaická spojka *vnuž, vniž*: *tako na smrt tekú* („běží“) *slepě, vnuž ptáci váznú na lepě* Alx.

Srovnání ve smyslu stejné míry se vyjadřovalo souvztažným výrazem *jeliko*(ž) – *tolik*(o), ale již ve XIV. stol. bylo *jeliko*(ž) zatlačováno adverbiem *koliko*(ž), *koliké*(ž): *jelikož náš duch tělesný a světský v nás jest smírt velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu* AlxBM „než bych v takovou pohanu upadl já i můj lid, ačkoli je smrt velice těžká, přece ani raději upadnu“. Dost dlouho se ve větě s *než* kladlo ani místo i jako ve větě záporné, např. *ti budú lepší a šťastnější nežli my ani naši předší* OtcA „než my i naši předkové“.

Věty účinkové

Věty účinkové se uváděly v stč. nejčastěji spojkou *jakž*, většinou po odkazovacím *tak, takový* ve větě řídící; ustálila se již i složená spojka *tak jakž* „takže“: *své dědičstvo vše přijěli, jakž v ni v čemž nevželi ztrátu* Alx „své dědictví všechno přijali, takže v ničem neutrpěli ztrátu“; *tak se chci nad nimi pomstiti, jakž to mi se viec i žádný z nich nebude posmievati* Pas; i učini se velmi ticho, tak jakž lidé diviechu se EvZim. Již ve XIV. stol. se však místo *jakž* šířilo *že* (*ež, jež*) a místo *tak jakž* složené *takže*; v XV. stol. převládlo docela; srov. *ranami největšími tak je přenásilně zbichu, tak jakž se již ničemuž nehodieše* OtcB// *tak že* OtcEF; *jehož rozum byl tak jasný, že jmu bylo všecko známo* Alx; *velký mor na jeho věčky lidi udeři, tak jež jeho sluhý... mřiechu* Pas.

Druhou základní účinkovou spojkou se stalo *až* (srov. str. 378): *v té žalosti lev zařva tak silně, až se všecka země třesieše* Baw. Účinek budoucí nebo popřený se vyjadřoval větami s *by* nebo *aby* (v. str. 381);

aby časem prevládlo: *nenie partéka* („krajíc“) *tak sucha*, *bych je nerozmočil jíchú* („polévkou“) Podk; *to on rúcho nosieše*, *aby nebylo veľmi zlé ani veľmi dobré* Otc.

Věty příčinné a důvodové

Věty příčinné a důvodové se uvozovaly v stč. velice často spojkou *nebo* (*neb*, *nebt'*, *neboť*, ojed. i *anebo*). Souvětí mělo většinou povahu souřadnou, např. *nechaj jich s pokojem*, *nebo bôh jich pravý po nich stojí* („při nich“) Pas. Ale nabývalo i povahy podřadné, jak o tom svědčí užití odkazovacího *proto* a možnost užití věty s *nebo* i na prvním místě v souvětí: *ti proto mají břicha veliká*, *neb žerú*, *nesvětiece svátka* Hus; *neboť sem viděl tvú mysl chce je [peníze] mieti*, *protoť sem řekl*; *schovaj* Otc. Od XV. stol. však těchto případů ubývalo a v XVI. stol. zanikly; příčina byla asi ta, že jazyk měl už v té době dosti jiných ustálených podřadicích spojek příčinných.

Nejdůležitější z nich byla spojka *protože*, která vznikla splynutím odkazovacího příslovce *proto* se spojkou *že* asi už koncem XIV. stol. a v dalším vývoji se ustálila. Srov. *a proto, že svatá Ludmila mnoha lidem byla míla*, *jedny křesťanské děti tu řeč dachu jí věděti* Dal; *kacieři jeho nenávidiechu*, *protože se jim vždy protivieše* Otc. Další příčinná spojka *ješto* (nč. *ježto*) se ustálila v důvodovém významu až v XVI. stol.: *neboť jsem se bál tebe*, *ješto jsi člověk přísný* BiblKral//*že člověk náhlý jsi* EvOl. V starší době neměla výrazný důvodový význam, srov. *to písmo slušie ovšem zatratiti*, *ješto jest škodno nemúdrým viece než užitečno múdrým čisti* Otc (*ješto* zde může být vztažné zájmeno „které“ – v lat. předloze je *quae*). Důvod se silným zabarvením zřetelovým vyjadřovaly v stč. věty s *poněvadž* (*poňavadž*, *poňvadž*, *poňadž*, *poniž*): *poněvadž otec jest vždy*, *tehda také syn je vždy* Štit. Ve své základní podobě se udržela spojka *poněvadž* dodnes. U *jelikož* převládal v stč. význam zřetelový a teprve později zesílil důvodový: *aniž co vyňal ze správy mé*, *kromě tebe*, *jelikož jsi ty manželka jeho* BiblKral; jako knižní prostředek se tato spojka ve spisovném jazyce zachovala.

Věty účelové

Účelové věty se po výrazové stránce podobaly obsahovým větám žadacím: uvozovala je spojka *aby*, která už v stč. převládala nad pouhým *by*, např. *Vlasta jim da u pití mieru*, *aby tlustosti zbyly* Dal; *vám jest přisúzena psota*, *byšte ji měli do života* Podk. Po větě rozkazovací se užívalo vět s *ať*: *vzdvihněte vrata věčná*, *ať vejde král chvály* ŽaltKlem // *aby vjíti mohl* BiblKral. Vlivem vět s *aby* se ujaly i věty s *ať by*: *umý se*, *ať by bylo i to*, *což jest ze vna*, *čisto* Krist. Můžeme soudit, že *ať* vzniklo ze spojky *a* a příklonky *ti*; v stč. se mnohdy s *a* střídá, např. *pověz mi*, *a kdes jej položil*, *a já jej vezmu* EvOl // *ať já jej vezmu* EvZim; *prijmi mě podle výmluvy své*, *ať živ budu a ať nebudu pohanien od své čáky!* *spomoz mi*, *a budu t' svú myslí vždy v tvých věcech přemietati* ŠtitBarl.

V stč. najdeme i dvě spojky spojující význam účelový a omezovací „jen aby“ – *neda a leda*: *hlédaj*, *nenie-liť zlost*, *téměř vše snaženstvie své obrátiti na to*, *neda mladí blázni řekli* ŠtitKlem // *aby leda řekli* ŠtitSáz; *a v tom biešta spolu let niekoľiko ...*, *nedbajice hověti tělu*, *leda trváti mohlo* ŠtitBarl. *Neda* nepřekalo XIV. století; *leda* se drželo déle a na jeho základě vzniklo adj. a adv. *ledabylý*, *ledabyie*, srov. *aby ne leda bylo páteř odříkal* Rokyc „aby ne tak, jen aby to bylo [odbyto], odříkal otčenáš“. (V. též str. 396.)

Věty podmínkové

Podmínkové věty se už v stč. výrazně dělily na reálné a nereálné. V reálných od samého počátku převládala spojka *li* (*l'*); zvláštností stč. bylo, že na počátku věty řídící následující po větě podmínkové mohlo stát nejen adv. *tehdy* a *to(ž/t)*, ale i spojka *a*, *ale*: *moci-li tak budeš učiniti*, *a ty učiň* Pas; *nebudeš-li chtieti branú vjeti*, *ale chcemeť zed za hon položiti*, *aby jel jako pán* KronŽižka; *jest-li nemocen*, *toť bolest hubí* Hus. Někdy se podmínka vytýkala tak, že se vyjádřila obsahovou větou závislou na větě obsahující jen sloveso *býti*, popř. též odkazovací *to*: *bude-liť to*, *že chlap snide* („zemřel“), *tobě s zbožím žena přide* LegJid. Výraz *jest-li* (*to*) byl nejčastější a brzy ustrnoval; zpočátku ztrácel časovou platnost (přít. času), později splýval v jediné slovo a vytvořil spolu s následující

spojkou *že* podmínkovou spojku *jestliže* (v XV. stol.): *jest-li to, že suol zhyne, čím budú suoliti* Mat // *jestliže* EvOl; *a jestliže chcete vzíti, onť jest Heliáš* EvOl // *chcete-li* EvZim. Podoba *jestli* (bez *že*) byla v stč. literárních památkách řídká: *jestli ustanovení má zavržete, uvedu na vás strach* BiblKral; dnes je nespisovná.

Věty nereálné měly ve funkci spojky *by* (v. str. 381); koncem XIV. stol. se na jeho místo začala šířit spojka *kdyby*: *by bylo kam lzě utéci, každý by rád pryč vyplanul* („utekl“) Alx; *kdyby horám na jiné místo hnůti se kázali, byly by to učinily, kdyby chtěli* OtcB//*by* ..., *když by chtěli* OtcACE.

Až do XV. stol. mělo podmínkový význam i *ač*, *ačli*; častěji bylo ve větách reálných, ale s kondicionálem mohlo vyjadřovat i podmínku neskutečnou: *ač mne jiný nezabíe, sama se chci zabiti* Dal // *nezabíe-li* DalC; *oni se rozprášie k jedeňu, ačli pak nebudú syti* ŽaltWittb; *Jaromíra káza biskupem učiniti, ač by se dřieve událo biskupovi sníti* („zemřít“) Dal. Od XVI. stol. zůstalo *ač* jen ve větách přípustkových. — Od nejstarších dob je doložena spojka *pakli*, vyjadřující vedle podmínkového vztahu k další větě i odporovací vztah k větě předcházející: *mluvil-li sem zle, laj mi; pak-li dobře, proč mě tepeš?* Mat. Podoba *pakliže* je pozdější (zřejmě podle *jestliže*).

Podmínkový význam měly i věty s *když* a vztažné věty s *kdo*, *co*, *který*, od původu tázací (v. str. 385).

Věty přípustkové

Ve větách přípustkových bylo v stč. nejčastější spojkou *kakž* (*kak(o)*, *kakož*), doprovázené někdy částicí *koli*; na začátku následující věty řídící bylo často *však*, někdy též *avšak* (s významem „přece“): *kakž jich bě velmi mnoho, ze sta jeden se nevrátil* Alx; *a kakž koli nepřátelský boj lýtý byl, však i jeden z nich života nezbyl* („nepozbyl“) Dal. Tyto přípustkové věty se udržely jen asi do poloviny XV. stol.; na místo *kakž koli* nastupovalo už od XIV. stol. *jak(ž) koli*: *dva mnichy z Nytry, z té púště, kakž koli i daleko bieše, jdiešta* OtcB/*jakž koli* OtcCE; *a jakžkoli Řekové silní byli, avšak nepřátelóm tříkrát větším ledva moziechu odolati* Troj. Spojka *jakkoli* se udržela dodnes, ale nikdy nebyla častá.

Mnohem více se rozšířily přípustkové věty s *ač* (*ačť*, *ačež*). V nejstarších památkách převládalo sice *ač* podmínkové, ale v XV. stol. přípustkové užití narůstalo, až převládlo. Srov. *sdejšie rozkoši, ač jsú libé, avšak je slušie odvrci* ŠtitBarl; *ač tě kniežě tu moc dal, ale jáť ji tobě odjimaji* Pas. Spojka *ač* nahrazovala *kakž* a podle *kakž koli* vzniklo v XV. stol. *ačkoli*: *ačkoli by mi to dobro bylo, však pro úžitek lidský chci rád na světě pracovati* ŠtitSáz (v nejstarších rukopisech děl Štitného je doloženo pouze *kakž koli*); *není báseň, čtenáři, což čisti budeš, ačkoli básně podobu má* KomLab.

Užití spojek odporovacích *a*, *ale*, *avšak*, *však* na začátku věty hlavní po větě přípustkové časem zaniklo; dlouho se drželo jen *však*, které nebylo v platnosti odporovací spojky ustáleno (v. str. 398). Mělo význam nč. *přece*; toto příslovce (z pův. *před se* „před sebe, dále“) nabývalo dnešního významu pozvolna od XVI. stol.

Spojky *třebaže* a *přestože* vznikly až v nové češtině.

Už v stč. se ustalovaly přípustkové věty formálně blízké podmínkovým. Dnešní nejčastější spojovací výrazy těchto vět s významem zesíleně přípustkovým i *když* a i *kdyby* se ustálily až v nové češtině; v stč. mívaly podobný smysl věty s *když*, *a když* a s *by*, *byť*, *a by*: *jedno vědě, že když biech slep, nynie vizi* EvZim „jedno vím, že i když // třeba jsem byl slepý, nyní vidím“; *a když já svědečstvie dávaji o mně samotném, pravé jest svědečstvie mé* EvZim // *ačkoli* BlahNZ; — *by mi opat v uoheň kázal, já bych neodpověděl* („neodmítl“) Otc; *byť také muž nemiloval tebe, však ty jej miluj* Štit; *aby smrt na vyudeřila, však jste jměli ustavičně trpěti* Mat. — Podobný přípustkový význam měly též věty imperativní: *buď největší v člověce přirozený rozum, věčného spasenie nedovede sám o sobě* Štit. Ve spojkou přecházel původní imperativ *nechaj*, *nech(t)*: *necht' utnú tobě prst, však proto neumřeš* Hus; v nové češtině se místo *necht'* rozšířilo *ať*, *aťsi*. — Libovolnou okolnost, za níž platí děj věty řídící, vyjadřovaly též vztažné věty uvozené zájmenem nebo příslovcem s *koli(věk)*: *kamož kolivěk se obrácu, i jednoho nikdiež nenie bezpečenstvie* Túl; v novém jazyce mají takový smysl věty s *ať* a s neurč. zájmenem: *ať se obrátím kamkoli, nikde není žádné bezpečí*.

Věty výjimkové nebyly v stč. ještě ustáleny. Do funkce výjimkové spojky se dostávalo příslovce *jedno* (pozd. *jen*), které bylo původně jmennou větou; splyvalo přitom se spojkou *že*, která k němu připojovala větu obsahovou: *v každém městě vóz bieše, ten jiného nečinieše, jedno že umrlcě přes celý den vozieše* Dal; *a div jemu nebude dán, jedno div proroka Jonáše* EvZim (za lat. *nisi* „leďa“). Spojka *leč* se dostávala do výjimkového významu až od druhé poloviny XIV. stol.: *nižádnému neškodí, leč ji rozhněvají* CestMand. Spojka *leďa* se dostala do výjimkového významu ještě později; v stč. vyjadřovala, podobně jako archaické *neda*, jednak omezovací odstín významu účelového (v. výše), jednak omezovací odstín vztahu podmínkového („jen když“): *nedbají, že ovce hynú, leďa oni svú. vuoli jměli* ŠtitBrig; *nebraň jim zlého, nechť což chtie činie, neda tobě neškodie* ŠtitKlem.

SOUVĚTÍ SOUŘADNÉ

Souřadné souvětí je tvořeno větami, mezi nimiž je syntaktický vztah koordinace: jsou po mluvnické stránce rovnoprávné, jedna se nepodřizuje druhé.

Přitom může být významový vztah spojených vět různý: slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací, důsledkový nebo důvodový (event. vysvětlovací). Věty spjaté jedním z těchto vztahů vytvářejí typ souřadného souvětí. Vztah se vyjadřuje nejčastěji souřadícími spojkami, někdy též příslovci nebo částicemi se spojovací funkcí; při asyndetickém spojení vět vyplývá jen z jejich obsahu.

Souřadné souvětí vzniklo podobně jako podřadné z pouhé juxtapozice vět (tj. z postavení samostatných vět vedle sebe); některé typy (zvl. slučovací) jsou však velice staré.

V historickém vývoji našeho jazyka prošlo skoro stejně zajímavým vývojem jako souvětí podřadné; jeho jednotlivé typy se ustalovaly nebo nově vznikaly a obohacovaly se o nové spojovací prostředky. Nový jazyk sice zobecnil většinou pro každý typ jednu základní spojku, ale ponechal si i ostatní spojovací prostředky s užším významem k vyjadřování různých odstínů vztahu.

Souvětí slučovací

V souvětí slučovacím došlo především k podstatnému omezení v užití spojky *i* a k zobecnění spojky *a*. V nejstarších památkách jsou ještě stopy toho, že obě spojky byly významově rozlišeny: *i* spojovalo věty s ději těsně spjatými, skutečně sourodými, někdy se slabým odstínem důsledku; *a* připojovalo větu vyjadřující něco nového, např. *tu se okolní bratřie sběžěchu i zlapachu ty padúchy, a poslachu je do města k rychtáři, a ten je vsázě v kládu* Otc; *bolest byla jejie srdce naplnila i těch slov pamět shladila* Hrad. Ale už v nejstarších textech bylo *i* na ústupu a spojky *a* se užívalo bez původního významového omezení: *Prokop dobře u písmě dospěl a ve čsti i v kázni prospěl* Hrad.

Záporná věta se připojovala spojkou *ani*, zřídka *ni*, též s příklonným *-ž* (*aniž*, *niž*), která měla zároveň funkci zápornky, takže se po ní kladlo sloveso kladné; teprve koncem XV. stol. sem proniká zápor (v. str. 349). Po *aniž* se udrželo kladné sloveso až do nové spis. češtiny. Tyto věty měly různý osud podle toho, jaké věty se spojovaly: 1. Spojovaly se věty záporné: *i jeden muž neda svéj paní zlého zlým užití, ani jie chtěl tiem uhaniti* DalL // *ni* DalC; zde se užívá dodnes spojky *ani*, popř. *a ani*, ovšem se slovesem záporným; *aniž* s kladným slovesem zastaralo. 2. Připojovala se záporná věta k větě kladné: *kněz to vida se smějješe, ni jim kdy co pro to dieše* Dal; *nášť jest zákon velmi ukrutný, aniž jho budeš moci strpěti* Otc; v novém jazyce se zde užívá *ani*, *a ani ne*, *ani ne*; věty s *aniž* a s kladným slovesem nabyly povahy vět vedlejších vyjadřujících zápornou průvodní okolnost: *odešel, aniž pozdravil* „bez pozdravu“. 3. Spojka *ani* se opakovala u všech spojených vět: *ani jest buoh, ani jest čemu se modliti, ani jest od které moci vyššie předjednánie* Pas; tato souvětí se udržela, ovšem se zápornými přísudkovými slovesy.

Zvláštností starého jazyka bylo spojování několikanásobných otázek částicí *li*, kladenou za tázací zájmeno nebo příslovce v druhé větě: *komu nás, otče svatý, ostaviš, komu-li nás po sobě poručíš?* Hrad.

Souvětí odporovací

K vyjádření odporovacího vztahu mezi větami se v stč. využívalo příležitostně slov různého původu: příslovce *pak*, pův. citoslovci *nalit'*,

ano a ande (v. str. 378), částic *as*, *až*, příslovci *obák*, *obáč* a *všeliko*; žádné z nich se však nestalo skutečnou odporovací spojkou. Z příslovce *jedno* (s pův. větnou platností) a spojky *že* vznikla spojka *jenže*: *jáť se v tom dobře znají, jedno žeť o svém jazyceť tbaji* Dal; její ustálení však spadá až do nové češtiny.

Základní odporovací spojkou bylo od nejstarších dob *ale*, skládající se z *a* + *le*: *ze mne bude kněžstvo patero, ale brzo zhyne čtvero* Dal; *ne vám sem jáž to miesto upravil, ale mým synóm sem ustavil* Hrad. Samo *a* bylo nejen spojkou slučovací, ale i odporovací, v starém jazyce poněkud častěji než dnes; srov. *každý k přísaze osobně státi má, a muož za nemocna pohnaný položen býti* Všeh „ale obeslaný k soudu může býti uznán za nemocného“. Také *le*, které mělo omezovací význam blízký našemu „jen“, mohlo plnit funkci spojky.

Dlouho trvalo, než se stalo skutečnou spojkou slovo *však(o)*. Je to zájmené příslovce (srov. zájmeno *všaký* „všelijaký“); význam „všelikým způsobem“ v stč. ještě někdy zřetelně proniká: *nenechám toho tak, bych sebe nepomstil však* Baw. Z něho se vyvinul jednak význam „vždyť“, který se udržel dodnes (*styď se, však člověk a muž!* Tkadl), jednak význam „přece“, který se držel až do nové češtiny, ale v XIX. stol. zanikl (např. *dievky jě dvakrát otpudichu, až však jě takto přelstichu* Dal; srov. též užití *však* po větě přípustkové, str. 394). Odtud není daleko k funkci odporovací spojky: *Jaromír mlád ještě bieše, však země rád brániti chtieše* Dal („avšak“ // „přesto“). Se spojkovým užitím *však* se setkáváme po celou dobu vývoje spis. češtiny, ale teprve v novém jazyce v XIX. stol. došlo k jeho ustálení; jako spojka se pak *však* stalo slovem příklonným (v starém jazyce byla obvyklá poloha na začátku věty). V lid. jazyce k tomuto vývoji nedošlo.

Od počátku historické doby se kladlo *však* po spojkách *a*, *ale*; *tak* vznikly spojky *avšak* a *ale však*: *mnoho poprskóv („paprsků“) vídány, avšak jedno slunce známy* ModlKunh; *dobře bě umyslił tako, ale však se sta jinako* Alx. Původně to byla volná spojení jako naše *a přece, ale přece*, ale časem oba komponenty splynuly. Spojka *alevšak* v XIX. stol. postupně zanikla, *avšak* se stalo trvalým majetkem spis. jazyka.

Již v stč. měla odporovací význam spojka *než* (*nežli*): *bohu neděkoval, než sám se v svéj krási kochal* ZrcSpas (vlastně původně gradační pojetí: „neděkoval, ne, kochal se...“); *i bieše se všeho zbavil, než jediné rucho*

na sobě ostavil Hrad. Udržela se dodnes, ale je nyní řídká a trochu archaická.

O vzniku spojek *nýbrž*, *alebrž*, *anobrž* viz dále.

Souvětí stupňovací

Souvětí stupňovací se ve vývoji čes. jazyka jako samostatný souvětný typ teprve postupně formovalo. V nejstarších památkách se stupňovací vztah vyjadřoval jen lexikálními prostředky, adverbií *nadto*, *k tomu*, *viece* v souvětí asyndetickém nebo se spojkou *a*, *ale*: *sedlka velmi krásna bieše, k tomu ovšem („velice“) stydlivé nrawy mějieše* Dal; *své dávné úsilé ztratil a nad to hubeně svooj život skonol* Otc; *on se tú hrózu nic nerozpači, ale viece počě sľibovati* Otc.

V náboženských a filozofických textech z 2. pol. XIV. stol. se ustálila dvojitá stupňovací spojka *netoliko – ale*; uplatnil se přitom vliv latinských předloh se spojkou *non tantum – sed (etiam)* nebo *non solum – sed (etiam)*: *kněz, obdržie-li kostel penězmi, netoliko buď kostela zbaven, ale i kněžství buď obľúpen* HusSvatokup. Vedle *netoliko* se už v stč. ojediněle objevuje *nejen* (u Štítného), ale teprve po několika stech letech se skutečně rozšířilo a až v nové spisovné češtině převládlo: *onť sám přide do tvé duše, nejen aby ji navštívil, ale aby v ní odpočinul* Štít; *a nejen, vzbuzuje, ale i na to vede, aby, což více dobré, libé, pohodlné jest, to sobě vlce liboval* KomLab. Spojka *něbrž* (po zúžení > *nýbrž*) pronikala na místo *ale* ojediněle od XVI. stol., ale rozšířila se až v nové spis. češtině. Tento typ stupňovacího souvětí byl po celou dobu jazykového vývoje omezen na spisovný jazyk a do jazyka lidového nepronikl.

Ve stupňovací spojky se měnily od XIV. – XV. stol. citoslovečné částice *ano*, *ba*; v nové funkci se však upevnily až v XV. – XVI. stol.: *trpi muku nezaviniv ani co zlého učiniv, ano beze všeho práva... jest zlým nevinně obuzen* Hrad; *kosatec mezi šaty do truhel vložený zachováva je od molů a kazů, ano i libou vůni jim dává* Bylinář 1596; – *již vše minulo, ba již jim to nevoní* RokPost; *koňskou kůži místo perin se vodivá, ba někdy o ni i chodivá* KocmInter. Obě spojky ve spis. jazyce pevně zakotvily; *ano* je dnes knižní, zato *ba* proniklo i do lidového jazyka.

Významnou roli sehrály ve stupňovacím i odporovacím souvětí

spojky s brž(e): *alebrž*, *anobrž*, *nébrž* (ojedinělé zůstalo *abrž*). Přípona *-brž* vznikla z komparativu příslovce *brzo*; *brže* tedy znamenalo „spíše“ (v. str. 376). Ve spojení vět vyjadřovalo, že obsah druhé věty platí spíše než obsah věty první, a záleželo na obsahu spojených vět, zdali tu pronikal vztah stupňovací, nebo odporovací, např. *zle, ciesaři, súdiš, ty brž sám u vieře blúdiš* LegKat; *zda-li cesta má nenie pravá a nejsú brž viece cesty vášé nepravé?* BiblOl. Brzy splývalo se spojkami *ale*, *ano*; po větě záporné nabývala spojka *alebrž* (později i *anobrž*) zpravidla významu odporovacího, po větě kladné nabyly obě spojky významu stupňovacího (*alebrž* stávalo i po *netoliko* v první větě): *neučí a ovšem tělesným pokrmem nekrmi ovci, alebrž ovce stírhú* HusSvatokup // *netoliko jich zboží chudým nenie obecno, alebrž mezi nimi druhdy jedno dvěre kostelnie.....sú obecny* HusSvatokup; *aj, príjdet' hodina, anobrž již přišla, že se rozprchnete* BiblKral. Obě spojky byly hojné i v nč. jazyce spisovném a teprve v průběhu XIX. stol. ponenáhlu zastarávaly.

Adv. *brž(e)* se připojovalo i k záporce *né* (též *nie*), kterou se dodatečně popírala předchozí věta (v. str. 376); srov. nč. *ona utíkala, ne, řítla se tím směrem*; tak vznikla spojka *nébrž* (v stč. ojed. i *niebrž*), která se po větě kladné stala spojkou stupňovací a po větě záporné vedle toho též spojkou odporovací; srov. *i jedna mrzutost nebyla, ne i vlasy na jeho hlavě nemátly sú sě ŠtítBrig*; — *potom o ní nic dobrého nepovédie, nébrž něčim' ji i přitvoříe Štít*; *ani poraženým již a mrtvým neodpouštěli, nýbrž tím víc a nelitostivěji na ně sekali* KomLab // *a tak sluší člověku kúpiťi svatú věc, nébrž nebude míti radosti nebeské, nekúpi-li jie* HusSvatokup; *a já budu lékařem tvým, nýbrž já budu životem tvým* KomLab. Stupňovací *nýbrž* po větě kladné (s významem „ba i“) se udrželo až asi do pol. XIX. stol., odporovací po větě záporné dodnes. Nově proniklo do spojení *nejen* (*netoliko*) — *nýbrž* na místo *ale* a ustálilo se zde v nč. jako prostředek s knižním zabarvením, např. *nejen pršelo, nýbrž začaly padat i kroupy*.

Souvětí vylučovací

Souvětí vylučovací mělo též zajímavou historii. Od počátku doby historické se v něm užívá spojky *nebo*, *anebo* (v stč. též *neb*, *aneb*, někdy i s příklonkou *-t'*; rozlišení vyluč. *nebo* // důvod. *neboť* se ustálilo až v nč.).

Spojka se mohla opakovat u všech spojených vět: *nebo té dievky dobudu, neb svého života zbudu* Dal. S opakovaným *anebo* — *aneb* se setkáme ještě v nové spis. češtině: *aneb Kamenici z jitra v moci máme, aneb zde naše moc na věky se zláme* Čelakovský. Dvojitá spojka *buď — nebo*, které zde užíváme dnes, vznikla pozvolna z imperativu slovesa *býti* v XVI. až XVII. stol., ale nejprve s jiným významovým odstínem „*ať — nebo*“ (též opakované *buď — buď* „*ať — ať*“), např. *ale on na utíkání se dal, buďto že... znal, že zbyti není a žádné naděje k vítězství, aneb že chtěl raději některé zachovati* Vel; *kdež jaké sem potvorné věci buď spatřil, nebo se s nimi potkal, ... vše to v přítomném traktátu jsem jako vymaloval* KomLab. Zde nastoupilo *buď — nebo*, *buď — buď* na místo stč. spojek *leč — leč* a ojed. *lib(o) — lib(o)*, které nepřechalo XV. stol.: *leč piete, leč jiete, leč cožkoli jiného činíte, všeco činíte ve jmě božie Štít* / *buďto že jíte, nebo pijete, aneb cožkoli činíte* BlahNZ; *leč buď bába, leč buď kmet, musí jeho býti se mnú vet* Mast „*ať je to bába nebo kmet*“; — *po chuti nechut bývá, lib sladec lib hořec* Tkadl „*ať je to osladec nebo hořec*“ // *buď že by hovádo bylo, buď člověk, nebudeť živ* BiblKral. Dvojitá spojka *ať — nebo* nebo opakovaná *ať — ať*, *aťsi — aťsi* sem nastoupila až v nové češtině a uvolnila tak spojky *buď — nebo*, *buď — buď* pro význam čistě vylučovací bez odstínu libovolnosti.

Při vylučovacím spojení zjišťovacích otázek se užívalo obvykle spojky *čili*, zřídka též *či*; např. *nevědiech sě co přijeti: vrahóm-li sě oťpie-rati, čili tak u porobě státi* AlxV „*nevěděl jsem, čeho se přidržeti: zdali odporovati nepřátelům, nebo tak setrvati v porobě*“; *aby pravdu pověděl..., byla-li jest vôle jejie či nebyla* ŘádZem. V novém jazyce převládlo *či*, ale nabylo knižní povahy a ustoupilo běžnému *nebo*, které do vylučovacích otázek proniklo už v době staré: *či mirtvým učiníš divy, nebo lékaři* („s pomoci lékařů“) *vzkriesie sě?* ŽaltWittb; *chromý-li jest nebo pravý, nemocný-li, či pak zdravý* LegKat.

Souvětí důsledkové

V souvětí důsledkovém se vztah vět vyjadřoval příslovci *proto* (též *protoť*, *protož* i *protože*), *tak*, řidčeji *tož*, *tehdy*, *tudiež*, *tudy*, např. *svatý Prokop tej chvále nechtieše, protože řakto mluvieše* Hrad (podobá *protože* nebyla na závadu, *neboť* stejně znějící příčinná spojka *protože* v té době

neexistovala): *ještět by byl více hučal, tož král kynu, aby mlčal* NRada. Důsledek vyjadřovaly i věty se spojkou *i*: *bohu se jich dielo neslíbi, i jich jazyky tak zmýli, že...* Dal „proto“. Užívalo se též tzv. nepravých vět vztahných s *pro něž(to)*, které bylo XV. stol. nahrazeno vztah. příslovcem *pročež*: [*Raab*] *byla špehře židovské skryla, pro něžto ona sama s svým národem byla zachována* CestMand; *měli je za otroky, pročež volali k Bohu svému* BiblKral.

Souvětí důvodové

Souřadné věty důvodové se připojovaly často beze spojky: *chovaj se jména zlého, nic dražšieho nenie jména dobrého* Dal. Částice *-t*, která stávala za prvním slovem, začala se později chápat za vyjádření vztahu: *jdí od nás, nechcemť učení tvých cest* Štít. Nejčastější byly ovšem věty se spojkou *nebo* (v. str. 392). Ve větách citově zabarvených se užívalo částic *aj, toť, ano, ande, veď, vědě* a příslovce *však*, např. *zdali jen viera bude jej spasiti moci? ano i črtie také věrie* Štít „vždyť“; *ač ciesaře můj meč doteče, z jehoť boku mléko nepoteče, takéť veď z něho krev poteče* Dal; *neuč mne, však mám svá léta* Dal. Slovo *vždyť* se dostalo do tohoto významu až v nč.: v stč. znamenalo „vždycky“, ale v jistém kontextu se mohlo důvodovému významu přiblížit: *protož jsi pravá chudomačka* („hubené jídlo“), *vždyť se z tebe strhá sračka* Svár.

SOUVĚTÍ SLOŽITÉ

Přehled souvětných typů ukázal, že už v stč. bylo možno souvětim vyjádřit všechny druhy vztahů mezi ději, třebaže ne vždy jednoznačně. Už v nejstarších památkách se věty spojovaly v složitá souvěti, ale převažovaly řetězce s postupným rozvíjením vět, např. *když mníeše, by kněžstvem byl jst, posla do Domažlic list, aby Němcé do země lesem pustili a Domažlic jim s tiem krajem postúpili* Dal „když se domníval, že je knížectvím jist“. Potíže dělalo např. užití spojky v souvěti, v němž je jedna věta rozvíta celým podřadným souvětim s vedlejší větou před větou řídící. Dnes klademe spojkou připojující celé souvěti před tuto větu vedlejší, takže se tam setkají spojky dvě. V starém jazyce nebylo

odtržení spojky od věty, ke které bezprostředně patří, ještě obvyklé; proto se zde často objevovalo spojení beze spojky, nebo se spojka kladla až za větu vedlejší, anebo se opakovala na obou místech, např. *Závišě káza královi pověděti, chtěl-li by jemu milostiv býti, chtěl by mu zajtra užitečně poslužiti* Dal „že kdyby chtěl, že by mu zítra... posloužil“; *nebí to bývá, ktož chce býti priateľ tohoto sveta, žeť bude nepřiel boží* Štít „že kdo chce..., bude“; *aj z toho ustavení svatého jest dôvod, že, kdyby římský biskup ustavil nehodného k biskupství..., že má král moc, aby toho nepřijal* HusSvatokup. Dnešní způsob připojování takových souvětí se ustálil ve spis. jazyce až v XVI. – XVII. stol.; dříve se s ním setkáme jen ojediněle.

První překladatelé měli velké potíže s tlumočením složitějších souvětí latinských předloh; teprve v próze 2. pol. XIV. stol. se vypracovala složitá souvětná stavba. Mistrem v tom byl Štítný; srov. *Ale jakož tu tělesně padl Eleazar, když, uzřev znamenie královo, svého protivníka, mněl, by tu král byl, ano jeho tu nebylo, i zapomanič sebe hnal tam, pořítíl slona a slon jej připadl, a tak on tu zahynul; takéž někto z duchovních, uzřev v někom znamenie hříechu smrtného, i mní, by tu byl hříech smrtný, a bude onoho súditi křivě aneb treskati, a tak sejde v své rozšafnosti, i nebudú naň tbáti, jako na umrlého, poněvadž jej uzrie bez rozumu*. To je už dokonale stavěná perioda. V době husitské došlo k zjednodušení syntaktické stavby souvětí; pokusy o výstavbu složitých souvětí se nedařily např. Chelčickému, u něhož najdeme mnoho anakolutů.

Obnovení složité stavby souvětí a její další zdokonalení bylo dílem českých humanistů v XVI. – XVII. stol.; jejich periody vynikají souměrností, jasností a košatostí. Hojně se přitom využívalo i polovětných vazeb, takže počet vět byl někdy menší, ale zato byly bohatě rozvíteny. Oblíbeno bylo vkládání vět a přechodníkových vazeb do věty. Srov. *Ale že pak někteří sprostní a upřímí, z přirození způsob k tomu majíce i duchem Krystovy lásky vroucím obdařeni ode Pána jsouce, i tím by se zaměstnávali pobožně, aby někdy písničku některou složili, nedostatek však majíce ten, že se nevědi v tom jak zpravit, kterak to způsobně a příjemně učiniti, když ani mistra k tomu mají ani jakých zpráv, a v jiných jazycích toho hledati není jim možné: pro tyť lidi a na žádost některých takových uložil sem tuto něco o tom napsati, pokudž mi uděleno, věře, že to přijato bude ode mne vděčně* BlahMusica. — *Jakož předešle věrní moji milí chudí ke mně*

s ponížeností se utíkali a stížnosti své o bezprávích, kteréž se jim v světě nadslušnost ději, pokorně přednášeli, i zase z druhé strany od bohatých repliky a odporové položení jsou, kterýmiž oněchno nářky zvrci a zničiti usilovali a usilují: což jak náležitě od obojích se děje, já zpytatel srdcí výborně vím a znám, aniž slovy tak obarvena přede mnou věc býti může, abych ji jinakou, nežli jest, býti soudil Kom. Výsledkem tohoto úsilí, inspirovaného vzorem klasických jazyků, bylo zpřesnění souvětí a ustálení způsobů spojování celých souvětí ve vyšší celky; to se zachovalo jako trvalé dědictví spisovného jazyka i po oproštění souvětí v nové době.

Tendence k těsnějšímu spojování vět v jazykovém projevu se projevila i v užívání vztažných zájmen a příslovci místo odkazovacích při smyslem souřadném vztahu vět a při navazování na kontext. Uplatnil se tu především vliv latiny. V stč. se tu užívalo vztaž. zájmen *jenž*, *ješto*: *a když se vrátichu, tehdy je přijal velmi mile, jimžto jiné listy dal králi tatarskému CestMil* „a dal jim“; *přikáza, aby dotovad tu huol zaléval, dokudž by nezakvetla, na každý den, ješto jest proti přirození Otc* „což“; — *ozřě se, ano vlk dítě pochopiv s ním do lesa běží. Do něhožto dítěte již se rozpáciv* („vzdav se naděje“), *k druhému dítěti před se počě chvátati Pas*. V XV. — XVI. stol. se tu rozšířilo *kterýžto* a *což*, *načež* apod., např. *a já teprva do návi* („lodi“) *plavil se v neděli ráno na lodičce, která slove kundele* („gondola“), *na kterýchžto lodičkách sem i tam po městě Benátkách se vozí CestPref*; *toto mi na mysl přišlo, abych já nejdřív všecky lidské věci, co jich pod sluncem jest, prohlédl...* *Načež čím sem myslil více, tím mi se ta cesta líbila lépe KomLab*. Srov. též důsledkové věty s *pročež*, stč. *pro něž(to)* (str. 402). Spojovací a navazovací vztažná zájmena a příslovce se ve spis. jazyce neobyčejně rozšířila v době humanistické; v nové češtině byla jazykovou teorií odmítána a udržela se jen v omezené míře (hlavně *což*, *pročež*, *načež*).

Ve výstavbě větších celků došlo v jazyce během vývoje ještě k další změně: omezilo se užívání navazovacích spojek. V starém jazyce jimi ve vyprávění někdy začínala skoro každá věta: pomáhaly vyjadřovat souvislost vět a zároveň je při málo zřetelném intonačním členění rozdělovaly v souřadné jednotky. Srov. např. *...ni žádnému nic neřek, i vyjide z domu a u velikém smutce i zajide na púšť. A když, u veliké truchlosti jsa, i zablúdi, tu se mu uda přijíti k klášterci svátého Antonie. A tu*

trřev místo utěšené, tu osta. A když svátého Antonie počě tázati... Otc. výraznější rozčlenění projevu v uzavřené syntaktické jednotky, jejichž nitřní stavba se upevnila, a stále více se prosazující zřetel ke kontextovému členění výpovědi ve slovosledu činil takové svazování součástí jazykového projevu zbytečným. Po přechodném rozšíření navazovacích vztažných slov, o němž jsme se zmínili, se spis. jazyk navazování pomocí spojovacích prostředků z největší části vzdal. Hojně je však v jazyce dovozem, zejm. ve vyprávění.

LITERATURA. GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929, s. 45–95; TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956, s. 39–122; BAUER, J.: Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 270–278; BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960; BAUER, J.: Spojovací prostředky. In: Syntactica slavica. Brno 1972, s. 323–460; LINCOVÁ, H.: K repertoáru přípustkových spojek v 60. a 70. letech XIX. století. NŘ, 61, 1978, s. 194–203. TRÖSTEROVÁ, Z.: K otázce zkoumání systému staroruského hypotaktického souvětí prostřednictvím tzv. konstitutivních rysů. Slavica, 48, 1979, s. 141–150; KARLÍK, P.: Má čeština konjunktiv? In: SPFFBU. 30, 1982, s. 123–130; SEDLÁČEK, J.: Vývoj kopulativních spojek v jižní slovanštině. Slavica, 51, 1982, s. 121.

AlbRáj	překlad Ráje duše od Alberta Magna z 2. pol. XIV. stol.	Al	nejstarší česká rýmovaná kronika t. ř. Dalimila z poč. XIV. stol., zachována v pozdějších opisech (DalC – rukopis Cambridgeský z 2. pol. XIV. stol.; DalL – rukopis Lobkovický z 1. pol. XV. stol. atd.)
Alx	Alexandreis, epos z rozhraní XIII.–XIV. stol., zachován v několika zlomcích (AlxV – zlomek Svatovítský z poč. XV. stol., AlxH – zlomek Jindřichohradecký z poč. XIV. stol., AlxM – Muzejní, atd.)	Ol	evangeliář Olomoucký z 2. pol. XIV. století
Ans	zlomky legendy o Anselmovi z 1. poloviny XIV. stol.	Rajhr	evangeliář Rajhradský z 1. pol. XIV. stol.
Baw	sborník Baworowského z r. 1472, je to sbírka veršovaných skladeb, které se jazykem hlásí do starší doby	Seit	evangeliář Seitenstettenský, rukopis z 1. pol. XIV. stol.
Bibl	bible, např. BiblDrážď – bible Drážďanská neboli Leskovecká, rukopis ze 14. stol., BiblKral – bible Kralická („šestidílka“), tisk z r. 1579–1593, BiblLitTřeb – bible Litoměřická (Zmrzlikovská), rukopis z r. 1411–1414, BiblOl – bible Olomoucká, rukopis z r. 1417, atd.	Vid	evangeliář Videňský, rukopis z 2. pol. XIV. stol.
BiblKoř	Nový zákon Kořečkův, rkp. 1425	Zim	Čtenie zimního času, zlomek evangeliáře z 2. pol. XIV. stol.
Blah	Jan Blahoslav (1523–1571); BlahGram – Gramatika česká z r. 1571; BlahMusica – Musica z r. 1558; BlahNZ – Blahoslavův překlad Nového zákona z r. 1568	Ezop	Jana Albína Ezopa mudrce život s fabulemi aneb básněmi jeho z r. 1557
Budyš	Budyšínský rukopis, obsahující husitské skladby z r. 1420	lašRada	Smil Flaška z Pardubic, Nová rada, verš. skladba z konce XIV. stol.
Bylinář	Bylinář Mattioliho, tisk z r. 1596	antPr	Frantova práva, tisk z r. 1518
CDB	Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae	esta	Gesta Romanorum, český překlad v rukopise Březnickém z r. 1443
CestKab	Martina Kabátníka Cesta z Čech do Jerusalema a Egypta 1491–1492, rukopis z doby kolem r. 1500	osJag	glosy (Jagičovy) v lat. bibli z XI.–XII. století
CestLobk	Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování léta Páně 1493 k svatému hrobu vykonané, rukopis z poč. XVI. stol.	osLekc	lat. lekcionář s českými glosami z XV. stol.
CestMand	český překlad cestopisu tzv. Mandevilla od M. Vavřince z Březové, dochován v několika rukopisech z XV. stol. (MandA – z r. 1445, MandB z 2. pol. XV. stol. atd.)	osŘeh	glosy Svatořehořské v Libri dialogorum Řehoře Velikého z poč. XII. století
CestMil	Milión Marka Pola, rukopis z XV. stol.	áj	Václav Hájek z Libočan, Kronika česká z r. 1541
CestPref	Cesta z Prahy do Benátek... Voldřicha Prefáta z Vlkanova (1546), tisk z r. 1563	ájHerb	Herbář Tadeáše Hájka z Hájku z r. 1562
Comest	Petra Comestora Historia scholastica, český překlad z 2. pol. XIV. stol., rukopis z r. 1404, vedle toho dochovány další zlomky	odMuz	Hodinky sv. Maříe, rukopis z konce XIV. stol.
ČernZuz	dopisy Zuzany Černínové z Harasova jejímu synovi z let 1633–1654	rad	rukopis Hradecký ze 60. let XIV. stol., sborník veršovaných skladeb, obsahující mj. legendu o sv. Prokopu, Desatero, satiry o řemeslnících

lyn	sborník veršovaných a prozaických skladeb Hynka z Poděbrad (†1492)	us	Mistr Jan Hus (zemř. 1415); HusDcerka – rkp. z 2. pol. XV. stol., HusPost – Postilla česká, rukopis z r. 1414; HusSvatokup – Knížky o svatokupectví, v rukopise Budyšínském z 2. pol. XV. stol. atd.
helč	Petr Chelčický (žil asi 1390–1460); ChelčPost – Postilla, napsána po r. 1434, tisk z r. 1522, ChelčLid – O trojím lidu řeč, 1508, atd.	hlum	smolná kniha města Chlumce nad Cidlinou (XVI. stol.)
ron	O svatém Jeronýmovi knihy troje, čes. překlad z 2. pol. XIV. stol.	ancJist	kancionál Jistebnický, soubor husitských písní z 20. let XV. stol.
ancJist	český překlad spisů Karla IV., rukopisy z XV. stol.	ar	Claretus de Solentia (Bartoloměj z Chlumce), † asi 1379; KlarBoh – Bohemář, KlarVok – Vokabulář gramatický, KlarGlos – Glossarius – latinsko-české veršované slovníky
lar	Václav František Kocmánek. Sedm interludií, rukopis z 2. třetiny XVII. stol.	omInter	Jan Amos Komenský (1592–1670); KomInf – Informatorium školy mateřské, KomLab – Labyrint světa a lusthaus srdce, atd.
om	život Kristův, rukopis ze XIV. stol.	rist	sborník zv. Krumlovský ze začátku XV. stol.
ruml	Kyjevské listy, církevněslovanská památka čes. redakce z X. stol.	ruml	zlomek legendy o Alexiovi z pol. XIV. stol.
lyj	zlomek verš. legendy o dětství Ježíšově z 1. pol. XIV. stol.	egAl	zlomky verš. legendy o Jidášovi z počátku XIV. stol.
egAl	legenda o sv. Jiří, LegJiřB – brněnský rukopis z pol. XIV. stol.	egDět	
egDět		egJid	
egJid		egJiř	

LegKat	legenda o sv. Kateřině, rukopis Stockholmský z doby kolem r. 1400 (legenda pochází z 2. pol. XIV. stol.)	avata	Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka (1572–1652)
LegMar	złomek verš. legendy o P. Marii z doby kolem r. 1300	ov	Slovník nebo soubor slov uspořádaný slovníkovým způsobem
LegPil	złomek verš. legendy o Pilátovi z poč. XIV. stol.	ár	Svár vody s vínem, skladba z konce XIV. stol.
Lék	lékařský spis nebo sborník lékařských pojednání	řed	knihy svědomí (zápisy o výsleších) z XV. stol.
LékFrant	rukopisné sborníky lék. pojednání neznámého františkána z pol. XV. stol.	it	Tomáš ze Štítného (asi 1333–1404); ŠtítBarl – Barlaam a Jozafat, rukopisy z 2. pol. XV. stol., ŠtítBrig – zjevení sv. Brigity, rukopisy z poč. a z 2. pol. XV. stol.; rukopisné sborníky spisů Štítného: ŠtítKlem – sborník Klementinský z r. 1376, ŠtítMuz – sborník Muzejní z r. 1450, ŠtítOpat – sborník Opatovický z poč. XV. stol., ŠtítSáz – sborník Sázavský z r. 1465; ŠtítŠach – Kničky o hře šachové, rukopis kolem r. 1400
LékChir	výklady o chirurgii z 2. pol. XV. století		Tkadleček, skladba ze zač. XV. stol.
LékRhaz	Rhazesovo Ranné lékařství, rukopis z 1. pol. XV. stol.		Tristram a Izalda, přel. epos z 2. pol. XIV. stol.
LékSal	Saličetova Ranná lékařství, zpracování z 1. pol. XV. stol.		Kronika Trojanská, překlad a úprava spisu z konce XIV. stol.
Let	Staří letopisové češti, kroniky z doby 1378–1526		Tůlec sv. Bonaventury (tzv. zlomky Mnichovské), glosy z konce XIII. stol.
List	list nebo listina, popř. sbírka listin, např. ListLit – český přípisek v zakládací listině kapituly litoměřické z XIII. stol., ListKrum – listina Krumská z poč. XV. století apod.	ladl	Umučení Roudnické, verš. skladba z pol. XIV. stol.
Lucid	Lucidář, rukopis a prvotisk z XV. stol.	rist	Adam Daniel z Veleslavína (1546–1599)
Lyr	lyrická skladba nebo sbírka	roj	Viktorin Kornel ze Všehrd, O práviech... země české knihy devaterý (okolo r. 1500)
Mast	Mastičkář, złomek divadelní hry velikonoční, rukopisy z poloviny XIV. stol. (MastMuz) a z 2. pol. XIV. stol. (MastDrk)	úl	Zrcadlo člověčího spasenie, překlad z pol. XIV. stol.
MatHom	evangelium Matoušovo s homiliemi, rukopis z 2. pol. XIV. stol.	mučRoud	Žaltář, např. ŽaltKap – žaltář Kapitulní z konce XIV. stol., ŽaltKlem – žaltář Klementinský z 1. pol. XIV. stol., ŽaltPod – žaltář Poděbradský z r. 1396, ŽaltWittb – žaltář Wittenberský z 1. pol. XIV. stol. atd.
MitrPřih	Přihody Václava Vratislava z Mitrovic, sepsané r. 1599	el	Karel Starší z Žerotína (1564–1646)
Modl	modlitba, sbírka modliteb	šeh	
ModlKunh	Kunhutina modlitba – báseň z konce XIII. století	rcSpas	
Nekr	nekrologium – seznam zemřelých členů kláštera	žalt	
Nudož	Vavřinec Benedikt Nudožský, Grammaticae bohemicae libri duo, 1603	žerK	
Otc	Životy sv. Otců, překlad z 2. pol. XIV. stol., zachován v rukopisech ABCDEFG z různých dob XV. stol.		Další zkratky viz in: Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.)
Pas	pasionál, sbírka legend: PasKlem – Pasionál Klementinský atd.		
PDČ	Prameny dějin českých (Fontes rerum Bohemicarum)		
Pís	pišeň nebo soubor písní; PísDor – pišeň o sv. Dorotě, skladba z 2. pol. XIV. stol., PísOstr – pišeň Ostrovská z 2. pol. XIII. století, atd.		
Plankt	Plankt Matky boží u Veliký pátek, rukopis ze XIV. stol.		
Podk	Podkoní a žák, veršovaná satira z konce XIV. stol.		
Práv	právní sborník nebo památka		
PražZl	Pražské zlomky hlaholské, památka české redakce církv. slovanštiny z XI. stol.		
Pulk	kronika Pulkavova z doby kolem r. 1380, zachována v opisech z doby kolem r. 1400 a později		
RadaOtc	Rada otce synovi, verš. skladba z doby okolo r. 1400		
Rok	M. Jan Rokycana (zemřel r. 1471); RokPost – Postilla, rukopis z 2. pol. XV. stol., atd.		
Rosa	Václav Jan Rosa (1620–1689)		
Rožmb	knihy Rožmberská, nejstarší právní památka z 1. pol. XIV. stol.		
RůžZahr	Růžová zahrada, zlomky z 2. pol. XIV. stol.		
ŘádZem	Řád práva zemského z 2. pol. XIV. století		

Práce souhrnné

GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého.

I, Hláskosloví. 1. vyd. Praha 1894, 2. vyd. Praha 1963;

III/1, Tvarosloví – skloňování. 1. vyd. Praha 1896, 2. vyd. Praha 1960;

III/2, Tvarosloví – časování. 1. vyd. Praha 1898, 2. vyd. Praha 1909, 3. vyd. Praha 1958;

IV, Skladba (vydal F. Trávníček). Praha 1929.

HUJER, O.: Vývoj jazyka československého. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 1–83.

TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.

HUJER, O.: Úvod do dějin jazyka českého. 3. vyd. Praha 1946.

MANN, S. E.: Czech Historical Grammar. London 1957.

Historická mluvnice česká (vysokoškolská učebnice).

I, KOMÁREK, M.: Hláskosloví. 1. vyd. Praha 1958, 2. vyd. Praha 1962;

II/1, VÁŽNÝ, V.: Tvarosloví I. Praha 1964;

II/2, DOSTÁL, A.: Tvarosloví II. Praha 1967;

III, TRÁVNÍČEK, F.: Skladba. 1. vyd. Praha 1956, 2. vyd. Praha 1962.

Hláskosloví

BĚLIČ, J.: Dolská nářečí na Moravě. Praha 1954.

BERNŠTEJN, S. B.: Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov. Moskva 1961.

CUŘÍN, F.: Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. Praha 1967.

ČEJKA, M. – LAMPRECHT, A.: K otázce vzniku a diferenciaci slovanských jazyků. In: SPFFBU, A 11, 1963, s. 5–20.

DÉCAUX, E.: Le passage de *g* à *h* et le groupe *zg*. RÉS, 34, 1957, s. 46n.

DURNOVO, N.: K voprosu o vremeni raspadenija obščeslavjanskogo jazyka. In: Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů. Praha 1929, s. 514n.

KBLOM, R.: Die ostslavisches Pleophonie. ZfslPh, 24, 1955, 1, 1.

GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963.

ALA, B.: Slabika, její podstata a vývoj. Praha 1956.

AVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 84–218.

AVRÁNEK, B.: K depalatalizaci v oblasti českého jazyka. LF, 67, 1940, s. 266–279.

ORÁLEK, K.: Rozbor verše a staročeský přízvuk. SaS, 8, 1942, s. 57n.

ORÁLEK, K.: Úvod do studia slovanských jazyků. 2. vyd. Praha 1962.

AKOBSON, R.: Staročeskije stichotvorenija. Slavia, 3, 1924, s. 274n.

AKOBSON, R.: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. In: TCLP II. Praha 1929.

AMIŠ, A.: K rozsahu protetického *v* v 16. století. In: Slavica Pragensia, 1, 1959, s. 87–90.

ELLNER, A.: Štramberské nářečí. Brno 1939.

ELLNER, A.: Východolašská nářečí I. Brno 1941.

OMÁREK, M.: Zur Entwicklung des tschechischen Vokalsystems. Zeitschrift für Slawistik, 1, 1956, 4, s. 25n.

OMÁREK, M.: Staročeská změna *j' > ej* a její poměr ke změně *aj > ej*. LF, 80, 1957, s. 264–268; LF, 81, 1958, s. 98–100.

OMÁREK, M.: K depalatalizaci souhlásek v češtině. SaS, 21, 1960, s. 173–186.

OMÁREK, M.: Dvě poznámky k praslovanskému a českému fonologickému vývoji. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Philologica I. 1960, s. 33–41.

OMÁREK, M.: Historická mluvnice česká I, Hláskosloví. 2. vyd. Praha 1962.

OMÁREK, M.: Gebauerovo historické hláskosloví ve světle dalšího bádání. In: Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého I. 2. vyd. Praha 1963, s. 723–764.

OMÁREK, M.: Altschechische Gebete im Itinerarium Johannes Butzbachs. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 73–86.

OMÁREK, M.: Kontrakce v češtině, slovenštině a ostatních západoslovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1973, s. 15–27.

OMÁREK, M.: Ke změně *g > γ* v slovanských jazycích. In: Československá slavistika 1983. Praha 1983, s. 34–47.

POPEČNÝ, F.: Nářečí Určic a okolí. Praha 1957.

POPEČNÝ, F.: Mapy k diferenciaci severohanácké oblasti. In: Studie ze slovanské jazykovědy. 1958, s. 383–386.

RAJČOVIČ, R.: Zmena *g > γ > h* v západoslovanskej skupine. Slavia, 26, 1957, s. 341–357.

RAJČOVIČ, R.: Spoluhlásková skupina *zg* v slovenčine a češtině. Slavia, 26, 1957, s. 514–516.

RAJČOVIČ, R.: O príčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie. In: Slavica Pragensia IV. Praha 1962, s. 111–115.

RAJČOVIČ, R.: Historicko-fonologické predpoklady vokalizácie jerov v strednej slovenčine. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 142–154.

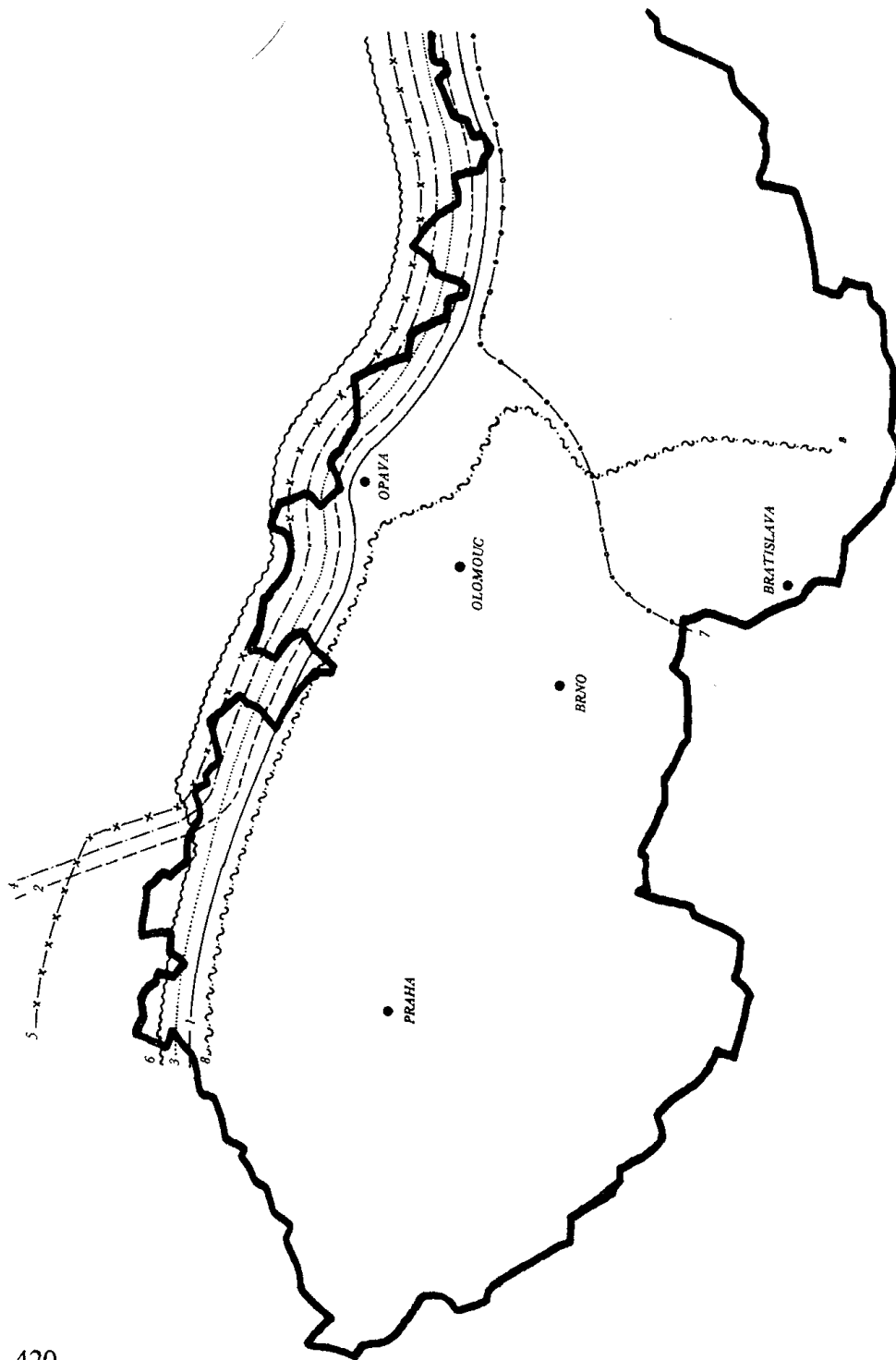
- KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky I (Praslovanská genéza slovenčiny). Bratislava 1974.
- KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava 1981.
- KUČERA, H.: The Phonology of Czech, 's-Gravenhage 1961.
- KUČERA, K.: Jazyk českých spisů J. A. Komenského. Praha 1980.
- KURYŁOWICZ, J.: L'accentuation des langues indoeuropéennes. 2. vyd. Kraków 1958.
- LAMPRECHT, A.: Středoopavské nářečí. Praha 1953.
- LAMPRECHT, A.: Neskôrko zamečanj o razvitii fonetičeskoj sistemy praslavlanskogo jazyka. In: SPFFBU, A 4, 1956, s. 19–23.
- LAMPRECHT, A.: Vývoj hláskového systému českého národního jazyka se zvláštním zřetelem k nářečím na Moravě a ve Slezsku. SaS, 17, 1956, s. 65–78.
- LAMPRECHT, A.: K otázce vlivu jazyka na jazyk (na materiálu českého jazyka). In: SPFFBU, A 6, 1958, s. 88–93.
- LAMPRECHT, A.: K vývoji západoslovanského souhláskového systému. In: Česko-slovenské přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1958, s. 125–135.
- LAMPRECHT, A.: Sur le développement et la perte de la corrélation de mouillure en ancien tchèque. In: Travaux linguistiques de Prague, 1, 1961, s. 119–120.
- LAMPRECHT, A.: Nový pohled na měkkostní korelaci ve staré češtině. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 97–103.
- LAMPRECHT, A.: Ještě k měkkostní korelaci a ke ztrátě jotace ve staré češtině. In: SPFFBU, A 13, 1965, s. 97–100.
- LAMPRECHT, A.: Zur Frage der tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 29–33.
- LAMPRECHT, A.: Vývoj fonologického systému českého jazyka. 2. vyd. Brno 1968.
- LAMPRECHT, A.: K depalatalizaci v staré češtině. SaS, 33, 1972, s. 154–159.
- LAMPRECHT, A.: K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině. SaS, 34, 1973, s. 115–123.
- LAMPRECHT, A. – ČEJKA, M.: Indoevropské jazyky a nostratická teorie V. M. Illiče-Svityče. SaS, 36, 1975, s. 62–69.
- LAMPRECHT, A.: K praslovanské genezi slovenštiny. In: SPFFBU, A 25–26, 1978, s. 141–148.
- LAMPRECHT, A.: Zamyšlení nad genezí slovenštiny. SaS, 41, 1980, s. 1–6.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T. – KURASZKIEWICZ, W. – SŁAWSKI, F.: Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich. Warszawa 1954.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, T. – STIEBER, Z.: Gramatyka historyczna języka czeskiego I. Warszawa 1957.
- LIEWEHR, F.: Zur Betonung der tschechischen Eigennamen in der Chronica Boemorum des Cosmas von Prag. Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 11, 1962, s. 351–354.
- MAREČKOVÁ, D.: K rozšíření změn *ie > i* a *uo > ů* v 15. století. LF, 80, 1957, s. 232–236; LF, 81, 1958, s. 85–97.
- MAREČKOVÁ, D.: K dialektickému rozrůznění češtiny v 15. století. Rkp. kand. práce, Praha 1966.
- MAREŠ, F. V.: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. Slavia, 25, 1956, s. 443–495.
- MAREŠ, F. V.: Kontrakce vokálů v slovanských jazycích. Slavia, 40, 1971, s. 525–536.
- MARVAN, J.: Z historie kontrakce. Slavia, 35, 1966, s. 345–356.
- AULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava 1963.
- AULINY, E.: Periodizácia dejín fonologického a morfológického systému v západnej slovančine. In: Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 87–94.
- AULINY, E.: K chronologii znelostnej neutralizácie v slovenčine a češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. 1958, s. 7n.
- ORÁK, J.: Humanistická čeština. Praha 1983.
- OSPOND, S.: Wybrane zagadnienia glosowni staroczeskiej. SWTN 1960, s. 34–39.
- OSPOND, S.: Spirantyzacja *g > h* w języku staroczeskim. In: Studia linguistica in honorem Thaddei Lehr-Splawinski. 1963, s. 489–498.
- ADNIK, L.: Slavische Akzentuation I. Wiesbaden 1959.
- KALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941.
- KULINA, J.: Severní pomezí moravskoslovenských nářečí. Praha 1964.
- PAL, J.: Ke vkladným samohláskám ve staré češtině. LF, 101, 1978, s. 221–224.
- TANG, S. Ch.: Slavonic Accentuation. Oslo 1957.
- TANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Bratislava 1958.
- VĚRÁK, F.: Boskovické nářečí. Brno 1941.
- VĚRÁK, F.: Karlovické nářečí. Praha 1967.
- LOSAR, D.: Dnešní rozdělení nářečí na východní Moravě. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Brno 1958, s. 387–390.
- MILAUER, V.: Staročeská přehláska *o > ě*. ČMF, 33, 1950, s. 72.
- PRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.
- ROST, P.: Německé vlivy na slovanské jazyky. In: Čs. přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 29–30.
- ROST, P.: Deutsch-tschechische Zweisprachigkeit. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. Berlin 1965, s. 21–28.
- RUBECKOJ, N.: K voprosu stjaženija glasnych v zapadnoslavjanskich jazykach. Slavia, 7, 1929, s. 305n.
- UTĚŠENÝ, S.: Poznámky k dnešní situaci historické dialektologie. SaS, 16, 1955, s. 146–153.
- UTĚŠENÝ, S.: Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Praha 1960.
- VACHEK, J.: K znělostnímu protikladu souhlásek v češtině a angličtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 15–27.
- VACHEK, J.: K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému. In: Slavica Pragensia 4, Praha 1962, s. 35–46.
- VACHEK, J.: The Place of the Sound /ř/ in the Structures of Slavonic Languages. SPFFBU, A 11, 1963, s. 81–92.

- VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha 1968.
- VALÍKOVÁ, D.: Současný stav nářečí pavlovského výběžku. In: SPFFBU, A 12, 1964, s. 216–226.
- VÁŠEK, A.: Jazykové vlivy karpatské salašnické kolonizace na Moravě. Rozpravy ČSAV, 77, Praha 1967.
- VÁŽNÝ, V.: Nářečí slovenská. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 219–310.
- VEČERKA, R.: K praslovanským palatalizacím velár. In: SPFFBU, A 20, 1972, s. 53–61.
- VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. Edition, Text- und Sprachanalyse der ersten Redaktion. München 1977, s. 108–137.
- VINTR, J.: Die altschechischen Monophtongierungen und Diphtongierungen, ihre Chronologie und Systemverankerung. Wiener Slavistisches Jahrbuch, 24, 1978, s. 262–277.
- VORÁČ, J.: Česká nářečí jihozápadní I. Praha 1955.
- Tvarosloví**
- BĚLIČ, J.: K interferenci jevů hláskoslovných a tvaroslovných. Nářeční imperativy, chic, vrac, zaplac. Slavica Pragensia, 11, 1969, s. 192–194.
- BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- DAMBORSKÝ, J.: Participium I-ové ve slovanštině. In: Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, 15, 1967, s. 172n.
- DVOŘÁK, E.: Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Praha 1970.
- ERHART, A.: Studien zur indoeuropäischen Morphologie. Brno 1970.
- ERHART, A.: Základy jazykovědy. Praha 1984, s. 78–101.
- ERHART, A.: Indoevropské jazyky. Praha 1982.
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/2. 3. vyd. Praha 1958.
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého III/1. 2. vyd. Praha 1960.
- GREPL, M.: Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Lingvistika. Praha 1973, s. 141–149.
- HAVRÁNEK, B.: Genera verbi v slovanských jazycích I, Praha 1928; II, Praha 1937.
- HUJER, O.: Slovanská deklinace jmenná. In: Rozpravy České akademie č. 53. Praha 1910.
- HUJER, O.: Úvod do dějin jazyka českého. 3. vyd. Praha 1946.
- KLIMEŠ, L.: Přechodníky v historické próze 17. a 18. století. In: Sborník Ped. fakulty Plzeň, 8, 1968, s. 17–62.
- KOMÁREK, M.: K vývoji morfémové stavby českého slovesa (Změny kmenových formantů a slovesných typů). In: Čs. přednášky pro 6. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1968, s. 27–36.
- KOMÁREK, M.: Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vid. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 107–112.
- KOMÁREK, M.: Ke vzniku jihočeských a jihomoravských rozkazovacích tvarů typu proš. NR, 55, 1972, s. 78–81.
- KOMÁREK, M.: Nástin morfologického vývoje českého jazyka. 2. vyd. Praha 1981.
- OPEČNÝ, F.: Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In: Studie a práce linguistické I. Praha 1954, s. 224–247.
- OPEČNÝ, F.: Problém českého „přičestí minulého činného“ v historii českého mluvnickví. In: Sborník v čest na akad. A. Teodorov-Balan. Sofija 1955, s. 293–300.
- OPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1958.
- OPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha 1962.
- OPEČNÝ, F.: Zur Entstehung der Futurbedeutung beim perfektiven Präsens im Slavischen. Scandoslavica, 8, 1962, s. 171–181.
- ŘÍŽKOVÁ, H.: Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvl. v ruštině. Praha 1960.
- URYŁOWICZ, J.: Vývoj gramatických kategorií. In: 12 esejů o jazyce. Praha 1970, s. 63–79.
- UZNECOV, P. S.: Očerki po morfologii praslavjanskogo jazyka. Moskva 1961.
- VÍTKOVÁ, N.: Kategorie duálu a duálové tvary v rukopisech kroniky tak řečeného Dalimila. LF, 102, 1979, s. 199–211.
- AMPRECHT, A.: Vztah mezi fonologickým a morfologickým systémem ve slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro 5. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 71–74.
- AMPRECHT, A.: K zakončení nom. sg. o-kmenů v praslovanštině. In: SPFFBU, A 20, 1972, s. 63–66.
- JAREŠ, F. V.: Vznik a raný vývoj slovanské deklinace. In: Čs. přednášky pro 5. mezinárodní sjezd slavistů. Praha 1963, s. 51–69.
- JASLOV, Ju. S.: Imperfekt glagolov soveršennoho vida v slavjanskich jazykach. In: Voprosy slavjanskogo jazykoznanija 1. Moskva 1954, s. 68–138.
- JICHÁLEK, E.: Mylné interpretace staročeských jmen mládat. LF, 85, 1962, s. 334–336.
- JĚMEC, I.: Genese slovanského systému vidového. Praha 1958.
- JĚMEC, I.: A Diachronistic Approach to the Word-Formative System of the Czech Verb (Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa). In: TLP 1, 1964, s. 173–182.
- BERPFALCER, F.: Rod jmen v češtině. Praha 1933.
- JORÁK, J.: K vývoji české konjugace. Slavica Pragensia, 10, 1968, s. 19–32.
- JORÁK, J.: Některé aspekty třídění českých sloves. Slavica Pragensia, 11, 1969, s. 85–92.
- JORÁK, J.: Cvičebnice staročeského tvarosloví (skriptum). 3. vyd. Praha 1974.
- ROCHER, K.: O vývoji české konjugace. In: Sborník filologický, 8, 1926, s. 1–38.
- ROCHER, K.: Gramatický rod a vývoj českých deklinací jmenných. Praha 1934.
- JUSÍNOVÁ, Z.: Staročeská adverbia tvořená od slovesných základů. In: SPFFBU, A 29, 1981, s. 85–104.
- GALL, P.: Vývoj flexe v indoevropských jazycích, zejména v češtině a angličtině. Praha 1954.
- KALIČKA, V.: Vývoj české deklinace. Praha 1941.
- TANG, Ch.: Das slavische und baltische Verbum. Oslo 1942.

- ŠIROKOVA, A. G.: Iz istorii voznikovenija i razvitija markirovannyh mnogokratnyh glagolov v češskom jazyke. Vestnik moskovskogo universiteta, Filologija 1965, 2, s. 33–45.
- ŠULIKO, I. S.: O nekotorych izmenenijach v glagoľnych klassach drevnečešskogo jazyka. Vestnik moskovskogo universiteta, Filologija, 1967, 8, s. 36–46.
- TRÁVNÍČEK, F.: Studie o češském vidu slovesném. Praha 1923.
- TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice československá. Praha 1935.
- VÁŽNÝ, V.: Historická mluvnice česká II, Tvaroslovi 1. Praha 1964.
- VEČERKA, R.: Vyjadřování posesivity u osobních zájmen 3. osoby v češtině. In: SPFFBU, A 3, 1955, s. 36–41.
- VEČERKA, R.: Zur Univerbierung der slavischen Zahlwörter der zweiten Zehnerreihe. Die Welt der Slaven, 15, 1970, s. 225–234.
- VINTR, J.: Die ältesten tschechischen Evangeliare. München 1977.
- ZUBATÝ, J.: K frekventativním odvozeninám s příponou -vati od sloves 4. třídy. LF, 42, 1915, s. 227–239.
- ZUBATÝ, J.: České sloveso. Praha 1980.
- Slovotvorba**
- ANDEL, V. P.: Slovtvir abstraktnych imennykiv u češ'kij movi. Utvorennja z sufiksom -stvi. In: Tezy dopovidej V. slavistyčnoj konferencii. Užhorod 1962, s. 111–113.
- DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině I, Teorie odvozování slov. Praha 1962.
- GREGOR, A.: Přechylování v staročeštině. In: SPFFBU, A 4, 1956, s. 37–44.
- HAUSER, P.: Tvoření podstatných jmen v době národního obrození. Brno 1978.
- HAVRÁNEK, B.: Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských. Slavia, 7, 1928–29, s. 766–784.
- HOLZ, V.: Retrográdní seznam a slovotvorná charakteristika českých adjektiv ze slovníku Neues deutsch-böhmisches Taschenwörterbuch K. H. Tháma. Rkp. dipl. práce, Brno 1983.
- JELÍNEK, M.: Slovtvorný typ *honěná*. In: SPFFBU, A 9, 1961, s. 89–91.
- KOMÁREK, M.: Zur Verbreitung und Stabilisierung des distributiven Verbaltyps *po-vyhozovat* in der modernen tschechischen Schriftsprache. In: Zur grammatischen und lexikalen Struktur der slawischen Gegenwartssprachen. Halle 1968, s. 147–155.
- KOMÁREK, M.: Prefixální slovesa ve vývoji českého slovesného vidu. In: Miscellanea linguistica, Ostrava 1971, s. 107–112.
- KOMÁREK, M.: Místo prefixace v systému slovesného vidu (K tzv. prostě vidovým prefixům v češtině). In: Aspektualnyje i temporalnyje značeniya v slavjanskich jazykach. Moskva 1983, s. 40–45.
- KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha 1962.
- KOPEČNÝ, F.: Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha 1981.
- KRAVČUK, R.: K istorii suffiksa -č v češskom jazyke. In: Studia Slavica, 3, 1957, s. 261–277.
- MARVAN, J.: K původu staročeských názvů mládat. LF, 85, 1962, s. 337–341.
- MICHÁLEK, E.: K činitelským jménům ve staré češtině. LF, 83, 1960, s. 366–369.
- MICHÁLEK, E.: Mylné interpretace staročeských jmen mládat. LF, 85, 1962, s. 334–336.
- MICHÁLEK, E.: Dvě poznámky k slovotvorné úloze starší češtiny v době obrozenské. In: Slavica Pragensia, 17, 1974, s. 29n.
- NĚMEC, I.: Genese slovanského systému vidového. Praha 1958.
- NĚMEC, I.: Historický pohled na kmenoslovný systém českého slovesa. In: Informační bulletin pro otázky jazykovědné, 5, 1964, s. 5–14.
- NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha 1968.
- NĚMEC, I.: O mezislovanských rozdílech v produktivitě c-ových slovotvorných formantů. Slavia, 42, 1973, s. 9–15.
- NĚMEC, I.: Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha 1980.
- NEŠČIMENKO, G. P.: Slovoobrazovanie suščestvitel'nyh ženskogo roda so značenijem lica v sovremennom češskom jazyke. In: Učenyje zapiski Instituta slavjanovedeniya AN SSSR. Moskva 1960.
- NEŠČIMENKO, G. P.: Istorija imennogo slovoobrazovanija v češskom literaturnom jazyke konca XVII–XX vv. (Prilagatel'noje). Moskva 1968.
- NEŠČIMENKO, G. P.: Očer'k deminutivnoj derivacionnoj sistemy v istorii češskogo literaturnogo jazyka (konec XIII – seredina XX vv.). Praha 1980.
- POLDAUF, I.: Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu. In: Studie a práce lingvistické I. Praha 1954, s. 200–223.
- ROJZENZON, L. N.: O niektórych właściwościach substantywowanych imiesłowów na -ná w języku czeskim. Poradnik językowy, 1959, s. 124–132.
- ROSA, V. J.: Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae. Praha 1672.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Tvoření staročeských adverbii. Brno 1984.
- SEKANINOVÁ, E.: Klasifikácia predpôn v slovanských jazykoch (Na základe štruktúrno-sémantickej analýzy). In: Československé přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů, Lingvistika. Praha 1973, s. 195–201.
- SCHÄFER, F.: Untersuchungen zur Reflexivität im Altschechischen. Berlin 1982.
- SKALKA, B.: Slovtvorná analýza denominálních adjektiv ze slovníku Tomáše Rešela Dictionarium latinobohemicum. Rkp. dipl. práce, Brno 1983.
- SKALKOVÁ, E.: Slovtvorná analýza deverbálních adjektiv ze slovníku Tomáše Rešela Dictionarium latinobohemicum. Rkp. dipl. práce, Brno 1983.
- ŠLOSAR, D. – RUSÍNOVÁ, Z.: Průřez vývojem slovotvorné soustavy adjektiv v češtině. In: SPFFBU, A 15, 1967, s. 37–64.
- ŠLOSAR, D.: Historický vývoj dějových jmen v češtině. In: SPFFBU, A 27, 1979, s. 141–148.
- ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj deadjektivních substantiv v češtině. LF, 104, 1981, s. 170–175.
- ŠLOSAR, D.: Slovtvorný vývoj českého slovesa. Brno 1981.
- ŠLOSAR, D.: Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině. In: SPFFBU, A 30, 1982, s. 131–135.
- VINTR, J.: Slovesa s předponou *na-* v staročeském slovníku. LF, 93, 1970, s. 105–118.

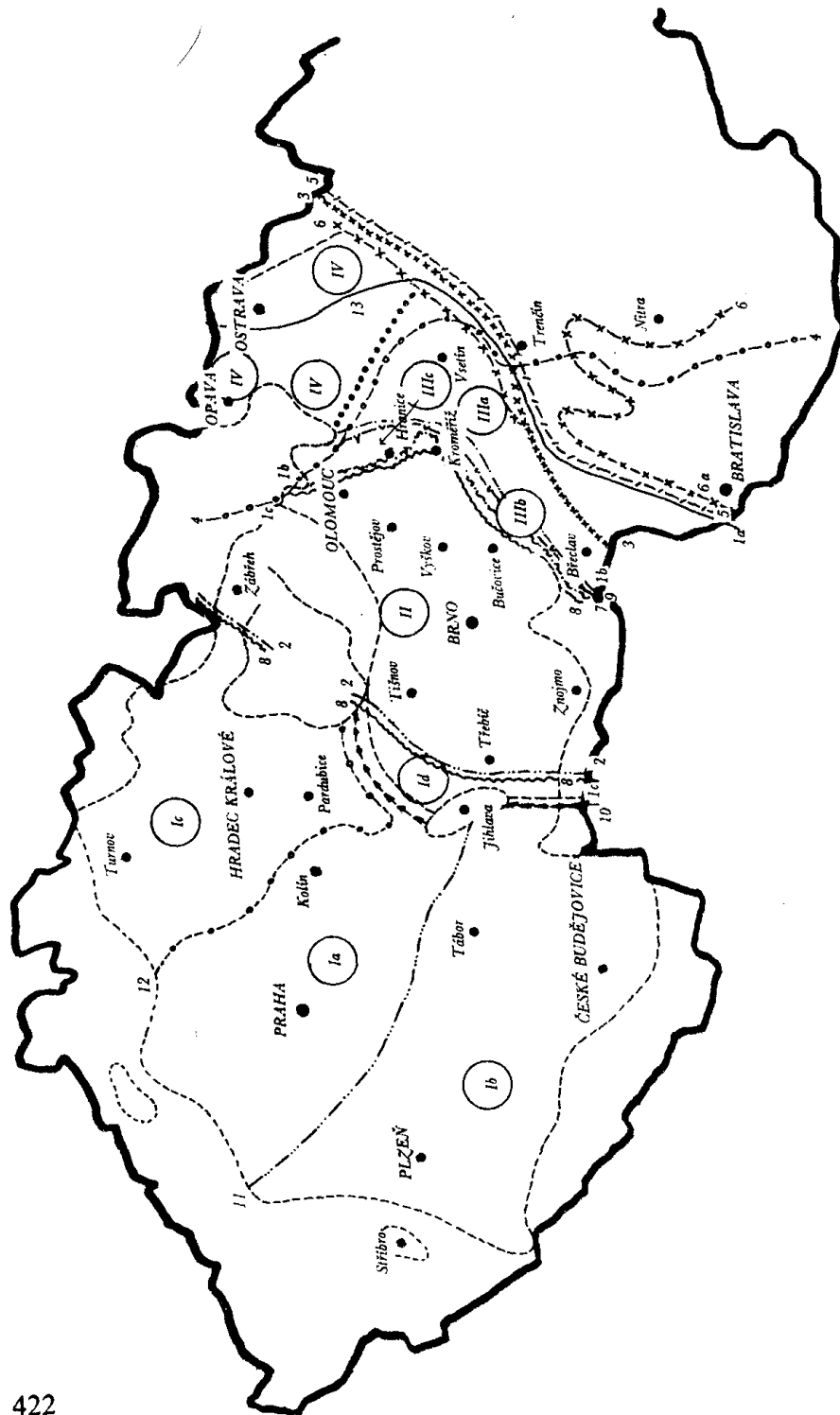
- BAUER, J.: Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím. In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha 1958, s. 108–123.
- BAUER, J.: Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 270–278.
- BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.
- BAUER, J.: Phénomènes centraux et périphériques dans l'évolution du système syntactique de la langue tchèque. TLP, 2, 1966, s. 225–238.
- BAUER, J.: Problematika vývoje základních větných typů v slovanských jazycích. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 329–337.
- BAUER, J.: Syntactica slavica. Brno 1972.
- BAUER, J.: Spojovací prostředky. In: Syntactica slavica. Brno 1972, s. 323–460.
- DVOŘÁK, E.: Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině. Praha 1970.
- FIEDLEROVÁ, A.: K vývoji neshodného přívlastku v staré češtině a u Komenského. SaS, 31, 1970, s. 337–345.
- GEBAUER, J.: Historická mluvnice jazyka českého IV, Skladba. Praha 1929.
- HAUSENBLAS, K.: Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha 1958.
- HAVRÁNEK, B.: Větná struktura v nejstarších fázích slovanských jazyků. In: Čs. přednášky pro 7. mezinárodní sjezd slavistů. Lingvistika. Praha 1973, s. 5–13.
- CHLOUPEK, J.—ŠLOSAR, D.: Specifický východomoravský typ deagentních vět. Slavica Slovaca, 7, 1972, s. 236–239.
- KARLÍK, P.: Má čeština konjunktiv? In: SPFFBU, 4 30, 1982, s. 123–130.
- LINCOVÁ, H.: K repertoáru přípustkových spojek v 60. a 70. letech 19. století. NŘ, 61, 1978, s. 194–203.
- NĚMEC, I.: K vývoji funkcí infinitivu v češtině a litevštině. SaS, 38, 1977, s. 229–237.
- PORÁK, J.: Vývoj infinitivních vět v češtině. Praha 1967.
- PORÁK, J.: K vývoji infinitivních vět v češtině. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 345–349.
- ROJZENZON, L. I.: Vlijanije morfoložičeskich i semantičeskich faktorov na formirovanije i stabilizaciju sintaksičeskich struktur. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno 1968, s. 253–261.
- SEDLÁČEK, J.: Vývoj kopulativních spojek v jižní slovanštině. Slavia, 51, 1982, s. 121.
- SVĚRÁK, F.: K vyjadřování modalitý tázacích vět v češtině z hlediska historického. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno 1973, s. 325–328.
- TRÁVNÍČEK, F.: Neslovesné věty v češtině I. Brno 1930; II 1931.
- TRÁVNÍČEK, F.: Historická mluvnice česká III, Skladba. Praha 1956.
- TRÖSTEROVÁ, Z.: K otázce zkoumání systému staroruského hypotaktického souvětí prostřednictvím tzv. konstitutivních rysů. Slavia, 48, 1979, s. 141–150.
- VEČERKA, R.: K vývoji modálních konstrukcí v slovanských jazycích. In: Otázky slovanské syntaxe III. Brno 1973, s. 303–306.

- BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie. Praha 1972.
- BĚLIČ, J.—KAMIŠ, A.—KUČERA, K.: Malý staročeský slovník. Praha 1978.
- České nářeční texty. Praha 1976.
- ERHART, A.—VEČERKA, R.: Úvod do etymologie. Praha 1981.
- Etymologický slovník slovanských jazyků. KOPEČNÝ, F.: Slova gramatická a zájmena I. Praha 1973; Slova gramatická a zájmena 2. Praha 1980.
- GEBAUER, J.: Slovník staročeský I (A–J). 1. vyd. Praha 1903, 2. vyd. Praha 1970; II (K–N). 1. vyd. Praha 1904, 2. vyd. Praha 1970.
- HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda III – Jazyk. Praha 1934, s. 84–218.
- HOLUB, J.—KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1952.
- HOSÁK, L.—ŠRÁMEK, R.: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I (A–L). Praha 1970; II (M–Ž). Praha 1980.
- MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha 1968.
- PROFOUS, A.: Místní jména v Čechách I. Praha 1947; II 1949; III 1951; IV 1957; SVOBODA, J.—ŠMILAUER, V.: Dodatky. Praha 1960.
- SADNIK, L.—AITZETMÜLLER, R.: Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg 1955.
- Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk, Praha 1968; Na – obijeti se, Praha 1977; Obilé – ožžený, Praha 1984; Paběničský – (slovníková hesla vycházejí postupně v sešitech).

příloha 1: VYDĚLENÍ ČEŠTINY ZE ZÁPADOSLOVANSKÉ SKUPINY (IX. – POČ. XIV. STOL.)

- 1 – *trat, tlat* // *trot, tlot*
- 2 – ústní samohlásky // nosové samohlásky
- 3 – zachování 'e // dispalatalizace 'e > o
- 4 – úzká výslovnost ě // změna ě > a
- 5 – změna g > γ > h // zachování g
- 6 – *pe, be, ve, me*, // *p'e, b'e, v'e, m'e*
- 7 – *r' > ř* // *r' > r*
- 8 – *de, te, ne* // *d'e, t'e, n'e* (*d'ze, c'e*)

příloha 2: VZNIK NÁŘEČNÍ DIFERENCIACF ČEŠTINY
(XIII. – XVI. STOL.)

- 1 – přehláska 'a > ě
a – v slabikách dlouhých (*smít, hřít*)
b – v slabikách krátkých (*jesle, zjevit*)
c – v koncových slabikách (*slepice*)
- 2 – přehláska 'u > i, *kožich* // *kožoch* (*kožuch*)
- 3 – změna r' > ř, *tři* // *tri*
- 4 – *nebudete* // *ňebud'et'e*
- 5 – *pě, bě, mě, vě* // *pe, be, me, ve*
- 6 – změna a) *uo* > *ú*, b) *ie* > *i* // *uo* (*ó*), *ie*
- 7 – změna *y* > *ej*, *ú* > *ou* // *y* (*i*), *ú*
- 8 – změna *ej* > *é*, *ou* > *ó* (záp. i vých. hranice)
- 9 – změna *é* > *i*
- 10 – změna *šč* > *št'*
- 11 – změna *e* > *a* (*jahla, sršán*) // *e* (*jehla, sršeň*)
- 12 – *av, ov, ev* > *au, ou, eu* (*praua, oušem, kreu*)
- 13 – dlouhé i krátké samohlásky // jen krátké samohlásky

- I nářečí česká
Ia středočeská
Ib jihozápadní
Ic severovýchodní
Id moravskočeská
II nářečí středomoravská neboli hanácká
IIIa nářečí východomoravská neboli moravskoslovenská
IIIb nářečí doľská
IIIc nářečí kelečské
IV nářečí lašská neboli slezskomoravská